AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FƏLSƏFƏ, SOSİOLOGİYA VƏ HÜQUQ İNSTİTUTU

ELMİ ƏSƏRLƏR

Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal

№ 2 (15)

BAKI-2010

BAŞ REDAKTOR:
İlham MƏMMƏDZADƏ, *fəlsəfə elmləri doktoru, professor*

BAŞ REDAKTOR MÜAVİNİ:
Bəhram ZAHİDOV, *hüquq elmləri doktoru,professor*

MƏSUL KATİBLƏR:
Həbib HÜSEYNOV, *fəlsəfə doktoru*
Zeynəddin ŞABANOV, *fəlsəfə doktoru*
Rəşad İLYASOV, *fəlsəfə doktoru*

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ:

FƏLSƏFƏ ELMLƏRİ ÜZRƏ
Səlahəddin XƏLİLOV,
fəlsəfə elmləri doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü
Sevda MƏMMƏDƏLİYEVA,
fəlsəfə elmləri doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü
Adil ƏSƏDOV, *fəlsəfə elmləri doktoru*
Əli ABASOV, *fəlsəfə elmləri doktoru*
Lalə MÖVSÜMOVA, *fəlsəfə elmləri doktoru*
Füzuli QURBANOV, *fəlsəfə elmləri doktoru*
Arzu HACIYEVA, *fəlsəfə elmləri doktoru*

SOSİOLOGİYA ELMLƏRİ ÜZRƏ
Əbülhəsən ABBASOV, *fəlsəfə elmləri doktoru*
Rəna MİRZƏZADƏ, *fəlsəfə elmləri doktoru*
Rəfiqə ƏZİMOVA, *fəlsəfə elmləri doktoru*
Rafael Həsənov, *sosiologiya elmləri doktoru*

SİYASİ ELMLƏR ÜZRƏ
Əlikram TAĞIYEV, *fəlsəfə elmləri doktoru*
Həsən ƏLİBƏYLİ, *tarix elmləri doktoru*
Ramiz SEVDİMALIYEV, *fəlsəfə elmləri doktoru*
Azər MUSTAFAYEV, *fəlsəfə elmləri doktoru*

İLAHİYYAT ELMLƏRİ ÜZRƏ
Sakit HÜSEYNOV, *fəlsəfə elmləri doktoru*
Aydın ƏLİZADƏ, *fəlsəfə elmləri doktoru*
Elsevər SƏMƏDOV, *fəlsəfə doktoru*

PSİXOLOGİYA ELMLƏRİ ÜZRƏ
Bəxtiyar ƏLİYEV,
psixologiya elmləri doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü
Kamilə ƏLİYEVA, *psixologiya elmləri doktoru, professor*
Svetlana MƏCİDOVA, *psixologiya elmləri doktoru*
Rəna İBRAHİMBƏYOVA,
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

HÜQUQ ELMLƏRİ ÜZRƏ
İsaxan VƏLİYEV, *hüquq elmləri doktoru*
Mirağa CƏFƏRQULİYEV, *hüquq elmləri doktoru, professor*
Habil QURBANOV, *hüquq elmləri doktoru, professor*
Əli RZAYEV, *hüquq üzrə fəlsəfə doktoru*
Aqşin QULİYEV, *hüquq üzrə fəlsəfə doktoru*
Rauf QARAYEV, *hüquq üzrə fəlsəfə doktoru*
Mirafərim SEYİDOV, *hüquq üzrə fəlsəfə doktoru*

BEYNƏLXALQ REDAKSİYA HEYƏTİ
Valentina FEDOTOVA (Rusiya)
fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Eduard QİRUSOV (Rusiya)
fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Oleq BAKSANSKİ (Rusiya)
fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Nizami MƏMMƏDOV (Rusiya)
fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Fuat KEYMAN (Türkiyə)
Professor, doktor
Doğan ÖZLƏM (Türkiyə)
Professor, doktor
Taxir MAHAMATOV (Rusiya)
fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Yuriy POPKOV (Rusiya)
fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Mahmud Erol KILIÇ (Türkiyə)
Professor, doktor
Şaban Teoman DURALI (Türkiyə)
Professor, doktor
Cafer Sadık YARAN (Türkiyə)
Professor, doktor
Ömer Mahir ALPER (Türkiyə), *professor, doktor*
Paul BALLANFAT (Fransa)
fəlsəfə doktoru
Victor Palleja de BUSTİNZA (İspaniya)
Professor, doktor

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜNVANI:
Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid pr.31, AMEA-nın əsas binası, IV mərtəbə.
Tel.: 537-22-79; Faks: (99412) 537-11-39; e-mail: elmieserler @gmail.com.
ISBN 9952 428-03-0
AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun Elmi Şurasının
qərarı ilə çap olunur. (protokol № 2. 14.02.2011)
Jurnal Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir. Qeydiyyat № 1704. 17.02.06
Azərbaycan Respublikası AAK-nın 30.IV.2010-cu il tarixli qərarı ilə
elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

THE INSTITUTE OF PHILOSOPHY, SOCIOLOGY
AND LAW OF AZERBAIJAN NATIONAL
ACADEMY OF SCIENCES

SCIENTIFIC WORKS

The International Scientific and Theoretical Journal

№ 2 (15)

BAKU-2010

EDITOR-IN-CHIEF:
Ilham MAMMADZADE, *doctor of philosophical sciences, , professor*

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF:
Bahram ZAHIDOV, *doctor of juridic sciences, professor*

EXECUTIVE SECRETARY:
Habib HUSEYNOV, *doctor of philosophy*
Zeynaddin SHABANOV, *doctor of philosophy*
Rashad ILYASOV, *doctor of philosophy*

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

ON PHILOSOPHICAL SCIENCES
Salakhaddin KHALILOV, *doctor of philosophical sciences, Associate Member of the ANAS*
Sevda MAMMADALIYEVA, *doctor of philosophical sciences, Associate Member of the ANAS*
Adil ASADOV, *doctor of philosophical sciences*
Ali ABASOV, *doctor of philosophical sciences*
Lala MOVSUMOVA, *doctor of philosophical sciences*
Fuzuli GURBANOV, *doctor of philosophical sciences*
Arzu HAJIYEVA, *doctor of philosophical sciences*

ON SOCIOLOGOLICAL SCIENCES
Abulhasan ABBASOV, *doctor of philosophical sciences, professor*
Rena MIRZAZADEH, *doctor of philosophical sciences*
Rafiga AZIMOVA, *doctor of philosophical sciences*
Rafael HASANOV, *doctor of sociological sciences*

ON POLITICAL SCIENCES
Alikram TAGIYEV, *doctor of philosophical sciences, professor*
Hasan ALIBEYLI, *doctor of historical sciences, professor*
Ramiz SEVDIMALIYEV, *doctor of philosophical sciences*
Azer MUSTAFAYEV, *doctor of philosophical sciences*

***ON THEOLOGICAL* SCIENCES**
Sakit HUSEINOV, *doctor of philosophical sciences*
Aydin ALIZADEH, *doctor of philosophical sciences*
Elsever SAMADOV, *doctor of philosophy*

ON PSYCHOLOGICAL SCIENCES
Bakhtiyar ALIYEV, *doctor of psychological sciences, Associate Member of the ANAS*
Kamila ALIYEVA, *doctor of psychological sciences, professor*
Svetlana MAJIDOVA, *doctor of psychological sciences*
Rena IBRAHIMBEYOVA, *doctor of philosophy on psychology*

ON *JURIDICAL* SCIENCES
Isahan VELIYEV, *doctor of juridical sciences*
Miragha JAFARGULIYEV, *doctor of juridical sciences, professor*
Habil GURBANOV, *doctor of juridical sciences, professor*
Ali RZAYEV, *doctor of philosophy on law*
Agshin GULIYEV, *doctor of philosophy on law*
Rauf GARAYEV, *doctor of philosophy on law*
Miraferim SEYIDOV, *doctor of philosophy on law*

THE INTERNATIONAL EDITORIAL BOARD
Valentina FEDOTOVA (Russia), *Doctor of philosophical sciences, professor*
Eduard GIRUSOV (Russia), *Doctor of philosophical sciences, professor*
Oleg BAKSANSKY (Russia), *Doctor of philosophical sciences, professor*
Nizami MAMMADOV(Russia), *Doctor of philosophical sciences, professor*
Fuat KEYMAN (Turkey), *professor, doctor*
Doghan OZLEM (Turkey), *professor, doctor*
Takhir MAKHAMMATOV (Russia), *Doctor of philosophical sciences, professor*
Juriy POPKOV (Russia), *Doctor of philosophical sciences, professor*
Mahmud Erol KILICH (Turkey), *professor, doctor*
Shaban Teoman DURALY (Turkey), *professor, doctor*
Cafer Sadik YARAN (Turkey), *professor, doctor*
Omer Mahir ALPER (Turkey), *professor, doctor*
Paul BALLANFAT (France), *doctor*
Victor Palleja de BUSTINZA (Spain), *professor, doctor*

ADDRESS OF EDITORIAL STAFF:
Azerbaijani Rep., Baku c., Huseyn Javid ave.31, The basic building of ANAS, the IV floor.
Tel.: 537-22-79; Fax: (99412) 537-11-39; e-mail: elmieserler @gmail.com.
ISBN 9952 428-03-0
Published by Resolution of Scientific Council of theInstitute of Philosophy, Sociology and Law of ANAS(proceedings №2. 14.02.2011)
The journal has been registered by the Ministry of Justice. Registration № 1704. 17.02.06.
By the decision of SSC of the Azerbaijani Republic dated 30.IV.2010 was included into the list of scientific editions.

MÜNDƏRİCAT

FƏLSƏFƏ BÖLMƏSİ

İlham MƏMMƏDZADƏ
Beynəlxalq elmi əməkdaşlığın bəzi problemləri və Azərbaycanda ictimai elmlərin inkişafı mədəniyyətlərin dialoqu kontekstində 13

Arzu HACIYEVA
Milli ideya millətin mənəvi varlığının substansiyası kimi: Nəriman Nərimanovun əsərləri üzərində düşüncələr 23

Qərib ALLAHVERDİYEV
Azadlıq kateqoriyasının özünə yaxın anlayışlar ilə əlaqəsi 30

Müstəqil AĞAYEV
M.Ə.Sabirin azadlıq haqqında fəlsəfi düşüncələri 34

Джейла ИБРАГИМОВА
Эпистемология комического как парадигма смеховой культуры мира 41

Ceyhun HÜSEYNOV
Qloballaşma və milli özünəməxsusluq 49

Mikayıl ƏKBƏROV
Köçəri mədəniyyətinin bəzi fəlsəfi məsələləri 53

Фахрия МАМЕДЗАДЕ
Религиозные тенденции экзистенциализма 58

Rasim QULİYEV
Hüquqi dövlətin meydana gəlməsinin sosial-fəlsəfi və tarixi köklərinə dair 63

Anar HƏSƏNLİ
Qlobal və milli-mənəvi dəyərlərin həyat tərzinə təsiri 68

Kamil XUDİYEV
İctimai inkişafın və mənəvi dəyərlərin formalaşması prosesində münaqişə amili 75

Rasim MƏCİDOV
Sivilizasiyaların dialoqu, yoxsa sonu? 79

Şakir HƏMZƏYEV
Folklor nümunələrinin fəlsəfi mahiyyəti barəsində 84

Турал МАМЕДОВ
Роль идеологии азербайджанства в развитии межкультурных связей 93

XARİCİ DÖVLƏTLƏRİN FƏLSƏFİ FİKRİNDƏN

Эдуард ГИРУСОВ, Ариз ГЕЗАЛОВ
Специфика взаимодействия человека и природы, исторические этапы формирования социоприродной системы 100

Вера САМОХВАЛОВА
Искусственное искусство: творчество или имитация? 112

Sadık TÜRKER
Ərəb məntiqində düşüncələrin doğruluq ehtimalı: məntiqdə doğruluq anlayışı və ərəb formalizm sisteminə giriş 126

Mehmet ÇİÇEK
Geçmişin kozmos'undan kaotik çağdaşliğa: tefsir bağlamında bir çözümleme denemesi 143

SOSİOLOGİYA BÖLMƏSİ

Məsud ZƏBƏRDƏST
Həyat tərzi anlayışı Qərb sosioloqlarının təlimlərində 150

Ustad RZA RƏHİMİ
Sosial kapitalın tərkib hissələri haqqında 154

PSİXOLOGİYA BÖLMƏSİ

İlham MİRZƏYEV
Qarabağ müharibəsinin nəticələrinin münaqişə nəzəriyyəsi çərçivəsində sosial-psixoloji təhlili 159

Jalə PƏŞMFURUŞ
Ailədə narkomaniyaya qarşı tərbiyə üsulları 165

İLAHİYYAT BÖLMƏSİ

Söhrab MƏHƏRRƏMOV
Dini faktorların transformasiyasının yaradacağı təhlükə və risk 175

Rəşad İLYASOV
İslam düşüncəsində mətn-şərh əlaqəsi və hermenevtik metod 181

SİYASİ ELMLƏR BÖLMƏSİ

Наиля ДЖАЛИЛОВА
Роль международных организаций в разрешении глобальных конфликтов.....185

Etibar ƏSƏDOV
Müharibə problemi sosial-siyasi tədqiqatın obyekti kimi 199

Natiq PƏNAHLI
Azərbaycanda informasiya cəmiyyətinin formalaşmasında dövlətin
rolu və elektron dövlət anlayışı.....205

Нармина САЛМАНОВА
Гендерные исследования и современная политическая система Азербайджана.....210

HÜQUQ BÖLMƏSİ

Mirafərim SEYİDOV
XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda dünyəvi qanunvericiliyin
və İslam qanunvericiliyinin qarşılıqlı əlaqəsi 216

Zaur MƏMMƏDOV
Etibar edilmişi başqasına etibaretmə qaydasında verilmiş
etibarnamələrin notariat qaydasında təsdiqi: nəzəri və praktik aspektlər 222

Şəlalə HƏSƏNOVA
İqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlərin obyektiv əlamətləri.....229

Fikrət NƏBİYEV
Əxlaq və hüquq normaları ictimai münasibətləri
nizama salma vasitəsidir 235

Rüfət MÜRŞÜDOV
Qurani-Kərimdə sosial təminat məsələləri 241

Samir ƏLİYEV
Qabaqcadan vəd etmədən cinayəti gizlətmənin subyektiv əlamətləri 247

Polad HÜSEYNOV
Adamları girov götürməyə görə məsuliyyəti müəyyən edən
beynəlxalq hüquqi aktlara dair 253

Anar NAĞIYEV
Tərbiyə və təbliğat cinayətkarlığın qarşısının alınmasında
mühüm amil kimi 259

Sevil MƏMMƏDOVA
Yetkinlik yaşına çatmayanların əmlak münasibətlərində
iştirakının bəzi məsələləri 263

Vüsal ƏHMƏDOV
Cinayət mühakimə icraatının ibtidai araşdırma mərhələsində
prosessual nəzarətin xarakteristikası 268

Məmmədəli PAKDEL
Adam oğurluğunun oxşar cinayət tərkiblərindən fərqi 273

Rza MƏSUDİFƏR
Adam öldürmə haqqında cinayət işlərinin təhqiqi zamanı tanınma üçün
meyitin təqdim edilməsinin taktiki xüsusiyyətləri 277

Elmi həyat 283

Yeni nəşrlər 287

Yusif Rüstəmovun əziz xatirəsinə 291

C O N T E N T S

PHILOSOPHY DIVISION

Ilham MAMEDZADEH
Some problems of the international scientific collaboration and
the development of the social sciences in the context of dialogue of the cultures in Azerbaijan....13

Arzu HAJIYEVA
National idea as substance of spiritual being
of the nation: reflections on works of Nariman Narimanov 23

Garib ALLAKHVERDIYEV
The relation of the freedom category with the close conceptions.....30

Mustagil AGAYEV
M.A.Sabir's philosophical discourses on freedom 34

Jeyla IBRAHIMOVA
The epistomology of the comical as a paradigm of world laugh culture.....41

Jeyhun HUSEINOV
Globalization and national belongingness.....49

Mikail AKPEROV
Some philosophical questions of nomadic culture.....53

Fahriya MAMMADZADEH
Religious tendencies of existentialism 58

Rasim GULIYEV
About the socio-philosophical and historical
origins of appearing a legal State.....63

Anar HASANLI
The influence of global and national-spiritual values on the way of life.....68

Kamil KHUDIYEV
The factor of conflict in the process of formation
in public development and spiritual values 75

Rasim MEJIDOV
Dialogue of civilizations or the end?.....79

Shakir HAMZAYEV
About philosophical essence of the folk-lore examples 84

Tural MAMMADOV
The role of Azerbaijanism ideology in development
of intercultural relations 93

FROM PHILOSOPHICAL THINKING OF THE FOREIGN STATES

Eduard GIRUSOV, Ariz GEZALOV
Specificity of interaction of a man and nature,
historical stages of forming the socionatural system 100

Vera SAMOKHVALOVA
Artificial art: creative work or imitation? 112

Sadık TÜRKER
The probability of truth of propositions in the Arabic logic: introducing
to the belief conception of truth and the Arabic formalism in logic 126

Mehmet CHICHEK
From cosmos of past to chaotic modernity: an
analysis essay in the concept of Quranic commentary 143

SOCIOLOGY SECTION

Masoud ZEBARDAST
Definitions of life style according to western sociologists 150

Ustad RZA RAHIMI
About components of the social capital 154

PSYCHOLOGY SECTION

İlham MIRZOYEV
The socio-psychological analysis of consequences of the
Karabakh war within the limits of the conflict theory 159

Jala PASHMFURUSH
Upbringing methods against the narkotism in the family 165

DIVINITY SECTION

Sohrab MAHERRAMOV
Danger and risk created by transformation of the religious factors 175

Rashad ILYASOV
The text-interpretation connection and
hermeneutic method in the Islamic thought.....181

SECTION OF THE POLITICAL SCIENCES

Nailya JALILOVA
The role of the international organizations
in solving the global conflicts.....185

Etibar ASADOV
The problem of war as an object of the
socio-political investigation.....199

Natig PANAHLI
The role of the state in formation of information society
in Azerbaijan and conception of electronic state.....205

Narmina SALMANOVA
The gender researches in Azerbaijan and the modern political system 210

LAW SECTION

Miraferim SEIDOV
Mutual connection between secular and Islamic
legislations in Azerbaijan in the XIII-XIV c.c. 216

Zaur MAMMADOV
Notarial certification of transfer of attorney's powers:
theoretical and practical aspects 222

Shalala QASANOVA
Objective signs of crimes in the sphere of economic activity.....229

Fikret NABIYEV
Ethical and legal norms as the means of
regulating the social relations 235

Rufat MURSHUDOV
The issues of social security in Quran Kerim 241

Samir ALIYEV
Subjective attributes of a crime beforehand not
promised concealment of crimes 247

Polad HUSEYNOV
The question of responsibility for kidnapping
in the International Juridical Acts 253

Anar NAGIYEV
Education and agitation as the important
factors at preventing criminality 259

Sevil MAMMADOVA
Some issues of the minors' participation in the property relations 263

Vusal AHMADOV
Characteristics of procedural supervision in the
stage of preliminary investigation in criminal proceedings 268

Mammadalih PAKDEL
The difference of kidnapping from other similar corpus delicti 273

Reza MASOUDIFAR
Tactical features of presenting the dead body for recognition
at investigation of criminal cases of murder 277

Scientific life 283

New publications 287

In fond commemoration of Yusif Rustamov 291

FƏLSƏFƏ BÖLMƏSİ

UOT 001.83

İlham MƏMMƏDZADƏ
AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun direktoru ,
«Elmi əsərlər» jurnalının baş redaktoru,
fəlsəfə elmləri doktoru, professor

BEYNƏLXALQ ELMİ ƏMƏKDAŞLIĞIN BƏZİ PROBLEMLƏRİ VƏ AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ ELMLƏRİN İNKİŞAFI MƏDƏNİYYƏTLƏRİN DİALOQU KONTEKSTİNDƏ*

Qloballaşma dövründə mədəniyyətlərin dialoqu yalnız müasir dövrün tələbi deyil, həm də geniş tədqiqat obyektidir. Həmçinin nəzərə almaq lazımdır ki, onun təhlili üçün yalnız ənənəvi surətdə təşkil edilmiş və müxtəlif fənlərə qəti surətdə ayrılmış elmin və ya bir ölkə daxilində alimlərin səylərinin olması kifayət deyil. Əlbəttə, biz filosof-etiklərin, linqvistlərin və ya sosioloqların bu problemin tədqiqində əldə etdikləri nailiyyətlərin əhəmiyyətini inkar etmirik, fəqət onlar kifayət edəcək dərəcədə deyil, çünki bu problem fənlərarası və hətta fənlərüstü problemdir. Məsələ yalnız onda deyildir ki, müxtəlif mədəniyyətlərdə dialoq müxtəlif cür başa düşülür və ya alimlərin əməkdaşlığı olmadan mədəniyyətlərin dialoqu mümkün deyildir, ictimai elmlərsiz bu və ya digər milli mədəniyyəti anlamaq olmaz. İş burasındadır ki, ictimai elmlərin inkişafı, beynəlxalq elmi əməkdaşlıq, fənlərarası tədqiqatlar olmadan müasir dövrün və mədəniyyətin ən mühüm problemlərini dərk etmək mümkün deyil.

Beynəlxalq elmi əməkdaşlıq və yeni metodologiyaların köməyilə ictimai elmlərin inkişaf etdirilməsi bu gün dialoqun mənasını başa düşmək və əhəmiyyətini izah etmək üçün zəruridir və bundan başqa, yalnız müasir dövrün tələblərinə uyğun inkişaf etmiş ictimai elm mükalimənin nəinki indiki zamanda, hətta gələcəkdə də bərqərar edilməsinə imkan yaradır.

Beləliklə, bir tərəfdən alimlərin əməkdaşlığı elə bu əməkdaşlığın özünün əhəmiyyətinin dərk edilməsinə xidmət edir, yəni ki, alimlər dialoqa müsbət münasibəti cəmiyyətə ötürməlidirlər, digər tərəfdən isə dialoq və mükalimə yalnız elmin özünün deyil, həm də əməkdaşlığın ardınca meydana gələn, hazırda elmlə getdikcə daha çox vahid bir proses təşkil edən elmi əməyin təşkilati, siyasi-ideoloji formalarının inkişafına kömək edir.

Son iki il ərzində Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun əməkdaşları həm Bakıda, həm də MDB ölkələrində keçirilmiş bir neçə beynəlxalq konfransda fəal iştirak etmişlər. İnstitutumuz Ukrayna, Rusiya, Qazaxıstan, Əlcəzair və b. ölkələrin fəlsəfə institutları ilə əməkdaşlığa dair müqavilə imzalamışdır. Bundan başqa, bu məqalənin müəllifi həm vətəndə, həm də xarici ölkələrdə fənlərarası araşdırmaların və beynəlxalq elmi əlaqələrin vacib olduğu haqda dəfələrlə çıxış etmişdir. Bu çıxışlar müxtəlif konfransların materiallarında dərc olunub (1). Fəlsəfənin aktuallığı problemlərinin fəlsəfənin metodologiya, milli ideologiya, tarix, siyasət, etika, sosiologiya və s. ilə qarşılıqlı əlaqəsi nöqteyi-nəzərindən təhlil edilməyə təşəbbüsün göstərildiyi «Qloballaşma və müasirləşmə şəraitində fəlsəfənin aktuallığı haqqında (Bakı, «Təknur», 2009-cu il) adlı monoqrafiya məhz bu məsələnin bəzi aspektlərinə həsr olunub. Vurğulamaq lazımdır ki, bu problemlərin dərk edilməsində Azərbaycan Respublikasının Prezident Adminstrasiyasının rəhbəri akademik R.Mehdiyevin əsərlərinin böyük

* Məqalə fəl.e.d., prof. Azər Mustafayev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

metodoloji rolu olub. Məhz buna görə də alimlər üçün maraqlı və əhəmiyyətli təcrübə toplanıb. Məqalədə bu problemin özünün çox geniş və əhəmiyyətli olduğunu nəzərə alaraq onun üç aspekti üzərində dayanmaq istərdik:

a) ölkənin müasirləşdirilməsi kontekstində Azərbaycanda müasirləşdirmə ideologiyası, ictimai elmlərin modernləşdirilməsinin yol və təmayülləri;

b) beynəlxalq elmi əməkdaşlıq və səmərəlilik;

c) ictimai elmlərdə fənlərarası tədqiqatlar və dialoq fəlsəfəsi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin başladığı Azərbaycanın müasirləşdirilməsi prosesi tədricən elmlərin və müasirləşmə ideologiyasının (onu bilik siyasəti də adlandırmaq olar) inkişafını nəzərdə tutan sosiomədəni modernləşmə mərhələsinə keçir. Azərbaycanın ümummilli lideri Heydər Əliyev Azərbaycanda elmin və azərbaycançılıq ideologiyasının inkişafına xüsusi diqqət yetirirdi. Müasir şəraitdə onun yolunu Azərbaycan Prezidenti davam etdirir. Təbiidir ki, siyasətdə sabitlik və iqtisadi uğurlar dəyişikliklərin edilməsində elmin inkişafına xüsusi diqqət yetirilməsi üçün baza yaradır. Azərbaycan Prezidentinin «2009-2015-ci illərdə elmin inkişafının milli strategiyası haqqında» 4 may 2009-cu il tarixli fərmanı ölkə alimlərini bu məsələləri həll etməyə yönəldir. Fikrimizcə, millətimizin mentalitetini, ənənələrini və təşəkkül tarixini nəzərə alaraq, milli ideologiyada dövlətçilik və dövlət müstəqilliyi, milli mədəniyyət və əxlaq, mənəviyyat kimi dəyərlərlə yanaşı milli elmin də öz yerini tutması çox vacibdir. Azərbaycan Respublikasının Prezident Administrasiyasının rəhbəri akademik R.Mehdiyevin əsərləri göstərir ki, müasir metodologiyaların, qarşılıqlı əlaqələrin dərki və izahı vasitəsilə ictimai elmləri, fəlsəfəni də müasirləşdirmək lazımdır (2). O, məqaləsində tamamilə düzgün olaraq qeyd edir ki, ölkənin dinamik inkiaşfında bir çox şeylər ölkənin gələcəyini görənlərlə qərarların qəbul edilməsi və yerinə yetirilməsi üçün məsul olanlar arasındakı əlaqələrdən asılıdır (2).

Əsas etibarilə aydındır ki, ölkənin müasirləşdirilməsi elmin, o cümlədən vətəndaşların şüuruna onu dəyişdirərək, müasirləşdirərək, daim dəyişən həyat şəraitində yaşamağı öyrədərək təsir edən və ya edə bilən, ictimai elmin müəyyən islahatını tələb edən mürəkkəb, çətin bir prosesdir (3). Müasir dövrün əsas xüsusiyyəti daimi dəyişkənlikdən və külli miqdarda risklərin olmasından ibarətdir. Yalnız ictimai elmlər, əgər onlarda müasir dövrün tələbləri əks olunursa, mədəniyyətə, şüura və tərbiyəyə təsir etmək gücünə malikdir, amma bir şərtlə ki, bütün bunlar müasirliyi milli adət və ənənələrlə birləşdirə bilsin. İctimai elmlərin inkişafı ilə əlaqədar olaraq, onların köməyilə müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşaraq, milli ideologiya çox cəhətdən inkişaf edəcək. M.Fukonun («Археология знания», 1972) əsərindən sonra etiraf etmək lazımdır ki, bilik və elm bəşər mədəniyyətinin nəinki bir hissəsidir, hətta məhz onlar bu mədəniyyəti fəal surətdə formalaşdırır və «qururlar».

Lakin hər halda müasir şəraitdə elmə yetirilən diqqət ona Sovet İttifaqı şəraitində və ya müstəqilliyimizin ilk illərində verilən diqqətdən fərqlidir. Təəssüf ki, bir çox alimlər diqqətin keçmiş illərdə formalaşmış stereotiplərə uyğun olaraq göstəriləcəyini gözləyirlər. O zaman yetirilən diqqət maliyyələşdirmənin artması, elmi işçilərin sayının çoxalması, tədqiqatlarda müəyyən nəzarətsizliyin olması, məlumatların qapalı olması və s. ilə bağlı idi. Sovet elminin bir sıra xüsusiyyətlərinin sadalanmasını davam etdirmək də olardı, lakin iş onlarda deyil. Artıq indi təsdiq etmək olar ki, müasir şəraitdə elmə yetirilən diqqət əsaslı surətdə başqa cür olmalıdır və bu, iqtidarın yox, müasir elmdə meydana çıxmış trendin tələbidir və əgər biz elmimizin və bütün elm – ideologiya (cəmiyyətdə elmin surəti) – mədəniyyət silsiləsinin müasirləşdirilməsini istəyiriksə, buna tabe olmalıyıq. Bu (trend), birincisi, elmi işlərin maliyyələşdirilməsinin variantlığı və onun əhəmiyyətinin artmasından ibarətdir. Bu planda Azərbaycanda Elmin İnkişafına Yardım Fondunun açılması beynəlxalq proseslərlə bağlıdır, lakin variantlığa doğru istiqamətdə hərəkət elmin lazım olmaması ilə deyil, elm adı altında görülən işlərin heç də hamısının gərəkli olmadığı ilə bağlıdır. Müxtəlif maliyyələşdirmə mənbələri alimlər və cürbəcür strukturlar, yəni qərarların qəbulu və icrası üçün məsul olanlar, başqa sözlə, elmi həyata yaxınlaşdıranlar arasında əlaqələri

genişləndirir. İkincisi, elmi əməyin keyfiyyətinin ölçülməsi lazımdır. Bu məsələlərə maraq bizim ölkədə də gözə çarpır. Məsələn, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında (AMEA), o cümlədən bizim Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunda və reytinqli jurnallarda daha çox məqalə dərc etmək tələb olunur. Fəqət iş yalnız əsərlərin dərc edilməsində deyil, həm də ondadır ki, hesabat və əməyin nəticələrinin verifikasiyası (verification - yoxlama) mədəniyyəti aşılanmalıdır və bu nəticələr indi artıq bilavasitə alimin özünün tədqiqat mədəniyyəti ilə, onun öz işinin nəticələri üçün yalnız üfüqi yox, həm də şaquli məsuliyyətlə bağlıdır. Hesabatda həmçinin prioritetlər üzərində ciddi surətdə düşünmək lazımdır. Azərbaycan üçün mühüm məqam ondan ibarətdir ki, elmin bəzi istiqamətləri üzrə araşdırmaların nəticələrini yoxlaya bilən mütəxəssislər yoxdur, halbuki tədqiqatların özləri gərəklidir. Bu halda beynəlxalq layihələrdə müstəqil və ya şərikli iştirak etmək əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq qrantlar üzrə layihələrdə iştirak təcrübəmiz göstərir ki, bu, mütəxəssislərin çatışmadığı sahələrin inkişafı üçün kifayət etməyə də bilər. Lakin hesabat mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar olaraq elmi qloballaşma, elmin beynəlxalq elmi həyata qovuşması proseslərini fəallaşdırmaq və eyni zamanda elmin inkişafında prioritet istiqamətlər dairəsini müəyyən etmək lazımdır. Bu prioritetlər elmimiz tərəfindən dünya elmində gedən proses və təmayüllərin dərki və izahından xaric hazırlana bilməz. Etiraf etmək lazımdır ki, son bir-iki ildə ölkəmizdə AMEA sistemində hesabat mədəniyyətinin möhkəmləndirilməsi üzrə bəzi addımlar atılıb, lakin onlar daha çox nəzarət və ölkə daxilində informasiya mübadiləsi ilə bağlıdır. Belə ki, məsələn, Elmlər Akademiyasının hesabatlarında ölkənin elmi elitasının, Bakı Dövlət Universitetinin (BDU) nümayəndələri və əksinə, BDU-nun hesabatlarında AMEA-nın elitası iştirak edir. Bu tədbirlər inkişaf etdirilməlidir, dissertasiya müdafiəsi sisteminin yenidən qiymətləndirilməsi üzrə də çox iş görmək lazımdır.

Tədqiqatçılarda hesabat mədəniyyəti və vərdişinin yaradılmasında bir çox şeylər hesabat qarşısında qoyulan tələblərin sərtləşdirilməsi ilə bağlıdır. Lakin təəssüf ki, hesabat heç də həmişə tədqiqatın keyfiyyəti, bu və ya digər işə sərf edilmiş vaxtla bağlı olmur. Bütün həyatı boyu yalnız bir mövzu üzərində işləməkdə, elmdəki fədakarlığının onların işinə tələbat yaratdığını düşünməkdə və s. haqlı olduqlarına əmin olan alimlər az deyil. Bir çoxları həmçinin əmindir ki, əbədi aktual olan mövzular vardır və məlum dərəcədə tam anlanılmır ki, aktuallıq heç də tədqiqatın keyfiyyətinə bəraət qazandırmır.

Biz institutumuzda əbədi mövzular prinsipindən imtina etməyə çalışırıq. Bu məqsədlə klaster araşdırmaları həyata keçirməyə təşəbbüs göstərilir; bu zaman Orta əsrlər fəlsəfəsi üzrə mütəxəssis işə özünün əsas tədqiqat mövzusu ilə qonşu problemlər qrupunu da cəlb etməyə çalışır. Məsələn, Bakıda professor Aida İmanquliyevanın 70 illiyinə həsr olunmuş «Şərq və Qərb: ümumi mənəvi dəyərlər, elmi-mədəni əlaqələr» mövzusunda İbn əl-Ərəbi Beynəlxalq simpoziumu elə məhz bu cür sxem üzrə təşkil olunmuşdu. Konfransda Azərbaycandan və dünyanın bir çox ölkələrindən olan tanınmış alimlər, müxtəlif fənlərin nümayəndələri iştirak edirdi. Onların gəldikləri nəticələr isə yalnız fəlsəfə tarixi sahəsində deyil, həm də fəlsəfə, şərqşünaslıq, filologiya və sair sahələrdəki tədqiqatlara müəyyən təsir göstərdi (4). Klaster tədqiqatlarına aid bu cür misalları çox göstərə bilərik, lakin onların sayı daha da çox olmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu cür ararşdırmalar xüsusi təşkiletmə tərzini, alimlər üçün müxtəlif maliyyələşdirmə mənbələrinin axtarışı zərurətini, müxtəlif elmlərin nümayəndələrinin dəvət olunmasını tələb edir.

Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, getdikcə modernləşdirilən elmi olan və sürətlə müasirləşdirilən ölkə tədricən alimlərin iş şəraitini də uyğun olaraq dəyişdirməli, əməyin variantlı ödənişini ehtiyatla tətbiq etməlidir, çünki beynəlxalq elmdə qrantlar uğrunda çox böyük rəqabət gedir, özü də tədqiqat barəsində ərizə verməyə can atan alimlərin sayı araşdırma aparmaq üçün vəsait almış alimlərin sayından dəfələrlə çoxdur. Və əgər inkişaf etmiş ölkələrin alimləri üçün ərizələrinə rədd cavabı almaq dövlət səviyyəsində problem yaratmırsa, bizim üçün hələ də siyasi cəhətdən tələb olunan, ölkənin özünü mühafizə etməsi, inkişafı və müasirləşdirilməsi üçün lazım olan mövzulara tələbat vardır. Tez bir zamanda həll edilməsi mümkün olmayan dilemma göz

qabağındadır, yəni elmin dövlət maliyyələşdirilməsini qorumaq və artırmaq lazımdır, lakin öz ölkəmizdə alternativ maliyyələşdirmə mənbələrini də (o cümlədən, qeyri-dövlət mənbələrini) hazırlamaq gərəkdir.

Beynəlxalq elmi əməkdaşlıq və səmərəlilik

Əsas etibarilə, əlbəttə, aydındır ki, Azərbaycan elmində, o cümlədən ictimai elmdə elmi araşdırmaları maliyyələşdirən beynəlxalq təşkilatların köməyinə bel bağlamaq, bir çox alimlərimizin əsərlərinin reytinqli beynəlxalq jurnallarda dərc ediləcəyinə ümid bəsləmək hələlik çətindir. Lakin bu məqsədlərdən imtina etmək də olmaz, çünki qloballaşma proseslərinin təhlili göstərir ki, başqa dövlətlər kimi Azərbaycan da bilik, informasiya cəmiyyətinə doğru gedir. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün elmi texnologiyaları, innovasiyaları inkişaf etdirmək və hər şeydən əvvəl cəmiyyətdə elmə xüsusi münasibət və onun üçün xüsusi mühit yaratmaq lazımdır. Bu problemlər çox cəhətdən bütün dünya üçün ümumidir, hərçənd onların lokal cəhətləri və özəl xüsusiyyətləri də vardır. Onlar hər bir konkret ölkədə onun adət-ənənələri, idarəetmə mədəniyyəti və s. ilə əlaqədar olaraq cəmiyyətdə elmə hörmət iqliminin, ab-havasının yaradılması xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Dünyada elm, texnologiya və innovasiyalar, beynəlxalq elmi əməkdaşlıq olmasa, inkişaf edə bilməz, lakin bu da çox vacibdir ki, beynəlxalq ictimai əməkdaşlıq ictimai elmlərə hər bir konkret ölkədə elmə hörmət ab-havasını yaratmağa (ola bilsin, yeni səviyyədə bərpa etməyə) imkan verir.

Etiraf etmək lazımdır ki, marksizm ideologiyası hökmranlığının dağılması ictimai və humanitar elmlərin Azərbaycanda böhrana düşməsinə səbəb oldu, onlar cəmiyyətdəki proseslərə təsir qüvvəsini itirdilər. Elmə (o cümlədən, ictimai elmə) etimadın qaytarılması çətin, müəyyən bilik siyasəti və ideologiyası tələb edən məsələdir, lakin onun həlli yenə də alimlərin beynəlxalq elmi əməkdaşlıqda iştirakından keçir. Nəzərə alsaq ki, bizim ictimai elmlərin bu sahədə böyük iş təcrübəsi yoxdur, bu onların qarşısında duran ciddi tələbdir. Bir məqsəd olaraq bilik, informasiya cəmiyyəti tələblərə müəyyən cavabların verilməsi zərurəti ilə bağlıdır, lakin bundan əvvəl həmin tələblər dərk edilməlidir. Hakim elita bu tələbi anlayır, fəqət bu, tələb səviyyəsində ictimai elmdə dərk olunmalıdır. Hər şeydən əvvəl anlamağa, sonra isə anlatmağa çalışmaq lazımdır ki, elmə münasibət və etimad elmi tədqiqatların keyfiyyətindən asılıdır. Bu gün keyfiyyətli ictimai elmə aparan yol beynəlxalq əməkdaşlıq və fənlərarası araşdırmalar sahəsindən keçir. Fənlərarası tədqiqatlar probleminə daha ətraflı bir qədər sonra müraciət edəcəyik. Burada isə beynəlxalq əməkdaşlığa qoşulmaq özlüyündə bu və ya digər sahədə araşdırmaların ən mühüm keyfiyyət göstəricilərindən biridir. Bizə uzun müddət elə gəlirdi ki, elmi təbiyyat elmlərindəki vəziyyət müəyyən edir. Lakin indi müəyyən dərəcədə bu müddəanı dəqiqləşdirmək lazım gəlir, çünki humanitar və ictimai elmlər milli özünüdərk və mədəniyyətin təşəkkülü və inkişafı ilə sıx bağlıdır və əgər ictimai elm cəmiyyətdə elmin müsbət surətini yaratmırsa, onda yalnız bütövlükdə elm yox, həm də mədəniyyət ciddi problemlərə məruz qalmağa başlayır. Bu məqalədə biz mədəniyyət problemlərini təhlil etmək niyyətində deyilik, amma bununla belə, marağımız çərçivəsində qeyd etmək istərdik ki, mədəniyyət həddindən artıq mürəkkəb, olduqca çoxtərkibli fenomendir. Və bu və ya digər sosium çərçivəsində elmi mədəniyyətə və alim etikasına tələbatın itirilməsi nəticəsiz qala bilməz.

Beynəlxalq elmi əməkdaşlığın genişləndirilməsi elmə və ya daha dəqiq desək, öz tezis və fərziyyələrinin verifikasiyasına və reverifikasyiasına (re-verification – təkrar yoxlama) çalışan müasir elmə olan marağı, tələbatı bərpa edir. Lakin bu prosesin uğurla inkişaf etməsi üçün aşağıdakı cəhətlərə ciddi surətdə diqqət yetirmək lazımdır: birincisi, bu cür əməkdaşlıqda iştirak etməyə qadir tədqiqatçılar seçilməlidir, yaxşılarından ən yaxşılarını seçməyi öyrənmək gərəkdir. İkincisi, beynəlxalq, eləcə də ayrı-ayrı ölkələrdəki elmi mühitdən xəbərdar olmağı və onların xüsusiyyətlərini anlamağı təşviq etmək lazımdır. Üçüncüsü, Azərbaycan alimlərinə dil maneələrini

dəf etməkdə kömək göstərilməlidir. Dördüncüsü, cəmiyyətdə elmin və elm adamlarının pozitiv və uğurlu simasının formalaşdırılmasına kömək etmək məqsədilə alimlərin nailiyyətlərini təbliğ etmək gərəkdir. Əgər biz elmdəki vəziyyəti müasirləşdirmək istəyiriksə, bu məsələləri həll etmək lazımdır. Bu yöndə, əlbəttə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin ölkənin gənc alimlərinin Qərbin elm mərkəzlərinə təhsil almağa göndərilməsi haqqındakı qərarının düzgün olduğunu etiraf etməmək olmaz. Lakin bu da vacibdir ki, ölkədə elm bir institut kimi yox olmasın, bunun üçün isə alimlərimizin dünya elmində tam dəyərli iştirak etməsinə nəyin mane olduğunu müzakirə etmək lazımdır. Əlbəttə, bizə rusdilli aləmin elmindəki vəziyyət qismən məlumdur, lakin ingilisdilli elmdə işlərin nə yerdə olduğu barədə yalnız bəzi məlumatlarımız var. Qeyd edək ki, hər şeydən əvvəl, oxşar problemləri Rusiya və Ukrayna ictimai elmində yaşayırlar, buna görə də onların bu sahədə təcrübəsini öyrənmək faydalı olardı. Təəssüf ki, bizim gənc alimlərimiz Rusiya, Qazaxıstan, Ukrayna alimlərinin işləri ilə, demək olar ki, tanış deyillər. Skeptiklər deyə bilər ki, bu ölkələrdəki ictimai elmlər dünyada heç də aparıcı olan elm deyil. Lakin iş hansı elmin dünyada liderlik etdiyi barədə mübahisədə deyil, məsələ bundadır ki, bu ölkələrin akademik elmi institutları, mərkəzləri ilə birlikdə aparılan iş əməkdaşlıq coğrafiyasının genişləndirilməsinin əsasını qoymalıdır və qoya bilər. Keçmişdə bizim bu cür əməkdaşlıq üzrə bir qədər təcrübəmiz olub. Hələ ki, birgə məcmuələrin nəşrini, birgə konfransların keçirilməsini qeyd etməklə kifayətlənək. Bu kontekstdə həmin işlərin təşkilində Heydər Əliyev Fondunun göstərdiyi böyük köməyi vurğulamaq istərdik. Fəqət həmin işləri mütləq genişləndirmək lazımdır, özü də yalnız kəmiyyətcə yox, bununla bərabər yeni əməkdaşlıq formalarını da axtarmaq gərəkdir. Elmi əməkdaşlıq yalnız o genişlənən zaman baş verir, yəni onu daima zənginləşdirmək və genişləndirmək lazımdır. Məsələn, bizim əməkdaşlıq üzrə perspektiv planlarımızda Rusiya və Ukrayna filosoflarının iştirakı ilə elmin fəlsəfəsi, fənlərarası əməkdaşlıq metodologiyası problemləri üzrə beynəlxalq elmi seminarların keçirilməsi vardır. Həmçinin fəlsəfə tarixi üzrə müəyyən nailiyyətlər əldə etmiş Qazaxıstan filosofları ilə də əməkdaşlığa dair saziş əldə edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, çoxtərəfli əməkdaşlıq ikitərəfli əməkdaşlıqdan heç də az perspektivli deyil, həm də ki, bir sıra hallarda təşəbbüs bizim tərəfimizdən irəli sürülə bilərdi. Əlbəttə, bu seminarlarda başqa ölkələrdən olan alimlərin iştirakı da təqdir edilməlidir. Seminarlar əsərlərinin beynəlxalq jurnallarda dərc olunduğu alimlərlə bu sahədə kifayət qədər təcrübəyə malik olmayan alimlər arasında əməkdaşlığın uğurlu formasıdır.

Bütün yuxarıda deyilənlər ikinci bəndə – müxtəlif ölkələrdə tədqiqat mühiti barəsində biliklərə malik olmaq və onu anlamaq, başa düşmək – keçməyə imkan verir. Biz bütövlükdə nəinki Avropada, hətta Rusiyada da elmi mühitin xüsusiyyətləri ilə yaxşı tanış deyilik. Biz həmçinin birgə tədqiqatların aparılmasına hələ də qrant tərtib edə bilmirik. Bizim iki müştərək qrantımız Belarusda təsdiq edilib, lakin bu, kifayət deyil. Onu da qeyd edək ki, bizim mütəxəssislərin tez-tez yalnız vaxt çatışmazlığı üzündən birgə layihələrdə iştirak etməkdən imtina etməsi beynəlxalq əməkdaşlığın yaradılmasının heç də ən yaxşı üsulu deyil. Rusiya, Ukraynanın populyar elmi jurnallarında yazılar dərc etdirmək bizim alimlərə bu ölkələrdə elmi mühiti daha yaxşı öyrənmək imkanı verir və eyni zamanda bu, nəşr olunmuş əsərlərin dünyada nəzərə çarpacağına şans yaranır. Məsələn, Rusiyanın «Вопросы философии», «Философские науки», «Век глобализации» və digər bu kimi məşhur jurnallarında dərc olunmuş məqalələr fəlsəfə aləmində izlənilir, onların redaksiya heyətində digər ölkələrdən olan məşhur filosoflar iştirak edir və s. Onu da vurğulamaq istərdik ki, bizim ölkədə də bu cür jurnalların yaradılmasına fəal surətdə kömək etmək, tanınmış məşhur alimləri əməkdaşlığa cəlb etmək və s. vacibdir. Hazırda bizdə bu sahədə Azərbaycan Respublikası Prezident Adminstrasiyasının rəhbəri akademik R.Mehdiyevin zamanca son əsərlərindən sonra bir çox işlər görülür, lakin görüləsi işlər daha çoxdur. Hələlik isə onu qeyd edək ki, bizim alimlər çox vaxt məqaləni necə tərtibata salmağın, onu tanınmış jurnallarda dərc olunması üçün necə hazırlamağın və s. lazım olduğunu bilmirlər. Və ya, məsələn,

bəzi Rusiya, Ukrayna jurnallarında belə bir fikir yaranıb ki, Azərbaycan müəllifləri yalnız özlərinin fəlsəfə tarixi üzrə mövzulara toxunmalıdırlar. Biz bu təsəvvürü dağıtmalıyıq.

Bildirilmiş üçüncü bənd üzrə qeyd etmək istərdik ki, elmin inkişafı, beynəlxalq elmi əməkdaşlıq üçün dil maneələrini aradan qaldırmaq lazımdır. Demək olar ki, bütün alimlər əmindirlər ki, ölkədə rus dilinə mükəmməl yiyələnmiş alimlərin olmasından faydalanmaq lazımdır, lakin başqa və hər şeydən əvvəl ingilis dilini bilən alimlərin də meydana çıxması gərəkdir. Diqqəti ona cəlb etmək istərdik ki, dünyada Çin alimlərinin uğurları bu ölkədə onlarda Çin ingilisdilli elmi ədəbiyyatın inkişaf etməsindən başlandı. Əlbəttə, alimləri bu istiqamətdə həvəsləndirən bütöv bir proqram işlənib hazırlanmalıdır. Lakin proqramın hazırlanacağını və yerinə yetiriləcəyini gözləmək lazım deyil, alimlərimizin ən yaxşı əsərlərini ingilis, rus dillərinə tərcümə etmək lazımdır. Eyni zamanda müasir xarici mütəxəssislərin əsərlərini Azərbaycan dilinə çevirmək zəruridir. Əlbəttə, əsərlərin tərcüməsi çətin başa gələn işdir, fəqət başqa bir yol yoxdur. Müəllifin ingilisdilli «Today and Tomorrow. Azerbaijan in Focus» elmi-ictimai jurnalının təşkili işində təcrübəsi var və demək lazımdır ki, «elm aləmindən uzaq olan» naşirlər bir qayda olaraq bu cür jurnallara qoyulmuş sərmayənin tez bir zamanda qaytarılmasını gözləyir, halbuki onun yaradılması, təsirinin genişləndirilməsi və s. üçün çox zəhmət, səbr tələb edən və davamlı iş görmək lazımdır. Qeyd etmək istərdik ki, jurnalın bəzi uğurları var idi və belə uğurlardan biri də onun məhz bizim kontekstdə fənlərarası səciyyə daşıması idi, yəni o nə sırf fəlsəfi, nə də tarixi bölmələr üzrə deyil, müəlliflərdən ictimaiyyatşünaslar arasında fənlərarası əməkdaşlıq təcrübəsini tələb edən mövzular üzrə tərtib olunmuşdu.

Və nəhayət, Azərbaycan elminin inkişafı problemlərinin tədqiqi, Azərbaycan elminin ən mühüm inkişaf yollarından biri kimi beynəlxalq elmi əməkdaşlıqda iştirak məsələlərində təbliğat haqqında. Ümumiyyətlə, elmin təbliği məsələlərinə ciddi surətdə diqqət ayırmaq lazımdır. Akademik, Azərbaycan Respublikası Prezident Administrasiyasının rəhbəri R.Mehdiyevin əsərlərinin təhlili bu məsələlərin dərk olunmasının ən azı üç istiqamətini qısaca və dürüst ifadə etməyə imkan verir: birincisi, cəmiyyətdə elm və təhsilə, biliklərə hörməti bərpa etmək lazımdır. Etiraf etməliyik ki, bazar iqtisadiyyatı cəmiyyətində bu cür mühiti bərpa etmək qeyri-bazar iqtisadiyyatı cəmiyyətində olduğundan daha çətindir və onun yaradılmasında alim kollektivlərinin, hökumət orqanlarının, vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarının iştirakı zəruridir. Bunda yalnız alimlər deyil, həm də ölkə vətəndaşları maraqlıdır. İkincisi, təbliğat ancaq daxilə, yəni özümüzə, böyüməkdə olan nəslə yox, həm də xaricə istiqamətlənmiş olmalıdır. Çalışmaq lazımdır ki, dünyanın müxtəlif elmi mərkəzlərində ölkəmizin elmi tədqiqatlara ciddi diqqət yetirməsi barəsində informasiya yayılsın. Beynəlxalq konfranslarda iştirak etməklə kifayətlənməmək və dünya şöhrətli alimləri bizim elmi institutlarımızla əməkdaşlığa dəvət etmək lazımdır. Üçüncüsü, milli ideologiyanın inkişafı ayrılmaz surətdə elmlə, aparılan bilik siyasəti ilə bağlı olmalıdır.

İctimai elmlərdə fənlərarası tədqiqatlar və dialoq fəlsəfəsi

Son zamanlar AMEA-nın Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunda fənlərarası araşdırmaların metodologiyasına ciddi maraq nəzərə çarpır. Qeyd edək ki, biz mart ayının sonunda bu məsələlərə həsr olunmuş ikigünlük seminar keçirdik. Filosoflarımızın əsərlərinin monitorinqi onu göstərir ki, bu cür tədqiqatlarda bir neçə istiqamət vardır: birincisi, ictimai elmlərin nəticələrinin informasiyalaşması və ya yoxlanılıb təsdiqlənməsi prosesi başlanıb. Bir halda ki, xarici jurnallarda yazı dərc etmək tələb olunur, deməli, ideya və tədqiqatların sınanılması, yoxlanılıb təsdiqlənməsinin zəruri olduğu dərk edilir. İkincisi, etika, bioetika, elmin idarə olunması, elmin fəlsəfəsi və mədəniyyət problemlərinə davamlı maraq yaranıb. Üçüncüsü, milli ideologiya və liderlik, vətəndaşlıq və milli identiklik (eyniyyət) problemləri alimlərdə maraq doğurur. Dördüncüsü, dialoqun fəlsəfəsi mövzusu ictimaiyyatşünas alimlərin diqqətini özünə cəlb edir. Beşincisi, intellektual mülkiyyət məsələləri maraq oyadır (5). Fənlərarası araşdırmalara, mükalimə fəlsəfəsinə və onlar arasındakı əlaqələrə maraq, əlbəttə, qloballaşma və modernləşmə prosesləri ilə

oyadılıb, lakin etiraf edək ki, kiçik bir məqalədə bütün bu məsələləri tamamilə aydınlaşdırmaq mümkün deyil. Buna görə də biz bu məsələlərin bəzi konturları üzərində dayanacağıq (6,7).

İnternet, sosioloji tədqiqatlar, statistik materiallar alimlərə müxtəlif elmi sahələrdən informasiya almağa imkan verir. Lakin aydın olur ki, sayı getdikcə artan elə mövzular var ki, onları ictimai elmlərin köhnə bölgüsü çərçivəsində təhlil etmək mümkün deyil. Məsələn, biz mədəniyyətlərin dialoqu haqqında fikir yürüdürük, başqaları isə sivilizasiyaların mükaliməsi haqqında. Lakin bunların mənası, mahiyyəti bir elmin, bir fənnin anlayışları və istilahları vasitəsilə ifadə edilməsi mümkün olmayan mürəkkəb məfhumlardır. Onlara yalnız bir çox elmlərin (fəlsəfə, sosiologiya, tarix, politologiya, coğrafiya, iqtisadiyyat və s.) qarşılıqlı əlaqəsi daxilində tərif vermək, müəyyən etmək olar. Və yaxud, məsələn, bizim üçün ağrılı olduğu qədər də çox əhəmiyyətli olan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi problemi bir çox tarixi problemlərə maraq oyatdı. Amma tarixi ədaləti dəqiqləşdirmək və sübut etmək üçün konkret tarixi demoqrafik və sosioloji məlumatlarla, iqtisadi tarix, konfliktologiya, siyasətin fəlsəfəsi, hüquq elmi ilə birləşdirmək lazımdır. Biz hələ arxeologiyanı və s. demirik. Əlbəttə, tarixçi, hüquqşünas və ya filosof nadir hallarda bütün bu məsələlər üzrə mütəxəssis ola bilər (bu cür alimlər həmişə az olur, tədqiqatlar isə çox olmalıdır). Buna görə də, yəqin ki, belə bir əks - tezisi təsdiq etmək lazımdır ki, yalnız tarix, fəlsəfə, politologiya və ya sosiologiya ilə bağlı tədqiqatlar başqa elmlərin məlumatları və nəticələri ilə təkrarən yoxlanılmalıdır. Bu məsələlər özünün metodoloji izahını akademik, Azərbaycan Respublikası Prezident Administrasiyasının rəhbəri Ramiz Mehdiyevin «İctimai və humanitar elmlər: zaman kontekstində baxış» adlı məqaləsində tapıb.

Məlumat və nəticələrin yoxlanıla bilən olması ictimai elmlərin inkişafı üçün vacibdir. Elə məhz bu səbəbdən də fənlərarası araşdırmaların metodologiyası mövzusu ictimaiyyatşünaslar üçün əhəmiyyət kəsb edir. Filosoflar üçün bu cür müəyyənləşdirmə başqa elmlərin nümayəndələri üçün olduğundan daha adi işdir, lakin artıq bu mütəxəssislərin də onların problematikası üçün digər elmlərin bilavasitə əhəmiyyəti olan nəticələrinə diqqət yetirməli olduğu vaxt çatıb.

Fənlərarası tədqiqatlara zərurətin olması yalnız nəzəri-metodoloji məsələlərin dərk edilməsi, fəlsəfənin bu araşdırmalarda rolunun axtarışı deyil, həm də tədqiqatların təşkili və maliyyələşdirilməsi sahələri qarşısında da tələblər qoyur. Bu cür araşdırmalar daha baha başa gəlir və onlar üçün maliyyələşdirməni müxtəlif mənbələrdən axtarmaq daha səmərəli olardı. Məsələn, yuxarıda qeyd etdiyimiz seminarı keçirməkdə bizə Elmin İnkişafı Fondu kömək etdi ki, bu da fənlərarası tədqiqatlara marağın və tələbatın yalnız fəlsəfə çərçivəsində qalmayıb, ondan kənara çıxdığını göstərir. Biz güman edirik ki, onlara olan maraq beynəlxalq elmi fondlar tərəfindən də dəstəklənə bilər. Həqiqətən, bu cür tədqiqatlar nəinki bizim ictimaiyyatşünaslarımızın, hətta başqa ölkələrdən olan alimlərin də iştirakını nəzərdə tutur. Sosioloq, hüquqşünas, iqtisadiyyatçı və filosof qrupları yalnız beynəlxalq səviyyəli problemlərin dərk olunması üzrə deyil, həm də lokal xarakterli problemlər üzrə də daha sıx əməkdaşlıq etməlidirlər. Bu kontekstdə müxtəlif elm mütəxəssisləri arasında, elmdəki mütəxəssislər və idarəetmə işçiləri arasında, müxtəlif ölkələrin fondları və s. arasında qarşılıqlı əlaqələr yeni tədqiqat və təhlil obyektinə çevrilir.

Bütün yuxarıda deyilənlər son zamanlar mühüm araşdırmalar sahəsinə çevrilmiş etika, bioetika, elmin fəlsəfəsi problemlərinə keçməyə imkan verir (8). Etiraf etmək lazımdır ki, bu sahədəki bəzi nailiyyətlər fənlərarası tədqiqatların inkişafına kömək edə bilər. Məsələn, müxtəlif elmlərin nümayəndələri arasında əməkdaşlıq, müxtəlif mənbələrdən maliyyələşdirmə, texnologiyaların tətbiq olunması hüdudları və s. bu kimi məsələlər nəinki aşkar etik aspektə malikdir, hətta hər şeydən əvvəl etik aspekt dərk olunduqda həll edilə bilərlər. Azərbaycanda tətbiqi etika məsələləri bioetikanın təşəkkül tapdığı dövrdə fəal surətdə işlənməyə başladı. Əlbəttə, bioetika problemlərinə maraq onunla bağlıdır ki, bizim alim, filosof, tibb işçilərimiz başa düşürlər ki, müasir dövr alim, filosof və tibb işçilərimizin təkbaşına həll edə bilmədiyi problemləri irəli sürür. Məsələn, həkim və pasient arasında qarşılıqlı münasibətlər necə olmalıdır, həkimin konkret insan qarşısında məsuliyyətinin sərhəd xətti haradan keçir və ya bazar iqtisadiyatı şəraitində həkim və

tibbi bürokratiya, həkim və farmakologiya təşkilatları və s. arasında qarşılıqlı münasibətlərdə hansı etik mülahizələr nəzərə alınmalıdır? Lakin bioetika ilə yanaşı son vaxtlar pedaqogikada, böyükməkdə olan nəslin tərbiyəsi nəzəriyyəsində fəlsəfə, etika, psixologiya, təlim və tərbiyə fəlsəfəsinin qovuşuğunda fənlərarası tədqiqatların zəruri olduğunun fəal surətdə dərk olunması prosesi gedir. Etiraf etmək lazımdır ki, bizim pedaqoqlar çox vaxt belə hesab edirlər ki, onların özləri, hər bir ayrıca pedaqoq-alim psixologiya, fəlsəfə və s., sahələrdə müstəqil surətdə biliklərə yiyələnə bilər. Bizcə, bütün bu biliklərin əhəmiyyətinə rəğmən, elmlərin qovuşuğunun aktual məsələlərini dərk edən alimlərdən ibarət kollektivlər yaradaraq fənlərarası araşdırmalar aparmaq lazımdır. Bu halda pedaqoqun biliyi, onun təsir qüvvəsi praktikada psixoloqlar, etika üzrə mütəxəssislər və s. tərəfindən yoxlanılır. Və əksinə, əgər etika mütəxəssisinin nəticələri məktəbdə sınaqdan keçməsə, pedaqoqlar tərəfindən yoxlanılmasa və s. o, tərbiyə məsələləri ilə necə məşğul ola bilər?

Bizim elmimizdə həmçinin milli ideologiya, liderlik, vətəndaşlıq və milli identiklik (eyniyyət) problemlərinə ciddi marağın olduğu gözə çarpır. Bu mövzu və problemlərdən hər biri fənlərarası tədqiqatlar tələb edir, çünki ayrıca bir alimin bilikləri beynəlxalq elmi ideyalar bazarında rəqabət apara biləcək əsər yaratmaq üçün kifayət etmir. Məsələn, ideologiya problemləri tarix, iqtisadiyyat, siyasət, sosiologiya və fəlsəfə məsələləri ilə sıx bağlıdır. Bu tezis liderlik, vətəndaşlıq və ya identiklik problemlərinə də tətbiq oluna bilər. Dövrümüz liderlik, vətəndaşlıq və identiklik barəsində təsəvvürləri ciddi surətdə dəyişdirir, onlar hüquq, psixologiya, əxlaq və ya ədəbiyyat çərçivəsindən çox uzağa çıxır. Bu gün siyasi, iqtisadi, mənəvi vətəndaşlıq anlayışlarını işlətməyə məcbur oluruq. Etiraf etməliyik ki, Azərbaycanda ideologiya, miqrasiya, diaspor məsələləri ilə ciddi surətdə məşğul olurlar. Lakin ədəbiyyatda bu sahənin fənlərarası araşdırmalar nöqteyinəzərilə müəlliflər kollektivi tərəfindən tədqiq edildiyi işlər, demək olar ki, azdır. Həm də ki, söhbət müxtəlif fənlərdən olan müəlliflərin təsadüfi toplusundan getmir, bu cür kitablar çoxdur, söhbət müxtəlif sahələrdən olan həmfikirlərin həqiqi kollektivindən gedir. Bunu da qeyd etmək istərdik ki, uzun müddət etika, etikanın tətbiqi məsələləri ilə məşğul olan bu məqalənin müəllifi aşkar edib ki, bu problemlərin bir çoxu öz növbəsində nəzəri və tətbiqi etikanın problemləri ilə kəsişir, bu isə tədqiqatların psixoloq, filosof, hüquqşünas və b. iştirakı ilə aparılması zərurətini yaradır. İdeologiya, vətəndaşlıq, identiklik və s. məsələlərə dəqiq və əsaslandırılmış cavab tapmadan gənclər arasında vətənpərvərliyin, tolerantlığın və humanizmin tərbiyəsi məsələləri ilə məşğul olmaq çətin olar.

Dialoq fəlsəfəsi problemləri nisbətən yaxın zamanlardan elmi araşdırma mövzusu olub. Etiraf etmək lazımdır ki, bu məsələlər ilk növbədə Heydər Əliyev Fondunun keçirdiyi konfranslarda müzakirə edilib. Bir dəfə institutumuzda keçirdiyimiz seminarların birində elmlər doktorlarından biri ucadan dedi ki, münaqişədə mükaliməyə nail olmaq çətindir. Biz həqiqətən başa düşdük ki, münaqişədə dialoq yaratmaq mümkün deyil, lakin bu o demək deyil ki, dialoq nəzəriyyəsində hər şey aydındır. Fəlsəfədə dialoq həm söhbət kimi, həm dil kommunikasiyası vasitəsi kimi, həm də həqiqətə aparan yol kimi başa düşülür. Lakin əgər biz Platon dialoqlarını xatırlasaq, onda etiraf etməli olacağıq ki, mükaliməda Sokrat qədər nüfuzlu bir kimsə (avtoritet) iştirak edə bilər və ya dialoq avtoritetin iştirakı olmadan keçə bilər. Əslində bu o deməkdir ki, dialoq ya avtoritetin monoloquna aparan yoldur, ya da ki, başa düşməyi və ona bələd olmağı nəzərdə tutur. Bizcə, fəlsəfədə, kulturologiyada, ola bilsin, linqvistikada ayrıca bir mövzu olan dialoq problemi müasir Azərbaycan fəlsəfəsi üçün ən mühüm problemə çevrilir. Axı mədəniyyətlərin dialoqunun mənası kommunikativliyin (ünsiyyət yaratmağın) mədəniyyətin ən mühüm funksiyası olduğunu dərk etməkdən ibarətdir. Avropanın inteqrasiya və anlama problemləri, fənlərarası tədqiqatların təşkili və s. onunla sıx bağlıdır. Axı alim fənlərarası araşdırmalarda məlumatların, nəticələrin təxminən avtoritetlərin olmadığı mükaliməyə hazır olmalıdır.

Etiraf etmək lazımdır ki, fənlərarası araşdırmalar ölkədə intellektual mülkiyyət problemini aktuallaşdırır. Bu məsələyə maraq fənlərarası tədqiqatlar çərçivəsində beynəlxalq elmi əməkdaşlıq şəraitində əsasən əhəmiyyətli dərəcədə artmalıdır. Bu təbiidir, belə ki, müxtəlif elm sahələrindən

olan alimlərdən təşkil olunmuş mikrokollektivlərdə tədqiqat işlərinin aparılması, çox vaxt birgə məqalələrin dərc edilməsi nəyin kimə məxsus olduğu haqda məsələni kəskinləşdirir, biz hələ birgə tədqiqatın bu və ya digər ayrıca hissəsinin haqqının ödənilməsində maliyyə üstünlükləri probleminin ortaya çıxa biləcəyini demirik. Lakin biz hələlik bu sahədə tədqiqatların və dərc olunmuş əsərlərin sayının ciddi surətdə artdığını təsdiq edə bilmərik. Çox güman ki, bu cür araşdırmaların canlanması ən yaxın da olsa, amma yenə də gələcəyin işidir.

Qloballaşma şəraitində dünyada mülkiyyət hüququ probleminin müxtəlif şərhləri gözə çarpır. Problemin, görünür, hələlik hüquqi aspektinin olduğu ölkəmizdən fərqli olaraq, bu problemi yalnız hüquqi məsələ kimi yox, həm də internetin, elmin inkişafı şəraitində informasiyanın qorunması məsələsi kimi nəzərdən keçirirlər. Güman etmək lazımdır ki, informasiyanın qorunub saxlanması, elmin inkişafı və onun yolundakı maneələrin dəf edilməsi məsələlərinə etinasızlıq bu və ya digər ölkələrdə inkişafı ləngidəcək. Aydındır ki, bu problemin fəlsəfi, sosioloji, mədəni aspektləri vardır.

Sonda qeyd etmək istərdik ki, beynəlxalq elmi əməkdaşlıq, fənlərarası tədqiqatlar elmimizin inkişafına kömək edə bilər, lakin əslində onlar dialoqa münasibətin dəyişməsinə imkan yaradır. Amma bunun üçün bu işdə təcrubəni dərk etmək və yenidən qiymətləndirmək lazımdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Взаимодействие культур в условиях глобализации. Материалы международной научной конференции, посвященной памяти общенационального лидера азербайджанского народа Гейдара Алиева». М., «Канон», 2010.

2. Думая о времени и трансформируя элиту: преемственность и инновационность. «Бакинский рабочий», 26 декабря 2008 г.

3. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. М.; «АСТ МОСКВА», 2009., Юдин Б.Г. Когнитивная социология науки /Современная западная социология науки. М., «Наука», 1988, №7. с.76-89.

4. Материалы международной конференции, посвященной 70-летию Аиды Иманкулиевой. «Восток и Запад: обшие духовные ценности, научно-культурные связи». Баку, «Элм», 2009.

5. Мамедзаде И. Модернизация, гражданское общество в Азербайджане и проблемы информационной культуры.//«İncəsənət və mədəniyyət problemləri». 4 (30), 2009, с.41.

6. Мамедзаде И.Р. Духовное наследие Гейдара Алиева и просвещенный патриотизм. В материалах международной научной конференции, посвященной памяти общенационального лидера азербайджанского народа Гейдара Алиева. «Взаимодействия культур в условиях глобализации». М., 2010, с.36-45.

7. Мамедзаде И. Введение в этику. Б., «Муалим», 2004, с.129-153.

8. Опыт интерпретации морали. Б., «Муалим», 2006.

Ильхам МАМЕДЗАДЕ

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ МЕЖДУНАРОДНОГО НАУЧНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА И РАЗВИТИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В КОНТЕКСТЕ ДИАЛОГА КУЛЬТУР

Резюме

Диалог культур в период глобализации – это не только требование современности, но и тема для исследования. Причем для ее анализа недостаточно лишь традиционно организованной и строго разграниченной между различными дисциплинами науки, или усилий ученых одной страны. Понятно, что мы не отрицаем значимости достижений в исследовании этой проблемы у философов-этиков, лингвистов или социологов, но их недостаточно, так как эта проблема междисциплинарна или даже наддисциплинарна. Дело не только в том, что по-разному в культурах понимается диалог, или что без сотрудничества ученых не будет диалога культур, а в том, что без развития общественных наук, без международного научного сотрудничества, без междисциплинарных исследований не понять современности и основных тенденций развития мира-культуры, для которого диалог необходим.

Ilham MAMEDZADEH

SOME PROBLEMS OF THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC COLLABORATION AND THE DEVELOPMENT OF THE SOCIAL SCIENCES IN THE CONTEXT OF DIALOGUE OF THECULTURES IN AZERBAIJAN

Summary

In the period of globalization a dialogue of cultures is not only the requirement of contemporaneity but also the subject of research. With this, for its analysis a science traditionally organized or strictly differentiated into the various disciplines or the scientist’s efforts of one country are not enough. It is clear that we don't deny an importance of the achievements of the philosophers - ethics researchers, linguists or sociologists in a study of this problem but they are insufficient as this problem is an interdisciplinary or even super disciplinary one. The point is not that a dialogue is differently comprehended in the cultures or without the scientists' cooperation the dialogue of cultures will not take place. The matter is that without advancement of social sciences, in the absence of the scientific collaboration and lack of the interdisciplinary researches, the contemporaneity and the basic tendencies of development in world of culture that needs a dialogue, won’t be understood.

Açar sözlər:qloballaşma, elmi əməkdaşlıq, ictimai elmlər, mədəniyyətlərin dialoqu, modernləşmə ideologiyası, fənlərarası tədqiqatlar, innovasiyalar, verifikasiya.

Ключевые слова: глобализация, научное сотрудничество, общественные науки, диалог культур, идеология модернизации, междисциплинарные исследования, инновации, верификация.

Key words: globalization, scientific cooperation, social sciences, dialogue of cultures, ideology of modernization, interdisciplinary researches, innovation, verification.

UOT 1.091

Arzu HACIYEVA
AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun
baş elmi işçisi, fəlsəfə elmləri doktoru

MİLLİ İDEYA MİLLƏTİN MƏNƏVİ VARLIĞININ SUBSTANSİYASI KİMİ: NƏRİMAN NƏRİMANOVUN ƏSƏRLƏRİ ÜZƏRİNDƏ DÜŞÜNCƏLƏR*

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri dünyanın ümumi mənzərəsini köklü şəkildə dəyişdirən ictimai-siyasi hadisələrlə hədsiz zəngin, son dərəcə gərgin bir dövrü təmsil edir. Taleyin N.Nərimanov (1870-1925) üçün ayırdığı 55 illik zaman kəsiyində kapitalist münasibətlərinin inkişafının daxili ziddiyyətləri kəskinləşdirməsi nəticəsində «xalqlar həbsxanası» olan çar Rusiyası ərazisində üç inqilab – (1905-1907-ci illər burjua-demokratik inqilabı, 1917-ci il burjua və oktyabr sosialist inqilabları) baş vermiş, Azərbaycanda iki müstəqil dövlət –cümhuriyyət və sovet sosialist respublikası qurulmuş, sonuncu son müstəqillik əlamətlərini də itirərək, 1922-ci ildə Zaqafqaziya Federasiyasına, daha sonra SSRİ-nin tərkibinə daxil edilmişdir.

Bununla belə, mütəfəkkirin bütün yaradıcılığını diqqətlə nəzərdən keçirdikdə onun həyatı boyu dönə-dönə üzərinə qayıtdığı eyni problemlər barədə düşüncələrinə qəribə bir bütövlüyün, baxışlarının tədricən yeni məna və məzmunla zənginləşərək durulması və büllurlaşmasında ifadə olunan bir fikir vəhdətinin xas olduğu aşkar görünür. Onların arasında xalqının azadlığı və tərəqqisi naminə doğma ana dilinin, həmin dildə maarifin, ədəbiyyatın, mətbuatın, elm və mədəniyyətin inkişafı, milli mənəviyyat və milli özünüdərk məsələləri xüsusi yer tutur.

Məhz bu konturlar daxilində milli ideya N.Nərimanovun əsərlərində öz canlı maddi təcəssümünü tapır. Dram və povestlərinin bədii obrazlarında müxtəlif şəkillərdə zühur edən həmin ideya bəzən əsərin bədiiliyinə müəyyən məqamlarda hətta xələl gətirmək hesabına bilərəkdən elmi-fəlsəfi cəhətdən şərh edilir, publisistikasında nisbətən açıq, birbaşa ifadə olunurdu.

Bu gün bir söz, anlayış, problem kimi çox populyar və aktual olan milli ideya nə isə mifoloji əjdahaya bənzər bir xəyal, xam xülya deyil, gerçəklikdir. Milli ideya hər hansı bir millətin mənəviyyatının substansiyası olmaqla immanent vəhdətə malikdir. Bu, çoxluğun vəhdətidir, çünki o, tək, nəisə ayrıca götürülmüş konkret bir ideyadan ibarət deyil, onda milli ruhdan doğan qeyri-müəyyən, çoxlu sayda ideyalar var. O, özündə xalqın milli ideologiyasını, milli dilə köklənmiş düşüncə tərzini – mentalitetini, dünya və cəmiyyət haqqında tarixən formalaşmış siyasi, hüquqi, sosial, dini, etik, estetik baxışlarında və əqidələrində ifadə olunmuş özünəməxsus dünyagörüşünü ehtiva edir. Milli ideya xalqın uzun müddət öz cismani və mənəvi varlığını öz orijinallığında mühafizə etməyinə kömək edir. Ona etinasızlıq göstərən, onu ümumi ideoloji baxışlar sistemində arxa plana keçirən xalqın hər hansı bir şəkildə tarix səhnəsini tərk etməsi, yer üzündən silinməsi labüddür.

Bu cəhətdən N.Nərimanovun gözəl insani sifətlərini vəsf etdiyi tatar milləti haqqında söylədikləri səciyyəvidir. O, tatarların yüz illərlə «ilminskilərin, pobedonosevlərin» timsalında aparılan ruslaşdırma və xristianlaşdırma siyasətinin «zəhərli oxlarına davam» gətirib, öz milliyyətini mühafizə edə bilmələrini alqışlayır, buna görə məğrur olmalarını tamamilə təbii sayır. Halbuki, o dövrdə tatar millətinin geri qalmasını, tərəqqidən uzaq düşməsini onun nəyin bahasına olursa olsun özünüqoruma cəhdi ilə əlaqələndirənlər də vardı. N.Nərimanov belələrinə etiraz edərək, «bir millətin milliyyətini, hüququnu məhdud etməyin, ata-babasını unutdurmağın», onu buxovlarda saxlamağın tərəqqi yolu olmadığını deyir. Onun fikrincə, «tatar tərəqqidən qaçmayır,

* Məqalə fəl.e.d., prof. İlham Məmmədzadə tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

fəqət *tatarlıq* (kursiv – A.H.) məhv olmağından qaçırdı… Tatar yaşamaq istəyirdi, ölmək istəmirdi» (14). Burada tatarların «*tatarlıq*» kəlməsində ifadə olunmuş öz milli ideyalarına sadiqliyinin milləti məhv olmaqdan qoruduğu vurğulanır.

N.Nərimanov öz xalqının özünəməxsusluğu, identikliyi haqqında fikirlərini əvvəllər millətin ayrı-ayrı dərdləri fonunda açıqlayırdısa, sonralar həmin problemi nəzəri cəhətdən təhlil edib, fəlsəfi mahiyyətini açmağa çalışır. Bu, onun anlayışların mənalarını dəqiqləşdirmək cəhdində də özünü göstərir. «Bahadır və Sona» dramında (1915) XX əsrin əvvəllərində (hətta indinin özündə də bəzən) qarışıq işlənən millət, din, qövm (xalq) məfhumlarına aydınlıq gətirir. Burada o, milləti «bir dində bulunan camaat» kimi izah etməklə, əslində ərəb mənşəli «millət» sözünün daşıdığı «əhali, xalq, camaat» və «dini icma, cəmiyyət» mənalarını bir tərifdə birləşdirir. 1900-cü ildə «Kaspi» qəzetində yazdığı bir məqaləsində Əhməd bəy Ağayev «millət» istilahının birinci növbədə dini birliyi ifadə etməsinə istinad edir və islamın guya «ayrı-ayrı xalqların: ərəb, türk, fars, zənci, tacik və sairələrinin özlərinə məxsus fərdi etiqadlarındakı, adət-ənənələrindəki, hətta dil və geyimlərindəki fərqi aradan qaldırdığını…, sözün tam mənasında fatehlərin assimilyasıyasına məruz qoyduğunu» (6) söyləyib islam dininə etiqad bəsləyən xalqları eyniləşdirməyə cəhd edirdi. N.Nərimanov isə əksinə, fərqləri və onların mühümlüyünü, əhəmiyyətini önə çəkir. O, bədii qəhrəmanı Bahadırın dili ilə dini birlik kimi başa düşülən millət və etnik birliyi ifadə edən qövm (ərəbcə bir nəsildən olan; tayfa; qohum deməkdir) sözlərini bir mənada işlətməyi düzgün hesab etmir: «Məsələn: xristian milləti dedikdə bir çox qövmün bir dinə qulluq etməyini göstərir: ruslar, fransızlar, almanlar xristian millətidirlər, türklər, ərəblər, farslar bir dinə qulluq etməklərinə səbəb islam milləti adlanırlar. Fəqət bunların hər birisinin özlərinə məxsus adətləri, dilləri vardır. Demək ki, bir çox qövmlərin birləşməyinə din səbəb olarsa da, hər bir qövmə məxsus dil və adət onları bir-birindən ayırır. Din qövmləri bir nöqtədə birləşdirər isə qövmiyyət bunları yüz nöqtədə bir-birindən ayırar. Din bir çox qövmə ümumi bir tərəqqi yolu göstərər isə hər qövmə məxsus tərbiyə, adət, dil haman qövmün qeyri bir yol ilə tərəqqiyə yeriş etməyinə səbəb olar» (9, 143).

Maraqlıdır ki, mütəfəkkir nəinki islam dininə etiqad edən xalqları, hətta Azərbaycan türklərinin osmanlı türklərindən fərqinə də diqqəti cəlb edir. Bu, onun 1899-cu ildə nəşr olunan Azərbaycan dilinin qrammatikasını «Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi» adlandırmasında, bədii əsərlərinin bəzi epizodlarında, məsələn, hələ 1896-cı ildə yazdığı «Bahadır və Sona» romanında «osmanlı dilinin naxoşluğunun» (ərəb və fars sözlərindən istifadənin dili qəlizləşdirməsi nəzərdə tutulur) «bizə keçməsi» haqqında mülahizəsində özünü göstərir (9, 176).

«Dərdlərimizin əlacı» (1916) məqaləsində isə millət sözü artıq dini yox, təxminən ondan bir ay əvvəl yazdığı yuxarıda bəhs etdiyimiz «İdilboyu tatarı» məqaləsindəki kimi, etnik birliyi göstərən bir məfhum kimi, başqa sözlərlə, müasir mənasında işlənir. O, hər bir millətin öz tarixi missiyası, öz yolu olması haqqında düşüncələrini yığcam şəkildə belə ifadə edir: «Müsəlmanlar üçün müqəddəs bir məslək həqiqəti-islam nə olmağını bilməkdir. Müdam tərəqqi, müdam gərdişlə mübarizə, haman mübarizənin vasitəsilə gizlin xəzinələri meydana gətirmək, yəni insaniyyətə xidmət – bundan ali və müqəddəs bir məslək, bundan artıq qüvvətli bir nicat yolu olmaz. …

Fəqət bir millətə məxsus məslək ümumi ideal üçün bir yoldur. Məsələn, ümumi ideala çatmaq üçün, yəni insaniyyətə xidmət etmək üçün millətə lazımdır özünü tanısın. Bir millət özünü tanımaz isə, özü ilə qeyrisinin fərqini düşünməyə qadir olmaz isə, xüsusi məsləki dalınca yeriş edə bilməz. Bu yolda yeriş etməz isə, ümum müqəddəs məslək nə olmağını da düşünməz» (12).

Bu fikirlərlə Hegelin «Ruhun fəlsəfəsi» əsərində ümumdünya tarixi, ümumdünya ruhu haqqında söylədiyi mülahizələr arasında bir yaxınlıq duyulur. Sanki N.Nərimanov öz düşüncələrinə Hegelin mücərrəd kateqoriyaları və mürəkkəb konstruksiyaları timsalında fəlsəfi təməl, Hegel N.Nərimanovun millət məsələsinə münasibətdə tək və ümuminin dialektikasının anlaşıqlı şərhində müəyyən mənada öz mücərrəd ideyasını təsdiq edən konkret bir nümunə tapır.

Hegelə görə əvvəlcə yalnız özündə mövcud olan ruh (dünya ruhu – A.H.) özinkişafında şüur kəsb edib özünü dərk edir və bununla da özünün özündə-və-özü-üçün-mövcud-olan mahiy-

yətini açır və gerçəkləşir, zahirən də ən ümumiyə – dünya ruhuna çevrilir. Bu inkişaf zaman və müəyyən konkret real varlıq hüdudlarında baş verdiyindən özü ilə tarixi təmsil edir, və deməli, onun ayrı-ayrı məqamları və pillələri ayrı-ayrı xalqların ruhlarıdır. Öz keyfiyyət müəyyənliyində təkcə və təbii olan hər bir belə ruhun vəzifəsi bütövlükdə bütün fəaliyyətin (ruhun fəaliyyətinin – A.H.) yalnız *bir pilləsini* doldurmaqdır və onun yalnız bir tərəfini həyata keçirməkdir (7, 355-366). Lakin burada incə bir mətləb var, yəni öz hüdudlarında tarixə malik olan hər bir xalqın ruhu «hadisələri müxtəlif xalqların ruhlarının dialektikasını təmsil edən» ümumdünya tarixinə daxil ola bilmək üçün əvvəlcə «öz şüurunu və öz gerçəkliyini» müəyyən şərtlər daxilində (coğrafi, iqlim və i.a.) inkişaf etdirməlidir (7, 365).

Müsəlmanlardan danışsa da, N.Nərimanovun «insaniyyətə xidmət» kimi səciyyələndirdiyi nicat yolu – islam həqiqəti əslində təkcə onlar üçün yox, bütün bəşəriyyət üçün ali həqiqəti təmsil edir. Bu mənada dialektik proses kimi götürülən «həqiqəti-islam» Hegelin tarixin və xüsusilə də ümumdünya tarixinin əsasında duran, «ilahi hikmətin planı», və yaxud «zəka» adlandırdığı və onda reallaşan və reallaşmaqda olan «özündə-və-özü-üçün» son məqsədə (5, 366) uyğun gəlir. Əgər Hegeldə dünya ruhu müxtəlif xalqların ruhlarının cəmindən yaranırsa, N.Nərimanovda həmin ruhu təmsil edən ümumi ideal müxtəlif xalqların ideallarından yaranır (4, 75).

Rus mütəfəkkiri və publisisti P.Çaadayev (1794-1856) 1828-ci ildə yazıb, 1836-cı ildə çap etdirdiyi məşhur «Fəlsəfi məktub»unda rus gerçəkliyini ifşa edirdi. Onun fikrincə, ruslar sanki zamandan kənarda mövcuddurlar, bu günlə yaşayırlar, çünki onların başqa xalqlar kimi tarixi, ənənələri, qürur duyacaqları «xoş xatirələri» yoxdur, mədəniyyəti isə tamamilə başqalarından mənimsəmə və təqliddir və i.a. Maraqlıdır ki, Çaadayevin rus mədəniyyətinin qəti şəkildə orijinal olmaması məsələsini fəlsəfəyə gətirməsini, B.Qroys «orijinal rus fəlsəfi diskursunun başlanğıcı» hesab edir (8, 53). Çünki rus gerçəkliyinə kəskin neqativ qiymət verməklə o, «Rusiyanı bütün dünya tarixinə münasibətdə Özgə kimi kəşf edir… Bununla da… dünya tarixinin özü natamam görünür və Hegelin mütləq ruhu … hər cür tarixiliyə alternativ xalis şüursuz, ifadəsiz mövcudluq üsulu kimi başa düşülən xalis maddi prinsipdə özünə müxalif tapır» (8, 54).

N.Nərimanov Çaadayevdən fərqli olaraq, xalqlardan hər birinin, hətta hansısa ümumi bir dinə etiqad etmələrindən asılı olmayaraq, orijinallığını apriori qəbul edir və dil, adət, tərbiyəni önə çəkirdi. (Aydındır ki, imperiya tərkibində «yad» millətin ərazi, iqtisadi, siyasi birlikdən danışması mümkün deyildi). Lakin onun fikrincə, hər hansı bir millətin orijinallığı hələ onun ümumi ideala çatması üçün, və yaxud, bir növ Hegelin dünya ruhunu özündə təmsil edən ümumdünya tarixinə daxil olub sivilizasiyalı xalqlar arasında özünəməxsus yer tutması, özünü bir millət kimi təsdiq etməsi üçün kifayət deyil, onun bu yolu keçə bilməsi üçün *xüsusi məsləki* olmalıdır. Məslək ərəb sözü olub, dilimizə yol, hərəkət xətti, istiqamət, əqidə, və nəhayət, ideya kimi tərcümə olunur. N.Nərimanov millətin xüsusi məsləkindən danışanda, məhz milli ideyanı nəzərdə tutur. Milli ideyanın substansiya kimi şüur forması isə millətin özünü dərk etməsidir, yəni Hegelin təbirincə, «öz obyektivliyində özünü özünün eyni kimi və buna görə ən ümumi kimi tanımaqdır» (7, 247), N.Nərimanovun dilində isə sadəcə özünü tanımaq, özü ilə qeyrisinin fərqini düşünməkdir. Millətin özünü tanıması üçün isə milli dil, milli məktəb, milli ədəbiyyat, milli mətbuat və «qeyri-qeyri şeylər» lazım idi (13;14).

Xüsusilə milli ədəbiyyat, milli teatr və milli mətbuat xalqın bir növ özünü özünə bəzək-düzəksiz, necə var elə, olduğu kimi, bütün qüsurları ilə birlikdə göstərən güzgüsü rolunu oynayırdı. Bu mənada o, milli özünütənqid güzgüsü idi.

Öz xalqının, millətinin mədəniyyətinə tənqidi gözlə baxıb, təhlil əsasında onu dəyərləndirmək bacarığını nəzərdə tutan milli özünütənqid parlaq əksini Azərbaycan fəlsəfəsindən daha çox ədəbiyyatında, xüsusilə bəhs etdiyimiz dövrdə xalqımızın milli şüurunun oyanışında və təşəkküründə müstəsna xidmətlər göstərmiş maarifçilərimizin, ədiblərimizin əsərlərində tapmışdır. Belə ki, fəlsəfi traktatlarda yaşadığın ölkənin tarixinin, ictimai həyatının, xalqın şüur və düşüncə tərzinin tənqidi, dəlillərə əsaslanan şərhi nəinki dövlət, rəsmi din, hətta cəmiyyətin oxumuş

təbəqələri tərəfindən hər zaman qəzəblə qarşılanmışdı. Volter fəlsəfənin yarandığı vaxtdan təqiblərə məruz qaldığını deyib əlavə edirdi: «itlərə bəyənmədikləri yeməyi təklif edəndə, onlar o dəqiqə sizi dişləyirlər» (11, 682). «Dişləsəydilər» hələ yaxşıdı, bir çoxları həyatları ilə vidalaşmalı olur, digərləri vətəndən didərgin düşürdülər. Şərq tarixində belə misallar az deyil. Odur ki, tənqidin gələcək nəslə müsbət təsirini, həqiqəti örtüksüz, birbaşa söyləməyin əhəmiyyətini xüsusi nəzərə çarpdıran M.F.Axundovun ədəbi-bədii formada yazdığı fəlsəfi əsəri – «Kəmalüddövlə məktubları»nın müəllifi olduğunu gizlətməsi qətiyyən təəccüb doğurmur. Yuxarıda bəhs etdiyimiz Çaadayevin «Fəlsəfi məktubu» vətənpərvər tələbələrin hiddətinə səbəb olmuş, onların silahlı hücumunun qarşısı bir təhər alınmışdı. Sonra … Çaadayevi dəli elan etdilər. Buna cavab olaraq 1837-ci ildə yazdığı «Dəlinin apologiyası» əsərini o, Kolricdən epiqraf kimi gətirdiyi bu sözlərlə başlayırdı: «Ey mənim qardaşlarım! Mən çox acı həqiqət söylədim, amma acı kədərlə söyləmədim». O, vətənini və xalqını sevdiyini, lakin «bağlı gözlərlə, aşağı əyilmiş başla, kilidlənmiş ağızla sevməyi bacarmadığını» yazır, kor-koranə vurğunluq dövrünün artıq ötüb keçdiyini, vətənə həqiqət borclu olduqlarını bildirir (3,157) və Rusiyanın gələcəyinə inamını həmin həqiqətlə bağlayır. N.Nərimanov da «xalqın dərdini çəkənlərdən görən göz, eşidən qulaq, sağlam beyin, həssas ürək», millətin tərəqqisi, gələcək səadəti naminə hətta acı olsa belə, heç kəsdən çəkinmədən söylənilən həqiqət tələb edirdi. O, «Bahadır və Sona» romanında yazırdı: «Millətimiz bir haldadır ki, bir balaca nağıl da yazsan böyük iş etmiş kimisən! Ancaq yazan şəxs gərək xalqın diqqətindən qorxmasın… Mərdanə, hər sözü açıq desin, qardaşı olmuş olsa da». Həqiqət carçılarını tənqid edib hörmətdən salmağa çalışanları isə o, «həsədlərindən partlayıb zurnalarını bəm» etməkdən başqa «əllərindən bir şey gəlməyib arada söz gəzdirən övrətlər»ə bənzədir və onlara qulaq asmamağı məsləhət görürdü, çünki «Bu tövr şəxslər hər millətdə var, onlar axırda özlərinə layiq olan mərtəbəni tapırlar…» (9, 189).

Hər halda ədəbiyyat – istər nəsr, dram əsərləri, istərsə də poeziya olsun – yazıçının bədii təxəyyülünün məhsulu hesab edildiyindən, buradakı tənqidə, necə deyərlər, dözmək, haradasa bəraət qazandırmaq mümkün idi. M.F.Axundovun komediyaları da bir çoxlarına «xalqı sevməməyin əlaməti kimi görünmüş»düsə də (1, 78), mütəfəkkirin həyatı üçün birbaşa təhlükə törətməmişdi. Bu baxımdan filosofların tarix boyu ədəbiyyat janrlarına meyli başa düşüləndir.

Ədəbiyyatda ifadə olunan milli özünütənqid xalqın özünü tanımasına və özünütəsdiqinə təkan verməklə özündə güclü fəlsəfi məzmun daşıyır. Bu cəhət N.Nərimanovun «Nadanlıq» dramından başlamış «Bir kəndin sərgüzəşti» hekayəsinədək bütün ədəbi əsərlərinə xasdır.

«Nadanlıqda»da feodal-patriarxal qaydaların hökm sürdüyü mühitdə, mövhumat və xurafat girdabında çapalayan bir kəndin insanları ilə üzləşirik. Savadsızlıq, mədəniyyətsizlik, avamlıq onları elə bir hala salmışdır ki, öz xeyir və şərlərini anlamır, yaxşını yamandan seçmir, dost-düşmənlərini tanımırlar. «Adam öldürməyin, quldurluq etməyin, karvan kəsməyin» mərdlik hesab olunduğu bu kənddə ona elm və maarif nuru gətirən məktəbin timsalında yeniliyə, tərəqqiyə hər cür müqavimət göstərilir. Əsər boyu insanı insan sifətindən məhrum edən, sonda qardaşı qardaş qatilinə çevirən nadanlığın törətdiyi faciələr, ailələrin puç olması, insanların əzabına, göz yaşlarına, bədbəxtliyinə səbəb olması bədii boyalarla təsvir olunur.

«Pir» povestində avam və cahil insanların dindarlığının da kor-koranə, şüursuz olduğu göstərilir. Bu Allahın buyruqlarını icra edən, «namaz qılıb oruc tutan» mömin müsəlmanlar islamın həqiqi əxlaqi mahiyyətini anlamır, əzbərlədikləri duaların mənasına varmır, gündə necə dəfə namazlarında, dualarında Allahın təkliyinə şahidlik verdikləri halda əlləri dolu fırıldaqçı Cəfərqulunun pirinə pənah aparırlar. Əsərin əsas süjet xətti ətrafında çoxarvadlılıq, qızların erkən ərə verilməsi, ailədə qadın hüquqsuzluğu, qapalı mövhumatçı mühitdən doğan müxtəlif ictimai fəsadlar, ailədə müxtəlif xəstəliklər, tibbi müalicəyə biganəlik, nəticədə sonsuzluq, xəstə, şikəst uşaqların doğulması və s. bu kimi problemlərə də toxunulur.

«Bir kəndin sərgüzəşti» hekayəsindəki (10, 221-228) milli özünütənqid daha kəskindir, həqiqət daha acıdır, çünki burada qonşu timsalında məkrli, yırtıcı düşməni olan bir xalqın avam-

lığının, sadəlövhlüyünün, ətalətinin daha acınacaqlı nəticələrə səbəb olduğu, onun bir millət kimi hüququnun, mənliyinin tapdalanmasına, başqa xalqlar arasında hörmətsizliyinə, dəhşətli bəlalara düçar olmasına aparıb çıxardığı göstərilir. Sakit tərzdə, təmkinlə, və hətta bir qədər də soyuqqanlılıqla nəql edilən bu hekayə aydın məzmunu ilə şəffaf görünsə də başdan-ayağa rəmzlərdən ibarətdir. Əsas rəmz Qafqaz kəndlərindən birinin camaatının «ata-babadan bir-birinə düşmən gözü ilə baxan» İnəmre və Namləsüm adlanan iki məhəllənin adlarında gizlənmişdir. Rəmzi açmaq üçün vaxtilə məhəllələrin abadlığına çalışmış iki böyük adamın adı kimi təqdim edilən bu əcayib sözləri yalnız tərsinə oxumaq kifayətlir: İnəmre, yəni erməni, Namləsüm, yəni müsəlman, o vaxtlar azərbaycanlılara belə müraciət edirdilər. Bunu bildikdən sonra o biri rəmzləri açmaq artıq çətin deyil.

N.Nərimanovun mövcud gerçəkliyin eyiblərini açıb göstərən bu əsərlərini oxuyarkən, onun bir millətin özü ilə qeyrisinin fərqini bilməyincə, «özünü tanımayınca, hüququnu düşünməz» sözlərinin nə qədər doğru, xalqın nicatını, milli varlığını qoruyub saxlaya bilməsinin şərtini elm və maarifdə görməsində nə qədər haqlı olduğunu bir daha anlayır, «milli dil»dən başlayan «milli məktəb, milli ədəbiyyat, milli mətbuat…» çağırışlarının təntənəli şüarlar olmadığını dərk edirsən. Xalqa yaxın olmaq üçün onunla öz dilində danışmaq lazım idi. O, dilimizi ərəb və fars sözləri ilə «zinətləndirənlərə» kinayə edir, Bahadırın dili ilə deyirdi: «Mən deyirəm: ədəbi dil camaat dilidir. Yəni, camaat hankı dildə danışırsa, o dildə də yazmaq gərəkdir. Məncə, ədib camaata tabedir, nəinki camaat ədibə». (9, 146). Fəxrlə «firəng dili Avropada nə məqami-haiz isə bizim də ana dilimiz Asiyada o məqami-haizdir» (5) söyləyərkən də o, məhz həmin «camaat dilinin» tutduğu yüksək yeri, mənsəbi göstərirdi.

N.Nərimanova görə, ana dili millətin əsas atributudur, onsuz millətin nə xüsusi məsləki, nə də «pak milli hissiyyatı» ola bilər. Odur ki, daim onun inkişafının qayğısına qalır, onu qoruyur, başqalarından da bunu tələb edirdi. 1922-ci ildə N.Nərimanovun mətbuatda türk dilinin məhdudlaşdırılması və türk dili dərslərinin azaldılması haqqında «fitnəkar məqalələr»ə «Bakinski raboçi» qəzetində cavab verərək, türk dilinin Azərbaycanda dövlət dili elan edildiyini və Azərbaycanda heç kimin və heç bir şəraitdə onu ləğv etməyə və ya əhəmiyyətini azaltmağa ixtiyarı çatmadığını sərt bir şəkildə bəyan etməsi buna bariz nümunədir.

Daha bir məsələ. Bəzən milli ideyanın dövlət quruluşundan asılı olmadığını deyirlər. Lakin N.Nərimanov millətin öz milli ideyasını gerçəkləşdirməsinin əsas şərtini hürriyyətdə və xalqının respublika quruluşlu müstəqil azad demokratik dövlətində görürdü. Bu arzusu artıq «Nadir şah» tarixi dramında öz gizli ifadəsini tapmışdır. N.Nərimanovun tarixi şəxsiyyət kimi Nadir şaha müraciət etməsində, görünür, onun türk əfşar tayfasından olması faktı müəyyən rol oynamışdı. (Türk əfşar tayfası Azərbaycan xalqının etnogenezində iştirak etmişdir. Macar şərqşünas alimi L.Ligeti 1936-1937-ci illərdə Əfqanıstanda olarkən, burada yaşayan əfşarların dilini tədqiq etmiş və onun Azərbaycan dilinin dialekti olması qənaətinə gəlmişdir). Eyni zamanda N.Nərimanov əsərdə Nadir şahın həyata keçirmək istədiyi islahatlarda öz dövlətçilik baxışlarını ifadə edir. Nadir şah isə dövləti möhkəmləndirmək üçün dörd məsələni önə çəkir: əvvəla, iki düşməni – sünni və şiə məzhəblərini barışdırmaq və birləşdirmək əzmindədir, çünki bununla dövlət daxilində birliyə nail olmaqla yanaşı, qonşu Osmanlı dövləti ilə münasibətləri də yaxşılaşdırmaq olar. İkincisi, İncili tərcümə etdirmək istəyir ki, idarə etdiyi ölkədə qeyri tayfaların dinini bilib, ona müvafiq hərəkət etsin. Üçüncü fikri «mollaların ixtiyarını azaltmaq»dır, çünki mollalar ixtiyarında yaşayan dövlətdə tərəqqi olmaz, ona görə o, dövlətə dair qanunların verilməsini tamamilə ruhanilərdən almağa hazırlaşır. Dördüncü fikri xalqın firəvanlığı ilə bağlıdır. O istəyir ki, padşahlığında əlsiz-ayaqsızlardan başqa, fəqir və sail tapılmasın, çünki kasıb və dilənçisi çox olan dövlət tez puç olar (9, 124-126) … Lakin mütərəqqi ideyaları N.Nərimanovun qəhrəmanını məhv edir.

N.Nərimanov bolşevik partiyasının proqramını burada həm də xalqlara öz müqəddəratlarını həll etmək, hətta Rusiyadan ayrılıb müstəqil dövlət qurmaq haqqında maddələrinə görə qəbul etmişdi. Gerçəklik bunların yalnız quru yalançı vədlərdən ibarət olduğunu göstərdi. Bütün

millətləri bir arşınla ölçüb, onların milli xüsusiyyətlərini nəzərə almayan bolşevizm millətin mənəvi varlığı üçün güclü təhlükəyə çevrilmişdi. M.S.Ordubadi 1920-ci ildə N.Nərimanovla etdiyi söhbətlərini xatırlayaraq üstüörtülü şəkildə onun məhz sonuncuya münasibətdə belə bir mühüm müddəasına diqqəti cəlb edərək yazır: «O deyirdi: Dünyada bir əqidənin hakim olması milliyyətin orijinallığını itirmək deməkdir. Çünki əqidənin milli adət və milli mədəniyyət üzərində böyük bir təsiri ola bilər» (2). Milli ideyasız millətin gələcəyinin olmadığı fikrinə sona qədər sadiq qalan N.Nərimanov partiya funksionerlərinin Azərbaycanı simasızlaşdırma cəhdlərinə qarşı var qüvvəsi ilə mübarizə edirdi. Həyatının sonunda böyük dövlət vəzifəsindən istefa verib, yenə böyük bir həvəslə ədəbi yaradıcılığa qayıtmaq istəyirdi. Əcəl buna imkan verməsə də, bu istəyi ilə o, millətin öz varlığını qorumasında, yeni mənəvi intibahında ədəbiyyat və mədəniyyətin əbədi əhəmiyyətinə inamını bir daha təsdiq etdi.

N.Nərimanovun bədii və publisistik əsərlərini yazdığı vaxtdan bir əsr, hətta daha çox bir müddət keçsə də, cəmiyyətdə hər şey kökündən dəyişsə də, ədibin obrazları bizə doğmadır, onlarda biz özümüzü tanıya bilirik, çünki o, xalqın mənəvi varlığının mahiyyətini, psixologiyasını, mentalitetinə xas arxetipləri düzgün göstərə bilmişdir. Ona görə bu irs bu gün də Azərbaycan xalqının milli özünüdərk və özünütəsdiq mənbələrindən biridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundov M.F. Əsərləri. III cild, Bakı, Azərnəşr,1955.
2. «Azərbaycan» qəzeti, 13 aprel 1990-cı il.
3. Чаадаев П.Я. Статьи и письма. М., «Современник», 1989.
4. Hacıyeva Arzu. Nəriman Nərimanovun din haqqında düşüncələri. Bakı, «Azərbaycan Ensiklopediyası», NPB, 1998.
5. «Həyat» qəzeti, № 181, 15 avqust 1906-cı il.
6. «Kaspi» qəzeti, 14 aprel 1900-cü il, № 89.
7. Гегель. Философия духа. Энциклопедия философских наук, т. 3. М., «Мысль», 1977.
8. Гройс Б. Поиск русской национальной идентичности. //«Вопросы философии», 1992, №1.
9. Nərimanov Nəriman. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Elm, 1973.
10. Nərimanov Nəriman. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, 2001.
11. Вольтер. Философские сочинения. М., «Наука», 1988.
12. «Yeni iqbal», 4 yanvar 1916-cı il, №199,
13. «Yeni iqbal», 20 yanvar 1916-cı il, № 212.
14. «Yeni iqbal», 26 fevral 1916-cı il, № 243.

Арзу ГАДЖИЕВА

НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕЯ КАК СУБСТАНЦИЯ ДУХОВНОГО БЫТИЯ НАЦИИ: РАЗМЫШЛЕНИЯ НАД ПРОИЗВЕДЕНИЯМИ НАРИМАНА НАРИМАНОВА

Резюме

Отправной точкой статьи является определение национальной идеи, данное самим Н.Наримановым (1870-1925). В одной из своих публицистических статей он раскрывает диалектику взаимосвязи общей идеи человечества с национальной идеей. Вечный прогресс, вечная борьба с круговоротом событий и через нее обнаружение скрытых сокровищниц, т.е. служение человечеству, – вот в чем видит Н.Нариманов самую высшую и священную идею, самый мощный путь к спасению. Каждая нация имеет свою особенную идею. Путь к общему идеалу лежит через нее. По мнению Н.Нариманова, без национальной идеи у нации нет будущности. Для осуществлении национальной идеи, т.е. для национального самосознания нужны «национальный язык, национальная школа, национальная литература, национальная печать» и пр. Литература, театр и печать, отражая истины действительности, являются своеобразным зеркалом - зеркалом национальной самокритики. Национальная самокритика в литературных произведениях Н.Нариманова, давая импульсы национальному самосознанию и самоутверждению, заключала в себе глубокое философское содержание. Анализируя произведения Н.Нариманова, автор выявляет в них образы национальной идеи азербайджанского народа.

Arzu HAJIYEVA

NATIONAL IDEA AS SUBSTANCE OF SPIRITUAL BEING OF THE NATION: REFLECTIONS ON WORKS OF NARIMAN NARIMANOV

Summary

A starting point in the article is the definition of national idea, given by N.Narimanov (1870-1925). In one of his publicistic articles he reveals the dialectics of connection between a general idea of mankind and a national one. In service to mankind he sees the most high and the most sacred idea, most powerful way to salvation. Each nation has own particular idea. The way to the general ideal lies through it. In the opinion of N.Narimanov there is not future of a nation without national idea. And for realization of national idea, i.e. national self-awareness there are necessary "national language, national school, national literature, national press" and etc. The literature, theatre and press, reflecting the truths of reality, are an original mirror-mirror of national self-criticism. The national self-criticism in the literary works of N.Narimanov, giving pulses to the national self-consciousness and self-assertion, comprised the deep philosophical contents in itself. On analyzing the works of N.Narimanov the author reveals the images of the national idea of Azerbaijan people in them.

Açar sözlər: milli ideya, mənəvi varlıq, substansiya, milli özünüdərk, özünütanıma, özünütəsdiq, milli ruh, millət.

Ключевые слова: национальная идея, духовное бытие, нация, субстанция, национальная самокритика, национальное самопознание, национальное самоутверждение, национальный дух.

Key words: national idea, spiritual being, nation, substance, national self-criticism, national self-consciousness, self-assertion, national spirit.

UOT 1.123.1

Qərib ALLAHVERDİYEV
Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru,
Naxçıvan Dövlət Universitetinin dosenti

AZADLIQ KATEQORİYASININ ÖZÜNƏ YAXIN ANLAYIŞLAR İLƏ ƏLAQƏSİ*

Hər şeydən əvvəl "azadlıq" kateqoriyasının sosial-fəlsəfi səpkidə hərtərəfli elmi təhlili onun özü ilə bir sırada duran və məzmunca yaxın olan anlayışlar ilə əlaqə və münasibətlərini açmağı tələb edir. Sonuncular içərisində "tarixi zərurət" birinci yerdə durur. Bu onların son dərəcədə yaxınlığı ilə izah edilir. Bu yaxınlıq o qədər böyükdür ki, faktiki olaraq azadlığı zərurətdən kənarda başa düşmək mümkün deyildir. Təsadüfi deyildir ki, fəlsəfədə azadlığın tərifinin dərk olunmuş zərurət kimi müəyyən edilməsi ənənəsi geniş yayılmışdır. Zərurətin özü geniş məzmuna malikdir. Onun azadlıq ilə münasibətlərini açarkən bu, mütləq nəzərə alınmalıdır, çünki həmin münasibətlər zəngin və çoxistiqamətli olduğundan onlara müxtəlif səpkilərdən yanaşmağı mümkün və zəruri edir. Biz azadlığı sosial-fəlsəfi kateqoriya kimi nəzərdən keçirmək məqsədi güddüyümüzə görə zərurətin də müvafiq növünü, yəni tarixi zərurəti əsas təhlil obyekti kimi götürürük. Sonuncu anlayış (tarixi və ya sosial zərurət) tarixi prosesdə iştirak edən hadisə, proses və münasibətlər arasına onların təbiətindən irəli gələn mühüm əlaqələr kimi başa düşülür.

Cəmiyyətdə zərurət özünəməxsus şəkildə fəaliyyət göstərir. Belə ki, təbiətdəkindən fərqli olaraq sosial həyatda zərurət insanlardan və şüurdan tam kənarda baş vermir (təbiətdə bu, belədir), onlarla müəyyən əlaqələrdə və vasitələnmiş halda çıxış edir. Daha dəqiq desək , sosial (tarixi) zərurət insanların hərəkətləri vasitəsilə, onların iradə və zəkasından kecərək reallaşır. Bu prosesdə insanlar şüurlu varlıq kimi fəaliyyətlərini öz maraqlarını həyata keçirməyə yönəldir, onun məqsəd və vasitələrini müstəqil surətdə müəyyənləşdirir (5, s.61).

Azadlıq anlayışının mahiyyətini açarkən, onu «məsuliyyət» anlayışı ilə əlaqədə götürmək vacibdir. Bu anlayışlar bir-birilə sıx qarşılıqlı təsirdə çıxış edir. Məsuliyyət insanın çox mühüm sosial keyfiyyəti olub, onun öz hərəkət və əməlləri üçün cəmiyyət və özü qarşısında cavabdehliyi deməkdir. Azadlıq məhz məsuliyyət ilə birlikdə bütöv bir tam kimi götürülən şüurlu insan fəaliyyətinin iki ayrılmaz tərəfidir. "Azadlıq məsuliyyəti doğurur, məsuliyyət isə azadlığı istiqamətləndirir" (3, s.72).

Lakin bu anlayışlar arasında incə fərqin də olduğu vurğulanmalıdır. Belə ki, əgər azadlıq insanın sosial həyatda mümkün olan imkanlarını əks etdirirsə, məsuliyyət ondan fərqli olaraq insanın cəmiyyətdə nə etməli olduğunu ifadə edir, onun öz soydaşları və bütövlükdə cəmiyyət qarşısında müəyyən öhdəlikləri yerinə yetirməli olduğunu göstərir. Məsuliyyətin azadlıq ilə çoxtərəfli əlaqələrinin qəbul olunması həm də ona görə vacibdir ki, o, sonuncunun mütləqləşdirilməsinə yol vermir. Bu baxımdan T.Oyzermanın aşağıdakı fikri ilə razılaşmamaq olmaz. Sosial məsuliyyət elə bir faktdır ki, onun qəbul edilməsi heç də mütləq azadlığa yol verməyi tələb etmir (4,s.193).

Azadlıq insan fəaliyyətinin ayrılmaz tərəfi olan dəyərlər seçimi ilə sıx bağlıdır. Bu, fikrimizcə, onunla izah edilməlidir ki, hər bir seçim əməliyyatının daxilində azadlığın sərbəstlik və müstəqillik çalarları güclü olur. Lakin bu məqamı formal və birmənalı qəbul etmək doğru deyildir. Başqa sözlə desək, seçim heç də həmişə azad xarakter daşımır, yəni müxtəlif kənar qüvvələrin və təhriklərin təsiri altında baş verə bilir. Seçim o vaxt sözün həqiqi mənasında azad olur ki, subyekt, konkret şəraitin ona diktə etdiyi alternativ variantları dərindən öyrənmək və dərk

---

* Məqalə fəl. e. d., prof. Məmməd Rzayev və fəlsəfə doktoru, dosent Novruzəli Rəhimov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

etmək əsasında onlardan hər hansı birinə üstünlük verir. Seçimin həqiqətən azad xarakter kəsb etməsi üçün onun elmi əsaslandırılması çox vacib şərt olsa da, kifayət deyildir. Bunun üçün aşağıdakı tərəflərin də olması zəruridir: insanın mövcud konkret şəraiti düzgün qiymətləndirməsi; irəli sürdüyü məqsəd ilə ona nail olmağın vasitələri və yolları arasında uyğunluq olması; seçimin kənar məcburiyyət olmadan, yəni subyektin öz iradəsi üzrə edilməsi, seçimdə fərdi marağı ilə ümumi maraqların vəhdətinin nəzərə alınması və s.

Seçim mexanizmində azadlıq həm də bunda təzahür edir ki, insan konkret şəraitdə mövcud olan alternativlərdən heç birinə üstünlük vermir. Bu məqam sübut edir ki, insanın azad seçimi passiv xarakter daşımır. Heç bir variant seçməməyin özü müəyyən mənada insanın şəraitin diktəsi üzrə hərəkət etmədiyini, yəni azad olduğunu göstərir. Başlıcası isə budur ki, insan belə hallarda mütilik göstərmir, yəni real vəziyyət ilə hesablaşmır, onu yaradıcı surətdə dəyişdirməyə cəhd göstərir. Həmin keyfiyyət müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Çünki azadlığın yaradıcı xarakterini ifadə edir, onun sadəcə daxili yaşantı, iradə və əxlaq fenomeni olmadığını göstərir. Qeyd olunan səpki həm də ona görə mühümdür ki, bu, faktiki olaraq daxili azadlığın xarici azadlığa çevrilməsi məqamını ifadə edir. Başqa sözlə desək, insanın mövcud vəziyyətlə razılaşmayaraq, öz azad məqsədini həyata keçirmək üçün onu praktiki dəyişdirməyə yönələn fəaliyyət göstərməyə qadir olduğunu sübut edir. Sözügedən prosesi reallaşdırarkən insanın düzgün məqsəd müəyyən edə bilməsi, maraq və motivləri uyğun seçməsi vacibdir. Lakin ən əsası odur ki, bu proses insanın real mövcud olan şəraitin hüdudlarından kənara çıxmasını, onun azad dəyişdirici fəaliyyətini ifadə edir. Onun həqiqi azadlığı həm də bundadır ki, insan azadlığı həyata keçirmək naminə obyektiv xarici şəraitə qarşı çıxır,onu dəyişdirir və yeniləşdirir.

Qeyd olunan vəziyyət tarixi prosesdə mütəmadi olaraq baş verməklə azadlığın fasiləsiz inkişaf etdiyini və genişləndiyini ifadə edir. Bu həm də onu göstərir ki, azadlığın məzmunu onun aid olduğu zaman göstəriciləri və cəmiyyətin əldə olunmuş səviyyəsi ilə mütənasibdir. Deyilənlər daha bir incə və mühüm tərəfi aşkara çıxarır: azadlığın əsl mahiyyəti mövcud variantlardan birini seçməkdən daha çox, yeni istiqamətdə, yəni öz məqsədini həyata keçirməyə yönələn yaradıcı fəaliyyətdə təzahür edir. Bu proses insanın öz mahiyyət qüvvələrini inkişaf etdirmək, mənəviyyatını zənginləşdirmək və həqiqi fərdiliyini, təkrarolunmazlığını üzə çıxarmaq baxımından da misilsiz əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqama diqqət yetirən N.Berdyayevə görə, əsl azadlıq insanın mövcud olanlardan nəyisə seçmək məqamında deyil, daxili yaradıcı enerjisindədir, onun bu enerji vasitəsilə tamamilə yeni həyat yaratmaq iqtidarında olmasındadır. (2, s.325)

Əlbəttə, deyilənlərdən belə nəticə çıxarılmalıdır ki, hər bir insan öz fəaliyyətində mütləq azadlıq nümayiş etdirə, istəyi, məqsədləri və onu reallaşdırmaq üçün vasitələri sərbəst surətdə müəyyən edə bilər. Əslində başqa məsələlərdə olduğu kimi, burada da çox şey cəmiyyətdə qərarlaşmış olan ümumi vəziyyətdən, ictimai həyatın azad fəaliyyət göstərmək üçün yaratdığı şərait və real imkanlardan asılı olur. Bu mənada azadlığın məzmunu və səviyyəsi həmişə nisbi xarakter daşıyır. Onun hüdudları subyektin şüuru və iradəsinin, malik olduğu dəyərlər oriyentasiyasının əsasında göstərdiyin fəaliyyətin gedişində mövcud imkanların reallaşdırılması deməkdir. Həm də nəzərdə tutulmalıdır ki, ictimai həyatın müxtəlif sahələrində belə imkanların bütöv spektri mövcud olur. İnsan ictimai inkişafın obyektiv qanunlarına dərindən yiyələnmək və öz şüurlu fəaliyyətini bu qanunlarla düzgün əlaqələndirmək əsasında həmin imkanlar çoxluğundan birini götürərək reallaşdıra bilir, yəni gerçəkliyə çevirir. Bu məqamın özündə də o, azad seçim edir, digər tərəfdən seçdiyi imkanı həyata keçirmək üçün lazım olan şəraitin yaranmasına da şüurlu təsir göstərir. Mövcud imkanların hər hansı birinin seçilməsində isə subyektin malik olduğu məqsədli ustanovkaların xarakteri çox mühüm rol oynayır. (1, s.520) İnsan azadlığı bir sıra psixofizioloji əsaslara malikdir. Onların sırasında aşağdakılar mühüm rol oynayır: a)insanın ona göstərilən təsirlərə reaksiya vermək məharəti və ətraf mühit ilə sıx əlaqə yaratmaq qabiliyyəti; b) bu reaksiyanı seçimli formada yerinə yetirmə xassəsi. Bu iki tərəfin ayrılmaz vəhdəti sübut edir ki, insanın davranış və hərəkətləri onun daxili təbiəti ilə onu əhatə edən mühitin birgə təsirinin

qanunauyğun nəticəsidir. Bu halda iradə azadlığı insanın daxili təbiəti və mahiyyəti ilə şərtlənir, yəni onun gerçəkliyə aktiv-seçici münasibətini ifadə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, azadlığın məzmunu təkcə seçim azadlığı (azadlığın subyektiv səpkisi) ilə məhdudlaşmır, öz inkişafında növbəti mərhələyə - qərar qəbul etmə mərhələsinə daxil olur və oradan da qəbul olunmuş qərara müvafiq hərəkət və davaranış azadlığı mərhələsinə, yəni obyektiv azadlıq mərhələsinə keçir.

Azadlığın ümumi məzmununda sabit və bütün dövrlər üçün ümumi cəhətlər vardır. Bununla yanaşı, ictimai inkişafın hər bir konkret mərhələsi ona özünəməxsus çalarlar verir. Bu mənada yaşadığımız keçid dövrü cəmiyyəti daha səciyyəvidir. Totalitar rejimin qalıqlarının aradan qaldırılması azad demokratik cəmiyyətin, bazar iqtisadiyyatının əsaslarının yaradılması, siyasi və mədəni həyatda, insanların dünyagörüşündə, mənəviyyatında və təfəkkür tərzində baş verən əsaslı dəyişikliklər azadlığın məzmununda da müvafiq yeniliklər yaradır. Ən başlıcası budur ki, insanların azadlıq haqqında təsəvvürləri getdikcə daha çox adekvat olur, cəmiyyətin bütün sferalarında və tərəflərində azadlığı həyata keçirmək üçün şərait və imkanlar durmadan genişlənir.

Ölkəmizdə gedən əsaslı transformasiya prosesləri, hüquqi, demokratik dövlətin və vətəndaş cəmiyyətinin yaradılması yolunda atılan mühüm addımlar insanın tələbat və maraqlarına doğru əsaslı dönüşü ifadə edir, onun yeni mahiyyətini şərtləndirir. Bu mahiyyət özünün digər cəhətləri ilə yanaşı, həm də azadlığın hüdudlarının əvvəlki dövrlərlə müqayisəedilməz dərəcədə genişlənməsi ilə səciyyələnir. Bu onunla bağlıdır ki, hər şeydən əvvəl müasir cəmiyyətdə vətəndaşlar misilsiz bilik almaq imkanları əldə edir, onların ünsiyyəti və informasiya toplamaq qabiliyyəti sürətlə genişlənir. İnsanların müxtəlif fəaliyyət növləri, onların xüsusiyyətləri haqqında bilik və məlumatları durmadan artır, həm də bu informasiya təkcə zahiri və üzdə olan xassələri ifadə etməklə məhdudlaşmır, daxili mahiyyətin və qanunauyğunluqların aşkara çıxarılmasına yönəlir. Nəticədə insanlar öz fəaliyyət sahəsinin yönəldiyi obyekti məqsədəuyğun və effektiv dəyişdirmək imkanlarını daha dəqiq müəyyənləşdirə bilir. Beləliklə, onun öz məqsədini reallaşdırmasına yeni münasibəti yaranır, konkret hərəkətlərini və davranış istiqamətlərini adekvat seçir. Müvafiq seçim və qərar qəbulunda öz tələbatları və maraqları ilə ümumbəşəri dəyərləri ahəngdar uzlaşdırır, real hərəkətlərinin törədə biləcəyi nəticələri düzgün qiymətləndirir, onlar üçün cəmiyyət və öz vicdanı qarşısında cavabdehlik hissi artır, məsuliyyət səviyyəsi yüksəlir. Bütün bunlar şəxsiyyətin daxili mənəvi yetkinliyinin çox mühüm göstəriciləri olmaqla yanaşı, onun azadlığının da prinsipcə yeni mərhələyə yüksəldiyini sübut edir. Bu mərhələ azadlığın real səviyyəsinin genişlənməsi və yeni cəhətlərlə zənginləşməsi ilə səciyyələnir. İnsanın növ mahiyyəti olan azadlığa can atması getdikcə daha dolğun həyata keçirilir. Qeyd olunan keyfiyyət yenilikləri öncə azadlığın seçim fazasında özünü göstərir, yəni insan öz daxili vicdanının səsi ilə azad surətdə, ümumi və şəxsi dəyərləri düzgün əlaqələndirməklə sərbəst seçim edə bilir.

Azərbaycanda uzunmüddətli və düşünülmüş neft strategiyası uğurla həyata keçirilir, iqtisadiyyatın digər sahələrinə diqqət gücləndirilir, regionların sosial-iqtisadi inkişafına xüsusi qayğı göstərilir, azad sahibkarlığa və şəxsi təşəbbüskarlığa rəvac verilir, əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasında ciddi irəliləyişlər baş verməkdədir. Bütün bunlar sosial münasibətlər sahəsində ədalət prinsipinin ardıcıl həyata keçirilməsi, ictimai həyatın ardıcıl və hərtərəfli demokratikləşdirilməsi nəticəsində demokratiya azadlığının tətbiqi miqyasının yeni mərhələyə yüksəlməsi, əhalinin sosial müdafiəsi tədbirlərinin ardıcıl yerinə yetirilməsi, hüquqi dövlətin və vətəndaş cəmiyyətinin əsaslarının möhkəmləndirilməsi, ümumbəşəri, milli və şəxsi dəyərlərin üzvi surətdə əlaqələndirilməsinə şərait yaradılması, insanların əxlaqi kamilliyinin, mədəniyyəti və şüurunun inkişafı, mənlik şüurunun yüksəlməsi ilə vəhdətdə çıxış edərək, müasir insanın həyat fəaliyyətinin bütün sahə və istiqamətlərində azadlığın hərtərəfli genişlənməsi üçün misilsiz imkanlar yaradır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Алексеев П.В., Панин А.В. Философия. М., «Проспект», 2003, 608 с.
2. Бердяев А.Н. Царство духа и царство кесаря. М., «Республика»,1995, 479 с.

3. Косолапов Р.И.,Марков В.С. Свобода и ответственность.М., «Политиздат»,1959, 119 с.
4. Ойзерман Т.И. Марксистско-ленинское понимание свободы.М., 1967, 67 с.
5. Уледов А.К. Социологические законы. М., Мысль, 1975, 289 с.
6. Mehdiyev R. Azərbaycan: qloballaşma dövrünün tələbləri. Bakı, 2005.
7. Aslanova R. Qloballaşma və mədəni müxtəliflik. Bakı, 2007.
8. Аббасов А.Ф. Демократия: личная и наличная. Баку, 2008.

Гариб АЛЛАХВЕРДИЕВ

СВЯЗЬ КАТЕГОРИИ СВОБОДЫ С БЛИЗКИМИ ЕЙ ПОНЯТИЯМИ

Резюме

В статье раскрываются связи и отношения категории «свобода» со стоящими с ней в одном ряду и близкими ей по содержанию понятиями. В этом контексте в первую очередь подчеркивается близость понятия «историческая необходимость» со свободой, невозможность понимания этого понятия за пределами необходимости. Раскрывая содержание понятия «свобода», выясняем причины ее связи и вступление в тесное взаимодействие с понятием «ответственность».

Далее определяется тесная зависимость свободы от выбора ценностей, являющихся неотделимой частью деятельности человека. Для этого необходимо: правильное оценивание человеком существующих конкретных условий; соответствие между выдвигаемой целью и средствами и путями ее достижения; учитывание в выборе единства личного и общественного интересов; осуществление субъектом выбора по собственной воле без внешнего принуждения.

В статье выявляются моменты проявления свободы в механизме выбора, раскрывается характер свободного выбора человека.

Garib ALLAKHVERDIYEV

THE RELATION OF THE FREEDOM CATEGORY WITH THE CLOSE CONCEPTIONS

Summary

In the article the ties and relations of freedom category with the conceptions related and close by contents are broght to light. In this context, proximity of notion «historical necessity» to freedom, impossibility of comprehending this notion beyond the need are emphasized in first place. On revealing the contents of the notion freedom, the reasons of its relation and close interaction with the notion responsibility are cleared up. Further, the close dependence of freedom on a choice of the values, being an inseparable part of human activity is determined.

For this, necessary are: proper estimation of the existing concrete conditions by a man; conformity between the purpose put and means, ways of its achieving; taking into regard unity of the personal and social interests when making a choice; performance of a choice by the subject by own will without external compulsion.

In the article the moments of manifestation of freedom in the mechanism of choice are exposed and the character of the free choice of man is found out.

Açar sözlər: Azadlıq, zərurət, məsuliyyət, dəyərlər sistemi, vətəndaş cəmiyyəti, hüquqi dövlət.

Ключевые слова: свобода, необходимость, ответственность, система ценностей, гражданское общество, правовое государство.

Key words: freedom, necessity, responsibility, system of values, civic society, legal state.

UOT 1.091.101.1

Müstəqil AĞAYEV
fəlsəfə doktoru,
AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq
İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

M.Ə.SABİRİN AZADLIQ HAQQINDA FƏLSƏFİ DÜŞÜNCƏLƏRİ*

Tarixi yaradan, cəmiyyətin inkişafını təmin edən zəhmətkeş insanların azadlığı məsələsi bütün mütərəqqi fikirli adamların fikrini, zehnini, düşüncəsini məşğul etmişdir. Milliyyətindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq cəmiyyətdə müəyyən mövqe tutan, cəmiyyətin əzilən, istismar olunan təbəqələri tərəfindən çıxış edən hər bir sağlam düşüncə sahibi zülm və istismar altında inləyənlər üçün azadlığın nə demək olduğunu dərindən başa düşür, bu işə, hansı yollarla olursa-olsun, bacardığı qədər kömək etməyi özünün müqəddəs borcu hesab edir.

Təsadüfi deyildir ki, XX əsrin bədii söz sənəti aləmində böyük şöhrət qazanmış görkəmli şəxsiyyətlər - Abbas Səhhət, M.Ə.Sabir, A.Şaiq və başqaları öz yaradıcılıqlarında sosial azadlıq məsələsinə öz münasibətlərini bildirmiş, bu barədə qiymətli fikirlər söyləmişlər.

XX əsrin əvvəlləri çox mürəkkəb və ziddiyyətlərlə dolu, bir dövr idi. 1905-ci ildə Rusiyada baş vermiş inqilabi azadlıq hərəkatının dalğası ölkənin hüdudlarını aşaraq Şərqin də bir sıra ölkələrinə güclü təsir göstərmişdi. Bu təsir xüsusən İranda daha açıq şəkildə nəzərə çarpırdı. Rus inqilabından ilham alan İranın məzlum xalq kütlələri də ayağa qalxmış, min illik qəflət yuxusundan ayılaraq hökumətdən konstitusiyalı dövlət quruluşu yaratmağı, xalq kütlələrinə azadlıq verməyi tələb edirdilər.

Həmişə hakim sinfə mütilik göstərən, hər bir əmri qeyd-şərtsiz icra etməyə hazır olan "qara camaat"ın birdən-birə dövlətli üzünə ağ olması, onun qarşısında tələb qoyması burjua-mülkədar rejimində hiddət doğurmuş, onları qorxuya salmışdı. Hökm və buyruqlarının itaətkarlıqla icra olunmasına adət etmiş ağalar birdən-birə "millətin ayılıb talibi-hürriyyət" olmasını gördükdə özlərini itirir, çıxış yolu axtarır və əks mübarizəyə keçməyi üstün tuturdular.

Demokratik fikir nümayəndələrindən M.Ə.Sabir də burjua-mülkədar rejimindən narazı idi**.** Qəmsiz-kədərsiz həyat keçirən, xalqın dərdlərindən uzaq olan azadlıq düşmənləri Sabirdə böyük nifrət oyatmışdı. Öz əməlləri ilə istismarçı ağalara xidmət göstərənlərdən biri də Təbrizdə yaşayan Hacı Mirzə Həsən idi. O, çox nüfuzlu bir ruhani olmuşdur. Əvvəlcə xalqın tələb etdiyi məşrutəyə tərəfdar çıxmış, sonra isə İranda irtica qüvvətləndiyi zaman bunun şəriətə zidd olması barəsində təbliğata başlamışdır. Xalqın tələbi ilə Hacı Mirzə Həsən Təbrizdən qovulmuşdur.

Məşrutəyə qarşı mübarizəyə qalxanları, millətin ayılıb azadlıq əldə etməsinə təəccüb edənləri M.Ə.Sabir "Mən bilməz idim bəxtdə bu nikbət olurmuş"adlı satirik əsərində kəskin ifşa edir. Şeir Hacı Mirzə Həsənin öz dilindən verilir:

Mən bilməz idim bəxtdə bu nikbət olurmuş,
İzzət dönüb axır belə bir zillət olurmuş.
Çərxin, əcəba, seyri də min babət olurmuş,
Millət ayılıb talibi-hürriyyət olurmuş.
Millətdə də, yahu, belə bir qeyrət olurmuş?
Xub, mən nə bilim sübh dönüb şam olacaqmış,
İranda da hürriyyəti-islam olacaqmış? (1, s.50).

Böyük şair xalqın qeyrətinə, gücünə, hümmətinə inanırdı. Cəhalət və nadanlıq mühitində öz istismarçılarını naz və nemət içərisində bəsləyən zəhmətkeşləri şair gecə-gündüz çalışıb bal

* Məqalə fəlsəfə doktoru Solmaz Rzaquluzadə tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

toplayan arılara bənzədir. Onların hasil etdikləri balın cüzi bir hissəsi özlərinə çatır (qışda acından ölməmək üçün), qalan əsas hissəsini onun sahibi mənimsəyir. İnsanlar da belədir. Məzlum kütlələrin əməyinin məhsulunu onların istismarçı ağaları mənimsəyir, özləri isə bir qarın çörəyə həsrət qalırlar. Lakin arılarda bir üstün cəhət var. Bu da ondan ibarətdir ki, arını incitdikdə, o səndən intiqam alır; dərhal iynəsini sancıb bal əvəzinə zəhər yeridir. İnsanlarda isə bu cəhət, demək olar ki, bıçaq sümüyə dayananda özünü göstərir. Məzlumlar nə qədər əsarətə, zülmə, təhqirə davam gətirə bilər? Bəs onlarda arı qədər də cəsarət yoxdurmu? Var, lakin bu cəsarəti onlarda oyatmaq, təşkil etmək, istiqamətləndirmək lazımdır. İnsan öz haqqını, hüququnu bilməli, onu tələb etməlidir. Artıq öz hüquqlarını tələb etməyə qalxmış xalq kütlələrini görən istismarçı ağaların fikri şair tərəfindən belə verilir:

Bilməm arılar mənzilinə kim çöp uzatdı,
İllərcə təğafüldə yatan xəlqi oyatdı.
Fitnə ağacı əkdi, evim qəmlərə batdı,
Mən hərçi çalışdım ki, kəsəm, qol-budaq atdı,
Əhli-qərəz istədiyi mətləbə çatdı. (1, s.50).

Bütün Rusiyanı təlatümə gətirən birinci rus inqilabına çoxları kimi, Sabir də böyük ümid bəsləyirdi. Ona elə gəlirdi ki, çar hökuməti xalqa vəd etdiyi bir sıra güzəştləri həyata keçirəcəkdir. Lakin belə olmadı. İrtica xalq kütlələrinə qarşı qəti hücuma keçdi. Qanlar axıdıldı, ocaqlar söndürüldü, danışmaq istəyən dillər kəsildi, ağızlar qapadıldı. Xalq, millət adından çıxış edənləri həbsxanalara salır, sürgün edirdilər. Yalançı vədlərə aldanıb "cızığından çıxanların" acı taleyini Sabir belə təsvir edir:

Eylə bilirdim ki, dəxi sübh olub,
Mürği-səhərtək bir ağız banladım.
Səng şikəst eylədi balü pərim,
Banlamağın hasilini anladım. (1, s.57)

Mütəfəkkir şair göstərir ki, zülmə, ədalətsizliyə, hüquqsuzluğa qarşı mübarizəni, çıxışları əks tərəfin böyük qüvvəyə malik olduğu şəraitdə təxirə salmaq, münasib vaxtın, şəraitin yetişəcəyini gözləmək olar, lakin bunu anlamamaq, dərk etməmək olmaz:

Ağlamayın, ağlamayın, cücələr,
Banlamaram, banlamaram bir daha!
Banlamamaqdır sizə əhdim mənim,
Söyləmirəm: anlamaram bir daha! (1, s. 57).

Çar Nikolayın vəd etdiyi yalançı azadlığın başına qaraguruhçuların gətirdikləri müsibətləri şair "Nolar şirinməzaq etsə məni həlvayi-hürriyyət" adlı şeirində çox ibrətamiz bir şəkildə vermişdir.

Məşhur atalar sözüdür: «Ac toyuq yuxusunda darı görər". M.Ə.Sabir də həmin atalar sözündən məharətlə istifadə edərək azadlıq kimi ən qiymətli, ən əziz bir nemətin həyatda ləzzətini görməyən, ondan faydalana bilməyən, həsrətində qalan məzlumların yuxuda da buna nail ola bilmədiklərini göstərir:

Nolur şirinməzaq etsə məni həlvayi-hürriyyət,
Yesəm bir löğmə ondan, söyləsəm, oxay, hürriyyət.
De, xeyr olsun, yuxu gördüm ki, bir dərya kənarında
Töküblər yanbayan, qat-qat, bütün lay-lay hürriyyət.
Zibəs çoxdan bəri şövqündə idim mən bu həlvanın
Dedim, yaran, nolur verməz mənə bir payi-hürriyyət?
Sözüm xoş gəlməyib təhvildarə, söylədi:"Güm şo!
Bədəsti-kütəh əz nəxl məcu xurmayi-hürriyyət?"
Kəmali-yəs ilə məhrum olub, bir yanda əyləndim,
Alıb bir kəştiyə doldurdular tay-tay hürriyyət. (1, s.60).

Qalaq-qalaq, tay-tay gəmiyə vurulan «azadlıqdan» bir "löğmə" dada bilməyib «azadlıq» yüklənmiş gəminin arxasınca həsrətlə baxan bu adam birdən gəmidə qara bayraq qaldırıldığını görür. Yükü azadlıq olan gəminin sürücüsü suda boğulmuş, hər tərəfdən hücum edən dalğalar əhatəsində qalan gəmi səmtini itirərək suya batmaq ərəfəsindədir. Əlbəttə, bu səhnənin özü rəmzi məna daşıyır.Bu, çar tərəfindən camaatı aldatmaq məqsədilə vəd edilən müxtəlif azadlıqların beləcə nəticəsiz qaldığına, irtica tərəfindən boğulduğuna bir işarədir:

…Ki, nagah bir qara bayraq açıldı dor ağacında,
Yazılmış onda bir xətti-müsibətzayi-hürriyyət;
Oxurkən xətti məlum oldu kəştiban qərq olmuş,
Qalıb dəryadə heyran kəştiyi-dəvayi-hürriyyət.
Xuruşan mövclər hər səmtdən yeksər hücumavər,
Görüb əmvacı kəştidən ucaldı: vay, hürriyyət! (1, s. 60)

Hakim sinfin nümayəndələri zəngin sərvət içərisində həyat sürməyə, dövlət və cəmiyyəti istədikləri kimi idarə etməyə alışdıqlarına görə, onların bu halına mane ola biləcək hər hansı bir qüvvəyə qarşı dərhal hücuma keçir, qarşısını alırdılar. Təbiidir ki, zalımlar avam xalq kütlələrinin qəflət yuxusundan oyanmasının, ictimai-siyasi hadisələrin mahiyyətini öyrənməyə çalışmasının qəti əleyhinə idilər. Xalqın öz haqqını tələb etməsi, hüququnu bilməsi, azadlıq istəməsi bunları qorxuya salırdı. Sabir böyük sənətkarlıqla bu ideyanı məzlum siniflərin nəzərinə çatdırır, bir sıra "vicdanlı" ağaların rahatsızlığını göstərir:

Sevərmi əhli-istibdad millət huşyar olsun?
Buna razı olurmu bir neçə vicdanlar, insanlar!?
Ayılmış rəncbərlər, almaq istər həqqi-məşruin,
Nə yerdə qalmısız, bəylər, ağalar, xanlar, insanlar!? (1, s. 67).

Bu özü məzlumları zalımlara qarşı azadlıq uğrunda mübarizəyə çağırış demək idi. İnqilabi azadlıq hərəkatının dalğası milli ucqarları da öz əhatəsinə alırdı. İstibdad rejimindən narazı qalan xalq kütlələrinin qəzəbi də inqilab dalğalarına qovuşaraq onu daha da qorxunc edirdi. Millətlərin oyanaraq siyasi həyata atılması mütləqiyyət üsuli-idarəsini vahiməyə salmışdı. Bütün qüvvəsilə azadlıq hərəkatının qarşısını almağa çalışan hakim sinfin məqsədini şair belə təsvir edir:

Səs ucalaşdı, qoymayın!
Millət oyaşdı, qoymayın!
Rişteyi-dərsə, məktəbə..
Cümlə dolaşdı, qoymayın!
Od vurulub qazanlara,
Qaynadı, daşdı, qoymayın!
Həddini aşdı, qoymayın! (1, s. 69).

Hakim sinfin inqilabi hərəkatdan qorxuya düşməsinə baxmayaraq M.Ə.Sabir bu inqilabın istənilən nəticəni verə biləcəyinə şübhə edir. Çünki inqilabı boğmağa çalışan qüvvələr onu həyata keçirmək istəyənlərdən çox və güclü idilər. Onun başı üstündə irticanın qan daman qılıncı dayanmışdı. Görkəmli sənətkar ictimai-siyasi hadisələrin təsiri nəticəsində tam ayılmamış və köləliyin ağır yükünü çiyinlərində daşımış insanların azadlıq haqqındakı şirin xəyallarını "ac toyuğun yuxuda darı görməsi" adlandıraraq onları ehtiyatlı olmağa, səmada qanad çalan canalıcı qaraquşları, hər dəqiqə başının üstündə əli bıçaqlı dayanmış "sahibini" unutmamağa çağırır:

Çığırma, yat, ay ac toyuq, yuxunda çoxca darı gör!
Sus, ay yazıq, fəzadakı üqabi-canşikarı gör!
Hinində daldalanma çox, həyətdə də dolanma çox,
Yiyəndəki bıçağa bax, o tiği-abdarı gör!
Gətirdiyin yumurtadan nəticə cücə gözləmə,
Qazanda qəyğanağə bax, ocaqdakı şərarı gör! (1, s. 71).

Dövrünün ən huşyar, incə fəhmli oğlu olan Sabir adamları həqiqətin üzünə dik baxmağa, ədalətsizliyə, zülmə qarşı üsyankar olmağa, həqiqəti söyləməkdən çəkinməməyə, cəsarətli olmağa səsləyir:

Mən belə əsrarı qana bilmirəm,
Qanmaz olub da dayana bilmirəm!
Derlər utan, heç kəsə bir söz demə,
Həq sözü derkən utana bilmirəm!
Derlər usan, hərzəvü hədyan demə,
Güc gətirir dərd, usana bilmirəm!..(1, s. 96).

Mütəfəkkirə görə, insanın ürəyi nə qədər döyünürsə, haqq, ədalət uğrunda mübarizə aparmalı, öz azadlığı üçün çalışmalıdır. Yalnız ölüm insanı bu müqəddəs və təbii hisslərdən məhrum edə bilər:

Derlər, a qanmaz, de yıxıl, öl, qurtar!
Hə, balam, doğrusu, ay dadaş, mən dəxi
Məsləhət ondan o yana bilmirəm (1, s. 96).

"Soldumu gülzarın, ey Faiqi-Neman pəsər" şeirində Sabir "Molla Nəsrəddin"in fəal əməkdaşlarından olan Ömər Faiq Nemanzadəni şairin sözünə baxmayıb "azadlığa ehtiyacı olan fəhlə kimi" azadlıq uğrunda çıxış etdiyi və həbsxanaya düşdüyü üçün məzəmmət edir. Zahirən belə təsir bağışlayan bu əsərin mahiyyəti, əslində, çox dərindir. Sabir göstərmək istəyir ki, yüksək amallar, bəşəri ideyalar uğrunda mübarizə edənlərin iradəsini heç bir qorxu, işkəncə, zindan qırmamalıdır:

Mən demədimmi sənə başda otur tactək,
Durma müqabil bəla tirinə amactək,
İstəmə hürriyyəti fəleyi-möhtactək.
Balü pərin nagəhan tirə nişan oldumu?
Şimdi sənə mən deyən mətləb əyan oldumu? (1, s.102).

O, zülmə, əsarətə boyun əyənləri, həmcinsinin kədərinə, qəminə sevinənləri, millətinin geriliyini, cəhalət və nadanlığını görüb də onun ləğv edilməsinə çalışmayan, yalnız öz mənfəətlərini güdən adamları kəskin satira atəşinə tutur. Onları qəflət yuxusundan ayılmağa, kölelik zəncirini qırmağa, çiynindəki istibdad yükünü birdəfəlik atmağa çağırır:

Daş qəlbli insanları neylərdin, ilahi?!
Bizdə bu soyuq qanları neylərdin, ilahi?!
Artdıqca həyasızlıq olur el mütəhəmmil,
Hər zülmə dözən canları neylərdin, ilahi?!
Hökm eyləyəcəkmiş bütün aləmdə cəhalət,
Dildadeyi-irfanları neylərdin, ilahi?! (1, s.113).

M.Ə.Sabir insanı həmişə azad, hədə-qorxudan, təhqir və təqibdən uzaq görmək istəyir. Azadlıq anlayışı ilə insan anlayışını həmişə vəhdətdə götürür, bu iki anlayışı bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə qəbul etmir. Əsil insanlığı azadlıq olan yerdə axtarmağı məsləhət bilir. O göstərir ki, insanı sevən hər bir şəxs onun azadlığına çalışmalıdır:

Kim ki insanı sevər, aşiqi-hürriyyət olur,
Bəli, hürriyyət olan yerdə də insanlıq olur (1, s.117).

Rusiyada 1905-1907-ci illər inqilabının məğlubiyyətinə baxmayaraq onun təsiri Rusiyanın hüdudlarını aşıb Şərqin bir sıra ölkələrində əks-səda doğurmuşdu. İnqilabın təsiri qonşu Türkiyənin əyalətlərində də hiss olunurdu. Əsarət və cəhalət içərisində yaşayan məzlum xalq kütlələri rus inqilabından ilham alaraq azadlıq uğrunda mübarizəyə qalxmağa başlayırdı. Lakin mürtəce qüvvələr burada daha qüvvətli və amansız idilər. Buna görə də Sabir onları ehtiyatlı olmağa, iranlılar kimi hökumətin yağlı vədlərinə aldanmamağa çağırır və göstərir ki, yalvarmaqla, ağlamaqla hakimiyyətdən azadlıq almaq olmaz. Çünki bu, hökumətin mənafeyinə ziddir, onun

mövcudluğu üçün təhlükəlidir. Azadlığı zorla, mübarizə vasitəsilə, bütün qüvvələrin birliyi, mütəşəkkilliyi hesabına qazanmaq olar:

Əvvəlcə verirlər sizə hürriyyəti-əfkar,
Yəni danışıb fikrinizi eyləyin izhar:
Vəqta ki, danışdız, vüzəra oldu xəbərdar,
Mütləq görəcəklər ki, cibişdqanə zərər var
Hər fənn ilə olsa, qovacaqlar sizi naçar
Çünki bu yığıncaqda olur həqqiniz inkar
Yaxşı budur toplanmayın, allahı sevərsiz!
İranlı kimi yanmayın, allahı sevərsiz! (1, s.139).

Birinci rus inqilabının məğlub olmasının səbəblərindən biri də xalqın içərisində xainlərin, şərəfsizlərin olması idi. Özlərini xalq mənafeyinin müdafiəçiləri kimi qələmə verənlərin ikiüzlülüyü, satqınlığı nəticəsində məzlumların nahaq qanı axıdıldı, böyük arzular, ümidlər məhv edildi. Sabir azadlıq tərəfdarlarına müraciət edərək onları həmin satqın və xainlərdən qorunmağa, sərvaxt olmağa səsləyir:

Bir vəqtdə bizlər də olub xürrəmü xəndan,
Sandıq ki, veriblər bizə hürriyyəti-vicdan.
Şükr etdik, adamcıqlar olub daxili-insan.
Övladımızı saxlamadıq xanədə pünhan,
Hac Mirzə Həsən qırx lotuya verdi bir oğlan,
Bu mollanümalər desələr: bizdə var iman,
Yox,yox, ona tovlanmayın, allahı sevərsiz!
İranlı kimi yanmayın, allahı sevərsiz! (1, s.140).

Bu vətənpərvər insanı ən çox rahatsız edən xalqda birlik və qeyrətkeşliyin olmaması idi. Millətin içərisindən çıxan və dövlətə xidmət edənlərin əksəriyyəti daşürəkli, "cəlladi-hürriyyət", öz mənfəətini, şöhrətini, cibini güdən alçaq adamlar idilər. Sabir israr edir: nə qədər ki, millətin başçısı bu daşürəkli, rəhmsiz cəlladlardır, nə qədər ki, xalqın onlara olan inamı qırılmayıb, azadlıq haqqında danışmaq–xam xəyala düşmək deməkdir:

İnanmam, söyləmə artıq ki, feyzabad olur aləm,
Yağar imkani-rəhmət baği-ədlü dad olur aləm.
Doğar xurşidi-hürriyyət, bütün azad olur aləm,
Xəyali-xamə düşmə, bilmə bir gün şad olur aləm!
Bu ikən vəzimiz, çox çəkmədən bərbad olur aləm! (1, s.145).

M.Ə.Sabir azadlığı təzəcə göz açmış zəif vücudlu, lətif bir dilbərə bənzədir. Bu dilbərin dünyaya gəlməsindən xəbər tutan mürtəce qüvvələr dərhal onun başı üstünü alırlar ki, göz açmağa, bir udum hava ilə nəfəs almağa imkanı olmasın. Belə zəif bir vücud güclü qasırğa qarşısında uzun müddət dayanmağa, təbii ki, davam gətirə bilməz. Buna görə də onu qorumaq, böyüməsinə çalışmaq lazımdır. Əgər bu zəif dilbər zalım, daşürəkli cəlladlar əhatəsində dünyaya gəlibsə, onda bəs necə olsun? Onun mühafizəsinə kim təminat versin?

Deməli, belə bir şəraitdə bu "dilbərin" salamat qalıb böyüyəcəyindən, onun həsrətində olan, yolunu intizarla gözləyənlərə xeyir, fayda verəcəyindən danışmaq sadəlövhlükdür. Şair bunu belə verir:

Nə istərsən, canım, əl çək, yetər fəryadi-hürriyyət!
Nə yapsın köhnələrlə dilbəri-növzadi-hürriyyət?!
Bütün əxvanı ikən səngdil, cəlladi-hürriyyət?
Xəyali-xamə düşmə, çox bilmə bir gün şad olur aləm!
Bu ikən vəzimiz, çox çəkmədən bərbad olur aləm"(1. s. 145).

Hürriyyətin meydana çıxması onun düşmənlərini bərk rahatsız edir. Min illərlə arxasız, köməksiz zəhmət adamlarının qanını sorub rəngi qızaran, onların alın təri ilə əldə etdikləri maddi

nemətləri mənimsəyərək harınlaşmış ağalar azadlığa qarşı səlib yürüşünə çıxır, ağız-ağıza verib bayquş kimi ulaşırlar:

Bilmirəm andıra qalmış bu nə hürriyyət idi?
Haradan çıxdı bu söz, ya bu necə söhbət idi?
Ölkəmiz altı min ildən bəri bir cənnət idi,
İndi qan-qan deyir insanları iranlıların?
Dərhəqiqət, pis imiş qanları iranlıların? (1, s.185).

Böyük sənətkar xalq kütlələrinə azadlıq əldə etmək və əmin-amanlıqda yaşamaq üçün qəflət yuxusundan ayılmağı, avamlığa, cəhalətə son qoymağı, elmə, fənnə qarşı axirət dünyasını, cənnəti qoyan vaizlərin səslərinə qulaq asmamağı məsləhət görür, fitnələrə uymamağa çağırır. O, xalqı cəhalətdə saxlamaq istəyənlərin dili ilə bu fikri insanlara belə çatdırır:

Yaşamaq istər isək dəhrdə əmniyyət ilə,
Elmə, fənnə, üdəbayə baxalım nifrət ilə,
Uyalım fitnələrə əldəki vəhşiyyət ilə,
Yatalım bəstəri-qəflətdə uzun müddət ilə.
Püxtəlikdən nə yetər, biz hələ xam olmalıyız!
Yaşamaq istər isək, sırf avam olmalıyız! (1, s.191).

M.Ə.Sabir çox vaxt xalqa çatdırmaq istədiyi fikri tərsinə söyləyir. Bu üslubda yazılmış şeirlərindən birində şair məzlumları zülmə, haqsızlığa qarşı barışmaz olmağa, ətalətə, səbrə, təvəkkülə son qoymağa, haqqı, hüququ uğrunda mübarizə aparmağa çağırır:

Yetərkən zalimin zülmü sənə, dövri-qəzadan bil!
Çatarkən amirin zəcri, onu seyri-səmadan bil!
Özün öz iczinə bais olurkən, masəvadan bil!
Bu məşumiyyəti biganədən gör, aşinadən bil!
Əzil, pamal ol, axtarma buna bir çarə, səbr eylə!
Bəlayi-fəqrə düşdün, razı ol, biçarə, səbr eylə! (1, s.227).

Şair göstərir ki, azadlıq üçün ona ehtiyacı olanların birliyi, mütəşəkkilliyi lazımdır. Millətin başbilənləri ona düzgün yol göstərməli, xalqı səfərbər etməli, öz şəxsi mənfəətlərini ümumun xeyrinə qurban verməlidirlər. Əgər millətin üzvləri bir-birindən uzaqlaşaraq öz mənfəətlərinin qayğısına qalsalar, vay o millətin halına! Sabir bu fikri belə verir:

Arif çalışır ki, millət azad olsun,
Zahid çığırır ki, məscid abad olsun,
Söz boynu qraxmallınındır ki, deyir:
Bir madmazel olsun ki, pərizad olsun! (1, s.277).

Əlbəttə, belə bir şəraitdə azadlıq əldə etməyin nə qədər çətin olduğu Sabir üçün aydın idi. Cənubi Azərbaycanda Səttarxanın başçılıq etdiyi kütləvi azadlıq hərəkatını o, bütün varlığı ilə alqışlayır, dünyanı mat qoyduğu və "milliyyətin hörmətü heysiyyətini isbat" etdiyi üçün ona afərinlər söyləyir:

Hali-məczubim görüb, qare, demə divanədir,
Nəreyi-şuridəmi zənn etmə bir əfsanədir,
Şairəm, təbim dəniz, şeri-tərim dürdanədir,
Behcətim, eyşim, sürurim, vəcdim əhraranədir,
İncizabim cürəti-mərdaneyi-mərdanədir,
Afərinim himməti-valayi-Səttarxanədir! (1, s. 341).

Xalqımızın mütəfəkkir şairi M.Ə.Sabirin azadlıq haqqında fəlsəfi düşüncələri bundan ibarətdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. M.Ə.Sabir. Hophopnamə. Bakı, 1958.
2. Ağamirov M. M.Ə.Sabirin dünyagörüşü. Bakı, 1962.
3. Zamanov A. Sabir gülür. Bakı, 1981.
4. Əhmədov Ə. M.Ə.Sabirin poetikası.Bakı, ADPU, 1996.
5. İbrahimov M. Böyük şairimiz Sabir. Bakı, 1962.
6. Məmmədov M. Şair-Vətəndaş. Bakı, 1962.
7. Mirəhmədov Ə. Sabir. B. Azərbaycan SSR EA, 1958.

Мустагиль АГАЕВ

ФИЛОСОФСКИЕ РАССУЖДЕНИЯ М.А.САБИРА О СВОБОДЕ

Резюме

Одной из самых больших проблем в обществе всегда выступала проблема свободы, для разрешения которой в прошлом между господствующими и угнетенными классами шла борьба. В этой борьбе свою гуманистическую роль играла передовая интеллигенция своего времени. Особое место среди такой интеллигенции занимает М.А.Сабир. В своем творчестве он поддерживает борьбу за справедливость, призывая к солидарности, просвещению и единению.

В представленной статье анализируются философские рассуждения М.А.Сабира о социальной свободе.

Mustagil AGAYEV

M.A.SABIR'S PHILOSOPHICAL DISCOURSES ON FREEDOM

Summary

One of the great problems in a society has always been a problem of freedom, for solution of which a fierce war was systematically breaking out between the ruling and oppressed classes. In this struggle the progressive intelligentsia has always been on the side and come out in defence of the oppressed classes. M.A.Sabir takes a particular place among these intellectuals. In his creative work Sabir supports, the just struggle of the abased and outraged classes their irreconsilable struggle against existing regime, calls for solidarity and unity.

In the presented article M.A.Sabir's philosophical discourses on social freedom are being analysed.

Açar sözlər: azadlıq, poeziya, hüquq, hakim sinif, xalq kütlələri, inqilab, ədalət, vətəndaş.

Ключевые слова: свобода, поэзия, права, господствующий класс, народные массы, революция, справедливость, гражданин.

Key words: freedom, poetry, rights, ruling class, people's masses, revolution, justice, citizen.

УДК 1.091.18

Джейла ИБРАГИМОВА
Доктор философии,
преподаватель Бакинского славянского университета

ЭПИСТЕМОЛОГИЯ КОМИЧЕСКОГО КАК ПАРАДИГМА СМЕХОВОЙ КУЛЬТУРЫ МИРА*

Явления комического представляются важным инструментом познания современного мира, отражения жизненных коллизий и противоречий и одновременно оптимального способа адаптации к ним. В широком смысле, это связь с действительностью и одновременно переосмысление действительности посредством ее эстетизации, устремление к будущему через обнаружение пороков настоящего. Подобное переосмысление происходит повсеместно – в сознании, творчестве, быту. Познавательная функция комического издревле определяла качественное своеобразие этой категории, место и роль в системе духовных ценностей человечества. Представляя специфический способ философского освоения мира, комическое, с одной стороны, детерминировано многообразием бытия, различными общественными отношениями, с другой же стороны, оно оказывает обратное воздействие на жизнь индивида, общества и человечества. На данном пути, т.е. неизбежной реконструкции и модернизации, расширяются проблемное поле имманентно-логического анализа комического, изучение связи комического с бытием.

Жизнетворящий, радостный, веселый аспект комического имеет историческую, мировоззренческую и методологическую значимость, благодаря чему оно входит в область эстетического, и шире – общечеловеческого бытия. Как подчеркивал М.Бахтин, комическое - одна из существеннейших форм правды о мире в его целом, об истории, человеке. Обратившись к истории, отметим, что на различных этапах развития цивилизации комическое отражало основные проблемы современности, объясняя их неразрывную связь с вечными, общечеловеческими истинами, дабы собрать воедино разобщенный мир, разорванное сознание человечества, став мостом от частного к общему, от локального к глобальному, от индивидуального к общечеловеческому, от настоящего к прошлому и будущему. В архаическом обществе яснее была видна данная методологическая сущность комического, нежели в нивелированной различными социальными институтами и информационными технологиями современности. Становлению «новой картины мира» предшествовала ситуация, названная М.Бахтиным "карнавализацией сознания", – период, когда происходило распространение и усвоение новых представлений и смыслов. Бахтин рассмотрел вполне определенный период в истории цивилизации: период "смены парадигм" - ситуацию, которая сложилась на рубеже эпох, на рубеже культур. Он описал не просто смену культурной парадигмы, а ситуацию перехода от традиционного общества к современному, от культуры к цивилизации в шпенглеровском смысле слова.

Очевидно, что проблема комического остро вставала перед человечеством всегда, но в особенности во времена исторического перелома, а его непосредственное переживание толкает нас к переосмыслению ценностей, существующего фактического положения вещей. И если еще в античную эпоху комическое являлось одним из важнейших представлений философии, то с особой остротой оно представляется значимым и актуальным в эпоху кризиса цивилизации, непредсказуемости глобализации. С этой точки зрения, комическое начала XXI века обладает рядом особенностей. Расширяется спектр осмеивае-

* Məqalə fəl.e.d. Rəfiqə Əzimova tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

мых явлений в сравнении с предыдущими историческими периодами: наряду с бульварным, поверхностным осмеянием всего неизведанного возникают новые, глубинные формы смеховой культуры, ориентированные на высокообразованную аудиторию. Но главное - комическое превращается в орудие самоанализа культуры, являясь следствием объективно разворачивающихся и развивающихся процессов бытия. Ведь даже то, что в повседневной жизни подчас воспринимается как грубые скабрезные сюжеты или шутки, по сути является изложением древнейших священных знаний - где мотивы иерогамии, брачного сочетания неба и земли, богов и богинь несут в себе глубокий инициатический смысл. Данный смех, вызываемый по сути имитацией, подражанием, есть следствие обнаружения в естественном искусственной подоплеки. Так что одновременно с тенденцией к "примитивизации" комического, распространением массовых смеховых явлений в целом просматривается процесс усложнения трансформации комического как по "горизонтали", так и по "вертикали", поскольку всякий смех есть ценность.

Комическое в данной трактовке предстает как набор смысловых линий, вступающих друг с другом в сложные отношения но в конечном счете составляющих единое целое. Наглядно это отражается в постмодернистском искусстве, обращенном к иррационально-бессознательной сфере, с его ироничностью, снятием одной за другой масок, извлечением из хаоса бытия логических образований. Образно-смысловая целостность и самоценность комического складывается из пересечения и динамического взаимодействия самых разных уровней: индивидуального восприятия действительности, объективного содержания явлений жизни, а также универсального смысла, выступающего своего рода жизненной моделью. Здесь отменяется примитивное представление о каком-то прямолинейном движении вперед, обычно складывавшееся в нормативных кругах. Выясняется, что всякий действительно существенный шаг вперед сопровождается возвратом к началу («изначальность»), точнее, к обновлению начала. Идти вперед может только память, а не забвение. Память возвращается к началу и обновляет его. Конечно, и сами термины «вперед» и «назад» теряют в этом понимании свою замкнутую абсолютность, скорее вскрывая своим взаимодействием живую парадоксальную природу движения, исследованную и по-разному истолкованную философией (от элеатов до Бергсона).

Сказанное обусловлено тем, что комическое служит народу, возникает в его недрах и выражает его идеалы. «Народ не исключает себя из становящегося целого мира», - писал М.Бахтин (1,3, с.105). Называя обобщающим понятием «смеховая культура» совокупность средневековых карнавалов, различных комедийных обрядов, игр скоморохов, шутов, пародийную литературу, он одновременно превосходно показал, что дело заключалось тут не в смехе как таковом, а в особой идейно-психологической нагруженности и осмысленности смеха. Это позволяло «взглянуть на мир по-новому, почувствовать относительность всего существующего и возможность совершенно иного миропорядка», и именно отсюда рождалось радостное возбуждение, характеризующее общемировоззренческий уровень, специфически смеховое мироощущение жизни. В данном отношении классическим можно считать анализ М.Бахтина, который полагал главным - не «самоосмеяние», а самопознание народа, возможное лишь при сохранении его исторической памяти.

Народная культура издревле являлась надежным проводником комического в смеховую культуру мира как пример способности быстро ориентироваться в действительности, способности, опирающейся на вековую всенародную традицию и опыт. Ведь при всем многоуровневом значении смеховой культуры мира, основная ее особенность состоит в том, что она находится на грани игры и реальной жизни; так что «сама жизнь как бы разыгрывает в ней лучшую, возрожденную и обновленную форму своего существования» (там же, с.106-107). С.Эйюбоглу называл народную культуру «подсознанием» современной жизни, черпающей свою форму и способ выражения из этого «богатого

мира» (2, с.153). Комическое в таких условиях обретает все более широкую сферу распространения и бытования. Его массовый, коллективный характер проявляется во всем, превращаясь в символ волнующих человечество проблем.

Просвещенность нашего времени привела к тому, что у всех цивилизованных народов признана роль комического в контексте развития демократии и прогресса. Данные тенденции, во все времена характерные для азербайджанской культуры, на современном этапе – этапе государственной независимости и развития демократии, интенсифицируются, принимают все более целенаправленный и масштабный характер. Во все времена комическое с предельной простотой и наибольшей полнотой выражало духовный мир азербайджанского народа. «Комическое порождено природой человека; оно присуще народному духу, оно в крови народа… Юмор – в природе азербайджанского народа. С древнейших времен веселая шутка, анекдот, афоризмы как образцы высокой находчивости и остроумия поддерживали народ в годину испытаний, усиливали его веру в светлое будущее», - отмечал Г.Кязимов (3, с.5). Важность освоения народного наследия мы постоянно ощущаем сегодня, в пору демократических преобразований. Ведь именно знание самих себя, собственных корней способствует лучшей ориентации в современном мире.

Именно в народном смехе и нужно искать подлинные корни комического, а по сути всей философии и культуры человечества на протяжении ее многовекового развития. Ведь любая проблема, выраженная методами и средствами комического, достигает в конечном счете своего решения через коллективную народную волю. Поэтичность, народность комического придают ему непреходящее значение в веках. Смеясь сегодня над неким явлением или объектом, мы сохраняем в подсознании память обо всем, над чем смеялось прежде человечество, тем самым как бы переходя от конкретного эмоционального восприятия к абстракции, философскому раздумью о судьбах собственного народа и всего человечества. «Это можно назвать эстетически эффектным парадоксом культуры, - писал Т.Манн. - Поворачивая вспять естественную эволюцию, сложное, духовное уже не развивается из элементарного, а берет на себя роль изначального, из которого и силится родиться первозданная простота» (4, с.106-107).

В данном контексте интересными представляются пути эволюции комического, рассматриваемые, с одной стороны, с учетом глубинных национальных традиций, а с другой, – на уровне развития глобального общечеловеческого сознания, что значительно расширяет возможности культурного обмена и взаимодействия человечества. По мнению Ф.Шлегеля, комическое, ирония снимают ограниченность отдельных профессий, эпох и национальностей, делают человека универсальным, настраивая его «то на философский лад, то на филологический, критический или поэтический, исторический или риторический, античный или же современный...» (5, с.118). Таким образом, эстетическая, философско-культурологическая активность комического охватывает различные грани человеческих судеб, социальных ролей, глобальных отношений, в центре внимания которых находится человек и человеческое общество, динамика развития общественных отношений, изобличение и критика коллизий, препятствующих общественному развитию.

Приходим к выводу, что комическое – феномен исторический, саморазвивающийся и саморегулирующийся, органически связанный с индивидуальным и социальным началами в человеке, находящимися в постоянном взаимодействии с философско-культурологическим осмыслением действительности. И если в философском понимании комическое не существует вне методологического осмысления современного бытия, то в силу подобной трактовки, отличающееся широтой гносеологических, онтологических, аксиологических и антропологических особенностей, оно все масштабнее осмысляет действительность, овладевая явлениями окружающего нас мира, с выходом к проблемам общечеловеческого

характера. Важным средством данного восстановления-обновления и служит смеховая культура мира.

Можно сказать, что комическое читает и расшифровывает современную жизнь, в то же время задавая новые загадки, новые ценности. Отсюда – ироничность и гротескность, все более определяющие настроение и творчески-игровое состояние мира, характеризуя комическое, представляющееся одним из констант, влияющих на целостность мировой культурной системы, при которой место комического в культуре определяется культурой самого комического. Изучая процесс синтезирования современного бытия методами комического, в ракурсе сущности человека и общества, взаимосвязи индивидуального и социального, единичного и типического, наконец, природы философии и культуры, в масштабах методологической значимости, можно приблизиться к пониманию многих самоопровергающихся процессов и явлений действительности; и тогда бытие и смех становятся неразрывно связанными, во всяком случае, на метафизическом уровне.

С данной точки зрения, экзистенциальный феномен комического - суть не только существенные моменты понимания человеческого бытия, но также источник человеческого бытия, характеризующий не только смысловой горизонт человеческой онтологии, но и онтологические структуры человечества. Следовательно, в несерьезности явлений комического выявляется сверхсерьезность его сущности. Уже на начальных исторических этапах очевидны тенденции к объединению человечества под эгидой комического, смеха, его общечеловеческие истоки, что представляется особенно актуальным и характерным в эпоху глобализации – стремления к объединению человечества перед угрозой глобальных катаклизмов и катастроф. Данное положение дает основания говорить об особой смеховой культуре, т.е. части общечеловеческой культуры, рассматривающей действительность сквозь призму комического, смеха. Диалектика трансформации комического в национальном, общенациональном и в конечном счете наднациональном контекстах как взаимосвязь общего, особенного и планетарного, раскрывается в процессе рассмотрения взаимосвязи и взаимообогащения национальных культур как основы создания смеховой культуры мира. Закономерным представляется вывод о том, что межнациональные элементы комического должны рассматриваться как эстетическая форма общечеловеческого: как универсальные коды, присутствующие в культуре всех народов и генетически восходящие к глобальному, планетарному, имманентному современной действительности; это является важнейшим фактором современной культуры мира.

Комическое становится подлинным выражением объединяющих культуру различных народов гуманистических общечеловеческих идеалов и ценностей, что делает его понятным и любимым представителями всех времен и народов. В самом деле, можно создать иллюзию взаимодействия между людьми, видимость понимания другой культуры, но это невозможно сделать по отношению к чужой шутке, анекдоту. Наиболее надежным симптомом понимания Другой культуры представляется понимание существующих в ней метапозиций комоса, и никакое суррогатное описание не способно сфальсифицировать данное понимание. «Комедия по природе своей - в первую очередь, явление демократическое, а, значит, народное, или, вернее, всенародное», - писал Х.Киндерманн (6, с. 127). Комическое объединяет человечество, преодолевая все языковые и геополитические границы, способствуя единению и взаимопониманию людей, созданию смеховой культуры мира.

Самокритичность современной эпохи - отличительная ее черта, когда мир представляется огромным полотном - многожанровым, многостильным, беспощадно-критическим, трезво-насмешливым, отражающим всю полноту разноречия и разноголосицы той или иной культуры, народа и эпохи в целом. И если сохранение человечества, естественно, требует нестандартных стратегий цивилизационного развития, обусловленных переходом к новому, неизведанному пути, то в связи с этим возникает проблема критического анализа

ценностей техногенной культуры, поиска новых ценностных ориентаций. Как справедливо отмечает А.Абасов, "при всей неопределенности прогнозов на будущее, ясно одно: глобализация – неизбежная саморазвивающаяся система с собственной логикой разворачивания процессов и их последствий" (7, с.24). От себя добавим: когда рассудочность, воплощенная в форме и методах «серьезного мышления», становится бесконечно малой и смешной в свете идеи «Всеобщего Разума».

В ситуации, когда неясны ответы на многие вызовы времени, очевидно, что любое событие перестает быть сверхъестественным, когда становится слишком похожим на комедию. С этой точки зрения, комикование действительности – явление весьма динамичное и, несмотря на свою противоречивость, позитивное. В современную эпоху, когда многие процессы носят необратимый характер и человечество во многом теряет над ними контроль, представляется, что с помощью комического, смеха человечество может адекватно осмыслить их возникновение и необратимость, сохраняя свою идентичность и получая дополнительные стимулы развития. Отсюда, один из оптимальных путей человечества – возможность если и не научиться контролиповать "самые серьезные планетарные процессы" и предвидеть их последствия, то по крайней мере суметь приспособиться к ним, воспринимая с оптимизмом и остроумием.

В век стандартизации национальных культур традиционные ценности комического раскрывают и реализуют все возможности национально-этнического менталитета, используя оригинальные национальные варианты общечеловеческой модели мира. Ориентация же на истоки и общечеловеческие ценности предоставляет возможность глубже постичь смысл современных коллизий, апокалипсических, военных, экологических, экономических и этических конфликтов современности. Помимо всего прочего, общечеловеческие начала комического помогают избежать ненужных разногласий, сгладить противостояние в мире.

Данный общечеловеческий подход к комическому, смеху позволяет объяснить и обосновать как национальный характер юмора отдельных народов, так и его связь с историческим опытом всего человечества. В системе постмодернистской культуры возникает и соответствующее понятие - «новый интернационализм», что помимо прочего обозначает тождество единства и различия форм и методов комического. Его главный социальный пафос выражается в новой надличности, сверхсознательности, безымянности, рецидивах готического средневекового смеха, раскатах его эха в современных интерьерах и вместе с тем, фрагментарности, рассыпанности, эклектизме, иронии по отношению ко всему индивидуальному и абсолютному, национальному и обособленному, то есть, тем постулатам, на мучительном разрыве которых возрастала безысходная трагикомедия модернизма.

Карнавальный характер постмодерна, сопоставимость "родовых черт" постмодернизма и средневекового карнавала уже неоднократно отмечались исследователями. Поскольку "нет ничего абсолютно мертвого: у каждого смысла будет свой праздник возрождения" (1,3, с.373), сама культура выступает как шоу, социум – как интегрированный спектакль. Смысл и эмпирические причины такого комоса заключаются в том, что данный «общий смех» в целом подразумевает новый уровень миропонимания. Смеясь, человек и общество познают мир, преодолевая ложь, заблуждения и глупость и приближаясь к пониманию истины. Тем самым, комическое, его условно-метафорические формы и средства обогащают современное мышление универсальными идеями и вечными символами, позволяющими рассматривать проблемы наших дней в контексте народной духовности, представляют емкую и содержательную, целостную и вечную модель для познания и оценки противоречивых и сложных явлений бытия. Будучи разомкнутым в смысловую беспредельность, комическое имеет преимущественную духовно-нравственную сверхзадачу, которая заключается в том, чтобы помочь современному человеку и человечеству

лучше понять себя, глубже проникнуть в содержание собственного "я", объединившись под натиском все новых глобальных катаклизмов и катастроф. Отсюда оно указывает на особый род понимания бытия.

Природа, сущность комического обусловлены характером переосвоения мира и одновременно его гуманизации. Как отмечал А.Эйнштейн, единственно абсолютное в этом относительном мире – юмор (8, с.112). Все же остальное, соответственно, является относительным и условным. Может возникнуть вопрос: следует ли возводить комическое, смех в универсальную степень понимания в современную эпоху – время величайших социальных потрясений, революций, войн, кризисов, бурных перемен, создающих то в той, то в другой точке земного шара сложнейшие, напряженнейшие ситуации?..

Сделаем существенную оговорку. Речь, конечно же, не идет об исключительно трагических, глобально-катастрофических событиях (на которые так же богаты как век нынешний, так и все предыдущие). Смех над такими трагедиями, как истребление и гибель людей, страдания и болезни, войны и катастпофы, - однозначно должен пассматриваться как глумление и преступление перед человечеством. Что же касается более заурядных и локальных житейских драм, то, думается, большинство из них вполне могли бы быть отнесены к разряду забавных, если даже поначалу и воспринимались "сквозь слезы". Вспомним сентенцию Дж.-Б. Шоу: «Иногда надо рассмешить людей, чтобы отвлечь их от желания вас повесить» (там же, с. 252). Согласимся и с М.Рамайером, что "нет ничего более ужасного, нежели мир без смеха" (там же, с. 171). С философской точки зрения, человеческие эмоции, слово, мысль, искусство, быть может, вера, - все сплетено в единый узел; это один «раскат смеха», по Д.Бонхефферу. Думается, что в комическом, обращенном не к гипотетическому врагу, а к мыслящему человечеству и являющимся вечным средством обличения несправедливости существующего миропорядка, воспитательные, гуманистические и одновременно консолидирующие факторы выступают на первый план.

Комическое во все времена по-своему служило нравственным меркам Справедливости и Добра в жизнедеятельности людей, и в конечном счете во имя Истины, тем самым определяя возможности комплексного решения самых сложных проблем, стоящих пепед человечеством. Странной и простой, абсолютной и удивительно конкретной предстает перед нами эта истина сквозь призму комического. Данную истину можно ужать до размеров формулы, а формулу - до размеров остроты только один раз. При этом идеал в комическом в широком понимании – это совокупность самых универсальных требований большого или малого числа людей, выраженных негативно, через отрицание, но обязательно во имя утверждения. Идеал, пусть и несбыточный, – и есть тот активный фон, в соответствии с которым комическое обнаруживает себя как комическое «до искусства», в жизни, являясь мировоззренческой точкой опоры, позволяющей ему переиначивать и сплачивать мир, выступая как продукт своего времени, панацея человечества от отчаяния и гибели.

И было бы совершенно недостаточным определять "праздник комического" только через противопоставление его будням, ибо он имеет значение и для будней, которым необходимы возвеселение, радость и прояснение. Комическое извлечено из потока будничных событий, чтобы служить им маяком, чтобы озарять их, и это отвечает его репрезентативной, замещающей функции. И жизнерадостный детский смех, и ритуальный смех «детства человечества», и веселье, которому предаются в праздник и на досуге, чтобы впоследствии полнее отдаться делам и занятиям, обусловлены данной целостностью, ее живительной основой. Ю.Скалигер утверждал, что комическое – неотъемлемое качество самой объективной действительности, таким образом связывая его равно и с критическим, и с жизнеутверждающим, проникнутым гедонистическими мотивами отношением к жизни. Исходя из собственной природы, комическое обнаруживает способность преодолевать

«наличное» сознание, выходить за рамки непосредственных злободневных страстей, выражая глубинные человеческие ценности, представая парадигмой, с помощью которой человечество оценивает свой опыт и даже решает важные проблемы бытия.

Смеховое пространство расширяет границы нашей свободы - учит не только истории событий и фактов, но и философии толерантности. Представляя собой диалектическое единство процессов и результатов человеческой деятельности по созданию и освоению духовных ценностей, комическое тесно сопряжено с проявлениями общечеловеческого самосознания, позволяя рассматривать проблемы бытия в контексте общечеловеческой значимости. Через его новую, расширенную методологию становится возможным выдвигать альтернативные позиции и уровни измерения. Обнаруживая способность преодолевать «наличное» сознание, оно выходит за рамки непосредственных злободневных страстей (одновременно являясь предельно злободневным), выражая глубинные человеческие ценности, в связи с чем мы видим комическое в органическом единстве экзистенциального бытия. При этом комический эффект подготовлен самим нарушением реальных жизненных связей, что обусловлено потребностью и способностью человеческого воображения, творческой фантазии критически осмысливать и моделировать окружающую действительность.

На наш взгляд, сама жизнь подсказывает все новые средства выражения комического, которое существует в динамике, исторически соответствуя современной эпохе. Раскрытие столь масштабных возможностей комического, по нашему убеждению, необходимо с точки зрения его способности дать адекватную оценку гигантской панорамы жизни, исследовать состояние современного мира, во многом не поддающегося логике, абсурдного, непредсказуемого а, значит, несерьезного; характеризующего дискретность, транспарентность, глобальность, противоречивость, игровой характер труда и образа мышления, господствующего в современном обществе, во многом противоречащего традиционным господствующим знаниям о мире и одновременно парадоксально с ними связанного. Таким образом, в комическом онтологические универсалии конкретизируются, обретают особую содержательную наполненность и формальную направленность.

В заключение хотелось бы заметить, что, являясь «мерой человечности» в самом человеке, комическое тем самым по-своему задает общие специфические контуры человеческого бытия, отражая парадоксальными методами соразмерность и гармоничность соединения нравственного, интеллектуального, эстетического и деятельностного начал человеческого бытия. На протяжении всей истории цивилизации человечество проходит через подобный смех, просеивается сквозь него, оседая самыми крупными, цельными, важными эпохами и образами. Человечество весело расстается со своим прошлым, хотя бы это прошлое даже выражалось в структуре несбывшегося будущего. Это не меняет его сущности, ведь комическое учит нас тому, что если человечество вдруг взглянет на жизнь по-новому, оно действительно сможет объединить свои усилия и открыть что-то новое, превратив часть этого неведомого в то, что известно, и тем самым необъятно расширив осознание и понимание тайн мироздания.

Список использованной литературы

1. Бахтин М. Собрание сочинений в 7 томах. М., 1995-97.

2. Заманова Э. Эстетическая мысль в современной Турции. Основные проблемы и тенденции. Б., «Элм», 1991.

3. Кязимов Г. Теория комического (проблемы языковых средств и приемов). Б., «Тахсил», 2004.

4. Манн Т. Собрание сочинений в 10 томах. М., 1959-1961.

5. Гулыга А. Принципы эстетики. М., «Изд-во политической литературы»,1987.

6. Шестаков В. Эстетические категории: опыт систематического и исторического исследования. М., «Искусство», 1983.

7. Абасов А. Диалог цивилизаций – диалог культур – диалог религий //Глобальное управление на поворотном этапе: инновационные подходы к установлению мира в изменяющемся обществе. Б., «Дом сказки», 2003.

8. Знаменитые шутят. М., «Республика», 1994.

Ceyla İBRAHİMOVA

KOMİK EPİSTEMOLOĞİYA DÜNYANIN GÜLÜŞ MƏDƏNİYYƏTİNİN PARADİQMASI KİMİ

Xülasə

Məqalədə komikliyin, onun fəlsəfi-metodoloji əhəmiyyəti nöqteyi-nəzərindən geniş əhatəli xüsusiyyəti araşdırılmışdır. Hazırkı mövzu bugünkü dövrdə, yəni Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişafı və cəmiyyətin demokratikləşdirilməsi mərhələsində daha da aktuallaşdırılır; özünüdərketmə təşəbbüsü və xalq mədəniyyətinin anlanılması ilə birgə dünya cəmiyyətinə miqyaslı inteqrasiyası da inkişaf edir. Bu da onu sübut edir ki, komiklik ilk növbədə insan bəşəriyyəti ilə əlaqədardır və "dünyanın gülüş mədəniyyətini" yaradır. Məqalənin mühümlüyü qloballaşma şəraitində ümumbəşəri prinsiplərin artan roluna əsaslanır.

Jeyla IBRAHIMOVA

THE EPISTOMOLOGY OF THE COMICAL AS A PARADIGM OF WORLD LAUGH CULTURE

Summary

In the article the global world-wide character of the comical from the point of view of its philosophic-methodological importance is disclosed. The given subject on the modern stage of development of Azerbaijan State system and society democratization becomes more actual: simultaneously with aspiration for self-cognition, comprehension of the people's culture, the world-wide integration to the world society develops. And this proves, that the comical is connected, first of all with a man and human society, global society of people, all mankind and is forming the laughter culture of the world. The importance of the given research is grounded on the growing role of general universality principles in globalization conditions.

Açar sözlər: komiklik, xəlqilik, mədəniyyət, gülüş, qloballaşma, şüur, vəhdət.

Ключевые слова: комическое, народность, культура, смех, глобализация, сознание, единство.

Key words: the comical, national character, culture, laughter, globalization, cognition, unity, consciousness.

UOT 1.101.1

Ceyhun HÜSEYNOV
siyasət üzrə fəlsəfə doktoru
ADAU-nun baş müəllimi

QLOBALLAŞMA VƏ MİLLİ ÖZÜNƏMƏXSUSLUQ*

"Qloballaşma" - XXI əsrdə dünya xalqlarının leksikonunda ən çox işlənən sözə çevrilib desək, yəqin ki,yanılmarıq.Qloballaşmanın sərhədləri geniş olduğundan alimlər üçün onun hüdudlarını müəyyən etmək o qədər də asan olmamışdır.Təsadüfi deyildir ki,hələ indiyə qədər "qloballaşma"anlayışına vahid yanaşmanın olmaması onun mahiyyəti ətrafında müxtəlif baxışların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Bütövlükdə həmin münasibətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

*Dünya iqtisadiyyatının və beynəlxalq münasibətlərin dövlətlərüstü, transsərhəd tənzimləyicilərinin rolunun artırılması, qlobal iqtisadiyyatın və siyasətin formalaşması;

*kapitalların, məlumatların, xidmətlərin və ehtiyatların transmilli cərəyanının həcminin və intensivliyinin kəskin surətdə artırılması;

*demokratik dövlət quruluşu modelinin bu və ya digər variantlarının dünyanın əksər ölkələrinin siyasi sistemlərinə tətbiqi; (6, 32)

*dövlət funksiyalarının zəifləməsi, vətəndaş cəmiyyəti institutlarının statusunun güclənməsi, transmilli biznes strukturlarının dövlətlərin daxili bazarlarına təsirinin artması;

*ümumdünya məlumat proseslərinə müraciət imkanlarını artıran elektron-kommunikasiya ünsiyyətinin virtual fəzasının formalaşması;

*dünyanın təmərküzləşməsinə aparan təmayüllərin qaçılmazlığını əsaslandıran qlobal ideologiyanın formalaşması;

*bəşəriyyətin bir-birinə yaxınlaşması,dünya xalqları arasındakı fərqlərin getdikcə aradan qaldırılması.

Münasibətlərin müxtəlif olmasından asılı olmayaraq, bir aksiomatik həqiqət var ki, qloballaşma sadəcə olaraq yeni dəbli nəzəriyyə deyil, ilk növbədə,oyektiv bir prosesdir. Qloballaşmanın dəniz küləyinə bənzədiyni anlamaq bizim üçün çox əhəmiyyətlidir. Dəniz küləyi həm gəmini hərəkətə gətirmək, həm də onu batırmaq imkanına malikdir. Əgər Azərbaycan bu dəniz küləyinə uyğunlaşarsa, ideallaşdırdığı "Demokratiya" limanının sahilinə asan və maneəsiz yetişə bilər, yox, əgər bizim laqeydliyimiz ucundan qloballaşma dalğası bizi batırarsa və ya bizdən yan keçərsə, nəticə ürəkaçan olmaz ölkəmiz bəşər sivilizasiysından uzaq düşə bilər.

Qərb mədəniyyətinin ənənəvi mərkəzlərinə Azərbaycanın coğrafi yaxınlığı, onun Mərkəzi Asiyaya çıxmağa imkan verən əlverişli coğrafi mövqeyi, Xəzərin enerji resursları, ABŞ, Fransa, Rusiya və digər güclü dövlətlərin Azərbaycanı öz orbitinə salmaq marağını artırması ölkəmizdən qloballaşma ilə bağlı məsələlərdə xüsusilə diqqətli olmağı tələb edir. Qərbin istehlak,məişət və özünüdərk standartlarının planetin digər hissələrinə yayılması, kütləvi informasiya vasitələrində və internetdə qloballşmanın geniş şəkildə təbliğ edilməsi nəticəsində milli özünəməxsusluq hissinin zəifləməsi, gənclərimizin milli-mənəvi dəyərlərimizə etinasız münasibət tendensiyası getdikcə artır.

Akademik Ramiz Mehdiyevin "İctimai və humanitar elmlər:zaman kontekstində baxış"adlı məqaləsində deyilir:"Bütün yer kürəsini əhatə etmiş qloballaşma milli məkana bəzən birmənalı olmayan şəkildə ciddi təsir göstərir... Azərbaycan xalqının böyük tarixi nailiyyətidir ki,bütün təsirlərə baxmayaraq, biz öz dilimizi, dinimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi qoruyub saxlaya

* Məqalə fəl.e.d., prof. Əlikram Tağıyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

bilmişik. Lakin qloballaşma çagırışlarına məruz qalan ailə, artıq, XXI əsrdə bu məsələlərin həllində əvvəllər oynadıgı rolu, sözsüz ki, indi oynaya bilmir... Milli mənəvi dəyərlərimizin qorunub yaşadılması və zənginləşdirilməsi ailədən də çox cəmiyyətdən asılıdır"(8, 6).

Bəli, bu gün gənclərin milli-mənəvi ruhda tərbiyə edilməsində, onların milli özünəməxsusluq hissinin artırılmasında cəmiyyətin,xüsusilə də ictimai və humanitar elmlər sahəsində çalışan mütəxəssislərin üzərinə daha böyük vəzifələr düşür.

Lakin bütün bu deyilənlər qloballaşmanın inkar edilməsi anlamına gətirilməməlidir. Bəzi müəlliflər qloballşmanın güclü təsiri altında ümumbəşəri cəhətlərin milli-mənəvi dəyərlərdən üstün mövqeyə malik olmasını iddia edirlər (2, 47). Başqa bir qisim alimlər isə hesab edirlər ki, xalq milli olmayan hər şeyi inkar etməli,özünün bütün fəaliyyətini millətçəlik üzərində qurmalıdır (5,s.76). Əlbəttə, bu təsəvvürlərin hər ikisi yanlışdır, çünki milli cəhətlərin həddən artıq mütləqləşdirilməsi millətlər arasında süni əngəllərin yaranmasına səbəb olursa, bəşəri ideallara qovuşmaq adı altında milli dəyərlərə etinasız münasibət göstərilməsi kosmopolitizmə aparır. Ona görə ən optimal variant ümumbəşəri cəhətlərin milli dəyərlərin fövqündə deyil,onlarla sintez halında formalaşmasıdır. Yəni bu məsələdə milliliklə ümumbəşəriliyin dialektik vəhdəti əsas götürülməlidir. Başqa sözlə desək, milli özünəməxsuslugun məzmununda ayrı-ayrı millət və xalqlara mənsub olan milli xüsusiyyətlərin bəşəri cəhətlərlə nisbətini təkcə ilə ümuminin nisbəti kimi nəzərdən keçirmək olar. Dialektikanın qanunlarında qeyd edildiyi kimi,təkcənin (millinin) ayrı-ayrı cəhətləri toplanaraq ümumidə (bəşəridə) təzahür edir,ümumi (bəşəri) təkcənin (millinin) inkişafına yeni məzmun və məna çaları verir.

Yəni biz başqalarından öyrəndiyimiz kimi, başqalari da bizdən öyrənməlidir. Hansı millətdə hansı milli-mənəvi keyfiyyətlər üstündürsə, onun bütün bəşəriyyət tərəfindən mənimsənilməsi qloballaşdırma prosesinə daha uygundur. Bu o deməkdir ki, milli özünəməxsusluq təkcə milli praktikadan deyil, qlobal milli proseslərin müsbət nailiiyətlərindən bəhrələndikdə dolğun məzmun çaları kəsb edə bilər. Məhz ümumbəşəri sərvətlərə müraciət edilməsi milləti dünya sivilizasiyasına yaxınlaşdırır,onun ictimai-siyasi inkişafını ümumdünya tərəqqisi axınına qoşur.

Məlum oldugu kimi müasir dövrdə mütərəqqi istiqamət olmaqla bir çox ölkələr kimi Azərbaycan da demokratik inkişaf yolunu seçmişdir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, demokratik quruluşun mənfi cəhətləri yoxdur. Təsadüfi deyildir ki, məhz bu cəhəti nəzərdə tutaraq Çexiya prezidenti Vatslav Qavel yazırdı: "Demokratiya üfüqdə parlayan zöhrə ulduzuna bənzəyir, o ilk baxışda yaxın görünür, lakin ona dogru getdikcə gedirsən"(4, 47). U.Çörçill isə yazırdı ki, demokratiya axmaq bir şeydir, lakin təəssüf ki, bəşəriyyət indiyədək ondan yaxşı şey uydura bilməmişdir (1, 87). Demokratiyanın ən zəif yeri azadlığın mütləq səviyyədə yüksəldilməsidir, yəni demokratik cəmiyyətdə müxtəlif millət və xalqların nümayəndələrində yaranmış plüralistik abi-havadan istifadə edərək, özünün milli üstünlüyünü əsaslandırmaq cəhdi güclü olur. Düzdür, zəngin demokratik ənənələrə malik ölkələrdə bu problem elə bir böyük təhlükə dogurmasa da, demokratik cəmiyyət quruculuğuna yenicə başlamış ölkələrin bu məsələdə ehtiyatlı davranmaları olduqca zəruridir. Respublikamızın yenicə müstəqillik qazanmasını, üstəlik ərazisində müxtəlif millət və xalqların yaşamalarını nəzərə alsaq, onda onun üçün milli özünəməxsusluq ideyasının,doğma ana dilimiz olan Azərbaycan dilinin qorunmasının nə dərəcədə böyük əhəmiyyət daşıdığı aydın olar. Digər tərəfdən Azərbaycanda strateji maraqları olan ABŞ, Fransa, Rusiya, İngiltərə və s. dövlətlərin bu ölkə ərazisində öz dillərini yaymağa çalışmaları,hətta bunun üçün külli miqdarda maliyyə vəsaiti sərf etmələri, xüsusi dövlət proqramlarını həyata keçirmələri milli dil məsələsinə xüsusilə ciddi yanaşmagı tələb edir.

Lakin bütün bunlar xarici dillərin öyrənilməsini inkar etmək anlamına gətirmir. Bəşər sivilizasiyasının elm, texnika, mədəniyyət, incəsənət, demokratiya və s.sahələrdə əldə etdiyi nailiyyətlərin mənimsənilməsi müxtəlif dillərin öyrənilməsini zəruri edir.Fransız maarifçisi F.Volter öz fikrini obrazlı şəkildə bu cür ifadə edirdi: "Çox dil bilmək,bir qıfıl üçün çoxlu açar əldə etmək deməkdir"(3, 124).

Müasir dövrdə qarşılıqlı beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsi,millətlərarası ünsiyyətin dərinləşməsi,internetin məlumat fəzasında əsas yeniliklərin xarici dillərdə yer alması və digər bu kimi amillər beynəlxalq dillərin öyrənilməsinə tələbatı daha da artırır. Yəni qloballaşmaqda olan dünyada bir çox dillər də universallaşmaqda və əhalinin əksər hissəsi arasında geniş yayılmaqdadır.

Nizaminin, Füzulinin, Vaqifin, C.Məmmədquluzadənin, Ə.Cavadın, H.Cavidin və b. mütəfəkkirlərin yaradıcılığından əcnəbi dildə danışmaq, Tomrisi, Babəki, Cavadxanı... dünyaya tanıtmaq, Daglıq Qarabagın Ermənistan tərəfindən işğal olunmasını beynəlxalq aləmə çatdırmaq kimi mühüm vəzifələri xarici dillərə yiyələnmədən həll etmək mümkün deyil.

Sadəcə olaraq, milli özünəməxsusluğumuzun qloballaşmanın neqativ təsirləri altında əriməməsi üçün ictimai şüura təkcə Azərbaycan təhsili almaqla hər hansı xarici dili öyrənmək ideyasının təqdir olunması zəruridir.

Qloballaşmanın milli özünəməxsuslugumuzun inkişafına ləngidici təsirinin qarşısını almaq üçün xalqımızın mədəniyyət sahəsindəki milli xüsusiyyətlərinin qorunması olduqca zəruridir, çünki mədəniyyət hər bir tarixi mərhələnin və dövrün əyaniləşdirilmiş ifadəsi kimi zamanın sosial və mənəvi proseslərini, həyat tərzi ünsürlərini, insanın düşüncə və idrak nümunələrini özündə ehtiva edir. Cəmiyyətdə hər bir fərd təkcə müəyyən sosial şəraitdə deyil, həm də konkret milli-mədəni mühitdə tərbiyə olunur. Yəni şəxsiyyətin formalşmasında iqtisadi və sosial münasibətlərlə yanaşı, milli əlahiddə cəhətlərin əsas formalrından olan mədəniyyət də mühüm rol oynayır. Mədəniyyətin fəal təsiri altında milli şüurun bütün ünsürləri ayrı-ayrı baxışlar, ideyalar, habelə müxtəlif ideoloji cərəyanlar şəklində millətin praktikasında qərarlaşır. Belə şəraitdə fərd milli inkişafın tələbatını yüksək nəzəri səviyyədə dərk edərək, milli-mənəvi həyatın müxtəlif sahələrində fəal yaradıcılıga cəlb olunur. Məhz mədəniyyət nümunələrində milli özünəməxsusluq daha qabarıq şəkildə təzahür edir, yəni sosial-mədəni özünəməxsusluq, tarixi mənşə ümumiliyi mədəniyyət nümunələri vasitəsilə milli həyata möhkəm daxil olaraq milli mənsubiyyət hissinin daha da güclənməsinə səbəb olur. Məsələn, xalqımızın milli qürur mənbəyi olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı milli mənsubiyyətimizin aydınlaşmasında, milli özünəməxsusluğumuzun inkişafında az rol oynamamışdır.

Qloballaşma şəraitində milli özünəməxsusluğun qorunması və inkişaf etdirilməsinin zəruri şərtlərindən biri də xalqın və onun hər bir nümayəndəsinin milli vəzifələrə münasibətdə ideya-siyasi yekdilliyi, qorunmasıdır. Əks halda xalq kütlədən və ictimai qrupdan başqa bir şey deyildir. Belə şəraitdə millətin öz tarixi köklərindən ayrılması təhlükəsi güclənir, onun duygusuz sosial varlıga çevrilməsi ehtimalı artır. Qloballaşma şəraitində milli mənlik şüurunun səfərbəredici əhəmiyyəti daha da artır. Həmişə böhran vəziyyətində olan xalqı milli özünüdərk xilas edir. Milli mənlik şüuru vasitəsilə milli mentalitetin,milli özünəməxsus cəhətlərin bütün toplusu millətə aid xüsusiyyətlər kimi fərdlərin konkret hərəkətlərində təzahür edir,onları milli vəzifələrin yerinə yetirilməsinə səfərbər edir. Milli oyanış möhkəm milli zəminə arxalandıqda milli inkişaf sürətlə baş verir, millət və xalq ona məxsus hüquqları daha aydın başa düşür. Belə olduqda milli quruculuqda ümumdünya təcrübəsi daha asanlıqla qavranılır,ictimai və milli tərəqqi təbii meyllər üzrə cərəyan edir.

Qloballaşmaqda olan dünyada milli özünəməxsuslugun qorunmasının vacib şərtlərindən biri də gənc nəslin azərbaycançılıq ruhunda tərbiyə edilməsidir.Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev bizə azərbaycançılıq məfkurəsini bəxş etmişdir. Azərbaycançılıq bir tərəfdən Azərbaycan dilinin, mədəniyyətinin, milli-mənəvi dəyərlərinin yaşadılması və inkişaf etdirilməsinə şərait yaradır, digər tərəfdən də gənc nəsli qlobal dünyanın təbliğ etdiyi müxtəlif ideologiyaların təsiri altına düşməkdən qoruyur. Azərbaycançılıq məfkurəsi milli rəngarəngliyi və müxtəlifliyi, milliyyətindən asılı olmayaraq, bütün insanların qanun qarşısında bərabərliyini, gendaşlığı, dindaşlıgı və vətəndaşlığı təbliğ etdiyindən ölkə ərazisində yaşayan müxtəlif xalqların nümayəndələrinin mənafeyinə uyğun gəlir, çünki azərbaycançılıq ölkədə yaşayan bütün etnik

qrupların və millətlərin ümumdövlət mənafeləri və dəyərləri əsasında birləşdirilməsi,onların hüquq bərabərliyinin təmin edilməsidir (7, 183).

Bütün deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki,qloballaşma prosesinin Azərbaycan üçün uğurlu olub-olmaması bizim öz səylərimizdən, daha dəqiq desək, bəşəri və milli dəyərlərin nisbətini dəqiq və rasional əlaqələndirməyimizdən asılı olacaq. Azərbaycan xalqı milli özünəmə-xsusluğunu, milli-mənəvi dəyərlərini, mədəniyyətini, dilini və dinini qoruyub saxlamqla ölkənin milli inkişaf modelini bəşəri demokratik təcrübə ilə əlaqələndirməyi bacarsa, vahid bir tama, qarşılıqlı əlaqəli sistemə çevrilən qlobal dünyada öz layiqli yerini tutacaq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Lively C., Lively A. Democracy in Britain. United Kingdom: Oxford, 1994.
2. Hacızadə H.Demokratiya:gediləsi uzun bir yol. Bakı: «Əbilov, Zeynalov oguller».
3. Энциклопедия афоризмов /Под. ред. Барахова Э.А. М., 2001.
4. Foundations of Democracy: USA: Center for civics education, 2002.
5. Ulusel R.S. Ulutürklük qloballaşma çağında: milli özünüdərketmə və geostrategiya. Bakı: «Az-atam», 2002.
6. Musabəyov R. Qloballaşma və Azərbaycan //Məşvərət, 2002, № 11, s.31-45.
7. Tagıyev Ə.M., Şükürov M.A. İki əsrin qovşağında Azərbaycan: milli və millətlərarası problemlərin həlli yolunda. Bakı: «Adiloglu», 2004.
8. Mehdiyev R. İctimai və humanitar elmlər: zaman kontekstində baxış. «Azərbaycan» qəzeti, 8 dekabr 2009-cu il.

Джейхун ГУСЕЙНОВ

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И НАЦИОНАЛЬНАЯ САМОБЫТНОСТЬ

Резюме

В данной статье автор ставит целью обосновать основные условия сохранения самобытности нации в условиях мировой глобализации. Он анализирует позитивные и негативные стороны тенденции процессов мировой глобализации, пути сохранения национальной самобытности: национальной культуры, языка, идеологии азербайджанизма.

Jeyhun HUSEINOV

GLOBALIZATION AND NATIONAL BELONGINGNESS

Summary

In the present article the author sets as an object the substantiation of the basic conditions of preserving the belongingness of the nation in conditions of world globalization. He analyzes the positive and negative sides of the tendency of world globalization, processes, the ways of preserving the national originality: national culture, language and ideology of Azerbaijanizm.

Açar sözlər: qloballaşma, millilik, demokratiya, mədəniyyət, ümumbəşərilik, sosiomədəni dəyişiklik, milli mənlik şüuru.

Ключевые слова: глобализация, чувство национального, демократия, культура, универсальность, социально-культурное изменение, национальное самосознание.

Key words: globalization, national sense, democracy, culture, universality, socio-cultural change, national self-consciousness.

UOT 1.101.1

Mikayıl ƏKBƏROV
AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun "Qloballaşma və informasiya cəmiyyətinin fəlsəfi problemləri" şöbəsinin kiçik elmi işçisi

KÖÇƏRİ MƏDƏNİYYƏTİNİN BƏZİ FƏLSƏFİ MƏSƏLƏLƏRİ*

Dünyanın əksər ölkələrində mövcud olmuş köçərilik bir qrup əhaliyə məxsus olan təsərrüfat formasıdır. Ovçu və çoban icmaları formasında yaşayan insanlar yalnız maldarlıqla məşğul olan insanlar köçəri həyat tərzi keçirmişlər. Tarixdə köçərilərin həyatında müxtəlif mərhələlərin olduğu bildirilir. Birinci mərhələdə çoxsaylı və çoxdilli etnik birliklərdən ibarət olan köçərilər birinci mərhələdə basqınçılıq və yürüşlərlə məşğul olmuşlar.

İkinci mərhələdə onlar yarımköçəri həyat tərzi keçirərək dövlət birlikləri formalaşdırmışlar. Bu zaman onlarda etnik birliklərin ümumi dili formalaşaraq arxeoloji abidələr çayların sahillərində mövsümi qışlaqlar yaradırlar.

Köçəriliyin üçüncü mərhələsi, siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizə, əsas dinlərdən birinin qəbul edilməsi, yazılı mətnlərin inkişafı, ticarətin genişlənməsi və iri şəhərlərin salınması ilə səciyələnir.

Köçərilərin mədəniyyət dünyası özünü çox maraqlı məqamlarla təqdim edir. O, vahiddir, eyni zamanda onun etnik tərkibini nəzərə alsaq, o rəngarəngdir. Köçərilər təbiətin sərvətlərinə çox ehtiyatla yanaşmışlar, bu cəhət onların məişət və təsərrüfat həyatlarıda özünü hiss etdirmişdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, maldarlıq təsərrüfat formaları heç də həmişə ictimai inkişafın mərhələlərindən asılı olmur. Maldarlıq təsərrüfatının bu və ya digər formasının meydana gəlməsini və mövcudluğunu saxlaya bilməsi birinci növbədə ölkələrin təbii coğrafi şəraitindən asılıdır.

Maldarlığın oturaq, yarımköçəri, köçəri formalarının olduğu fikri mövcuddursa da. Lakin tarixi-etnoqrafik ədəbiyyatda - "Azərbaycan etnoqrafiyası"nın birinci cildində Azərbaycanda maldarlığın yalnız "yarımköçəri" formasının mövcudluğundan bəhs olunur (1, s.212). Köçərilərin məişətində maldarlıq, xüsusilə qoyunçuluq birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb etdirdi. Əhali isti aylarda əsasən yaylağa köçürdü, kənddə yalnız tələb olunan sayda işçi qüvvəsi qalırdı, onlar taxıl biçini ilə məşğul olurdular. Taxıl biçini qurtardıqdan sonra bir neçə ailə öz həyətlərinə gözətçi qoyub, özləri yaylağa köçürdülər. Dağətəyi zonada əhalinin hamısı deyil, yalnız işçi qüvvəsi maldarlarla əkinçilərdən ibarət olurdu. Əhalinin müəyyən hissəsi kənddə qalır, digər hissəsi isə mal-qara ilə yaylağa köçürdü. Payız əkini vaxtı əhali iş heyvanları ilə birlikdə kəndə qayıdır və yalnız çobanlar malqaranı yaylaqda saxlayırdılar. Bütün bunlar köçərilərin həyat tərzinin çox qədim tarixə malik olduğunu göstərir.

Köçəri tayfaların döyüş qabiliyyəti həmişə yüksək səviyyədə olmuşdur. Qonşu tərəflər qonşuların mədəni nailiyyətlərindən elələrini qəbul edirdilər ki, onların köməkliyi ilə öz "mənliyini" qoruyub saxlaya bilsinlər. Bu isə çox vacib idi, çünki qonşuluqdakı davakarlar daim öz mövcudluqlarını hiss etdirməyə çalışırdılar.

Köçərilər qonşuların dinini və estetik baxışlarını qavramağa meylli olmalarına baxmayaraq, ümumi demoqrafiyanı mühafizə edib özlərinə sadiq qalırdılar. Bu cəhət hətta XVI əsrə qədər Şərqdə buddizmə, Qərbdə isə İslama keçsə də, həmin köçərilər özünəməxsusluğu davam etdirmişdilər. Köçərilərin mədəni həyatının bütün hadisələri köçəriliyin möhkəm zəncirləri, yaxud

* Məqalə fəl.e.d. Lalə Mövsümova tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

modelləri ilə əlaqələndirilirdi. Bütün bunlar isə tarixi və bədii kitablarda aydın şəkildə şərh olunmuşdur.

Köçəri maldarların yaylaq və qışlaqda istifadə etdikləri müvəqqəti yaşayış evlərinin tədqiqi dünya mədəniyyətinin öyrənilməsi üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Alaçıq adlanan yarımev dairəvi deyil, kvadrat şəkilli olurdu. Alaçığın qurulmasında dirəkdən deyil, çubuqlardan istifadə olunurdı. Alaçığın dördkünc çubuqları bir qədər yoğun və daha möhkəm olmalı idi. Alaçıq qurarkən çənbərəni 4 çəm çubuğuna taxıb yuxarı qaldırır, qalan çubuqların yerini dəqiqləşdirirdilər. Çənbərənin mərkəzində dirək keçiriləcək yerdən, dirəyi əvəz edəcək möhkəm ip bağlanırdı. İpin sallanıb, alaçığın mərkəzinə toxunduğu yerə mıx vurulurdu.

Taxta təkər üstündə qurulan ev köçərilər üçün olduqca əlverişli sayılırdı. Çünki birincisi, çadır külək və şaxtadan insanı daha yaxşı qoruyurdu və yerini dəyişdirməklə isti məkan tapmaq mümkün idi. Kərpicdən və yaxud da daşdan tikilmiş evlərin yerlərini tez-tez dəyişmək isə mümkün deyildi. İkincisi, təkər üstündəki yaşayış yerində yaşamaq daha təhlükəsiz sayılırdı. Çünki insana bütün ehtiyatları ilə birlikdə düşməndən uzaqlaşmaq imkanına malik idi ki, buna da köçərilər tez-tez nail ola bilirdilər.

Köçərilər üçün dəridən olan paltarlar həm möhkəm, həm yüngül, həm də rahat idi. Onlar ət və südlə qidalanırdılar. Malqaranın sayı çox olduğuna görə köçərilərin yeməkləri də bol olurdu. Yorucu əməklə məşğul olmadıqlarına, daim ovçuluq etdiklərinə görə fiziki cəhətdən daha möhkəm idilər. Tez-tez baş verən yürüşlər onların iradəsini daha da möhkəmləndirirdi.

Elat sözünün çalarlarından biri camaat, xalq deməkdir. Görünür, hələ ən qədimlərdə qəbilə və tayfaarası döyüşlərdə bütün tayfa üzvləri iştirak etdiyindən, sonralar isə ordu bütün əhalidən toplandığına görə elat sözü camaatın birliyi mənasını ifadə etmişdir.

Maldarlar yaylağa və qışlağa köçərkən kəndbəkənd birləşib obalar yaradırdılar. Bir obada birləşən təsərrüfatlar böyük bir elə məxsus olduğundan, belə maldar birliklər elat adlanırdı. Odur ki, əsasən maldarlardan təşkil olunan ordunun da elat adlandırılması qanunauyğundur.

Gözətçilər yaylağa köçən ailələrin evlərini, əkin sahələrini qoruyurdular. Bəzən qiymətli əşyaları müəyyən edilmiş bir evə yığır və həmin evə xüsusi gözətçilər qoyurdular. Gözətçilər əvvəlcədən razılaşdırılmış qaydada əmək haqqı alırdılar. Göstərilən tədbirlərdən sonra yaylağa köçməli olan obalar yolda bir-birinə kömək etmək məqsədilə birliklər yaradırdı. Obalar bir-birinin bütün ehtiyacına şərik olurdu. Çovğun zamanı yaxşı təbii şəraitdə olan obalar çətin vəziyyətdə olanların mal-qarasına öz arxacında və otlağında yer verər, lazım olduqda bir-birinin ziyanına da şərik olurdular.

Köç yolları əsasən çay sahillərindən, meşə ətəklərindən və dağların münasib yerlərindən, boran zamanı əhalinin və heyvanların mühafizəsi üçün təbii sığınacaqları olan yerlərdən keçirdi. Məlumatlardan aydın olur ki, köç yolları ətrafından əkinçilik məqsədilə istifadə edilməzmiş, çünkü bu ərazilər köç zamanı mal-qaranı lazımınca yemləməyə imkan verirdi.

Köçərilərin daşdan, ağacdan, dəridən, sonralar isə metaldan hazırladıqları əl işləri məşhur olmuşdur.Onlarda qoyun, çöl donuzu, maral, qartal və quşların fiqurları geniş yayılmışdı. Qədim tayfaların mifologiyasında müqəddəs heyvan və quşlar haqqında istənilən qədər məlumat vardır.

Qışlaqda qoyunları yemlə təmin etmək üçün otlaqdan istifadə etməkdə ciddi qayda gözlənilirdi. Qoyunlar qışlağa gətirildikdən sonra yenidən yaşa, cinsə, otlaqdan istifadə etmək imkanına görə sürülərin tərkibi dəqiqləşdirilirdi. Bütün örüş hissələrə bölünür, hər sürü üçün xüsusi otlaq sahəsi ayrılırdı.

Dünya tarixində böyuk xalqlar - türklər Yaxın Şərqdə, ərəblər Asiya və Afrikada, germanlar Avropada və başqa xalqlar müxtəlif coğrafi ərazilərdə köçəri həyat tərzi keçirmişlər. Elm adamları arasında köçəriliyin tarixi ilə bağlı mübahisələr indi də davam etməkdədir. Bəziləri köçəriliyin tarixini altı min il bundan əvvələ aid edirlər. Görkəmli ingilis alimi Arnold Toynbi köçəri mədəniyyətinin bizim eradan əvvəl IV-III minilliklərə qədər uzandığını göstərir. Bu isə Şumer və Misir mədəniyyətinin formalaşdığı dövrə təsadüf edir.

Bizə elə gəlir ki, köçəriliyin tarixini dərindən öyrənmək üçün bütün xalqların tarixini dərindən bilmək lazımdır.

Qədim və orta əsrlərdə əkinçilik sivilizasiyası - şəhərlər, yollar, dövlət aparatı, rəngarənglik, yemək növlərinin çoxluğu, qala divarları, piyada əsgərlər və s. sayılırdı. Köçərilərin sivilizasiyası - otlaqlar, cığırlar, qəbilə - tayfa əməkdaşlığı, doyunca yemək imkansızlığı, uzun məsafələr, heyvan ətiindən və yağından yeməklər, heyvanlarla, xüsusilə atlarla sıx ünsiyyət idi. Köçərilərin - nəzərində oturaq həyat tərzi keçirən əhali iradəsiz, aciz, ümumiyyətlə, malik olduqları nə varsa, ona layiq olmayan adamlardır.Oturaq əhalinin nəyi varsa, onun daha güclü köçərilərin əlinə keçməsini onlar ədalətli bir iş kimi təsəvvür edirdilər.

Köçərilərin yürüşləri üstünlük təşkil etdiyi dövrlərdə Avrasiya ərazisində - Şimalda keçilməz buzlu məkan, Qərbdə - Roma imperiyası, Şərqdə - Çin, Cənubda - İran mövcud idi. Bu imperiyalar arasında əlaqələndirici halqa olduğundan köçərilərdən Roma müdafiə səddi və Böyük Çin divarları ilə qorunurdu. Bu müdafiə tikililər arasında, "barbarların", yaxud da atlı köçərilərin xüsusi dünyası yerləşirdi. Uzaqdan adama elə gəlirdi ki, bu dünya monolitdir. Lakin əslində o dəyişkən, oturaq əhaliyə "dilənçi" kimi görünən iqtisadiyyata, mədəniyyətə, özünəməxsus sivilizasiyaya malik olan köçərilər idi.

Özlərini sivilizasiyanın nümayəndələri hesab edənlər köçəriləri "barbar", cəmiyyətlərini isə "barbar cəmiyyəti" adlandırırdılar. Əslində köçəriləri sivilizasiyaya yaxın buraxmayanlar böyük səhvə yol vermişdilər.

Köçərilərin insan və iqtisadi ehtiyatların yaranmasında böyük rolu olmuşdur. Heyvanların əhilləşdirilməsini və çoxaldılmasını əkinçilikdən az qiymətləndirməyən A.Toynbi köçərilərin bu sənətini yüksək qiymətləndirərək, onların maldarlıqla məşğuliyyətini mürəkkəb təsərrüfat sistemi ilə müqayisə etmişdir.

Köçərilərin təsərrüfatı əkinçiliklə vəhdətdə daha səmərəli idi və bu da iqtisadi və mədəni inkişafa təkan verirdi.

Köçərilərin ağacdan, dəridən, yundan və metaldan hazırladıqları əşya və məmulatlar da mədəniyyətin inkişafına misilsiz töhfə idi.

Böyük alim və filosof K.Marks köçərilərin tarixdəki rolunu yüksək qiymətləndirərək "Kapital" əsərində yazır: "Pul forması ən əvvəl köçəri xalqlarda meydana gəlir, çünki onların bütün əmlakı mühərrik formada, deməli, bilavasitə özgəyə verilə biləcək formadadır və onlar öz həyat tərzlərinə görə daim başqa icmalarla əlaqəyə girməli və beləliklə də məhsul mübadiləsinə girişməli olurlar"(4, 49).

Marksist olan F.Engels köçərilərin mədəniyyəti haqqında yüksək fikirdə olmuşdur. O, göstərmişdir ki, köçəri çoban tayfaları digər tayfalara nisbətən xüsusi mülkiyyətə daha tez keçmişlər. F.Engels "Ailə, xüsusi mülkiyyət və dövlətin mənşəyi" əsərində yazırdı: " Çoban xalqlar əslində nəinki bəşəriyyətin beşiyi ola bilməyən, hətta öz əcdadlarının və hətta barbarlığın aşağı pilləsində duran adamların yaşaması üçün az qala yararsız olan yerlərdə meydana gəlmişdir. Orta pillədə duran bu barbarlar çoban həyatına alışdıqdan sonra, onların heç ağlına da gələ bilməzdi ki, onlar çayların sahillərindəki otlaq yerlərindən öz əcdadlarının yaşadıqları meşə sahələrinə könüllü olaraq qayıtsınlar"(5, 364).

Avrasiya kontentinin tarixi inkişafında köçərilərin də misilsiz xidmətləri olduğunu bir çox alimlər qeyd etmişlər.

Tarixdə iki müxtəlif həyat tərzinə - düşüncəyə və dünyagörüşünə malik olan köçərilərlə əkinçilər arasında daim toqquşmalar olmuşdur. Köçərilərin vaxtaşırı basqınlarına əkinçilər müdafiə üsulları ilə cavab verməyə məcbur olurdular.

Köçəri tayfalarla oturaq əhali arasında düşmənçilik həmişə davam etməmişdi. Onlar aralarında sülh müqavilələri bağlamaqla yanaşı, bir-biriləri ilə qohumluq əlaqələri də yaradırdılar. Dostluq və qohumluq münasibəti yaradan köçərilərlə əkinçilər öz aralarında ticarət əlaqələrini də genişləndirməkdə maraqlı idilər.

Əhalinin sürətli artımı və təbiətin təbii ehtiyatlarının onları tam qane etməməsi köçəriləri yeni-yeni yürüşlərə məcbur edirdi. Bu da onların oturaq xalqlar tərəfindən "barbar" adlandırılmasına gətirib çıxarırdı. Onların özləri isə apardıqları müharibələri "həyatın qanunu" hesab edirdilər. Uzunmüddətli quraqlıq, kütləvi xəstəliklər və arasıkəsilməz tayfalararası müharibələr də köçəri yürüşlərinə təkan verirdi.

Əkinçi xalqlar köçəriləri qapalı, vəhşi kimi göstərirdilər. Elmi ədəbiyyatda, xüsusən Qərbdə köçərilik mədəniyyətdən uzaq bir hadisə kimi təsvir edilmişdir. Müasir avropalılar indi də bu stereotipdən tam azad olmamışlar.

İlk dəfə olaraq Amerika tarixçisi - U.Cons köçəri cəmiyyətlərinin sivil cəmiyyətlərdən bir o qədər də fərqlənmədiyini bildirmişdir. Marksizm klassikləri də köçərilərin dünyanın mədəniyyət sisteminə bəxş etdiyi özünəməxsus töhfələri əsərlərində qeyd etmişlər. Məşhur rus alimi - L.Qumilyov köçərilərlə bağlı bütün məsələlərə obyektiv münasibət göstərib köçəri mədəniyyətini sivilizasiya tarixindən çıxarmaq üçün atılan bütün addımları kəskin tənqid edərək, onları ümumdünya mədəniyyət tarixinin özünəməxsus bir dövrü adlandırmışdır.

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor Həmid İmanov yazır: "Coğrafi determinizmin müasir formalarından biri tarixçi, coğrafiyaşunas L.N.Qumilyevin (1912-1992) adı ilə bağlı olan etnogenezisin passionar nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyənin əsasında belə bir müddəa durur ki, biosfer fenomen olan etnos landşaftla çox sıx bağlıdır. Onun konsepsiyasına görə, sosial inkişaf spiral boyunca gedirsə, etnik inkişaf diskretdir, yəni əvvəli də, sonu da vardır. Həm sosial, həm də etnik proseslərin əsasında ilk növbədə coğrafi səbəblər durur. L.N.Qumilyev yazırdı ki, etnogenez təbiətlə bağlı prosesdir, biosferin canlı maddəsinin biokimyəvi enerjisinin fluktuasiyasıdır. Bu enerjinin partlayışı passionar məkan olub (planetin bu və ya digər regionunda baş verən), xarakteri coğrafi şəraitlə müəyyən olunan və etnosun təsərrüfat fəaliyyətinə təsir edən hərəkat yaradır. Onun bu ideyası Asiya regionunun inkişafının təhlilindən irəli gəlmişdir. Qumilyev qeyd edirdi ki, VI əsrin ortalarında türkuyğurlarının başçısı Buman xaqan xeyli türk tayfalarını birləşdirib Böyük Türk xaqanlığını yaratdı. Bu xaqanlıq Sarı dənizdən Qara dənizə qədər ərazini əhatə edirdi. Beləliklə, VII əsrin başlanğıcında bu ərazidə qüvvələrin vəziyyəti və yerləşdirilməsi sabit olmuşdur. Lakin "yenidən təbiət tarixin işinə qarışmışdır" və xaqanlıq iki müxtəlif dövlətə və etnosa parçalanmış, Şərq və Qərb xaqanlıqları yaranmışdır. Şərqi xaqanlıq Monqoliyada yerləşirdi. Burada yay aylarında nəmişlik il boyu köçəriliyi təmin etdiyindən çobanlar bir-biri ilə daim ünsiyyətdə olurdular. Ünsiyyət vərdişləri və Çindən olan təhlükə xalqı ordunun və xanın ətrafında sıx birləşdirirdi, dövlət də möhkəm olurdu. Qərbi kaqanat Tyan-Şan dağlarının ətəyində yerləşirdi. Burada qış sərt olduğundan mal-qara üçün daim ot tədarük etmək lazım idi. Beləliklə, yayda gənclər heyvanatı dağ otlaqlarına aparırdı, yaşlılar isə qışlaq yerlərdə qalırdılar. Onlar arasında görüşlər nadir hallarda olurdu və ona görə də ünsiyyət vərdişləri yaranmırdı. Burada tayfaların konfederasiyası yarandı və parçalanmış halda tayfa başçıları tərəfindən idarə olunurdu. Nəticədə, Qərbi kaqanat o qədər zəifləmişdi ki, 757-ci ildə onu çox asanlıqla Çinin Tan ordusu zəbt etdi. Qumilyev belə bir sual verir: "Bəs Çin bu qüvvəni haradan əldə etdi?" Özü də cavab verir ki, bu qüvvəni Çin təbiətdən aldı.Yeni panisionar məkan - Ərəbistandan başlamış Yaponiyaya qədər - yeni partlayış yaratdı"(3, 253, 254).

Köçəriliyin özünəməxsusluğu, məişəti və həyatı, bədii ədəbiyyatdan da təsirsiz ötüşməmişdir. Türklərə məxsus, orta əsrlərin dahiyana dastanlarından olan "Kitabi-Dədə Qorqud" köçəriliyin fəlsəfəsi və tarixi baxımından misilsiz təsir bağışlayır.

Dünya ədəbiyyatında maldarlıqla məşğul olan köçərilərin həyatında əvəzsiz rol oynayan ata münasibət olduqca maraqlıdır. Atlı köçərilərin yürüşlərinin qarşısında dayanmaq çətinliyi əsasən əkinçi xalqların bədii nümunələrində təsvir edilmişdir. Atı özünün "muradı" hesab edən köçəriləri atsız təsəvvür etmək, onların həyatına, yaxud keçdiyi tarixi yola münasibət bildirmək qeyri-mümkündür.

Bədii nümunələrdə belə bir fikir qeyd edilir ki, əgər köçəri qəhrəmanlıq göstərmirsə, ona ad vermirdilər. Bu baxımdan köçərilərin mərdlik nümunəsi diqqəti cəlb edir.

Müxtəlif dinlərə sitayiş edən, sonralar əksəriyyətinin təkallahlıq dininə keçən köçərilərin inacları barədə bədii ədəbiyyatda kifayət qədər mənbələr mövcuddur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan etnoqrafiyası, I cild, Bakı: Elm, 1988.
2. Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti, Bakı: Az.ens.nəş.pol.bir, 1997, 520 s.
3. İmanov H. Fəlsəfənin əsasları, Bakı: Turan Evi, 2007.
4. Marks K. Kapital, Bakı: Elm, 1949, 550 s.
5. K. Marks, F. Engels. Seçilmiş əsərləri, III cild, Bakı: Elm, 1983, 586 s.

Микаил АКПЕРОВ

НЕКОТОРЫЕ ФИЛОСОФСКИЕ ВОПРОСЫ КУЛЬТУРЫ КОЧЕВНИКОВ

Резюме

Настоящая статья посвящена культуре кочевников, которая подразделяется на крупные исторические периоды. Подробно анализируя этапы развития кочевников, автор постарался показать их влияние на будущее народов. Для более глубокого исследования истории кочевников, необходимо знать историю всех народов. Автор также подробно исследует влияние культуры кочевников на другие области культуры народов.

В статье также исследуется влияние кочевого образа жизни на азербайджанскую культуру. Здесь следует отметить, что до сих пор в азербайджанской философии данная тема освещена крайне недостаточно.

Благодаря мыслям, высказанным автором, статья, несомненно, вызовет интерес у читателей.

Mikail AKPEROV

SOME PHILOSOPHICAL QUESTIONS OF NOMADIC CULTURE

Summary

The present article is dedicated to culture of nomadism covering the great historical periods. Making a detailed analysis of the nomads' stages of development, author tried to show their influence on future of the peoples. To study profoundly the history of nomadism it is necessary to know the history of all the peoples.

In the article the influence of nomadic culture on other aspects of peoples' culture is demonstrated. The influence of nomadic way of life in Azerbaijani culture is being studied as well. Here, it should be noted that in Azerbaijan philosophy the given theme has not been sufficiently elucidated. Owing to the thoughts expressed by the author, no doubt this article will arouse interest of the readers.

Açar sözlər: qloballaşma, millilik, demokratiya, mədəniyyət, ümumbəşərilik, sosio-mədəni dəyişiklik, milli mənlik şüuru.

Ключевые слова: глобализация, чувство национального, демократия, культура, универсальность, социально-культурное изменение, национальное самосознание.

Key words: globalization, national sense, democracy, culture, universality, socio-cultural change, national self-consciousness.

УДК 17.035

Фахрия МАМЕДЗАДЕ
младший научный сотрудник Института философии, социологии и права НАНА

РЕЛИГИОЗНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ЭКЗИСТЕНЦИАЛИЗМА*

Сформировавшись как философское течение после первой мировой войны, экзистенциализм в 40-60-х годах XX столетия становится популярным учением в Западной Европе. Причиной тому стал явный дефицит гуманности в самом фундаменте научно-технической цивилизации.

Концепции К.Ясперса и Г.Марселя дали мощный толчок развитию экзистенциализма. Экзистенциальное мышление развертывается исключительно в сфере бытия, а все остальные традиционные филососфские проблемы приобретают второстепенное значение как частное следствие решения основной онтологической проблемы, заключающейся в определении экзистенции в общей структуре сущего, т.е. конкретизации онтологической природы человеческой реальности в соотношении с остальными началами мироздания. Этим изначально подчеркивается промежуточный характер человеческой реальности, ее принципиальная несамостоятельность, зависимость от чего-то иного, что выходит за рамки существования человека.

К.Ясперс и Г.Марсель не мыслят существования божественного вне акта веры, т.е. отвергают догматическое постулирование существования Бога как предпосылки веры. Божественное реально существует лишь в акте веры, и одновременно с его появлением на горизонте человеческого бытия возможно достичь существования. Вне устремления же к трансценденции происходит деградация человеческой реальности, ее обезличивание и растворение в повседневности. Ситуация духовного кризиса у обезличенного существа проявляется в острейшем ощущении бессмысленности своего существования. Феноменологический метод позволил превратить экзистенциализм в систематическую онтологию, описывающую реальность с помощью определенных онтологических тенденций.

Далее, экзистенция есть средний термин в триаде «мир - бытие-в-мире - бытие», которое как промежуточное звено соединяет потустороннее бытие с «миром» как ареной повседневного обезличенного существования. Направленность человеческой реальности на мир означает не подлинное существование, а стремление к потустороннему - подлинное существование. В таких феноменах, как «страх», «экзистенциальная тревога», «скука» и т.д. содержится побуждение к подлинному существованию.

Итак, религиозный экзистенциализм зовет человека от мира к Богу, к самоуглублению, позволяющему обрести новое, «трансцендентное» измерение бытия. Самоуглубление есть вместе с тем и расширение границ индивидуального Я, поскольку взрывается эгоистическая замкнутость и открываются необъятные горизонты коммуникации со своей эпохой и вечностью.

По Ясперсу, человек является объектом исследования биологии, психологии, истории и космогонии, наука не может полностью изучить «самобытие» человека. Эту мысль Ясперс излагает следующим образом: «Форма познания нас, как другого, которого мы наблюдаем, не достигает того, чем мы подлинно являемся» (2, с.25). К.Ясперс видел смысл жизни человека в служении Господу и в этом смысле он отличал индивидуум от личности.

---

* Məqalə fəl.e.d., prof. Azər Mustafayev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Ясперс, характеризуя человека как личность, считает, что «есть все же объективно непостигаемый, всегда единственный и независимый способ самобытия». Этим самым он связывает человеческую личность с понятием «самобытие». Это - два различных, но взаимосвязанных понятия. Оно выражает и такие общие, значимые признаки человека, как индивидуальность и неповторимость (2, с.341).

Ясперс, считая социальную сущность человека его абстрактным самовыражением, противопоставляет ему его «самобытие». Он характеризует «самобытие» двояким образом: 1) эмпирическая индивидуальность как экзистенциализм, определяющий психоанализ; 2) эмпирическая индивидуальность как объективная и субъективная сущность, связанная с экзистенцией своим происхождением, выступающая идейным творчеством личности.

Российский исследователь Р.М.Габитова справедливо считает «самобытие» понятием, взаимосвязанным с понятиями «личность» и индивидуум: «Согласно Ясперсу, научное понятие личность есть выражение, научная объективация «самобытия» человека. «Самобытие» - это личностное в человеке, постигаемое путем внутреннего (иррационального) постижения, и поэтому единственное истинное. Но когда «самобытие» пытаются познать научно, оно обретает форму «личности». Это научное понятие есть как бы объектированное «самобытие», и поэтому уже не «самобытие», не человеческой личности» в ее якобы истинном смысле и содержании» (3, с.337).

Понятие личность, по Ясперсу, не включается в рамки абстрактного выражения сущности человека, отрицает социальное содержание человеческой личности.

Он анализирует «самобытие» человека в аспектах «историчности», «свободы» и «коммуникативности», рассматривая их как основные признаки человеческой личности. Ясперс связывает историчность человека с его индивидуальностью: «Я как индивид в этом значении являюсь не самим собой, а сознанием вообще, в качестве познающего я отделен от объекта, которого познаю» (2, с.119). Немецкий философ в первую очередь показывает различия исторического сознания. Единичность предлагается как неповторимость, незаменимость, несравненность и единственность человека. Ясперс считает понятие «свобода» выражением и содержанием человеческой личности. «Коммуникативность» он делит на «неподлинную - коммуникацию наличного бытия» и «подлинную – экзистенциальную коммуникацию».

Выражая свои воззрения, Ясперс выделяет пять основных особенностей метафизического существования человека:

1) неудовлетворенность. Поскольку человек постоянно чувствует свое несоответствие тому, чем он является сегодня, он не удовлетворен своим знанием, всем, чего ему удалось достичь. Он испытывает гнетущее чувство неудовлетворенности;

2) стремление к безусловному. Поскольку его жизнь постоянно обусловлена внешними и внутренними причинами, а ему нужно найти безусловную опору для своего бытия, которую он не может найти ни в обществе, ни в природе, ибо все это для него вещи относительные, не безусловные, отсюда его стремление к Богу или к некоей трансцендентной силе, которая, как он верит, не дает ему пропасть, затеряться, подобно песчинке в бесконечности пространства и времени;

3) беспрестанное стремление к единому. Поскольку ни один из видов единства мира – материального и духовного – его не удовлетворяет, единственное, что может его удовлетворить, – это вечность, и соответственно непосредственная связь с бытием;

4) сознание непостижимого воспоминания, как будто он знает творения мира… Поскольку человека ничему нельзя научить, если понимать учение как овладение готовыми знаниями. Он должен сам все знать;

5) сознание бессмертия не как продолжение жизни в другом образе, а как своей укрытости в вечности, т.е. того, что каждый человек должен в своей жизни сделать что-то

такое, чтобы остаться и пребывать всегда, ибо все великие люди, когда бы они ни жили, являются нашими современниками, их идеи, чувства, образы неподвластны времени (3, с.339).

Как видно, Ясперс ясно демонстрирует стремление человека к постоянному сомосовершенствованию, желание расширить свои возможности для соединения с Богом, стремление понять тайны жизни, смерти и продолжить свое существование как показатель метафизического существования. При этом нельзя не согласиться с мыслями В.Д.Губина и Е.Н.Некрасова, правильно характеризующих попытки выхода человека из трансцендентального состояния и соединения его с Богом: «В трансцендентировании мы не достигаем ничего определенного – мы по-прежнему не можем достичь Бога, смысл нашего существования так и остается для нас непостижимым, но сама попытка трансцендентирования является серьезным толчком, после которого начинается наше преобразование, изменение сознания. Пережив опыт трансцендентирования, мы становимся другими людьми, больше не можем жить легко и бездумно, мы проникаемся заботой о собственном существовании» (1, с.48-49).

В своей книге «Философия» Ясперс писал: «Если я рассматриваю человека только как предметно познаваемую природу, то я отказываюсь от гуманизма в пользу гумманизма… Я рассматриваю его только как естественную родовую сущность. Все индивиды есть лишь бесконечно многие, сами по себе одинаковые экземпляры этого рода» (2, с.25). Этим самым он рассматривает человека как не до конца познаваемое существо. Используя понятие «социальный человек», он показывает, что для существования человека как личности необходимо создать соответствующие условия, где он мог бы сблизиться с другими людьми.

Отметим, что трансцендентальность, как склонны считать многие исследователи, способствует выявлению смысла жизни, истинной сущности человеческого существования. В данном контексте внимание уделяется вопросам защиты и развития, попыткам изменения сознательного и нравственного мира человека.

Другой видный представитель экзистенциализма Г.Марсель - один из создателей теории феноменологического анализа. В.А.Карпушин разделяет развитие философских взглядов Марселя на четыре этапа: протестантский (1913-1929), католико-экзистенциалистский (1929-1950), неосократический (1950-1959), современный мистический и антикоммунистический (после 1959 г.).

В своем труде «Метафизический дневник» Марсель излагает проблему нравственности личности с точки зрения религиозного протестантизма. Здесь чувствуется близость позиции Марселя с идеями Кьеркегора. Он пишет: «Между мной и всем существующим миром имеются отношения такого типа, которые связывают также меня самого с моим телом. Иными словами, мое собственное тело испытывает влечение к миру вещей» (5, с.263). В протестантской концепции сближения человека с природой основное место занимают чувство ответственности, человечность, религиозность.

Второй этап творчества Г.Марселя посвящен католическому этапу экзистенциализма. В этот период он публикует такие произведения, как «Разбитый мир», «Философское разъяснение онтологического таинства» и «Бытие и обладание». В.А.Карпушин, сравнивая протестантский и католический периоды творчества Марселя, отмечает изменения в его человеческой концепции. Согласно ученому, в протестантский период образцом героизма выступает сам Христос. Героизм личности противостоит отчужденности личности. Среда, требующая у личности героизма, носит общечеловеческий характер, сближаясь с гуманизмом. Далее он пишет: «В католический период взгляды Марселя на эти проблемы претерпевают некоторые изменения. Прежде всего существенно меняется решение вопроса о характере приобщения личности к героическому началу, идущему от Христа. Это

приобщение, сохраняя свой индивидуальный характер, получает дополнительные характеристики. Оно совершается не просто в душе верующего, а непосредственно через представителей католического мира… Не всякое окружение личности противостоит героическому началу, идущему от Христа. Существуют естественные общности (например, семья), которые хотя и противоречивы, содержат в себе требование к личности, наставляющее ее на путь смиренно-героического поведения» (7, с.318).

Г.Марсель в своей работе много внимания уделяет проблеме бытия. По его мнению, существование человека приобретает гуманистическую, религиозную значимость. Далее он говорит о важной роли таких понятий, как личная свобода и личная ответственность человека, соответствующих моральному долгу христианина. Индивидуальность же у него выступает методологической основой в философской антропологии. Марсель выделяет объективную и субъективную стороны бессмертия личности: «Первое – лишь в Боге; он – творец, принимающий в лоно свое собственное творение. Второе – имеет две формы проявления: любовь к Богу и память людей» (6, с.79-90). Исследование проблемы смерти в антропологии связано с именем Марселя.

Третий этап неосократической антропологии Марселя характеризуется иррациональной гносеологией.

В 1950 году Ватикан официально проклял экзистенциалистскую философию как идеологию, разрушающую веру и моральные устои общества. Поэтому Марсель формально отдалился от экзистенциализма. К христианско-экзистенциалистским работам Марселя относятся «Закат мудрости», «Люди против человечества», «Тайна бытия» и «ПроблемАтичный человек». В основе этих произведений и философских идей стояла проблема личности. Марсель, выступающий против фанатизма масс, был сторонником истинного воспитания, любви и интеллекта: «Массы – это состояние деградации личности», поэтому не ищите доводов в пользу несовместимых терминов… Только лишь индивид и кроме него никто не способен к воспитанию» (6, с.13).

Марсель выступал против абстрактного мышления, ненавидел атеизм, фашизм, революцию и социализм, был сторонником христианского единомыслия. Он никогда не поддерживал физическое насилие. Марсель критиковал атеистический экзистенциализм. Он обосновывал религиозные нормативные ценности и пропагандировал христианский гуманизм, связанный не с коллективными и массовыми, а личностными ценностями и надеялся на прекращение деперсонализации личности и человеческих отношений (8, с.107).

Будучи участником международных бухманистских конгрессов, являясь видным деятелем Организации морального перевооружения, он сблизился с идеологией бухманизма. Марсель отвергал марксизм, критиковал научный коммунизм и материалистическое понимание истории. «Капитал» К.Маркса он отождествлял с произведением Гитлера «Моя борьба». Обе эти книги он рассматривал как «орудие фанатизации масс» (6, с.107). По мнению Марселя, современный «личностный» научно-технический акт заменяется актом бездуховности, а человек толпы в действительности превращается в покойника. Человек толпы, точнее «массовое общество», не является простой индивидуальной личностью и не может быть личностью, так как одна из его отличительных черт – наличие личностного начала.

С 1959 года в философском творчестве Марселя начинается четвертый этап – мистический и антикоммунистический. Он издает работу «Присутствие и бессмертие». Свои взгляды и идеи по этой проблеме он излагает в цикле лекций, прочитанных в Гарвардском университете и опубликованных под названием «Экзистенциальная основа человеческого достоинства». Марсель одним из высших качеств человека считает его связь с Богом. Его «присутствие» (presence) охватывает все области существования в таких понятиях, как

человек и Бог, творение и творец. Как видно, ядро гносеологической проблематики у Марселя составляет одинокая личность, которая путем интуитивной рефлексии ищет в себе Бога. Это дает нам право сказать, что глубокий индивидуализм пронизывает всю концепцию Марселя о человеке.

Список использованной литературы

1. В.Ф.Дружинин, Л.А.Дёмина. Этика. Курс лекций, М., 2005.
2. K.Yaspers. Philosophie. Berlin, 1956.
3. Р.М.Габитова. Индивид и личность в философии К.Ясперса. М., 1989.
4. В.Губин, Е.Некрасова. Философская антропология. М., 2000.
5. G.Marsel. Journal metaphysique. Paris, 1935.
6. G.Marsel .Les homes contrelhumain. Paris, 1951.
7. В.Карпушин. Творчество Г.Марселя. М., 1992.
8. Личность в XX столетии. М., 1977.
9. И.Мамедзаде. Введение в этику. М., 2004.

Fəxriyyə MƏMMƏDZADƏ

EKZİSTENSİALİZMİN DİNİ İSTİQAMƏTİ

Xülasə

Məqalə K.Yaspers və Q.Marselin simasında dini ekzistensializmə həsr olunur. Onların ekzistensializmin inkişafına böyük təkan verən alimlər olduğu göstərilir.

Müəllif qeyd edir ki, dini ekzistensializm insanı fani dünyadan Tanrıya doğru səsləyir; insan həyatının mənasını Tanrıya ibadətdə görür.

Qeyd olunur ki, K.Yaspersin və Q.Marselin əsərlərində və fəlsəfi ideyalarının əsasında şəxsiyyət problemi durur. Məqalədə insanın şəxsiyyət kimi mövcud olması və onun şurlu, mənəvi həyatının dəyişməsi üçün müəyyən şərtlərə riayət edilməsi vurğulanır. Bu yolla başqa insanlarla da gözəl münasibət qurmaq mümkündür. Nəhayət, dini ekzistensializm yeniləşmiş, müasir cəmiyyətdə dinsizliyin yayılmasını və dini böhranı ortadan qaldıran düşüncə tərzi kimi xarakterizə olunur.

Fahriya MAMMADZADEH

RELIGIOUS TENDENCIES OF EXISTENTIALISM

Summary

This article is dedicated to religious existentialism in C.Yaspers`s and Q.Marcel's conceptions. These scientists gave powerful intensive to improving this religious thought.

The author notes that religious existentialism calls the human being from the transitory world to God. According to this conception worship to God is the meaning of human life.

The basic problem in the works and philosophical ideas of both scientists is the personality problem. For existing a man as an individual and changing his conscious and spiritual life, it is necessary to observe the certain terms. By this way it is possible to establish the good relations with the other people too.

Finally, in the renewed contemporary society religious existentialism is characterized as a thought style preventing spread of irreligion and religious crisis.

Açar sözlər: din, dini ekzistensializm, insan, Tanrı, şəxsiyyət, fərd.

Ключевые слова: религия, религиозный экзистенциализм, человек, Бог, личность, индивидуум, самобытие.

Key words: religion, religious existentialism, human being, God, personality, individual.

UOT 34.342.1

Rasim QULİYEV
AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun dissertantı

HÜQUQİ DÖVLƏTİN MEYDANA GƏLMƏSİNİN SOSİAL-FƏLSƏFİ VƏ TARİXİ KÖKLƏRİNƏ DAİR*

Sosial fəlsəfədə hüquqi dövlət ideyasının tarixi çox qədim dövrlərlə əlaqələndirilir. Hələ qədim yunanlarda bütün ictimai həyatı "polis" anlayışı ilə ifadə edirdilər. Polis (yunanca mənası şəhər, dövlət deməkdir) vətəndaş icması qədim Yunanıstan və Romada antik sivilizasiyanın sosial varlığının universal forması idi (19, s.17).

Polis ilkin demokratiyanın, xalq iradəsinin, xalq suverenliyinin hökm sürdüyü ilk hüquqi dövlət forması olmuşdur: onu hüquq və əxlaqın uyğun gəldiyi hüquqi dövlət kimi səciyyələndirirlər. Russo polisi tam və hissə arasında ziddiyyətlərin aradan götürüldüyü siyasi ideal hesab edirdi. Polisdə vətəndaş, cəmiyyət və dövlət vəhdət təşkil edirdi.

Rusiya tədqiqatçıları Ə.Hüseynov və Q.İrlits polisi kollektiv, dövlət və dinin vəhdəti (5, s. 18), Azərbaycan tədqiqatçısı D.Müslimzadə isə erkən polisi cəmiyyət və dövlət vəhdətinin idealı, sonrakı polisi isə öz vətəndaşları arasında qeyri-bərabərliyi aradan qaldıra bilməyən dövlət forması (10, s.19) kimi səciyyələndirirlər.

Platonun dövlət təlimində ədalət və qanun əsas yer tutur. Onun ideal dövlətinin səciyyəvi cəhətləri ondan ibarətdir ki, burada cəmiyyət qapalı xarakter daşıyır, sadəlik, aydınlıq, qanunçuluq, ciddilik hökm sürür, etnik yekcinslik var, cəmiyyət qohum vətəndaşlardan ibarətdir, vəzifələr dəqiq bölüşdürülmüşdür.

Platon cəmiyyəti və dövləti bir-birindən ayırmağa cəhd etdi. O, dövlət hüququ və ilahi hüququ fərqləndirməyə, fərdin və cəmiyyətin ayrılmasını aradan qaldırmağa çalışırdı.

Aristotel "Siyasət" əsərində dövlət anlayışını belə müəyyənləşdirdi: "Hər cür dövlət özündə ümumi birgəyaşayış formasını əks etdirir". O, dövləti vətəndaşların yeganə birgəyaşayış forması hesab edirdi. Dövlətin əsas əlaməti kimi siyasi quruluş və qanunları hesab edən Aristotel yazır ki, siyasi quruluşun əsasında hakimiyyət bölgüsü və dövlətdə ali hakimiyyəti və hər cür birgəyaşayış normasını müəyyən edən qaydalar durur (1, s.7). Aristotel siyasi quruluş dedikdə qanunun hökmranlığını nəzərdə tuturdu, qanunların olmadığı yerdə siyasi quruluşdan söhbət gedə bilməz. Qanunlar dövləti müdafiə edir, cəmiyyəti idarə edir, burada hər bir vətəndaş dövlət hakimiyyəti qanunlarına uyğun olaraq ayrı-ayrılıqda cəmiyyətə xidmət edir.

Beləliklə, qədim Yunanıstanda mövcud dövlət quruluşu – polisin hüquqi dövlətin ilkin forması olması ilə yanaşı, qədim dünyanın dahi filosofları Platon və Aristotel hüquqi dövlət haqqında təlimlərilə özlərindən sonrakı sosial-fəlsəfi fikrə güclü təsir edən ideyalar irəli sürdülər.

Ellinizm dövründən Roma – ellinizm dövrünə, respublikadan imperiyaya keçid dövründə Siseron hüquqi dövlətə dair görüşlərini "Dövlət haqqında" əsərində şərh etmişdir.

Siseron dövlət idarəçiliyi haqqında görüşlərində yunanların klassik ənənələrinə, xüsusən Platon və Aristotelin konsepsiyalarına əsaslanırdı. Siseron Roma dövlətini "imperiyaya" xidmət edən yeganə, düzgün "vətəndaş icması quruluşu" hesab edirdi. Siseron Roma dövlətinin nümunəsində hüquqi dövlət ideyası irəli sürür və onun əsas əlamətlərini – vətəndaşların və xalqların hüquqlarını, ədalətli qanun, ədalətli məhkəməni və s. göstərirdi. Dövləti "xalqın ümumi sərvəti» (18, s.39) kimi qəbul edən Siseron "respublika"nı konkret idarəetmə forması kimi deyil, hakimiyyətin konkret təşkili üsulundan asılı olmayan "ümumi sərvət" kimi təqdim edirdi. M.Hay-

* Məqalə fəl.e.d. Rəna Mirzəzadə tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

degger "respublika" sözünün mənşəyinə toxunarkən qədim yunanlarda və romalılarda onun "dövlət" mənasında deyil, "ictimai müzakirə" mənasında işləndiyini xatırladır (17, s. 321).

Hüquqi dövlət nəzəriyyəsi əsasən XVII-XIX əsrlərdə formalaşmış, XIX-XX əsrlərdə özünün ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdır.

Orta əsrlərin sonlarınadək dövlət cəmiyyətdən ayrılmadan mövcud olmuşdur. Bu dövrlərdə dövlət anlayışını ifadə etmək üçün "polis", "politiya", "respublika", "despotiya", "imperiya", "çarlıq", "monarxiya", "krallıq", "knyazlıq", "xanlıq" terminlərindən istifadə edilmişdir.

XVI əsrdən etibarən "cəmiyyət", "dövlət", "hüquqi dövlət" anlayışları bir-birindən fərqləndirilmişdir, hər biri qarşılıqlı əlaqədə olan sosial-fəlsəfi təsisatlar kimi tədqiq olunmuşdur. Güclü dövlət ideyasını və respublika idarəetmə formasını müdafiə edən Makiavelli fəlsəfəyə ilk dəfə olaraq "stato" terminini gətirmişdir. "Stato" o dövrdəki yeni siyasi reallığı – mərkəzləşmiş dövlət anlayışını ifadə edirdi (8, s.13).

Makiavelli güclü hakimiyyəti, spesifik siyasi davranışı, azad iradəni, siyasi məsuliyyəti, qanunları, ağıllı hökmdarı dövlətin əsas əlamətləri hesab edirdi.

Yeni dövrə qədər "cəmiyyət" və "dövlət" insanların təbii əlaqələrindən ayrılmırdı. Antik dövrdə cəmiyyət və dövlət "polis"də vəhdət təşkil edərək ümumi ənənələrə, qan qohumluğuna, vətəndaş vəzifələrinə əsaslanan vətəndaş icması (polis) çərçivəsindən kənara çıxmırdı. Orta əsrlərdə dövlət və cəmiyyət sosio-antropomorfik xarakteri kəsb edib şaquli və üfqi münasibətlər və icma korporativ əlaqələr sistemi daxilində idi. Hobbsun "cəmiyyət" və "dövlət" anlayışlarında ciddi transformasiya baş verdi. Hobbs özündən əvvəlki təlimlərə tənqidi yanaşaraq özünün rasional siyasi fəlsəfəsində hüquqi dövləti ilk dəfə olaraq "vətəndaş cəmiyyəti"lə əlaqələndirdi. Hobbsun "vətəndaş cəmiyyət" və hüquqi dövlət ideyası azadlığa, mülkiyyətin və həyatın özünün təhlükəsizliyinə qarant ola bilməyən mövcud siyasi-dini rejimə qarşı çevrilmişdi. A.Çanışev O.Hobbsun "cəmiyyət" və "dövlət" anlayışından bəhs edərkən Hobbsda onun dini-dəyərli mahiyyətinin itdiyini və rasional hüquqi xarakter kəsb etdiyini, həyat və mülkiyyətin təhlükəsizliyinə təminat verən sosial təsisata çevrildiyini göstərir. "Vətəndaş cəmiyyəti" kiçik və qısa ömürlü ayrı-ayrı birliklərdən, ittifaqlardan üstün idi. Vətəndaş cəmiyyəti birlik və təbəqələrdən deyil, müqavilə yolu ilə təbəələrin vətəndaş ittifaqını yaradan eyni fərdlərdən təşkil olunur (15, s.253).

Hobbsun etatizm – hüquqi dövlət nəzəriyyəsi sosial fəlsəfədə mühüm yer tutur. Dövlətin təbii gücünü dəyərləndirən filosof göstərir ki, hökmdar vətəndaşları öz iradəsinə tabe edir. O, təbii, paternalist, despotik və siyasi dövlətləri bir-birindən fərqləndirir. Vətəndaş cəmiyyətində vətəndaş ümumiliyinə – xalqa əsas önəm verən filosofun fikrincə, "xalq təbii vəziyyətdən vətəndaş cəmiyyətinə keçid dövründə meydana gələn xüsusi kollektiv subyektdir. Xalq yalnız bu məqamda suveren iradəyə malik olur, sonra isə bu suverenlik vətəndaş cəmiyyətinin tələbatından yaranan dövlət üzərində öz hakimiyyət hüqugunu həyata keçirir" (15, s. 265).

XVII-XVIII əsrlərdə Yeni Avropa sosial fəlsəfəsində C.Lokk "Dövlət haqqında iki traktat" əsəri ilə hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti nəzəriyyəsinin inkişafında xüsusi rol oynamışdır. Lokk da təbii hüquq konsepsiyasını – xüsusi mülkiyyət, azadlıq və bərabərlik hüqugunu əsaslandırmışdır. O, hüquqi dövlətə insanların təbii hüquqlarının qoruyucusu kimi baxırdı. Lokkun hüquqi dövlət konsepsiyasında konstitusiyalı monarx və onun üzərində parlament nəzarəti, siyasi hakimiyyətin bölüşdürülməsi – qanunverici, icraedici və ittifaq olmaqla üç yerə bölünməsi, əbədi, təbii, insani, ilahi qanunlar əsas yer tutur.

C.Lokk dövlət dedikdə demokratiyanı və ya hər hansı idarəetmə formasını deyil, hər hansı ilə müstəqil birliyi (community) nəzərdə tutur ki, bu da latınca "civitas" mənasında ingilis dilində "dövlət" (commonwealth) sözünə uyğun gəlir (7, s.76).

C.Lokk ali qanunvericilik hakimiyyətinin hüdudlarını müəyyəndəşdirərkən göstərir ki, hakimiyyət xalqın rifahına xidmət edən vahid qanunla idarə olunmalıdır. Mütəfəkkir siyasi cəmiyyətin mənəvi əsasını və müqavilə nəzəriyyəsi və onun əsas prinsiplərini "təbii vəziyyət, "təbii qanun" və azadlıq anlayışlarını Hobbsla müqayisədə daha əsaslı dəyişdirmişdir. Lokk

funksional-məqsədli yanaşma çərçivəsində hüquqi dövlət nəzəriyyəsinə dair Hobbsa xas ənənəvi baxışları aradan qaldıraraq erkən burjua hüquqi dövlət idealını yaratmışdır. Bu hüquqi dövlətə ali qanun, hakimiyyət bölgüsü, xalqın ali suveren iradəsi, azadlığın əsas dəyər kimi qəbul edilməsi, hakimiyyət özbaşınalığına nəzarət və s. mütərəqqi prinsiplər xasdır. Bu hüquqi dövlət idealı sonralar Qərb maarifçiləri və sosial-fəlsəfi fikrin görkəmli nümayəndələri tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.

Hüquqi dövlət ideyasının inkişafında XVIII əsr Qərb maarifçilik fəlsəfəsinin, onun görkəmli nümayəndələri Monteskyö, Volter, Didro, Holbax və başqalarının böyük rolu olmuşdur. Bu dövrdə hüquqi dövlət nəzəriyyəsinin tarixilik metodu tətbiq edildi. Hobbs və Lokka xas olan funksional-məqsədli metod öz yerini funksional dəyərli metoda verdi.

XVII əsr ingilis sosial-fəlsəfi fikir ənənələrinin davamçısı olan Monteskyö hüquqi dövlət ideyasına novatorcasına öz nəzəri-metodoloji nöqteyi-nəzərindən yanaşdı, bu sahədə özünün sosial-fəlsəfi, siyasi-hüquqi anlayışlar sistemini yaratdı. O, "təbii zəkanı", mənəvi ruhu din və siyasətin, kilsə və dövlətin, qanunların, müxtəlif hüquq sahələrinin qarşılıqlı münasibətlərində universal meyar hesab edirdi. Təbii hüquqa, azadlığa hüquqi dövlətin əsas əlamətləri kimi baxan Monteskyö "böyük cəmiyyəti" – "cəmiyyətlər cəmiyyəti"ni Hobbsun "siyasi cəmiyyətin"dən fərqləndirir (10, s.176).

Monteskyö hüquqi dövlət nəzəriyyəsinin inkişafına öz töhfəsini verən filosofdur. O, hakimiyyət bölgüsü, cəmiyyətdə plüralizm, siyasi qüvvələrin müxtəlifliyi, idarəetmə vasitələrinin zənginliyi və s. kimi hüquqi dövlətə xas əlamətlərin despotizmə qarşı durduğunu göstərir.

Jan-Jak Russonun hüquqi dövlət ideyası, xalq suverenliyi və xalq hakimiyyəti haqqındakı baxışları inqilabiliyinə görə Lokkun və Monteskyönün liberal görüşlərindən fərqlənir. J.J.Russonun rasionalizmə qarşı etirazıны, sosial etirazını, eqalitarizm nöqteyi-nəzərdən qeyri-bərabərliyi tənqid etməsini, Volterdən fərqləndiyini bir çox tədqiqatçılar şərh etmişlər.

Russo "İctimai müqavilə haqqında" əsərində hüquqi dövlət ideyasını inkişaf etdirmişdir. O, hüquq anlayışını azadlıq və bərabərlik haqqında təsəvvürlərdə konkretləşdirmişdir. Russoya görə, hüququn ali subyekti qanunverən xalqdır. O, hüququ total "azadlıq" və ya "total demokratiya" kimi səciyyələndirir. Görkəmli filosof bərabərliyi azadlığın və iradənin vəhdətinin əsas şərti hesab edir (12, s.224).

Kant ciddi hüquq fəlsəfəsini və hüquqi dövlət konsepsiyasını inkişaf etdirən klassik alman filosofudur. Hüquqi dövlət nəzəriyyəsinə dair Kantın əsərləri aşağıdakılardır: "Hüquq haqqında təlimin metafizik başlanğıcı", "Ümumdünya-mülki planda ən ümumi tarix ideyası", "Bəşər tarixinin ehtimal olunan başlanğıcı", "Bütün mövcudatın sonu", "Əbədi sülhə dair" kimi əsərlərində hüquq fəlsəfəsi etika ilə birləşmişdir. Onun "ciddi hüquq anlayışında hər kəsin azadlığı ilə ən ümumi qarşılıqlı məcburetmə imkanları" vəhdət təşkil edir. Kant hüququ təbii hüquq və müsbət hüquqa, anadangəlmə və qazanılmış hüquqa, daxili və xarici hüquqa bölünür.

Hüquqi dövlət nəzəriyyələrinin əksəriyyətində onun struktur baxımından təhlili də aparıcı yer tutur. Hüquqi dövlətin əsas ünsürlərinə aid olan başlıca tələblər bundan ibarətdir ki, onlar daxili nizamlılığa, mütəşəkkilliyə malik olmalı və hüquqi xarakter daşımalıdır. Başqa sözlə, hüquqi dövlətin ünsürü kimi nəzərdən keçirilən hər bir qurum təşkilati və siyasi əlamətlərə malik olmalıdır. Hər hansı təşkilatın səciyyəvi əlaməti onun yaradılması və fəaliyyətinin müəyyən qaydasının olması, daxili və xarici işlərini həll edən orqanların mövcudluğudur.

Hüquqi dövlətin bütün ünsürləri sıx, üzvi vəhdətdə olur və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir, dövlətin hüquqi əsasını təşkil edən qanunlar əsasında əməkdaşlıq edirlər. Müasir elmlərdə dövlət anlayışının tədqiqinə əsasən üç yanaşma tərzini fərqləndirmək olar.

Bunlardan birincisi, siyasi-fəlsəfi və siyasi-elmi yanaşmadır. Antik dövrlərdən başlayan belə yanaşma tərzi bu gün də qalmaqda və inkişaf etməkdədir. Burada dövlət cəmiyyətin "ümumi işlərini" həll edən, hakimiyyət və xalq (cəmiyyət) arasındakı münasibətləri nizama salan, habelə cəmiyyətin və fərdlərin siyasi həyatını təmin edən vasitə kimi nəzərdən keçirilir.

İkincisi, sinfi yanaşmadır ki, burada dövlət bir sinfin başqa sinfi əzmək, istismar etmək, iqtisadi cəhətdən hakim olan sinfin siyasi hakimiyyətini təmin etmək aləti kimi müəyyən edilir.

Üçüncüsü, hüquqi və təşkilati-struktur yanaşmadır və burada da dövlətin mahiyyəti cəmiyyət həyatını, habelə ictimai-siyasi münasibətlər sistemində dövlətin özünün və onun strukturlarının fəaliyyətini təşkil edən normaların yaradıcısı, mənbəyi kimi əsaslandırılır. Müxtəlif yanaşma formalarından asılı olaraq hüquqi dövlət anlayışına indiyə qədər çoxsaylı təriflər verilmişdir. Hüquqi və təşkilati struktur baxımından hüquqi dövlətin ən ümumi anlayışını aşağıdakı kimi ifadə etmək olar: hüquqi dövlət hakimiyyəti ölkənin bütün ərazisinə və əhalisinə şamil edilən, xüsusi idarəetmə aparatına malik olan, ümumməcburi davranış qaydaları müəyyən edən suveren siyasi təşkilatdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Аристотель. Политика. Т. 1. М., «Мысль», 1984.
2. Аристотель. Метафизика. М.-Л., 1939.
3. Вернап Ж.П. Происхождение древнегреческой мысли. М.,. «Мысль», 1981.
4. Гоббс. Избранные произведения. В 2-х томах. М., 1967.
5. Гусейнов А.А., Ирлитц Г. Краткая история этики. М., «Наука», 1987.
6. Даватур А.И. Примечания к «Политике» Аристотеля // Аристотель. Соч. в 4-х томах. Т. 4., М., «Мысль», 1984.
7. Локк Дж. О государственном правлении. М., «Мысль», 1981.
8. Макиавелли Н. Государь. М., 1990.
9. Məmmədzadə İ.R. Qloballaşma və müasirləşmə şəraitində fəlsəfənin aktuallığı haqqında. Bakı, «Təknur», 2009.
10. Муслим-заде Д. Теория гражданского общества: из истории этических учений. Б., «Муаллим», 2000.
11. Platon. Dövlət. B., «Elm», 1998.
12. Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре. Трактаты. М., «Гордорики», 1999.
13. Şirəliyev H., Abbasov A. Politologiya. B., BDU, 1993.
14. Утченко С.Л. Политические учения древнего Рима. М., «Наука», 1977.
15. Чанышев А.Н. История политических учений М., 2001.
16. Философия эпохи ранних буржуазных революций. М., «Наука», 1983.
17. Хайдеггер М. Вещь // Историко-философский ежегодник. М., 1989.
18. Цицерон. Диалоги. М., 1966.
19. Энгельс Ф. Юридический социализм //Маркс К., Энгельс Ф. Сочинение. Т. 21.

Расим КУЛИЕВ

К СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИМ И ИСТОРИЧЕСКИМ ОСНОВАМ ФОРМИРОВАНИЯ ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА

Резюме

В статье анализируются произведения философов античного времени (греческих, римских), мыслителей эпохи Возрождения, просветителей Западной Европы XVIII-XIX вв. о правовом государстве, исследуются социально-философский, политико-философский, классовый, правовой и организационно-структурный подходы к понятию «правовое государство».

Rasim GULIYEV

ABOUT THE SOCIO-PHILOSOPHICAL AND HISTORICAL ORIGINS OF APPEARING A LEGAL STATE

Summary

In the article an analysis is made of the works by the philosophers of the ancient period (Greek, Roman), thinkers of the epoch of Renaissance, the enlighteners of the western Europe in the VIII-XIX c.c. on a legal State, the socio-philosophical, political-philosophical, class, legal and organization-structural approaches to the notion of a legal State are studied.

Açar sözlər: hüquqi dövlət, şəhər-dövlət, ədalət, qanun, respublika, cəmiyyət, birlik, təbii vəziyyət, siyasi cəmiyyət.

Ключевые слова: правовое государство, город-государство, справедливость, закон, республика, общество, единство, естественное состояние, политическое общество.

Key words: legal state, city-state, justice, law, republic, society, unity, natural state, political society.

UOT 1.101.1

Anar HƏSƏNLİ
AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun aspirantı

QLOBAL VƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN HƏYAT TƏRZİNƏ TƏSİRİ*

Dünyada baş verən proseslər birmənalı şəkildə göstərir ki, XXI əsrdə bəşəriyyətin inkişaf strategiyasını xeyli dərəcədə məhz qloballaşma müəyyənləşdirəcəkdir. Qloballaşma prosesi yeni hadisə deyildir. Bəşəriyyət tarix boyu həmişə inteqrasiyaya, vahid siyasi, iqtisadi yaxud sosiomədəni məkanın bir hissəsi olmağa can atmışdır. Tarix belə nümunələr yaradaraq bu və ya digər imperiyaya öz hərbi-siyasi və iqtisadi nüfuz dairəsini iki, bəzən də üç qitəyə genişləndirmək imkanı vermişdir. Üç dünya dininin meydana gəlməsi dünya məkanının qlobal inteqrasiyasının yeni nümunəsini yaratmışdır. İudaizm, xristianlıq və İslam gerçəkliyin sosiomədəni, siyasi və iqtisadi qavrayışına təsirin hüdudlarını genişləndirərək başlıca olaraq bu və ya digər dinin nümayəndələrinin məskunlaşdığı məkanlar yaratmışdır.

Qloballaşma suveren dövlətlər arasındakı sədləri dağıdaraq cəmiyyətin daxilində sosial münasibətləri yeni məcraya yönəldir, milli özünəməxsusluğu xüsusi dünyagörüşü çərçivələrinə salaraq sərt şəkildə məhdudlaşdırır. O, əvvəla, milli mədəniyyət və ənənələrin öncüllüyünü dağıdır, özünəməxsusluqdan uzaqlaşmanı gücləndirir, coğrafi və iqtisadi vəziyyətindən, siyasi quruluşundan, habelə milli mentalitetindən asılı olmayaraq cəmiyyəti qərbləşdirir. İkincisi, istər millətin, istərsə də dövlətin müstəqil inkişaf imkanlarının mahiyyətinə varmadan səmərəsizliyi amansızcasına cəzalandırır və beynəlxalq səmərəlilik "çempion"larını, yəni inkişaf etmiş ölkələri isə daha da həvəsləndirir.

Beləliklə, yeni minilliyin əvvəlində qloballaşma dünya təfəkkürünün və tərəqqinin yeni, öncül istiqamətinə çevrilmişdir. Hesab edilir ki, ümumiyyətlə, XXI əsr qloballaşma əlaməti altında keçəcəkdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 4 noyabr 2008-ci il tarixli Sərəncamına uyğun olaraq 2008-ci il dekabrın 2-3-də Bakıda Avropa Şurasına üzv dövlətlərin mədəniyyət nazirlərinin konfransı keçirilmişdi. Konfransda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin iştirakı və çıxışı zamanı irəli sürdüyü təkliflər və tövsiyələr tədbirin beynəlxalq əhəmiyyətini daha da artırdı.

Konfransda Prezident İlham Əliyev tərəfindən sivilizasiyalar arasında dialoqun inkişafını nəzərdə tutan "Bakı prosesi"nin əsası qoyulmuş və bu, təşəbbüsün qlobal bir prosesə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Cənab Prezident konfransdakı çıxışı zamanı demişdir: «Mən çox istərdim ki, bu gün əsası qoyulan «Bakı Prosesi» uzun müddətli bir proses olsun. Çox istərdim ki, bu konfransın keçirilməsindən sonra konkret mexanizmlər işlənilsin, konkret fəaliyyət planı hazırlansın. Belə tədbirlərin keçirilməsi həm Bakıda, həm də digər şəhərlərdə ənənəyə çevrilsin».

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2009-cu il 26 noyabr tarixində imzaladığı Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə ölkəmiz UNESCO-nun "Mədəni Özünüifadə Müxtəlifliyinin Qorunması və Təşviqinə dair Konvensiyası"na qoşulmuşdur. Bu konvensiya cari ilin 15 may tarixindən Azərbaycan Respublikasına münasibətdə qüvvəyə minmişdir. 2010-cu ilin 20 may tarixində BMT-nin 21 may Mədəni müxtəlifliklər günü ərəfəsində UNESCO tərəfindən elan edilən 2010-cu il "Mədəniyyətlərin yaxınlaşması ili" çərçivəsində Bakı şəhərində "Mədəni Özünüifadə Müxtəlifliyinin Qorunması və Təşviqinə dair Konvensiya"nın

* Məqalə fəl. e.d., prof. İzzət Rüstəmov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

təqdimat mərasimi keçirilmiş və tədbirə milli azlıqların, yerli xalqların nümayəndələri, yaradıcı şəxslər, sənətkarlar, dövlət xadimləri, xarici ölkələrin və beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri dəvət edilmişlər.

Yaxın müddətdə baş vermiş ictimai-siyasi proseslər, sosial-iqtisadi dəyişikliklər mədəniyyətə və məişətə, habelə həyat tərzinə və mənəvi dəyərlərə də toxunmamış deyildir. Müşahidələr göstərir ki, yeni dövrə keçid bu sahələrə ciddi təsir göstərmişdir. Şəhər şəraitində bu təsir daha aydın hiss olunur. Müasir milli-mədəni sərvətlərin mədəniyyət xadimləri və yaradıcı insanların, mədəniyyət müəssisələrinin əsasən şəhərdə cəmləşməsi bu amili daha da gücləndirir. Bu təsir ilk növbədə ənənəvi mədəniyyətin tənəzzülü ilə müşayiət olunmuşdur. Sovet hakimiyyəti illərində müəyyən yüksəliş dövrünü yaşayan şəhər mədəniyyəti qısa müddətdə iflic vəziyyətə düşmüş və öz təsir imkanlarını itirmişdir. Ekspertlər bu prosesi mədəni şok adlandırır və onun üç mərhələdə davam etdiyini göstərirlər. Birinci mərhələ inkulturasiya, ikinci mərhələ akkulturasiya, üçüncü mərhələ isə assimilyasiya adlanır (1, s.121). İnkulturasiya doğma mədəniyyətin ənənə, adət və digər normalarının qəbulu və qorunub saxlanmasıdır. Akkulturasiya yad mədəniyyətin ənənələrinin və dəyərlərinin bir hissəsinin qəbuludur. Assimilyasiya isə yad mədəniyyətin tam qəbulu və doğma mədəniyyətin yad mədəniyyət tərəfindən udulmasıdır.

Müasir cəmiyyətimizdə, o cümlədən şəhərlərdə mədəni şok prosesinin hər üç mərhələsini yaşayan insanlar mövcuddur. Maraqlıdır ki, hər üç mərhələ Bakı şəhərində eyni dərəcədə mövqe tutmuşdur və inkişaf etməkdədir. Bu, imperiyadan ayrılaraq milli suverenliyin qazanılması və müasir liberal-demokratik dəyərlərə inteqrasiya ilə birbaşa əlaqədardır. Belə ki, müstəqilliyin əldə olunmasından və dövlət quruculuğunun inkişafından ilhamlanan bir çox insanlar milli adət və ənənələrə qayıdışı, onun tam qəbulu və icra edilməsini alqışlayır və bunu bir vəzifə hesab edirlər. Bu proses inkulturasiya mərhələsini təşkil edir.

Liberal-demokratik dəyərlərin cəzbedici prinsipləri və müasir qloballaşmanın geniş təsiri insanların bir hissəsinin xarici mədəniyyətlərin təsirinə çox tez məruz qalmasına şərait yaradır. Nəticədə, milli adət və ənənələrə uyğun gəlməyən, hətta çox vaxt ənənəvi şəhər mədəniyyətinə xas olmayan dəyərləri qəbul edən və ona uyğun həyat tərzi keçirən insanlara tez-tez rast gəlmək mümkündür. Assimilyasiya adlanan bu proses şəhərlərdə nisbətən geniş inkişaf edir.

İnsanların bir hissəsi isə (onların sayı daha çoxdur) akkulturasiya mərhələsini keçir və milli adət-ənənələri, İslamı müasir Qərb dəyərləri ilə uyğunlaşdıraraq hal-hazırda orta və ya normal sayılan həyat tərzi yaşayır.

Mədəni şokun yaratdığı vəziyyət şəhər mühitində kütləvi mədəniyyətin geniş yayılmasına və qəbuluna gətirib çıxarmışdır. Öz mahiyyət və ifadə formalarına görə bu mədəniyyət tipi mənəvi və maddi dəyərlərin kütləvi istifadəsinin orta səviyyəsinə uyğunlaşıb. Mədəniyyət nümunələrinin yayılmasının kütləviliyi istehsalın kütləvi, konveyer imkanları ilə onların yayılması və istifadəsinə əsaslanır, əyləndiricilik funksiyası ön plana çəkilir, oxuyan, dinləyən və seyr edən tamaşaçılara – kütləyə primitiv hisslər-emosiyalar aşılanır (2, s.179). Belə mədəniyyət ənənə, millət tanımır, onun zövqü və idealları başgicəlləndirici sürətlə dəyişir, modanın tələblərinə uyğunlaşır. Kütlə mədəniyyəti geniş auditoriyaya söykənir, dəyişən zövqləri oxşayır və xalqın incəsənəti olmaq iddiasındadır. Bu mədəniyyətin yayıldığı cəmiyyət, bəzi mütəfəkkirlərin fikrincə, bəşəriyyətin inkişafının obyektiv prosesləri, sənayeləşmə, urbanizasiya, kütləvi tələbatların kəskin artımı, bürokratik sistemin mürəkkəbləşməsi və şübhəsiz ki, kütləvi informasiya vasitələrinin görünməmiş inkişafının nəticəsidir (3, s.96). XX əsrin ortalarından başlayaraq kütləvi mədəniyyət kommersiya mədəniyyəti, əyləncə sənayesi, pop mədəniyyəti (şoubiznes), məişət mədəniyyəti və s. formalarda meydana çıxmışdır.

Bakıda və bütövlükdə Azərbaycanda yayılan kütləvi mədəniyyət əsasən Qərb həyat tərzinin və müasir ənənələrin yayılmasına xidmət edir. Məlumdur ki, açıq tipli Qərb sivilizasiyası özünü bəşər mədəniyyətinin inkişafının ən yüksək mərhələsi hesab etməklə digər mədəniyyətlərin də yeni inkişafa tabe edilməsini iddia etməkdə və həmin mədəniyyətləri yaradan xalqların sosial-

siyasi və mənəvi-əxlaqi həyatını öz dəyərlərinə uyğun tənzimlənməsi tələbini verməkdədir (4, s.90). Özünü Qərb sivilizasiyasına inteqrasiya edən müasir Azərbaycan cəmiyyətində real ictimai münasibətlər sahəsində kütləvi mədəniyyətin təsiri güclənir və bu proses ümumbəşəri proseslərin tərkib hissəsi kimi özünü göstərir. Azərbaycanda yeni cəmiyyət quruculuğu nəticəsində «müasirləşmə» düşüncəsi sosial şüurda özünə xüsusi yer almışdır. Xüsusilə, şəhərdə indiyə qədər mövcud olmayan və tanınmayan mədəni dəyərlərin qəbulu «müasirlik» kimi dərk edilir. Əslində «müasirləşmə», müasirlik özü Qərbdən gələn kütləvi mədəniyyəti mənimsəmə kimi ifadə olunur. İctimai şüurda özünə yer alan bu məsələ insanların keçmiş irslərindən ayrılaraq yeni ənənələr, stereotiplər mühitinə atılması ilə bağlıdır. Bir çoxları əvvəlki irsin köhnəlik kimi «gülünc», «zəif» olduğundan onun atılması düşüncəsindən çıxış edirlər. Bu cür təsəvvürlər bilavasitə onların yaşam tərzinə və dünyagörüşünə təsir edir.

Müşahidələr göstərir ki, Qərb həyat tərzi şəhərli gənclərin müəyyən hissəsi üçün daha cəlbedici görünür və onların bir çoxu buna can atırlar. Gənclər tərəfindən formalaşdırılmış submədəniyyətlərin bəziləri də məhz bu meyillər əsasında yaranmışdır. Ümumilikdə kütləvi mədəniyyət müasir şəhər mədəniyyətinin leytmotivinə çevrilmişdir və onun hələ uzun müddət hökmranlıq edəcəyi şəksizdir.

Ümumiyyətlə, dini amil müasir dövrdə Azərbaycanda xeyli güclənmişdir və onun etnososial proseslərə müəyyən təsiri hiss olunmaqdadır. Müstəqillik illərində dini ədəbiyyatın nəşri də genişlənmişdir. Radio və televiziyalarda dini verilişlərin həcmi artmaqdadır. İnsanlar arasındakı münasibətlərdə din, insaf, mürüvvət, halal-haram, xeyriyyə məfhumlarının düzgün anlamına rəğbət genişlənməkdədir. Eyni zamanda bu proses adi şüurda dini geyim, qadın hicabı, qızların erkən yaşdan məktəbdən uzaqlaşdırılaraq ərə verilməsi, siğə və çoxarvadlılıq kimi ənənələrə marağın artması ilə müşayiət olunur (5, s.13).

Bakıda müxtəlif dinlər və təriqətlər də geniş yayılmışdır və onların hər birinin müəyyən sayda tərəfdarı vardır. Bu dinlər sırasında İslam müstəsna üstünlük təşkil edir və əhalinin əksəriyyəti özünü müsəlman hesab edir. Bundan başqa xristian dini və onun müxtəlif təriqətləri və icmaları, yəhudi dini, bəhaizm, satanaçılıq (şeytana inanc) kimi inanclar da Bakıda müəyyən qədər yayılmışdır.

Müasir dövrdə Bakı şəhərində dinə meylin getdikcə gücləndiyi hiss olunur. Lakin bununla belə şəhər əhalisini bütövlükdə dindar saymaq düzgün olmazdı. Tədqiqatçı T.Faradovun Bakı şəhəri də daxil olmaqla müxtəlif rayonlarda apardığı sosioloji sorğunun nəticəsinə görə insanların yalnız 62,7%-i özlərini dindar sayırlar ki, bunlardan da yalnız 6,4%-i qatı dindarlar cərgəsinə daxildir. Həmin sorğuya əsasən əhalinin 10,6%-i tərəddüd edənlər, 7,4%-i «kafirlər», 9,1%-i etinasızlar, 3,8%-i isə qatı ateistlərdir. Yenə həmin sorğu nəticəsində məlum olmuşdur ki, şəhər əhalisinin cəmi 16%-i namaz qılır, 27%-i oruc tutur, qalan hissəsi isə bunlara riayət etmir (6, s.105).

Qatı dindarlar üçün din həyat tərzidir. Gündəlik həyatda dini qaydalara, normalara və tələblərə əməl etmək onlar üçün vəzifədir, borcdur. Sorğunun nəticələrinə əsaslanaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, əhalinin yalnız 16-17%-i davranışında şəriət qaydalarına riayət etməyə üstünlük verir, yəni dini öz həyat tərzi kimi qəbul edir.

Bütövlükdə müasir dövrdə etnososial proseslərə və cəmiyyətə dinin aşağıdakı təsirləri müşahidə olunur:

1) Əhalinin kütləvi dini düşüncəsində və davranışında nəzərə çarpacaq dəyişikliklər baş verib. Belə ki, dindarlığın yüksəlməsi prosesi gedir. Son illərdə bu proses kifayət qədər intensiv və dinamik xarakter alıb.

2) Müasir dindarlıq, faktiki olaraq, çoxmotivli fenomendir. Adamların dinə üz tutmasının səbəb və motivləri sosial-iqtisadi, ruhi, etnomədəni amillərdən tutmuş ailə-məişət, mənəvi-psixoloji və və fərdi-psixoloji şəraitədək geniş dairəni əhatə edir.

3) Kütləvi düşüncədə dinin mənəvi-etik şərhi və anlaşılması üstünlük təşkil edir. Dinin qavranılmasının ənənəvi və etnomədəni komponentləri də mühüm rol oynayır.

4) Adamlarda din haqqında yeni müfəssəl informasiya, obyektiv, təhrifsiz məlumat və hətta ixtisaslaşdırılmış bilik almağa tələbat yaranıb. Dini informasiyanın həcmi kəskin şəkildə artmışdır.

5) Dindarlığın ümumi artımı biliklər və təsəvvürlər sahəsində əhəmiyyətli keyfiyyət dəyişiklikləri yaratmayıb.

6) Dini amilin güclənməsi etnik amilləri bir qədər arxa plana keçirir. Belə ki, Bakıda yaşayan azərbaycanlı, ləzgi, talış, kürd, avar, saxur və digər etnosların nümayəndələri məhz İslam inancı və Azərbaycan dövlətçiliyi əsasında vahidlik və birlik nümayiş etdirə bilirlər.

Azərbaycanda dinin yayılması və inkişafını izləyərkən o da aydın olur ki, bu prosesə yaxın İslam ölkələri və Qərbin missioner təşkilatları güclü təsir göstərir. İslam dininin inkişafında qonşu İran və Türkiyənin, habelə ərəb ölkələrinin, digər dinlərin, xüsusilə xristianlığın, müxtəlif icmalarının yaranmasında isə Qərb ölkələrindən gəlmiş missionerlərin mühüm rolu hiss olunmaqdadır.

Göründüyü kimi, keçid dövrü qloballaşmanın güclü təsiri ilə müşayiət olunur və şəhər məkanında yeni etnomədəni xüsusiyyətlərin yaranmasına səbəb olur. Bununla yanaşı, şəhər həyat tərzi özünün milli özəlliklərinə malikdir. Buna görə də şəhərlilərin həyat tərzi ümumi və milli-spesifik xüsusiyyətlər əsasında daha səmərəli öyrənilə bilər.

Bakı şəhərinin tarixi-coğrafi mövqeyi, iqlim şəraiti, tarixi-spesifik xüsusiyyətləri, memarlıq quruluşu, əhalinin həyatı və mədəni səviyyəsi burada kifayət qədər çoxsayda spesifik komponentlər doğurmuşdur. Məhz həmin komponentlər Bakını uzun müddət Azərbaycanın digər bölgələrindən fərqləndirən etnomədəni mühit yaratmışdır. Buraya sırf Bakı üçün xarakterik olan adətlərdən tutmuş, yeni yaranan beynəlmiləl ənənələrədək müxtəlif mədəni-məişət elementləri daxildir. Adətlər və ənənələr şəhər həyat tərzində xüsusi mövqeyə malikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, adətlər və ənənələr eyni funksiyanı daşımırlar və onların fərqli cəhətləri vardır.

Adətlər ictimai həyatın müəyyən sferasında, başlıca olaraq məişət davranışının tarixən meydana gəlmiş, nəsildən-nəslə keçən, hamılıqla qəbul edilən və ictimai şüurun ancaq müəyyən formalarında təcəssüm edən sadə qaydalardır (7, s.118). Ənənələr və tarixən əmələ gəlmiş nisbi sabit yaşayış tərzi və onun doğurduğu mənəvi, siyasi və estetik ideallar, maddi və mənəvi sərvətlər, onların inikası olan adətlə və davranış normaları sosial-tarixi təcrübənin məcmusudur (8, 49).

Azərbaycanlıların qədim adətlərindən olan bayramkeçirmə adətləri müasir dövrdə də davam etməkdədir. Buraya milli bayramlar, dini bayramlar və dövlət bayramları daxildir. Qədim bayramlar müasir dövrdə müəyyən forma dəyişikliyinə məruz qalsa da öz məzmun və mahiyyətini saxlamaqdadır. Belə bayramlardan birincisi Novruz bayramıdır. Novruz bayramı mütərəqqi bəşəri-milli adət-ənənələrin, ən yaxşı humanist sosial-mənəvi münasibətlərin məzmununu, keyfiyyətlərini özündə təcəssüm etdirən xalq mərasimlərindən biridir. Bu bayram Sovet dövründə dövlət səviyyəsində müəyyən qadağalarla üzləşsə də xalq tərəfindən daim qeyd olunmuşdur. 1990-cı il mart ayının 13-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Rəyasət heyətinin qərarı ilə Azərbaycan xalqının milli ənənəsi - Novruz bayramı bərpa olundu və hər il martın 21və 22-si qeyri-iş günü elan edildi.

Müstəqillik illərində xalqımızın keçirdiyi bayramlar sırasında dini bayramlar mühüm yer tutmaqdadır. Bu bayamlardan ikisi –Ramazan bayramı və Qurban bayramı yüzillərdir ki, xalqımız tərəfindən qeyd olunur. Məlumdur ki, Sovet dövründə dini bayramlar rəsmən qeyd olunmurdu və hətta onların keçirilməsinə əngəllər yaradılırdı. Müasir dövrdə isə vicdan azadlığının mövcudluğu şəraitində hər bir vətəndaş mənsub olduğu dini bayramlarını sərbəst şəkildə keçirə bilir. Əhalisinin əksəriyyəti müsəlmanlardan ibarət olan Bakıda Ramazan (Orucluq) və Qurban bayramları xüsusi əhvali-ruhiyyə və təntənələrlə qeyd olunur. Ramazan bayramı Hicri-Qəməri təqviminin Ramazan

ayının sonuncu günü keçirilir. Əvvəldə qeyd olunduğu kimi şəhər əhalisinin təxminən üçdə biri oruc tutur və deməli, bu bayramı da keçirir.

Ramazan bayramı müxtəlif xeyriyyə tədbirləri, əlillərə, kimsəsizlərə, kasıblara yardımlar verməklə fərqlənir. Dindarlar bir-birinə qonaq gedir, bayramlaşır. Ramazan ayında «İftar süfrəsi» açmaq şəhərdə getdikcə genişlənir.

Orucluğun xeyriyyəçilik və sosial-ədalət kimi mənəvi dəyərləri bu bayramdan 70 gün sonra keçirilən qurbanlıq ayini və Qurban bayramı vasitəsilə daha da zənginləşdirir və tamamlanır. İmkanı olan şəhərlilər dini ayinləri icra edib-etməməsindən asılı olmayaraq qurban kəsir və onun müəyyən hissəsini paylayırlar. Qurban bayramı ərəfəsində şəhərin müxtəlif yerlərində satlıq qoyunlar çıxarılır və şəhərlilərə təklif olunur. İmkanlılar tək, imkanı olmayanlar isə iki-üç nəfər birləşərək bir heyvan alır və kəsdikdən sonra onu bölürlər. Son dövrlərdə dövlət və ictimai təşkilatlar səviyyəsində kütləvi qurbankəsmə mərasimləri keçirilir və əladə olunmuş ət imkansız ailələrə və məcburi köçkünlərə paylanır.

Xalqın ailə-məişət, adət və ənənələri, əxlaq və davranış normaları yüzillər ərzində formalaşmışdır və onun həyat tərzində əks olunmuşdur. Lakin ictimai-siyasi quruluşlar bir-birini əvəz etdikcə xalqın həyat tərzində də müəyyən dəyişikliklər meydana çıxır, yeni adət-ənənələr formalaşır. Müasir adət və ənənələrin yaranması, mənşəyi və inkişaf etdirilməsi çox halda kütlələrin yaradıcılıq fəallığı ilə bağlıdır, onların özləri tərəfindən formalaşdırılır. Müasir dövrdə kütləvi mədəniyyətin geniş təsiri bu fəallığı müəyyən qədər azaldır. İnsanlar yeniliklər yaratmaqdansa, onu mənimsəməyə daha çox üstünlük verirlər. Şəhər şəraitində bu, daha aydın hiss olunur. İnsanların geyimləri, istifadə etdiyi əşyalar, evlər və onların dizaynı bütövlüklə əcnəbi mədəniyyətlərin təsiri altında seçilir. Yalnız ailə-məişət və əxlaq-davranış normalarında bir qədər mühafizəkarlıq özünü göstərməkdədir. Bu mühafizəkarlığa daha çox yaxın zamanlarda şəhərə köçən miqrantlar arasında rast gəlinir. Yerli bakılılar arasında da patriarxallıq müəyyən qədər qalır. Lakin əksər şəhərlilər get-gedə eqalitar tipli ailələrə çevrilməyə meyil edirlər. Belə ailələrin sayı kifayət qədər çoxdur və məhz onlar yenilikləri ilk olaraq qəbul edənlərdir.

Şəxsi azadlıq, valideynlərdən qeyri-asılılıq, təşəbbüskarlıq və cəsarət hissləri gənclərin bir hissəsini milli adətlərdən uzaqlaşmağa, digər mədəniyyətlərə meyil etməyə sövq edir. Nəticədə, müasir cəmiyyətdə gənc nəsil ilə yaşlı nəsil arasında müəyyən «uçurumun» olması haqqında fikirlər meydana çıxır. Əslində belə «uçurum» hər zaman olmuşdur və yaş mərhələsindən asılı olaraq dəyişmişdir. XX əsrin 60-cı illərində «mədəni partlayış» baş vermişdir. Filosof R.Bədəlovun təbirincə, «60-cı illər mədəniyyətimiz Azərbaycan Sovet mədəniyyətinin son «qızıl çağı» oldu. O illər ümumsovet miqyasında güclü etiraz idi, sovet qapalılığı içərisində bir partlayış idi və bu etiraz son dəfə real sovet mədəni məkanını yaratdı. Bakı elə bil dirçəldi, təzələndi, yeniləşdi, yaşadığımız məkan dəyişdi, əlvan, rəngarəng oldu, insanların geyimi sərbəstləşdi». XX əsrin sonunda baş verən proseslər isə miqyasına görə 60-cı illəri çox geridə qoydu. Müstəqillik, qloballaşma, hərbi təcavüz, terrorçuluq dalğası və nəhayət kütləvi mədəniyyətin təsiri cəmiyyətdə geniş «mədəni şok» yaratdı. Məhz şəhər mühitində aydın seçilən «mədəni şok» insanların həyat tərzinə, adət-ənənələrinə, məişətinə, əxlaq və davranışına təsir göstərməyə bilməzdi. Adət-ənənələrdə, mərasimlərin keçirilməsində baş vermiş dəyişikliklər eyni zamanda ailə-məişət münasibətlərində, əxlaq-davranış normalarında da özünü büruzə verir. Şəhər mühitində insanların çoxluğu, kütlənin daim hərəkətdə olması həmin münasibətləri müəyyən çərçivəyə salmışdır. Öz böyüklərinin yanında adətlərə əməl edən insanlar başqa böyüklərin yanında bunu etməyə bilərlər. İnsanlar bunu etməyi özlərinə borc da bilmirlər. Şənlik mərasimlərində, işdə, küçədə hər gün minlərlə insan rastlaşır. Bunlar arasında yaşlı, cavan, qadın, uşaq vardır. Məhz urbanizasiyanın, şəhər mühitinin yaratdığı biganəlik, laqeyidlik hissləri insanları adət və ənənələrə riayət etmək «borcundan» uzaqlaşdırır. Doğrudur, yaşlılara və qadınlara hörmət hissinin əlamətlərini hələ də Bakı küçələrində və ictimai nəqliyyatda görmək mümkündür. Müşahidələr göstərir ki, bu adət əsasən azərbaycanlılarda qalmışdır.

Müasir dövrdə ictimai şüurda belə bir fikir hökm sürür ki, adətlərimiz tədricən tənəzzülə uğramaqdadır. Uzun müddət siyasi müstəqilliyini itirmiş və daim yad mədəniyyətlərin təsirinə məruz qalan Azərbaycan üçün bu fikir həmişə gündəmdə olmuşdur. Belə ki, Sovet dövründə milli mədəniyyətlərin inkişafına lazımi diqqət yetirilmirdi. «Ümumi sovet mədəniyyəti», «Sovet xalqı» yaratmaq ideyaları tam gücü ilə həyata keçirilərkən ilk növbədə şəhərlərdə milli dəyərlərin, adətlərin və ənənələrin itirilməsi təhlükəsi daha çox yaranırdı. Lakin SSRİ-nin dağılması ərəfəsində aparılan etnososioloji tədqiqatlar göstərir ki, şəhərli azərbaycanlılar arasında mədəniyyətdə hər hansı milli xüsusiyyətlərini itirmə müəyyən olunmamışdır. Sonrakı ictimai-siyasi proseslər də həmin tendensiyanın doğruluğunu təsdiq etdi. Bakıdan başlayan milli-azadlıq hərəkatı xalqın milli özünüdərkini, adət-ənənələri möhkəmləndirməsini daha da sürətləndirdi. Müstəqillik illərində milli dəyərlərə qayıdışla paralel dünyəviləşmə və liberallaşma üzərində ayaq açan qloballaşma şəhər əhalisinin həyat tərzi və məişətində, adət və ənənələrində birlikdə əks olunmağa başladı. İstər mərasimlərin (toy, nişan, ad günü, yas və dəfn) və bayramların qeyd olunmasında, istər davranış və əxlaq adətlərində, istərsə də digər milli adətlərdə yeni forma və məzmun hiss olunmaqdadır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Кравченко А.И. Культурология. М., «Академический проект», 2000.
2. Бабосов Е.М. Прикладная социология. М., «Тетра-Системс», 2000.
3. Süleymanov Ə.D. Kütlə mədəniyyəti XXI əsrin qlobal problemi kimi //Cəmiyyət keçid dövründə. Sosial-psixoloji aspektlər. Bakı, 2005.
4. Məmmədov İ.A. Mənəvi dəyərlərin fəlsəfi təhlili və Azərbaycan reallıqları. Dissertasiya. Bakı, 2002.
5. İslam, qadın və müasirlik //Elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, 1998.
6. Faradov T. Dini düşüncənin xüsusiyyətləri və müasir mərhələdə Azərbaycan əhalisinin davranışı //Dirçəliş – XXI əsr jurn., 2002, № 50.
7. Abbasov F.F., Əliyev Z.F. Həyat tərzimizin mənəvi əsasları. Bakı, 1990.
8. Abdullayev O.İ. İctimai münasibətlər sistemi və adət-ənənələr. Bakı, «Elm», 1998.

Анар ГАСАНЛЫ

ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛЬНЫХ И НАЦИОНАЛЬНО-ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ НА ОБРАЗ ЖИЗНИ

Резюме

В статье рассматривается влияние глобальных и национально-духовных ценностей на образ жизни людей в современных условиях и отмечается, что этот процесс особенно проявляется в городских условиях.

Автор статьи подчеркивает большое влияние этих ценностей на молодежь и считает необходимым принятие некоторых мер для защиты национально-духовных ценностей от деградации. Он обосновывает свои мысли, исходя из материалов проведенного опроса. Далее автор отмечает, что современная эпоха характеризуется огромным глобальным влиянием и становится причиной создания новых этнокультурных качеств.

Anar HASANLI

THE INFLUENCE OF GLOBAL AND NATIONAL-SPIRITUAL VALUES ON THE WAY OF LIFE

Summary

In the article the influence of global and national-spiritual values on the way of life of the people in modern conditions is considered, and it is noted that this process is observed, in particular, in urban conditions.

The author of the article underlines greater influence of these values on the youth and considers the necessity of undertaking some measures of protecting the national-spiritual values from the harmful influences. He grounds his thoughts proceeding from the materials of the interrogation held. Further the author notes that the contemporary epoch is characterized by the great global impact and becomes the reason of creation of the new ethnocultural qualities.

Açar sözlər: qloballaşma, milli-mədəni, milli–mənəvi, dəyər, din, etnomədəni, həyat tərzi, etnososial, kütləvi mədəniyyət.

Ключевые слова: глобализация, национально-духовное, национально-культурное, ценность, религия, этнокультурное, образ жизни, этносоциальное, массовая культура.

Key words: globalization, national-spiritual, national-cultural valute, religion, ethnocultural, way of life, ethnosocial, mass culture.

UOT 1.17. 241

Kamil XUDİYEV

AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun
Etika və Estetika şöbəsinin aspirantı

İCTİMAİ İNKİŞAFIN VƏ MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN FORMALAŞMASI PROSESİNDƏ MÜNAQİŞƏ AMİLİ*

Tarix boyu münaqişələr insanları müşayiət etmişlər. Müharibələr və inqilablar, nümayişlər və tətillər, hakimiyyət uğrunda ardı-arası kəsilməz mübarizələr daim ictimai həyatın ayrılmaz bir tərkib hissəsi olmuşdur. Cəmiyyət üçün onların nəticələri birmənalı olmamışdır. Müasir həyatda müxtəlif tipli münaqişələrin meydana gəlməsi təbii bir haldır. Eyni zamanda demokratik cəmiyyətlər ictimai həyatın müxtəlif sahələrində meydana çıxan münaqişələri həll etməklə öz inkişafının daha yüksək mərhələsinə çatmışlar. Münaqişələrin cəmiyyət üçün təbii bir hal olması ideyasını ilk dəfə XIX əsrin ortalarında Q. Zimmel söyləmişdir. Məhz "sosial münaqişə" anlayışını da ilk dəfə elmə o gətirmişdir. Onun fikrincə ictimai qrupların iştirak etdiyi bütün münaqişələr sosial xarakter daşıyır. Yalnız münaqişələrin baş verdikləri sahələrdən asılı olaraq onlar siyasi, hüquqi, iqtisadi, ideoloji, bioloji və s. formaları ilə seçilirlər (1, 20).

Bəşəriyyətin inkişaf tarixi aydın şəkildə göstərir ki, cəmiyyət həyatının hansı bir sahəsində böhranlı vəziyyət yarandıqda insanlar həmişə belə vəziyyətdən çıxmağın yollarını axtarmışlar. Antik dövrdə, orta əsrlərdə və yeni dövrdə münaqişələrin mahiyyətinin açıqlanmasına böyük səylər göstərilmişdir. Ona görə də münaqişə problemi dünyanın özü qədər qədimdir. Heraklit yazırdı ki, hər şey mübarizədən və zərurətdən irəli gəlir. O, mübarizəsi bütün mövcud olanların atası və hökmdarı hesab edirdi. Platon isə cəmiyyətdə baş verən ziddiyyətləri böyük bədbəxtçilik adlandırırdı. Siseron ədalətli müharibənin tərəfdarı idi. Onun fikrincə insanlar ölkələrinə soxulmuş qəddar düşmənə qarşı müharibə etməlidirlər. (2, 41).

Qeyd etmək lazımdır ki, münaqişələrin tədqiqinə Makiavelli böyük diqqət yetirmişdir. Makiavelli öz əsərlərində münaqişələri müxtəlif səviyyələrdə nəzərdən keçirmiş və ictimai proseslərdə onların müsbət rolunu qeyd etmişdir. Onun fikrincə, münaqişələrdən süni şəkildə qaçmaq düzgün deyildir. O, münaqişələri cəmiyyət üçün vacib və daha rasional vasitə hesab edirdi.

Alman mütəfəkkiri İ.Kant cəmiyyətdə münasibətlərin qütbləşməsində dövlət başçısının müstəsna rolunu xüsusi qeyd edirdi. O, həmçinin hesab edirdi ki, zorakı yolla digər dövlətlərin siyasi həyatına qarışmaq gec-tez müharibəyə gətirib çıxaracaqdır (3, 21-22).

İngilis filosofu T. Hobbs da münaqişələrə dair maraqlı fikirlər söyləmişdir. Ona görə "hamının hamıya qarşı müharibəsi" prinsipi cəmiyyətdə təbii hal kimi qəbul edilməlidir. O, hesab edirdi ki, təbiət insanları fiziki və əqli qabiliyyətlərinə görə bərabər yaradıb. Qabiliyyətlərin bu bərabərliyi tərəflər arasında hansısa sərvəti əldə etmək uğrunda münaqişəyə gətirib çıxarır və onlarda qarşılıqlı inamsızlıq hissini gücləndirir (4, 18).

Ümumiyyətlə münaqişələrdən danışarkən, hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, hər bir münaqişənin əsasını subyektlər arasında meydana çıxan fikir ayrılığı təşkil edir. Məhz bu cür fikir ayrılıqları son nəticədə onlar arasında qarşıdurmalara gətirib çıxarır. Lakin fikir ayrılığı problemin tam mahiyyətini açıqlamaq üçün kifayət etmir. Bir çox mütəxəssislər bu məsələyə aydınlıq

* Məqalə fəl.e.d., prof. Azər Mustafayev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

gətirərək qeyd edrlər ki, münaqişələr yalnız insanlar arasında ziddiyyətlərin kəskin forması deyil, bəlkə də onların həlli yollarından biridir (5, 110-111).

Münaqişələrdən bəhs edərkən bir faktı da nəzərdən qaçırtmamaq lazımdır ki, cəmiyyət onun üçün xarakterik olan daxili münaqişələr sayəsində bütöv bir tam kimi qorunub saxlanılır. İctimai həyatda çoxsaylı münaqişələrin olması və onların vaxtında həll edilməsi cəmiyyətin vətəndaş müharibəsinə, inqilablara və digər anomaliya formalarına gətirib çıxara biləcək qütbləşməsinin qarşısını almış olur. Qeyd olunduğu kimi münaqişələrin meydana gəlməsi bir qayda olaraq sosial ziddiyyətlərin yaranması, münaqişə subyektləri tərəfindən bu ziddiyyətlərin mövcudluğunun və həllinin vacibliyinin dərk edilməsi ilə şərtlənir. Münaqişənin əsasında dayanan ziddiyyətin düzgün dərk edilməsi eyni zamanda münaqişənin növünü müəyyən etməyə imkan verir.

Münaqişələr nə qədər arzu olunmaz olsa da, onlar cəmiyyətdə inkişafa təkan verən və birmənalı olmayan bəzi funksiyaları həyata keçirirlər. Çünki münaqişələr heç də həmişə ancaq dağıdıcı xarakter daşımır. Siyasi münaqişələrin, ümumilikdə münaqişələrin mənfi tərəfləri ilə yanaşı həmçinin müsbət tərəfləri də vardır. Beləliklə, münaqişələr cəmiyyətdə konstruktiv və destruktiv funksiyalara malikdirlər. İstənilən münaqişələrdə insanlar bu və ya digər məqsədlər güdürlər və öz maraqlarının təmin olunması uğrunda mübarizə aparırlar. Bu mübarizələr isə əksər hallarda neqativ meyllərlə müşayiət olunur. Münaqişələrin mahiyyətinin bu cür izahını ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar: münaqişə öz məqsədlərinə çatmaq üçün bir- biri ilə qarşıdurma vəziyyətində olan tərəflər arasındakı qarşılıqlı fəaliyyət formasıdır.

Münaqişələrin daha geniş, məzmunlu izahını vermək üçün onun fəlsəfi izahına böyük ehtiyac vardır. Münaqişə amili fəlsəfədə ictimai inkişafın, ümumiyyətlə bütün sahələrdə baş verən inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir. Bir çox filosoflara görə cism və hadisələrin bir- biri və daxili tərəfləri arasındakı ziddiyyətlər, onların arasında baş verən münaqişə və bu münaqişənin həll edilməsi hərəkət və inkişafın mənbəyi, səbəbidir; bunsuz heç bir inkişaf və tərəqqi baş verə bilməz. Hadisələr arasındakı müxtəliflik, fərqlilik cəhətləri mütləqdir, onlar inkişaf edərək, ziddiyyətə gətirib çıxara bilərlər. Ziddiyyət, predmet, hadisə, proses və onların daxili tərəfləri arasındakı fərqliliyin dərinləşməsi, kəskinləşməsidir. Deməli, ziddiyyət mənafe uyğunsuzluğu və əksliyin ifadəsidir. Bir sözlə, ziddiyyət obyektivdir, predmet və hadisənin başqa hadisələrlə və daxili tərəflərlə qarşılıqlı münasibətindən irəli gəlir. Həyat və ölüm, maqnitin müsbət və mənfi qütbləri, canlı və cansız, müsbət və mənfi yük, təsir və əks təsir, maddələrin assimilyasiyası və dissimilyasiyası, siniflərin mübarizəsi məhz bu obyektiv ümumi qanunauyğunluğu ifadə edir. Deməli cism ancaq daxili tərəfləri arasındakı qarşılıqlı münasibətdə mövcuddur. Bu münasibətlər bir- biri ilə fərqlənən, ziddiyyətə girən tərəflərin vəhdətini yaradır. Burada münaqişə tərəfləri bir- birini həm tamamlayır və həm də inkar edir. Başqa sözlə bu inkişaf üçün əbədi və obyektiv olan qanunauyğunluğu, əksliklərin vəhdətini və mübarizəsini doğrurur. Bu isə öz növbəsində təbiətdə, cəmiyyətdə və təfəkkürdə fəaliyyət göstərən ən universal qanunauyğunluqdur.

Münaqişənin qarşısıalınmazlığı zəminində mənafe əksilkləri kəskinləşir, bir tərəf digərinin qələbəsi üçün buxova çevrilir. Bu şəraitdə ziddiyyətlər kəskinləşir, münaqişə və toqquşma baş verir. Hər hansı qüvvələr qalib gəlir, digərləri isə geri çəkilir və ya bunun nəticəsində yeni keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir. İctimai inkişafa səbəb olan və münaqişələri şərtləndirən ziddiyyətlərə antoqonist və qeyri antoqonist ziddiyyətlər daxildir. Bunlar təbiətdə və eləcədə cəmiyyətdəki müxtəlif ictimai və sosial- siyasi mənafeləri olan siniflər, sosial təbəqələr, qruplar, xalq və millətlər, ictimai hərəkatlar, partiyalar və s. arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri əks etdirən ziddiyyətlərdir.

Bir sözlə, ictimai inkişafın əsasında konflikt, konflikti doğuran ziddiyyətlər durur. Konfliktsiz heç bir ictimai inkişafdan söhbət gedə bilməz. İctimai inkişafın bütün əhatə dairəsində konfliktlər mövcud olur və onlar inkişafın əsas aparıcı qüvvələri rolunda çıxış edirlər. Konfliktlərin bu xüsusiyyətləri ictimai inkişafın eləcə də idrak prosesinin özündə də təzahürünü

tapır. İdrak prosesində biz daxili ziddiyyətləri həll etmək yolu ilə inkişafa nail oluruq. İdrakımız azdan çoxa, sadədən mürəkkəbə, dolğun olmayan biliklərdən kamil biliklərə doğru istiqamət götürür. Elmlərin öz daxili inkişafı üçün də konfliklətirn böyük əhəmiyyəti var. Elmin öz daxilində inkişaf tənqid və özünütənqidə, fikirlərin toqquşmasına əsaslanır. Deməli fikirlərin mübarizəsi və tənqid azadlığı elmin inkişaf qanunudur. Məhz bu mübarizə şəraitində elmlər öz inkişaf prinsiplərini müəyyən edir və irəliyə doğru addım ataraq, yeni biliklərin əldə olumasına nail olurlar. Elmlərin daxilində gedən bu proseslər onların başqa elmlərlə münasibətində də öz müsbət rolunu oynayır və elmlərin inteqrasiyası prosesini daha da gücləndirir.

Münaqişə amili ictimai inkişafla bərabər mənəvi dəyərlərin tərəqqisinə də böyük təsir göstərir. Cəmiyyətdə baş verən mənəvi dəyərlərin inkişafı da məhz mənəvi sferada mövcud olan əksliklərin mübarizəsi şəriatində baş verir. Etika elminin daha geniş yer ayırdığı bu məsələ bu günümüz üçün olduqca mühüm problemlərdən biridir. Müasir dövrdə aktual sayılan bu məsələ istər siyasi elitada, istərsə də cəmiyyətin digər sahələrində önəmli məsələlərdən biridir.

Mənəvi dəyərlərin formalaşması prosesi etikanın əsas kateqoriyları olan xeyir və şərin münaqişəsi zəminində reallaşır və yeni mərhələyə qədəm qoyur. İnsan bu münaqişə prosesində seçim vəziyyətinə düşür. Bu vəziyyətdə insan müstəqil surətdə seçim etməkdə azad olur. Azadlıq əsas məqsəd deyil, əsl əxlaqi mahiyyətləri seçməyə yardım edən vasitələri, daha doğrusu, əsl insani keyfiyyətdir. Belə olduqda heç bir ideologiya heç bir kəsi özünə ram edə bilməz.

Bəs "xeyir" nədir? Xeyir insanın mənəvi və ruhi keyfiyyətlərini müsbət mənada birləşdirən amildir. Təsadüfi deyil ki, qədim və müasir dövrün filosofları xeyiri əsas kateqoriya, etik anlayış hesab ediblər. Təsadüfü deyil ki, Rene Dekartda əxlaqı iradə azadlığı, insanın həqiqəti və xeyiri dərk etmək qabiliyyəti, ədalətin xeyirxahlıqla eyniliyi kimi qələmə vermişdir (6, 256). Müasir Qərb etikasında isə əxlaq bir qayda olaraq ya xeyir kateqoriyası ilə, ya da xeyir və şərin münaqişəsi prosesində insanın xeyir və şərdən birini seçməsi ilə müəyyən edilir. Erix Frommun biofil etikasındakı xeyir və şər prinsipi çox maraqlıdır- həyata xidmət edən hər şey- xeyirdir (7, 36). İnsan ideal vəziyyətdə elə hərəkətlərlə rastlaşır ki, onlar özündə həm səmimi, həm də maksimum xeyirxahlıq daşıyır. Ancaq əslində xeyir kateqoriyası öz növbəsində müxtəlif qiymət-lər oriyentasiyası yaradır. Ən başlıcası, dərk etməliyik ki, oriyentasiyalar, davranışlar arasında məlum gərginlik yaranır ki, bu da ideal səviyyədə xeyirlə şərin münaqişəsinə gətirib çıxarır. Əgər həyatımızda istənilən qədər tamahkarlıq, yalan və s. varsa və bunlar xeyirin antipodları kimi fəaliyyət göstərirsə, onda aydındır ki, həyatın müəyyən anları şərə həsr ediləcəkdir. Şərin özünün təhlili də olduqca mürəkkəb məsələdir. Çünki şər müxtəlifdir. O, qərəzli və qərəzsi, ola bilər. Lakin şərin təhlilini çətinləşdirən əsas amil onun mühitə uyğunlaşması, xeyir obrazında özünü göstərməsidir. Xeyir və şərin mübarizəsində heç də həmişə xeyir qalib gələ bilmir, şər daha əzmli olur.

Praqmatiklər həyatda nəzəri xarakter daşıyan əxlaqi dəyərlərlə praktik dəyərlərin arasındakı fərqi dərk edərək, əxlaqın real mövcudluğunda qətiyyətlə üz döndərir, onu ideallara, xəyali nümunələrə çevirir, mənəviyyatdan, mədəniyyətdən ayırırlar. Beləliklə, bu prinsip fərdin gündəlik praktik fəaliyyətləri "imiralizmi" ni doğrultmalı olur və onda praqmatizm əxlaqı cəmiyyət üçün əhəmiyyətini itirir (8 , 22). Bütün bu deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, böyük mənada insanın daxili aləminin vəhdətini "xeyir və şərin" mübarizəsi təşkil edir. Qədim hind eposunda deyildiyi kimi, xeyir və şər insanın qəlbində döyünürlər. Bəlkə də insanın mahiyyətinin sirri də elə bundadır. Xeyir şərsiz mümkün deyil, ancaq insan onlardan birini seçir. Xeyirlə şər arasındakı mülahizə və onların önə çıxarılması imkanı insanın təbiətində, onun məzmunundadır. Deməli insan özlüyündə həm şəri, həm də xeyri gəzdirir, başqa sözlə sanki insanda iki aləm birləşir, bir aləmin "iki məni". Bu səbəbdən də, insan həmişə daxili narahatçılıq hissi, daxili ikiləşmə duyğusu keçirir (9,46).

Sonda bütün bu deyilənləri ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, ictimai inkişafın mühüm tərkib hissəsi olan mənəvi dəyərlərin formalaşmasında münaqişə amili olduqca mühüm yer tutur.

Nəticə etibarı ilə zidd qüvvələr arasında baş verən bu proses hadisələrin əsas, aparıcı tərəfi kimi çıxış edərək inkişafın daha da sürətlənməsinə böyük təsir göstərir. Başqa sözlə münaqişənin bu xüsusiyyəti həyatın bütün sferalarında özünü büruzə verərək hər zaman öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Зайцев А.К. Социальный конфликт. М., 2001, с.456.
2. Zeynalov M.B. Fəlsəfə tarixi. B., 2000, s. 542.
3. Андреев В.И. Конфликтология. М., 1992, с.251.
4. Mustafayev A.X. Fəlsəfədə ziddiyyətlər və münaqişələr problemi. B., 2000, s.57.
5. Бандурка А.М, Друзъ В.А. Конфликтология. Харьков, 1997, с. 335.
6. Р. Декарт. Об произведении. М., 1950, с. 371.
7. Е. Фромм. Душа человека. М., 1992, с. 95.
8. Məmmədzadə İ.R, Məmmədzadə R.H. Xeyir və şər arasında, B., 1993, s.57.
9. Ж. Бруно. О героическом энтузиазме. М., 1953, с. 62.

Камил ХУДИЕВ

ФАКТОР КОНФЛИКТА В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ И МОРАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

Резюме

Фактор конфликта носит важный характер в процессе общественного развития и формирования духовных ценностей. Фактор конфликта выступает в философии как одна из движущих сил общественного развития, в общем, а также во всех сферах развития. Конфликты, происходящие в природе и в обществе - источник и причина их развития. Основной конфликт в формировании духовных ценностей – борьба категорий добра и зла, которые способствуют развитию данных ценностей.

Kamil KHUDIYEV

THE FACTOR OF CONFLICT IN THE PROCESS OF FORMATION IN PUBLIC DEVELOPMENT AND SPIRITUAL VALUES

Summary

The conflict factor is of great importance in the process of social development and formation of moral values. In philosophy the conflict factor comes out as one of the basic moving forces of social development in general and in all fields of development as well. The conflicts arising in a nature and society are the source and principal cause of development. An essential conflict in formation of moral values is the strugle between good and evil categories, which stimulates the development of values.

Açar sözlər: mənəvi dəyərlər, ictimai inkişaf, münaqişə, ziddiyyət, münasibət, qütbləşmə, əxlaqi dəyərlər.

Ключевые слова: духовные ценности, общественное развитие, конфликт, противоречие, отношение, полярность, моральные ценности.

Key words: moral values, social development, conflict, contradiction, relation, polarity, moral values.

UOT 1.091

Rasim MƏCİDOV
BDU-nun Fəlsəfə tarixi və mədəniyyətşünaslıq kafedrasının aspirantı

SİVİLİZASİYALARIN DİALOQU, YOXSA SONU?*

XXI əsrin əvvəllərində ən müasir silahları və silah texnologiyalarını əlində cəmləşdirən iri hərbi sənaye kompleksləri müxtəlif təhlükələrin mövcudluğunu və bu təhlükələrin kənar, yad mədəniyyətlərdən gəldiyini dünya ictimaiyyətinə "nümayiş" etdirmək üçün xüsusi təbliğat mexanizmlərinə milyonlarla dollar xərcləndiyini desək, heç də yanılmarıq.

Bu səbəbdən bəşəriyyəti düşündürən, eyni zamanda müxtəlif tarixi çətinliklərə salan "sivilizasiyaların və dinlərin qarşılıqlı dialoq" problemi, həmçinin bu problemin həlli heç bir zaman öz aktuallığını itirməmişdir. Son dövrlərdə baş verən bütün münaqişələr, müharibələr müxtəlif qüvvələr tərəfindən bəşəriyyətə sivilizasiyaların, mədəniyyətlərin və dinlərin toqquşması kimi təqdim edilir. Eyni zamanda onun həll olunmasının mümkünsüzlüyü haqqında xüsusi təbliğatda aparılır və həm də bu münaqişələri daim alovlandırmaq cəhdləri göstərilir. Son dövrlərdə baş verən proseslərə bizim nəzər yetirməyimiz heç kimdə belə bir təəssürat yaratmamalıdır ki, bu münaqişələrin mənşəyi yaxın zamanlarda yaranmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, vaxtilə xristian dini təşkilatları gostərilən mədəni əlaqələrin əleyhinə çıxış edirdi. Məsələn, «1209-cu ildə Parisdə toplanan xristian ruhanı məclisində qəbul edilmiş bir qərarda Aristotelin təbiət fəlsəfəsi, metafizikası, bunların şərhləri və ərəbcə bunların oxunması qadağan edilmişdir" (1, s.12) dedikdə dünyanın müxtəlif yerlərində baş verən bir çox münaqişələr və bu münaqişələr nəticəsində yaranan qarşıdurmalar dini faktorlarla əlaqələndirilmiş, baş verən zorakılıqlara haqq qazandırılmışdır. Bu səbəbdən də bəzi insanlar İslam dinini zorakılıq dini hesab etmişlər, İslam dini haqqında heç bir təsəvvürə malik olmadan ona qərəzli yanaşma nəticəsində yaranan belə fikirlər ən yaxşı halda düzgün qələmə verilmir, ən pis halda isə sui-istifadəyə yol açır. Məhz bu cür meyllənmələr sivilizasiyalar, mədəniyyətlər və dinlər arasında ayırıcı faktorunu oynayır və fərqli dini ehkamlı insanların biri-birinə düşmənçilik mövqeyini gücləndirir.

Bu münaqişələrdən Ərəb-İsrail Fələstin münaqişəsini, Hindistan-Pakistan Kəşmir münaqişəsini və ən ağrılısı, bizə birbaşa aidiyyatı olan Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsini göstərə bilərik. Bu münaqişələrdəki faktorlara diqqətlə yanaşdıqda yəhudi-müsəlman, buddist-müsəlman və xaçpərəst-müsəlman dini dünyagörüşləri arasında olan sağlam rəqabətin kənar qüvvələrin təsiri ilə qatı düşmənçiliyə çevrilməsini müşahidə etmək olar. Maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, bu qüvvələrin ən əsas məqsədi yuxarıda göstərilən birinci sivilizasiyaları ikinciyə qarşı (pis mənada) səfərbər etməsi olmuşdur. Bu münaqişələr bu bölgədə yaşayan xalqlara və onlara mənsub olan mədəniyyətlər, sivilizasiyalar arasında olan dialoqa, qarşılıqlı fəaliyyətə böyük əngəllər törədir. Baxmayaraq ki, bu mədəniyyət sistemləri arasında oxşar cəhətlər mövcuddur. "...biz "İncil"lə və "Quran"la başlayan dəyərləri öz aralarında tərəfmüqabil kimi deyil, sivilizasiya ilə tərəf müqabil olan eyni dəyərlər sistemi kimi götürməyin tərəfdarıyıq. Əlbəttə, buradakı "eyniyyət" nisbi xarakter daşıyır, belə ki, xristianlıq və islam öz aralarında müəyyən fərqlərə malikdir. Lakin böyuk miqyasda yanaşdıqda və sivilizasiya ilə qarşılaşdırıldıqda onlar hər ikisi bir din olaraq məhz Şərq dəyərlərini təmsil etməklə vahid cəbhədə dayanmağa məhkumdurlar" (2, s.114).

Son illərdə Qərb dövlətlərinin bir neçə müsəlman ölkəsinə qoşun yeritməsi və bu bölgələrdə həddindən artiq güc işlədilməsi təbii olaraq Qərbə qarşı düşmənçilik mövqelərinin və radikal

* Məqalə fəls.e.d., prof. Rəbiyyət Aslanova tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

meyllərin güclənməsinə səbəb oldu. Eyni zamanda Yaxın və Orta Şərq bölgəsində olan bir sıra müsəlman ölkəsində hakim elitanın istər dini, istər siyasi "don geyinmiş" müxalifətə qarşı etdiyi hərəkətlər və islahtların gecikdirilməsi bu proseslərdə sanki katalizator rolunu oynayır.

Dünyada baş verən tarixi proseslər göstərir ki, bütün sivilizasiyalar canlı orqanizmlərə bənzəyərək genezis mərhələsindən, yüksəliş və çökmə proseslərindən keçmişdir. Ən qədim sivilizasiyalardan olan Misir sivilizasiyasını buna nümunə kimi göstərmək olar. Bu ölkə öz qədim və müasir tarixində bir neçə sivilizasiyanın mənbəyi olmuş, fironların dövrü, Roma idarə üsulu və sonda islam sivilizasiyasının mərkəzlərindən biri kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bu tarixi prosesləri araşdırarkən biz iki sualla qarşılaşa bilərik.

Birincisi bu sivilizasiyaların yüksəlişi prosesi hansı həyati məqamlar və hansı münasibətlər nəticəsində əmələ gəlmişdir. İkincisi bu sivilizasiyaların əmələ gəlmə prosesində xalqlar həyat gücünü hansi mənbədən almışlar. İlkin cavab olaraq biz cəmiyyəti, mütəşəkkil ümumi həyatı və azad vaxtı göstərə bilərik. Bu üç əsaslı faktorlardan birincisi məhsuladarlığın yüksəlişini təmin edərək rəssamların, memarların, şairlərin, ilahiyyatçı və inzibatçıların doğulmasını təmin edir. İkinci faktor olan mütəşəkkil ümumi həyat böyük insan enerjisinin toplandığı mənbə kimi çıxış edərək nəhəng layihələri həyata keçirir. Sonuncu faktor olan azad vaxt isə insanların yaradıcılıq qabiliyyətini gücləndirir və insanı yeni nailiyyətlər əldə etməyə ruhlandırırdı.

Hər bir zaman kəsiyində yeni sivilizasiyanın meydana gəlməsində dinin rolu çox böyük olmuşdur. İnsanların yeni mədəniyyəti, yeni sivilizasiyanı başa düşməsi üçün ən əlverişli vasitə din və fəlsəfə olmuşdur. Din ilə fəlsəfə kimi güclü müttəfiqə malik olan müxtəlif dövrlərdə yaranan sivilizasiyaların eyni zamanda sosial xəstəlikləri də mövcud olmuşdur. Bu xəstəliklərin əsasını müharibələr və sosial ədalətsizliklər təşkil etmiş və mütərəqqi qüvvələr bu xəstəliklərə qarşı dünyəvi dinlər vasitəsilə mübarizə aparmışlar. Yeni yaranan sivilizasiya üçün dinin əsas funksiyası insan varlığında mövcud olan problemlərin həlli üçün mədəni, sivil normativlərin ortaya qoyulması olmuşdur. Müxtəlif dövrlərdə mövcud olan sivilizasiyaların çökmə proseslərinin başlanması məhz dini mədəniyyətin tənəzzülə uğraması prosesindən sonra başlanmışdır. Başqa sözlə desək, dini inamın itirilməsi hər hansı bir sivilizasiyanın dağılmasından xəbər verir. Yeni sivilizasiyanın yaranma prosesi yeni dini inamın yaranma prosesi ilə eyni vaxtda baş verir. Nümunə kimi Şərq bölgəsində yerləşən Çin konfusiçilik sivilizasiyasının çöküşünü və yeni ideya olan kommunist ideyası ilə əvəzələnməsini, Misir firon sivilizasiyasının və Yunan-Roma sivilizasiyasının çökərək yeni Xristian-İslam sivilizasiyaları ilə əvəzlənməsini göstərsək, heç də yanılmarıq. "Dinlərin yaranması və fəlsəfi təfəkkürə təsiri nəticəsində təşəkkül tapmış və formalaşmış dünyagörüşlərin, fəlsəfi cərəyanların inkişaf proseslərini nəzərdən keçirərkən onları, bəzi spesifik cəhətlər istisna olmaqla, təqribən eyni mərhələlərə ayirmaq olar...» (3, s.109).

Keçmiş sivilizasiyalar haqqında qısa məlumat verməyimiz heç də təsadüfi deyildir. Belə ki, keçmiş sivilizasiyaların sonrakı mərhələlərdə transformasiyaya məruz qalıb başqa mədəniyyətlərə, sivilizasiyalara çevrilməsi danılmaz faktdır. Dünya dinlər arasında yeni sivilizasiya formatını almış xristian-müsəlman sivilizasiyasında mövcud olan problemlərin araşdırılması və öyrənilməsi müasir dövrün tələblərinə uyğundur. Məhz məqalədə bu problemə toxunaraq Azərbaycanda tarixən müxtəlif sivilizasiyaların və dinlərin mövcud olması faktı bizi dərindən düşünməyə vadar edir. Son dövrlərdə baş verən hadisələr onu göstərir ki, bir çox qüvvələr Qafqazda, xüsusən də Azərbaycanda dini və mədəni tolerantlığa güclü zərbə vurmağa çalışırlar. Lakin bu qüvvələrin sanki xəbəri yoxdur ki, Azərbaycan dövləti tolerantlıq mərhələsini tam uğurla başa çatdırıb yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bizim dövlət yeni sivilizasiyanın ilkin şərtləri olan bütün xalqlar, bütün millətlər arasında azadlıq, bərabərlik və ədalət prinsiplərinin bərqərar olması uğrunda çətin və müxtəlif qüvvələrin maneələri altında öz çətin yolunu başlamışdır. Dini, milli, etnik, mədəni tolerantlıq yolunu keçməyən bəzi xalqlar o cümlədən erməni xalqı bizi heç vaxt başa düşməyəcək. Sevindirici haldır ki, dünyada mövcud olan bir çox tərəqqipərvər xalqlar bu yolu bizimlə birlikdə keçəcəkdir. Azərbaycan xalqının İslam mədəniyyəti ilə sıx bağlı olduğunu, ədalət, bərabərlik,

azadlıq prinsiplərinin İslam dininin əsasını təşkil etməsini nəzərə alsaq hesab edirik ki, biz bu işi müvəffəqiyyətlə başa çatdıracağıq. Lakin əsrlər boyu şər qüvvələr bizim bu prinsipial mövqeylərimizin təhrifi ilə məşğul olmuş və onlara müxtəlif, ekstremizmlə, radikalizmlə, millətçiliklə əlaqəsi olan adlar vermişlər.

Lakin qeyd etdiyimiz kimi bu fitnəkar və məsuliyyətsiz hərəkətlərə bəşəriyyətdə mövcud olan tərəqqipərvər xalqlar yox deyəcək və sahib olduğu mədəniyyətlərə və sivilizasiyalara sadiq qalacaqlar. Mütərəqqi dövlətlər sivilizasiyaların və dinlərin tarixi qovuşağında yerləşən Azərbaycana düzgün qiymət verəcəklər. Ümumiyyətlə isə tarixə nəzər saldıqda Qərb xalqlarının keçdiyi həyat proseslərini öyrəndikdə məlum olur ki, son beş yüz ildə bütün xalqlar kimi Qərbdə yaşayan xalqlar da özlərinə məxsus sivilizasiyanın düzgünlüyünü, insan həyatında mühüm rol oynadığını göstərməyə çalışmışlar. Xüsusi bir məqamı qeyd etməyimiz yerinə düşərdi. Qloballaşdırılma proseslərinin geniş vüsət alması müxtəlif sivilizasiyalar arasında ziddiyyətlərin güclənməsinə arzuolunmaz şəraitlər yaratmışdır. Belə ki, bir çox xalqlar qlobal ideyaları öz mədəniyyətlərinə, dini dəyərlərinə, milli orijinallığına təhlükə və təcavüz hesab edir. Dünyada olan bərabərsizliklər, yoxsulluqlar, mövcud olan dini dözümsüzlüklər bu hisslərin artmasına daha çox səbəb olur. Varlı dövlətlərlə kasıb dövlətlər arasında olan fərq çox sürətlə artıb qlobal miqyasda problemə çevrilmiş, qlobal həmrəyliyin çürüməsinə səbəb olmuşdur. Bu yaxınlarda İspaniyanın paytaxtı Madrid şəhərində keçirilmiş "Sivilizasiyaların alyansı" forumu məhz bu problemlərin həlli yollarını tapmaq üçün çağırılmışdır. Yüzdən çox ölkənin iştirak etdiyi bu foruma Azərbaycanın qatılması və orada ölkəmizə sivilizasiyaların-dinlərin tolerantlıq nümunəsi kimi baxılması sevindirici bir haldır.

Qeyd etdiyimiz kimi, sivilizasiyanın müvəffəqiyyəti və ya məğlubiyyəti xalqın mənsub olduğu dindən bilavasitə asılıdır. Əlbəttə, müasir dövr üçün din qəbuledilməz variantda başa düşülürsə arzu edilən sivilizasiyada özünə yer tapa bilməyəcək. Artıq göründüyü kimi müasir dövrün tələbləri dini mədəniyyət üçün xüsusi xarakter daşımağa başlamışdır. Bu xüsusi xarakter maddi rifah və elmi inkşafa söykənmiş inam formatında başa düşülür. Bəzi ideoloqlar təsdiq edirlər ki, Qərb dünyası öz dini inamını itirmiş, artıq mənəvi iflasa uğramışdır. "XVII əsrdə ingilislər Karl I – boynunu vurduqları kimi Allahın da "boynunu" vurdular: onlar bütün bəşəriyyəti öz mülkiyyəti elan edərək işçi, qulluğçu statusundan çıxmalarını, azad sahibkar, ali mülkiyyətçi olmalarını bəyan etdilər. Artıq elmə olan dini inam millətçilik kimi bütün yer kürəsinə yayılmışdır...Məhz qərb dünyasında mövcud olan postxristian dini müasir dövrdə bəşəriyyəti həqiqi bədbəxtçiliyə gətirib çıxardı (4, s.385).

Bu fikirlərlə qətiyyən razılaşmaq olmaz. Belə ki, müasir dövr üçün Qərb öz dini inamını itirməmiş yalnız onu zamanın tələbinə uyğun dəyişmişdir. Bu proseslər Şərq dünyasında da baş vermiş, sivilizasiyaların və dinlərin tarixi inkişaf prosesi Azərbaycan dövlətində də vaxtilə təkrar olunmuşdur. Keçmiş tarixə nəzər saldıqda Azərbaycanın atəşpərəstlikdən İslam dininə və mədəniyyətinə transformasiya olması Avropanın bir çox dövlətlərində mövcud olan Katolisizm cərəyanının islahatlar nəticəsində dəyişərək Protestant cərəyanına çevrilməsi prosesini xatırladır. Bəşər tarixində mövcud olan sivilizasiyalar müxtəlif xalqların bəzilərinə güclə, bəzilərinə isə azad seçim vasitəsilə yayılırdı. Hər iki halda din bu proseslərdə fəal iştirak edirdi. Son iki yüz ildə Avropada başlanan yeni xristian sivilizasiyası mövcud olan İslam sivilizasiyası ilə qovuşaraq uzaq Çin-Konfusiçilik sivilizasiyasiyasına qədər uzun bir yolu dialoq, qarşılıqlı hörmət, ümumiyyətlə tolerantlıq ənənələrinin möhkəmləndirilməsi kimi vacib fəaliyyət vasitəsilə başlamış və müəyyən zaman kəsiyində bu proseslərə qısa fasilələr vermişdir. Bu proseslərdə Azərbaycan kimi bütün dünyəvi dinlərə hörmətlə yanaşan bir dövlətin iştirak etməsi bizi daha da çox sevindirir. Bu məqalədə müzakirə obyektinə çevrilən problemlər qlobal miqyasda müzakirə və tədqiq edilən problemlər çərçivəsinə daxildir, desək yanılmarıq. Lakin bu faktorlar bizim düşündüyümüz qədər də heç də sadə və asan bir məsələ olaraq qalmayacaqdır. Məqalənin əvvəlində qeyd edildiyi kimi, Qafqaz bölgəsində XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində baş verən hadisələr onu göstərir ki,

geosiyasi proseslərə nəzarət etmək istəyən qüvvələr tərəfindən xüsusi hazırlanmış dinlə, mədəniyyətlə ümumiyyətlə sivilizasiya ilə heç bir əlaqəsi olmayan fərdlər, qurumlar, missioner təşkilatlar böyük maliyyə institutlarına söykənərək dağıdıcı planlar hazırlamış və bu planları məhz bizim regionda Şərqlə Qərbin kəsişdiyi yerdə, Avropa ilə Asiyanı ayıran nöqtədə həyata keçirməyə çalışırlar. Bu qurumların söykəndiyi əsas ideoloji istiqamət "təmənçilik" prinsipləri bütün tərəqqipərvər insanlara məlum olduğu qədər, ona qarşı birgə, kəskin fəaliyyət tələb edir. Məhz XVII əsrdən XX əsrə qədər dünyada mövcud olan dinlərdə baş verən islahatçılıq prosesləri bəzi hallarda dindən, dini mədəniyyətdən uzaqlaşma kimi təhlükəli tendensiyalara yol açmış və bu boşluqdan yuxarıda qeyd etdiyimiz qurumlar ustalıqla istifadə etmişlər. Tarixdən məlumdur ki, bu uzaqlaşmalar və elmin sistemli şəkildə iqtisadi inkişaf prosesinə tətbiqi yeni inanc mənbəyinə, millətçiliyə və kommunist ideyalarının inkişafına yol açdı. Sonrakı mərhələlərdə bu ideyaların tam iflası və texnoloji proseslərin yeni mərhələyə keçməsi sürətlə tamamlandı. Lakin son vaxtlar Qafqaz bölgəsində şovinizm və revanşizm ideyalarının geniş vüsət alması təhlükəli məqamlardan xəbər verir. Bu təhlükələrə qarşı yeganə təsir edici qüvvə kimi dini mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi, müxtəlif dini konfessiyalar arasında başa düşülüb qəbul olunan prioritetlərin ortaya qoyulması və ümumi düşmənə qarşı müxtəlif dinlərin birgə fəaliyyətinin qəbul edilməsi olardı. Belə ki, bütün dünyəvi dinlərin ən böyük vəzifəsi xalqlar arasında dostluğun, əmin-amanlığın və ədalət prinsiplərinin bərqərar edilməsi sayılır. Sonrakı mərhələlərdə bu ideyaların tam iflası və texnoloji proseslərin yeni mərhələyə keçməsi sürətlə tamamlandı. Lakin son vaxtlar Qafqaz bölgəsində şovinizm və revanşizm ideyalarının geniş vüsət alması təhlükəli məqamlardan xəbər verir. Bu təhlükələrə qarşı yeganə təsir edici qüvvə kimi dini mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi, müxtəlif dini konfessiyalar arasında başa düşülüb qəbul olunan prioritetlərin ortaya qoyulması və ümumi düşmənə qarşı müxtəlif dinlərin birgə fəaliyyətinin qəbul edilməsi olardı. Belə ki, bütün dünyəvi dinlərin ən böyük vəzifəsi xalqlar arasında dostluğun, əmin-amanlığın və ədalət prinsiplərinin bərqərar edilməsi sayılır.

XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəli bəşəriyyətin qloballaşma proseslərinə sistemli şəkildə daxil olması ilə mövcud olan bütün köhnə stereotiplər öz əhəmiyyətini itirdi. Məlum oldu ki, qloballaşma prosesi yer üzündə bütün ictimai fəaliyyətin beynəlmiləlləşməsi ilə əlaqədardır və bu proses bəşəriyyəti vahid sosial-mədəni, iqtisadi, siyasi və digər ənənələr, qarşılıqlı təsir və münasibətlər sisteminə daxil edir.

Qloballaşma dini görüşlərə, mədəniyyətə və s. mühüm təsir göstərməkdədir. Eyni zamanda qloballaşma dinlərin və mədəniyyətlərin dialoquna da hərtərəfli şərait yaradır.

Məqalənin sonuna yaxın bildirmək istəyirik ki, mövcud olan sivilizasiyaları kənar, yabançı elementlərdən qorumağın ən əsas şərtlərindən biri həmin sivilizasiyaların daxilində mövcud olan dinlər arasında dialoqdan, qarşılıqlı məhəbbətdən və biri-birinin ənənələrinə hörmətdən asılıdır.

Şərq və Qərb sivilizasiyalarının paralel öyrənilməsi üçün xüsusi dövlət tədqiqat mərkəzinin yaradılması və bu tədqiqat mərkəzinin aparıcı dövlətlərin kütləvi informasiya vasitələri ilə sıx təmasda olması zamanın tələbinə uyğundur. Artıq heç kimə sirr deyil ki, kütləvi informasiya vasitələri dünya ictimai fikirlərinin formalaşmasının əsas elementi hesab edilir. Bu tədqiqat mərkəzinin əsas fundamental işi dövlətlərin, xalqların, mədəniyyətlərin unifikasiyası əvəzinə çoxqütblü mədəniyyətlər və sivilizasiyalar arasında balans və qarşılıqlı hörmət siyasətinin tədqiq edilməsi olacaqdır. Hər halda biz yeni bir mədəniyyət axtarışında olmayıb özümüzə məxsus olan sivilizasiyanı islam mədəniyyəti kontekstində çox diqqətlə öyrənib tədqiq etməliyik.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. H.İmanov, A.Əhədov. Orta əsrlərdə ərəb-müsəlman fəlsəfi fikri, "ULVİ-HƏYAT"nəşriyyatı, B., 2008.
2. Səlahəddin Xəlilov. Şərq və Qərb: ümumbəşəri ideala doğru. Fəlsəfi etüdlər."Azərbaycan Universiteti, B., 2004.
3. Könül Bünyadzadə. Şərq və Qərb: tarix və müasirlik //Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər, №4, 2009.
4. Арнольд Дж. Тойнби Дайсаку Икеда. Диалог Тойнби - Икеда, человек должен выбрать сам. М., ЛЕАН,1998.
5. R.N.Aslanova. XXI: Yeni mədəniyyət məkanına inteqrasiya. B., 2007.
6. Y.Rüstəmov. Sivilizasiyaların qarşılıqlı münasibəti. B., 2007.
7. А.Дугин. Философия политики. «Арктогея», М., 2004.
8. В.Н.Жданов. Исламская концепция миропорядка. М., 1991.
9. И.З.Левин. Ислам и национализм . М., 1988.

Расим МЕДЖИДОВ

ДИАЛОГ ЦИВИЛИЗАЦИЙ, ИЛИ КОНЕЦ?

Резюме

Интеграционные процессы между Западом и Востоком всегда оставались в центре внимания мировой общественности. Незначительные «вмешательства» в эти процессы сразу же создавали очень большие проблемы в мировой политической и общественной жизни. Эти проблемы всегда были актуальны и постоянно тревожили мировую политическую элиту. Основное внимание при этом уделялось техническим, прикладным аспектам этого феномена. Исходя из этого в данной статье мы приняли попытку изучить основные аспекты данной проблемы.

Rasim MEJIDOV

DIALOGUE OF CIVILIZATIONS OR THE END?

Summary

Integration processes between East and West have always been in the focus of world attention. Minor "interferences" in these processes created at once the great problems in the world political and public life. These problems were always relevant and constantly worried the global political elite. With this, the most attention was paid to technical and applied aspects of this phenomenon. Proceeding from this we have tried in the article to study the basic aspects of the given problem.

Açar sözlər: sivilizasiya, İslam, fəlsəfə, xristianlıq, qloballaşma, Şərq, Avropa, Asiya.
Ключевые слова: цивилизация, ислам, философия, христианство, глобализация, Восток, Европа, Азия.
Key words: civilzation, Islam, philosophy, Christianity, globalization, East, Europe, Asia.

UOT 1.091

Şakir HƏMZƏYEV
Bakı İdarəetmə və Texnologiya Kolleci,
Tarix və fəlsəfə müəllimi

FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİNİN FƏLSƏFİ MAHİYYƏTİ BARƏSİNDƏ*

Òàíðûíûí îíëàðà ãèñìÿò åòìÿäèéè ùÿð øåéÿ ñàùèá ÷ûõìàã èñòÿéÿí åðìÿíèëÿð òÿêæÿ òîðïàãëàðûìûçà âÿ ìÿòóáÿõèìèçÿ øÿðèê ÷ûõìàãëà èøëÿðéíè áèòìèø ùåñàá åòìèðëÿð. Îíëàð ìàääè - ìÿäÿíèééÿò àáèäÿëÿðèìèçÿ ñàùèá ÷ûõìàã ö÷öí äÿ äÿðèäÿí - ãàáûãäàí ÷ûõûðëàð, бир чох мусиги алятляримизи, мусиги ясярляримизи, мащныларымызы юз адларына йазмагла мяшьулдурлар. Ñîí âàõòëàð ися îíëàðûí äèããÿò ìÿðêÿçèíäÿ узун иллярдян бяри юзялляшдирмяк щясрятиндя олдуглары "Ñàðû ýÿëèí" ìàùíûñûäûð. Íèéÿ åðìÿíèëÿð ìÿùç áó ìàùíûéà ýþç äèêèáëÿð?

Ìÿñÿëÿíèí ìàùèééÿòè î ãÿäÿð äÿ ñàäÿ äåéèë. Þçëÿðèíè ýóéà äöíéàíûí ãÿäèì õàëãû êèìè òÿãäèì åòìÿê èñòÿéÿí åðìÿíèëÿðèí ÿñë íèééÿòëÿðèíè áàøà äöøìÿê ö÷öí áó ìÿãäëÿíè îõóìàã êèôàéÿò åäяð.

Åëÿ ñþçëÿð, áàéàòûëàð, ìàùíûëàð мювжуддур êè, ýöíäÿëèê ùÿéàöàà онларын ööñóñè éåðи вардыр. Ëàêèí áó ìöãÿääÿñ ìÿíÿâè àáèäÿëÿð ëàçûìûícà þéðÿíèëìÿäÿí, òÿdãèã åäèëìÿäÿí ðàëãà ÷àöäûðûëûð. Бу ишлярин áÿñèò ôîðìäàà âÿ çÿèô апарылмасындан äöøìÿíëÿð ùÿìèí àáèäÿëÿðè юзляриня аид етмяк цчцн мящарятля истифадя едирляр. Áåëÿ áîøëóãëàð ÿäÿáèééàòûìûçàà, ÿäÿáè äèëèìèçäÿ éöçëÿðëÿ, ùÿòòà ìèíëÿðëÿäèð. Òàðèõè áàõûìäàí éàíàøñàã, ùÿð áèð ñþçцн, àäын âÿ ìàùíûнын óëó áàáàëàðûìûçûí ìöãÿääÿñ âÿ ôÿëñÿôè òÿôÿêêöðöíäÿí ñöçöëÿðÿê áèçëÿðÿ ýÿëèá ÷àòдыьыны эюрярик. Бу бахымдан бèð íå÷ÿ ìàùíûíûí öñòöíäÿ äàéàíàðàã ôèêêðèìèí òÿñdèãèíÿ ÷àëûøàcàьам. Ùàíñûäûð áó ìàùíûëàð? "Ñàðû ýÿëèí", "Àïàðäû ñåëëÿð Càðàíû", "Ñîíà áöëáöëëÿð". Áÿëè, áó ìàùíûëàð èñòÿð òàðèõè áàõûìäàí, èñòÿðñÿ äÿ ôÿëñÿôè áàõûìäàí ÿâÿçñèç ìàùíûëàðäûð. Áó ö÷ ìàùíû ñîíðäàäàí éàðàíàí ìèíëÿðëÿ ìàùíû äÿéÿðèíäÿ ìöãàéèñÿ îëóíàí ìàùíûëàðäûð. Ян яввял эþööðÿê "Ñàðû ýÿëèí" ìàùíûñûíû . Бó ìàùíû телевизийа васитясиля òÿùëèè åäèëÿíäÿ ùÿéÿжàíûìû ñàðëàéà áèëìÿäèì. Íåcÿ äÿ áó ìöãÿääÿñ ñþçëÿðÿ àñàíëûãèà, áÿñèò âÿ äöøöíöëìÿìèø øÿêèëäÿ òÿùëèè âåðèðëÿð. ßýÿð ìÿñÿëÿéÿ äöçÿöí éàíàøûëà áèëèíìèðñÿ, îíà òîõóíìàã ëàçûì äåéèëäèð. Бó ìàùíûíûí òÿùëèèéíè âåðÿí àëèì âÿ ìóñèãèøöíàñëàðà чатдырмаг èñòÿðäèì êè, ùå÷ îëìàñà ùÿéàòàà îëàí áèð øåéè äåéèí. Íåcÿ éÿíè, ñà÷ûí ócó ùþðöëÿíäÿ ãûçû ÿðÿ âåðèðëÿð, ùþðöëìÿéÿíäÿ éîõ. Ìàùíû áóíà èøàðÿäèð? Ùàðäàäàí ýþòöðöëöá áó ôèêèð, òàðèõèìçäÿ, ÿäÿáè ùÿéàòûìûçäà âàðìû áó ôèêèð? ßëáÿòòÿ, éîõ. Áó ìàùíûнын Àçÿðáàécàíûí ÿí ãÿäèì ìàùíûñû олдуьу данылмаз фактдыр. Áóíäàí ãÿäèì ìàùíû éîõäóð. Àçÿðáàécàíûí àäûíûí éàðàíìàñûíû òÿìñèè åäÿí áèð ìàùíûäûð. Ôèêêðèìèçè àéäûíëàøäûðìàã ö÷öí Ãóðàíûí ßíàì-78 àéÿñèíÿ ìöðàcèÿò åäÿðÿê: Åëÿ êè, Ýöíÿø ÷ûõàí âÿ (öôöäëÿðäÿ) èøûã ñà÷àí ùàëäà ýþðäö, åääè: "Áó ìÿíèì ряббимдир". Åé ìÿíèì Ãþâìöì, ùÿãèãÿòöÿí ìÿí ñèçèí Àëëàùà øÿðèê ãîøäóãëàðûíäàí åäéèëÿì». Áÿëè, Èáðàùèì öçöíö Ýöíÿøÿ òóòìàãëà áäééÿò åòäè. Òÿêàëëàùëûëûûьы ãÿáóë åòäè. Áóíäàí ñîíðà Àçÿðáàécàí õàëãû äöíéàäà èëê äÿôÿ Ýöíÿøë ìöãÿääÿñ ñàéàðàã îíó âÿñô åòìÿéÿ áàøëääûëàð. Îíà Øÿìñ, Øàì, Ñàðû Ãîâóí, Íàð, ñîíóíжó ôèêðèìèçÿ ýþðÿ "Ñàðû Ýÿëèí" äåääëëÿð. Ñàðû ýÿëèí дедикдя - áó ìàùíûäà Ýöíÿø íÿçÿðäÿ òóòóëóð.

Мясяляйя айдынлыг эятирмяк цчцн мащнынын сюзляриня фикир веряк.

1) Ñà÷ûí ócóí ùþðìÿçëÿð. Ñà÷ áóðäàà Эöíÿøèí øöäëàðûäûð êè, îíóí ócóí íåcÿ ùþðÿ áèëÿðëÿð. Î çàìàí 72 øöà (âÿù. Èáðàùèìèí), 72 õàëã îëóá. Áóíëàð ö÷öí î âÿùëÿð ýþíäÿðèëèá. Éàøëû àääìëäð èíäè äÿ áóíó çèêêðëÿðèíäÿ äåéèðëÿð. Áåëÿëèêêëÿ, ñà÷ Ýöíÿøèí øöàëàðûíû ÿêñ åòäèðèð.

2) Ýöëö ñóëó äÿðìÿçëÿð. Éÿíè ýöí ÷ûõìàìûø, ýöëö äÿðìÿçëÿð. Áó äà Ýöíÿøèí à÷ûëìàñûíà, îíóí ñÿùÿð-ñÿùÿð à÷ûëìàñûíà èøàðÿäèð.

---

* Məqalə fəl.e.d., prof. Əlikram Tağıyev və fəlsəfə doktoru Fikrət Nəbiyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

3) Ñÿíè ìÿíÿ âåðìÿçëÿð. ßëáÿòòÿ, Эöíÿø äöíéàíûíäûp, î ìöãÿääÿñäèð, ùÿéàò ìÿíáÿéèäèð. Îíó ôÿðäè ääàìà íåcÿ âåðÿ áèëÿðëÿð?

Иkinci мянada Иbrahim р. я bununla bцtрягяstliyя qarшы чыхaraq ишaгя edir ki, sянin mцqяddяsliyini onlar qябul etмяуясяklяr.

ßéèë öçöíäÿí þïöì,
Ãàðàíëûãäà ýþðìÿçëÿð.

ßëáÿòòÿ, Ýöíÿø ãàðàíëûãäà ýþðöíìöð. Áó äà ýöíäöçëÿð Ýöíÿøÿ áeééÿò åäèëìÿäÿí õÿáÿð âåðèð.

Áó äÿðÿíèí óçóíó,
×îáàí ãàéòàð ãóçóíó.

ßëáÿòòÿ, Ýöíÿøèí áàòìàñûíà èøàðÿäèð. Ãóçóëàð Ýöíÿø áàòìàьà ýåäÿíäÿ ýåðè ãàéûòìàëûäûð. Áÿëè, áóäóð áó ìöãÿääÿñ ìàùíûíûí ôÿëñÿôè ìÿíàñû! Áóíó äàùà ýåíèø øÿêèëäÿ èçàù åòìÿê îëàð. Áó ìàùíû òàðèõè áàõûìäàí Çÿðäöøтëÿð äþâðöíÿ øàìèë åäèëìÿëèäèð. Ñàðû сюзц ися сары éîõ, ñàðè îëìàëûäûð. Сари сюзцнцн 2 мянасы вардыр:

Ñàðè - ýåäÿí, ùÿðÿêÿò åäÿí Эöíÿø íÿçÿðäÿ òóòóëóð.

Ñàðè - ñèðàéÿò åäÿí, òÿñèð åäÿí (Ýöíÿøèí òÿñèðè) (ßряб-ôарс лöьÿòè, ñ.535).

Мащныда сары (сари) - щÿéàòûìûçäà ðîëó îëàí, òÿñèð åäÿí ìÿíàñûíäàäûð (Ãûç íÿçÿðäÿ òóòóëìóð).

Яgяr Sarы gяlinя eшq elan olunursa, mahnыda bunun яksi görцnцr:

Nя ola, bir gцn gюгям
Nazlы yarы цzцnц
Neynim, aman, aman,
Neynim, aman, aman,
Sarы gяlin.

Sual olunur, яgяr Sarы gяlin qыzdыrsa, ona eшq elan olunursa, onda aшiqin gюrmяk istяdiyi nazlы yar kimdir?

Buradan fikrimiz юz tяsdiqini tapыr ki, nazlы yar - Иbrahimin цzцnц gюrmяk istяdiyi yar - Allahdыr.

Bu sevda nя sevdadыr,
Ay nянян юlsцn Sari gяlin.

Yяni bu dяhшятli, qorxulu sevdadыr, bцtрягяstliyя qarшычыхma sevdasыdыr.

Budur «Sarы gяlinin» hяqiqi mahiyyяti, hяqiqi мянasы. Tarixi baxыmdan qiymяti olmayan bu mahnыnы ermянilягин onlara bu mahiyyяti baшa salanlarы яli ilя нядян юz адларына чыхmaq istядикляри айдын олур.

Щаггында сющбят ачажаьым икинжи ìàùíû èñÿ «Сона бцлбцлляр»дир.

Ãÿäèì Øèðâàí ôîëêëîðóíàà, ùÿì äÿ Àçÿðáàécàí ôîëêëîðóíàà õöñóñè éåð òóòàí áó мащнынын сюзляри áèðèícè ìàùíûäàí äà ãÿäèì äþâðÿ øàìèë åäèëèð.

Äÿðéàäà ýÿìèì ãàëäû,
Áè÷èëìÿìèø çÿìèì ãàëäû.

Ñþùáÿò áèðáàøà Íóùóí òóôàíûíà èøàðÿäèð. Äÿðéàäà ãÿðã îëäó Íóùóí ýÿìèñè (яslindя Qюvmц olmalыdыr)

Ñó àтäûì ùàðà äÿéäè?
ßëèì äèâàðà äÿéäè
Äèëèì, àьçûì ãóðóñóí,
Íÿ äåäèì éàðà äÿéäè.

Ñó áóðàäà øÿðÿ äåéèëèð. Éÿíè íÿ øÿð èø åòäèì êè, éûõûëäûì, ÿëèì äèâàðà äÿéäè.

Äèëèì, àьçûì ãóðóñóí,
Íÿ äåäèì éàðà äÿéäè? (Éàð Àëëàù äåìÿêäèð)

Áèç íÿ åòäèê êè, Àëëàùà õîø ýÿëìÿäè. Áèçè áó òóôàíëà (Íóùóí òóôàíû èëÿ) öç-öçÿ ãîéäó. Мяhz bu мяsяlяni dahi шairimiz Я.Хяqani юz яsяrlяrindя чох qabarыq шякildя тяsvir etmiшdir.

Вяd niyyятli adamlarын yaxшыlыьы olar вяd,
Yalanlarла fяxr etmяyi onlar etmiшdir adят.
Oьurluqda yox iшlяri, atalarы bilinmir,
Nя Adямdян тюгямiшляг, nя Иsadan budur sirr
Bu dцnyada гяhbярlягя rahib olur hяг biri,
O dцnyada axar su тяk dяyярsizdir iшlяri.
Arылarын quraq ildя dцzяltdiyi шan тякin,
Onlarын da beyinlяri bombош olur bil уяqin.
Мяscid evi onlar цчцn olmuш ушaq вешiyi,
Hям yatыrlar orada, hям dя bulayырlar hяг шeyi.
Baьlarында, Nuh nяsli тяk, aьaclarын yox barы,
Sevinclяri bir qarынын тяndirinin rцzgarы.
Açar ilя qыfыl kimi erkяk, diшidir onlar,
Tutduqlarы fяna iшdян baьlыlыq hasil olar.

Мяhz bu, Su (Шяг) addыmlara gюгя “Nuhun tufanы” Allah тягяfindян qачыlmaz idi!

Âÿ éàõóà:

Åâëÿðè êþíäÿëÿí éàð,
Áèçÿ ýöë ýþíäÿðÿí éàð.

Ìÿíà áóðàäà áåëÿäèð. Òóôàíäà áèð ãàðûíûí åâèíäÿí áàøëàéàí äàьûíòû áöòöí åâëÿðÿ ñèðàéÿò åòäè. Ùÿð øåé äàьûëäûãàäà ñîíðà Ýöíÿøèí ýþðöíìÿéè àçàäëûьà, àçàä îëìàñûíà èøàðÿ èäè. Áóðàäà áèçÿ ýöë éîõ, ýöí ýþíäÿðÿí éàð îëìàëûäûð ("Éàð" áöòöí ìèñðàëàðäà Àëëàùà èøàðÿäèð). ßýÿð ýöë îëñàéäû, äåéÿðäè ìÿíÿ ýöë ýþíäÿðÿí éàð, íÿ äåäèì Éàðà äÿéäè. Ìÿí þòÿí ìÿãàëÿëÿðèìäÿ Íóùóí Ãþâìöíöí (íÿñëèíèí) íÿëÿð åòäèéèíè ßôçÿëÿääèí Õÿãàíèíèí ñþçëÿðè èëÿ áéäûí øÿðù åòìèøÿì. Áÿëè, ùÿìèí íÿëÿðÿ ýþðÿ Íóù þçö Àëëàùûí ãàðøûñûíäà àжèç ãàëûá òóôàíà ðàçûëûã âåðìèøäèð.

Áó ùàäèñÿ Àäÿì ïåéьÿìáÿð cÿçàëàíäûðûëûá Йåð êöðÿñèíÿ ýþíäÿðèëÿíäÿí 1250 èë ñîíðà áàø âåðèá. Áó èëê ñèâèëèçàñèéàíûí ñîíó, ýÿëÿжÿê ñèâèëèçàñèéàíûí íÿñèëëÿðèíÿ Àëëàù òÿðÿôèíäÿí åäèëÿí õÿáÿðäàðëûã èäè.

Дярйада эямим галды
Бичилмямиш зямим галды.

Áóðàäà gÿìèìè, йохса ðàëã íÿçÿðäÿ òóòóëóð. Äÿðéäàà Íóùóí гþâìö (íÿñëè) гярг олду. Àéäûí ìÿñÿëÿäèð êè, Ãóðàíà, Èícèëÿ ýþðÿ Íóùóí ãàéûьû ñàëàìàò ýÿëèá éöêñÿê äàьäà äàéàíûð. Äåìÿê, ãÿðã îëàí ðàëãäûð.

Áè÷èëìÿìèø ãàëäû îíóí çÿìèñè. Äåìÿê ùàäèñÿ ìàé, èéóí àéûíäà îëóá êè, çÿìè áè÷èëìÿìèø ãàëûá. (Qюvmцn zямisi nязяrdя tutulmalыdыr).

Åëÿ éàð, éàð äåéèðëÿð,
Ùå÷ ìÿíè äåìèðëÿð.

Бу сюзлярин мянасынын ачылмасы белядир:

Èíñàíëàð ñóäà áàòàíäà ùàìû ÿëëÿðèíè ýþéÿ òóòóá Йàð, Йàð äåéÿðÿê ãûøãûðûð. Õèëàñ îëìàëàðû ö÷öí Éàðà éàëâàðûðëàð (йяни Àëëàùà). Ùå÷ ìÿíè äåìèðëÿð. Áó ñþçëÿð Íóùà èøàðÿäèð. Àõû ìÿí (Íóù) ñèçÿ éàëâàðûðäûì, ùàãàà ãàéûäûí дейирдим. Ãàéûòìàäûíûç. Èíäè Àëëàù, Àëëàù äåéèðñèíèç, ùå÷ ìÿíè äåìèðñèíèç. Ìÿí ñèçÿ éàëâàðàíäà ìÿíè ñþéöð âÿ ìÿñõÿðÿéÿ ãîéóðäóíóç.

"Cííà áöëáöëëÿð" ìàùíûсы äà 1-cè ìàùíûíûí òàðèõè äþâðöíÿ øàìèë îëóíóð.

Цчцнжц ìàùíû "Àïàðäû cåëëÿð Càðàíû" ìàùíûñûäûð. Áó ìàùíûíûí äà ìàùèééÿòèíè ôÿðäè àäàìäà àõòàðàíëàð éàíûëûðëàð. Ìàùíû òÿùëèë åäèëÿðêÿí ìöòëÿã áíà ñþç âÿ ñþçöí ìàùèééÿòè, îíóí ëöьÿòè ìÿíàñû òàïûëìàëûäûð. Ñþçöí ìÿíàñû à÷ûãëáíàíäà ôèêèð äÿðùàë îðòàéà ÷ûõûð, îíóí òàðèõè èëÿ éàíàøû Ñàðà ñþçö ÿðÿá-ôàðñ ëöьÿòèíäÿ áèð íå÷ÿ ìÿíääà èøëÿäèëèð. ßââÿëà ìàùíûäà èøëÿäèëÿí

ñþç Ñàðà éîõ, Ñÿðà îëìàëûäûð. Ñàðà òàìàì áàøãà ìÿíàëû ñþçäöð, áónун ìàùíû èëÿ ùå÷ áèð ÿëàãÿñè éîõäóð.

Ôèêðèìèçè òÿñdèã åòìÿê ö÷öí ùÿð èêè ñþçö òÿùëèë åäÿê:

Ñàð-à - ñûьûð÷ûí

Ñàð-à - äÿâÿ äåìÿêäèð.

Áó ñþçëÿðин мянасынын ачылмасы ñöáóò åäèð êè, мащныда Ñàðà éîõ, Ñÿðà сюзц îëìàëûäûð. Èíäè èñÿ Ñÿðà ñþçöíÿ íÿçÿð éåòèðÿê.

Ñÿðà - 1) åâ, 2) Ñàðàé, Ãÿñð.

Ñÿðà - Íÿьìÿ îõóéàí демякдир.

Áÿëè, ìàùíûíûí ñþçëÿðè âÿ ìÿíàñû áóíëàðäûð.

Ýåäèí, äåéèí Õàí ÷îáàíà,
Ýÿëìÿñèí áó Ìèë, Ìóьàíà.
Àïàðäû ñåëëÿð Ñÿðàíû
Áèð àëà ýþçëö ìàðäëû

Гейд етмяк лазымдыр ки, "Äÿäÿ Ãîðãóä" äàñòàíûíàà ÷îáàí "Ãàðàcà ×îáàí" êèìè âåðèëèð. Ãàðà áþéöê äåìÿêäèð – йяни mякanын Áþéöê ×îáàíы. Áó ìàùíûäà Õàí ×îáàí äåìÿêëÿ ìàùíûû Oðòà ÿñðëÿð äþâðöíÿ øàìèë åòìÿê îëàð.

Ìèë-Ìóьàí èñÿ, Ìóьëäàà øàìèë åäèëèð. (Ìóь - àòÿøïÿðÿñò äåìÿêäèð. Ìóьëäàð – aòÿøïÿðÿñòëÿð) Ìèë èñÿ î çàìàíëàð ïàðñëàð (àòÿøïÿðÿñòëÿð) þç ñÿðùÿäëÿðèíè äàøëàðû äèê (ìèë) ãîéìàãëà òÿéèí åäèðäèëÿð. Ìèë-Ìóьàí ñþçöíöí òàðèõè ìàùèééÿòè áóíëàðäûð. «Ýÿëìÿñèí áó Ìèë-Ìóьàíà, äïàðäû ñåëëÿð Ñàðàíû» дедикдя éÿíè éóðäóòóç, åâëÿðèìèç (Ñÿðà-2) ñåâèíæèìèç, øÿíëèéèìèç éàñà äþíäö, ùÿð øåéè ñåë äïàðäû мянасындадыр. Õàí ×îáàí éàéëàãäàí äþíìÿñèí, îðäàà ãàëñûí. Èíñàíëàð ïÿðÿí-ïÿðÿí äöøöá. Î çàìàíëàð ÷îõ âàõò Ìèë-Ìóьàíäà éóðäëàð ÿñàñÿí ÷àéûí ÿòðàôûíäà ñäëûíûðäû. Ýöжëö ñåë ýÿëÿíäÿ ùÿð øåéè éóéóá äïàðûрды.

Áÿëè, ìÿí áó ö÷ ìàùíûíûí, ÿëáÿòòÿ, ôÿëñÿôè ìàùèééÿòèíÿ ñþéêÿíÿðÿê òÿùëèëèíè âåðäèì. Áóíëàð òàðèõè, ôÿëñÿôè âÿ ìöãÿääÿñ ìàùíûëàðäûð. Áó ìàùíûëàðà áÿñèò ôîðìàäà éàíàøìàã ÿí àçû ýöíàùäûð.

Дюрдцнжц ìàùíû èñÿ "Éàðûí áàð÷àñûíäà ö÷ ýöë à÷ûääûð" ìàùíûñûäûð. Îõóжóéà èëêèí îëàðàã àéäûíëûã ýÿòèðìÿê ö÷öí Èìàìÿääèí Íÿñèìíèí ãÿçÿëëÿðèíäÿí èêè áåéò ìèñäë ýÿòèðñÿê, òÿáèè êè, éåðèíÿ äöøÿð.

Ñÿí ìàíà éàð îë êè, áèð äÿõè éàð èñòÿìÿç,
Êþíëöìöí äëëäàðû ñÿíñÿí, þçýÿ äèëäàð èñòÿìÿç.
Ðàùèáè - äåéð îëäó, îíäàí þçýÿ çöííàð èñòÿìÿç.

Øàèð áóðàäà "Éàð" ñþçöíöí ñûðô äèíÿ, éÿíè Àëëàùà àëä îëäóьóíó âóðьóëàéûð. Áåéòèí òÿùëèëè ýþñòÿðèð êè, Жÿííÿò áàьûíûí òàìàøàñû öçöíöí ýöëçàðûäûð. Êèì êè, î ýöëçàðû òàïäû, áàøãà ýöëçàð èñòÿìÿç. Ñà÷ûíûí õÿéàëûíû öðÿéèíäÿ ýÿçäèðÿí ðàùèáè îëäó, ííäàí áàøãà çöííàð èñòÿìÿç. (Çöííàð õðèñòèàíëàðûí ðèéàçÿò ÿëàìÿòè îëìàã öçðÿ, äëòäàí áÿäÿíëÿðèíÿ ñàðûäûãëàðû ñÿðò ãóðøàã). Áó áåéòëÿðèí èøûьû ÿòðàôûíäà " Éàðûí áàð÷àñûíäà ö÷ ýöë à÷ûääûð" ìàùíûñûíûí òÿùëèëèíÿ àéäûíëûã ýÿòèðÿê.

"Ö÷ ýöë"
Éàðûí áàð÷àñûíäà ö÷ ýöë à÷ûääûð.
Àь ýöë, ãûðìûçû ýöë, áèð äÿ ñàðû ýöë.
Ùÿð áèðèñè áèð-áèðèíäÿí þéìÿëè,
Àé äëà ýþç éàðûì, Àùó жåéðàíûì.
Àь ýöë, ãûðìûçû ýöë, áèð äÿ ñàðû ýöë.

Áÿëè, мащнынын áó áÿíäиндя санки "Çÿðäöøт"ëÿðèí òàðèõèíäÿí õÿáÿð âåðèëèð. Áóíó ííà ýþðÿ ãåéä åäèðÿì êè, Çÿðäóøтëяðиí Ïåéьÿìáÿðè, ìÿíèì òÿããèãàòûìà ýþðÿ "Пейьямбярин Èìàìû" Èáðàùèì îëìóøäóð. Áó ìàùíû Èáðàùèìèí цçöíö óëäóçà, àéà âÿ ýöíÿøÿ òóòìàñûíäàí õÿáÿð âåðÿí

ìàùíûäûð. Бурада да fикримизи айдынлашдырмаг цчцн Гуранын Янам-78 айясиня мцражият едяк:

Åëÿ êè, Эöíÿø ÷ûõàí âÿ (öôöãëÿðäÿ) èøûã ñà÷àí ùàëàà ýþðäö, äåäè: "Áó ìÿíèì ðÿááèìäèð. Åé ìÿíèì Ãþâìöì (íÿñëèм), ùÿãèãÿòÿí ìÿí ñèçèí (Àëëàùà) øÿðèê ãîøäóãëàðûíäàí äåéèëÿì". Èáðàùèì Óëäóçà, Àéà öç òóòäóãäàí ñîíðà Ýöíÿøÿ áàõûá îíóí òèìñàëûíäà äöíéàäà èëê äÿôÿ Аллаща öçöíö òóòìóøäóð. Íóùàäí ñîíðà éàðûí áàõ÷àñûíäà ö÷ ýöë дедикдя ìÿùç áóíëàðа ишаряäиð. Áóðàäà "Éàð", Íÿñèìèäÿ îëäóьó êèìè, Äëëàùà äåéèëèð. Áÿëè, èëê äÿôÿ "Éàð" ìÿùç Äëëàùà äåéèëèá. Áóðàäà áàõ÷à Àëëàùûí "ëþâùó Ãÿëÿì" èëÿ ÷ÿêèá éàðàòäûьû Кàèíàòäûð, Óëäóç, Ýöíÿø, Àé ñèñòåìèäèð. Áóíà ö÷ áàжû äà äåéèëèðäè î çàìàíëàð. Àь ýöë, ãûðìûçû ýöë, áèð äÿ ñàðû ýöë. Àь ýöë áóðàäà Aéà äåéèëèð. Ãûðìûçû ýöë Уëäóçà äåéèëèð âÿ éà Уëäóçà èñòèíäà åäèëèð. Ñàðû ýöë èñÿ óëäóçëàðûí øàùû, àòÿøïÿðÿñòëÿðèí Èáðàùèìèí àðäûíжà ñèòàéèø åòäèéè øàì-øÿìñ äåéèëÿí Эöíÿøäèð. Ö÷ ýöë äöíéàäà, âàðëûãëàð àëÿìèíäÿ ÿâÿçè îëìàéàí, щÿð áèðèñè áèð-áèðèíäÿí þéöíìÿëè улдузлардыр.

Éÿíè Èáðàùèì áóíëàðûí ùÿð áèðèíÿ àéðû-àéðûëûãäà öç òóòìóøäóð.

“Àé àëà ýþç éàðûì", "Àùó cåéðàíûì".

Áóðàäà Àé, àëà ñþçöня эялдикдя - àëà áÿõøèøÿ äåéèëèð. Éÿíè Àëëàùûí èíñàíëàðà áÿõø åòäèéè Кàèíàò íÿçÿðäÿ òóòóëóð (ìàääè àëÿì).

Ýюç (ýþç éîõ) èñÿ – 1) ñå÷ÿí, àéûðûá áÿéÿíÿí, 2) áÿçÿíìèø. Éÿíè Àëëàùын áó ìàääè äöíéàíû áÿçÿéèá, cèëàëàéûá èíñàíëàðà áÿõø åòäèéè ìàääè äöíéà íÿçÿðäÿ òóòóëóð.

Àùó cåéðàíûì èñÿ - î çàìàíëàð "Çÿðäóøтляр" Àòÿøýàùа (äèíè îжàьà) "Àùó Ìÿàç" äåéèðäè-ëÿð. Éÿíè "ñûьûíûëàí, ñûьûíàcàã éåðè". Èíñàíëàð Àëëàùà éåðäÿ "Àùó Ìÿàç" äàñèòÿñèëÿ ìöðàcèÿò åäèðäèëÿð. Îíëàðûí èñÿ áó ìöãÿääÿñ ìöðàcèÿòè "Cåéðàí áòòö" âàñèòÿñè èëÿ èäè.

Àùó жåéðàí - ãûçûë cåéðàí (Ìÿêêÿäÿ жåéðàí øÿêëèíäÿ îëàí ãûçûë áòò. Áàõ: ßðÿá.-ô.ëöь. ñ.28). Àùó-áÿð-cåéðàí áàëàñû. Ùÿìÿë áöðcö. Áÿëè, ÷ÿêäééèìèç áó ìèñàëëàð ôèêðèìèçè áèð äàùà òÿñdèã åäèð.

Àùó-ÿôьàí-àù-íàëÿ, ôÿðéàä. Ìàùíû áó íîòëàð öçÿðèíäÿ ãóðóëìàëûäûð. Ìàùíûíûí èêèíжè áÿíäèíè òÿùëèë åäÿê.

Àьcà ýöëöí ãàïûñûíäàí áàõìàëû,
Ãûçûë ýöëö äÿñòÿ òóòóá áàõìàëû,
Ñàðû ýöëö òÿð áóõàьà òàõìàëû
Èëàù, ñàðû ýöëö òàõìàëû.

Aь - áóðàäà яslindя *aq* olmalыdыг: йяни áàõûìñûç, àéðû îëàí, *жàí* èñÿ ìÿêàí äåìÿêäèð. Àьcà áóðàäà Àãcà îëìàëûäûð. Àqcà - òàåå îëìàéàí, áàxûìñûç, àéðû ìÿíàñûíäàäûð.

Áóðàäà Aé íÿçÿðäÿ òóòóëóð. Ìÿëóì ìÿñÿëÿäèð, Ýöíÿø ñÿùÿð gюrцnцr, àõøàì isя ýþðöíìöð. Óëäóçèàð éàëíûç àõøàìëàð ýþðöíöð. Àé èñÿ ñÿùÿð âÿ àõøàì ãàïûëàðû èíñàíëàðûí öçöíÿ à÷ûð. Ùÿì äÿ î áèðèëÿðèíÿ íèñáÿòÿí Aé äàùà éàõûíäûð èíñàíëàðà. Êàèíàòà gюrя uzaqdыr, èíñàíëàð ìÿùç 1-cè îíóí ãàïûñûíäàí êå÷ÿðÿê áàõûðëàð.

"Ãûçûë ýöëö äÿñòÿ òóòóá áàõìàëû", áó óëäóçëàð òîïëóñóíà èøàðÿäèð. Èíñàíëàð ýåжÿëÿð áöòöí óëäóç ñèñòåìèíÿ òàìàøà åäèðëÿð.

"Ñàðû ýöëö òÿð áóõàьà òàõìàëû". Áó Эöíÿøäèð êè, àíàëàðûìûç, áàcûëàðûìûç, ýÿëèíëÿðèìèç ìÿùç Эöíÿø, àéïàðà øÿêëèíäÿ ãûçûëäàí áîéóíëàðûíà áîéóíáàьû òàõûðëàð êè, áó äà áóõàьûí àëòûíà äöøöð.

Илah cагы gцlц - áó âóðьó Èáðàùèìèí ìÿùç "Ñàðû Эöíÿø"ÿ öçöíö òóòóá Ðÿáбèì, Cÿíèí øÿðèêèí éîõäóð, äåìÿñèíÿ éþíÿëÿí âóðьóäóð.

Илah – sагы gцl.

Илah – Allah, Tanrы demяkdir.

Илahя - qadыn Allah, sяnяm

Илahi - 1) Allaha aid, Allaha dair; 2) yerdя olmayan, yerdя tapыlmayan (Эцняш timsallы)

Ùÿùàéÿò, ö÷öícö áÿíäÿ íÿçÿð éåòèðÿê. "Àь ýöëö áÿíçÿòäèì ýþéäÿ ëà÷ûíà". Áÿçÿí ãàíàä øÿêëèíäÿ éàðûì÷ûã ýþðöíöð. Áó èñÿ ìÿьðóðëóã âÿ ýþçÿëëèê ðÿìçè Ëà÷ûíà èøàðÿäèð.

"Ãûçûë ýöëö äöçäöì éàðûí ñà÷ûíà". Ñåâýèëèëÿð ýöëëÿðè ñà÷à äöçöðëÿð êè, áó äà óëäóçëàðûí ðÿìçè, îíëàðà èøàðÿäèð. Ýöë òîïëóñóíà, óëäóçëàð òîïëóñóíà èøàðÿäèð. «Èáðàùèì Ãóðààíäûð ýöëöí ö÷öíÿ». Áó èñÿ áöòöíëöêëÿ ôèêðèìèçÿ òÿñdèã ýÿòèðèð. Áÿëè, Èáðàùèì þçöíö áó ö÷ óëäóçà ãóðáàí åòìèøäèð. Áóíóíëà î, äöíéàäà èëê äÿôÿ áöòïÿðÿñòëèéÿ ãàðøû чыхараг юçöíö, ôèêðèíè òÿêàëëàùëûåà éþíÿlòäè. Áóíà ýþðÿ äÿ îíó õàì ýþíÿ ñàðûéûá äþéäöëÿð. Ôèêðèíäÿí äþíìÿäè. ×öíêи áó éîëäà þçöíö ãóðáàí äåìèøäè. SSí íÿùàéÿò, îíó éóëåóíäàí öîíãàë ãàëàéûá îäà àòäûëàð. Îä éàíûá ãóðòàðàíäà ýþðäöëÿð êè, Èáðàùèì ñàëàìàò ãàëûá. Éåð èñÿ ýöëöñòàíà äþíöá (áàõ: "Äÿäÿ Ãîðãóä" äàñòàíû). Áóíäàí ñîíðà íÿèíêè éåðëè ääàìëàð, ùÿòòà o çàìàí ìþâæóá îëàí 72 õàëã âÿ äþâëÿò она èìàí ýÿòèðäèëÿð. Îíóí âÿòÿíè Àçÿðáàécàí Ãèáëÿýàù îëäó. Áó ùàãäà ýåíèø ìÿëóìàò ååðèëèá. Áóäóð, áèçÿ ääè ýþðöíÿí ìàùíû, ëäêèí ðóùà òÿñèð åäÿí, àíàëîãó îëìàéàí, ôÿëñÿôè ìÿíà äàøûéàí ìàùíûëàðûí ìÿíäëàðû.

Бешинсè ìàùíû "Ùÿñðÿòèíäÿéÿì" ìàùíûñûäûð. Бó ìàùíûíûí да ñþçëÿðèíÿ диггят йетиряк.

Ñÿíñèç óçóí ýåæÿ éóõóì ÷ÿêèëÿð
Öñòöìÿ äöíéàíûí îäó òþêöëÿð.
Ñÿíñèç àøèãèíèí, Éàð, áåëè áöêöëÿð
Îëàðàì ãóðáàíûí, ñÿíèíëÿ ùÿð àíûí,
Ùÿñðÿòèíäÿéÿì, ùÿñðÿòèíäÿéÿì.

Áó ìàùíûäà ùèññ îëóóóð êè, Èáðàùèì ïåéåÿìáÿðèí òÿçÿ-òÿçÿ Àëëàùà ñåâýèñè éàðàíûð. Ìÿëóì ìÿñÿëÿäèð êè, èëêèí ñåâýè ùèñcëÿðè îäëó îëóð. Î äà êè, ùÿð àíäà èíñàíû éàíäûðûð, þçöíÿ òàåå÷èëèêäÿí ÷ûõàðûð. Áèð àí ðàùàò áóðàõìûð. Õöñóñèëÿ, ñåâýèíèí Ìÿùÿììÿä Ôцçóëèíèí òÿáèðèí-cÿ äåñÿê, ÿí éöêñÿê çèðâÿñè Àëëàùa олан ñåâýèдир. Áÿëè, Èáðàùèìèí ñåâýèñè ùå÷ âàõò ñþíìÿéÿí Àëëàù ñåâýèñè èäè. Àäÿìäÿí, Íóùäàí ñîíðà.

Ñÿíñèç óçóí ýåæÿ éóõóì ÷ÿêèëÿð,
Öñòöìÿ äöíéàíûí îäó òþêöëÿð.

Áó áåéò éóõàðûäàêû ôèêðèí òÿñäèãè êèìè þçöíö áèð äàùà ýþñòÿðèð.

Ñÿíñèç àøиãèíèí, Йàð, áåëè áöêöëÿð
Îëàðàì ãóðáàíûí, ñÿíèíëÿ ùÿð àíûí,
Ùÿñðÿòèíäÿéÿì, ùÿñðÿòèíäÿéÿì.

"Ñàðû ýÿëèí"äÿ îëäóòó êèìè, áó íÿ ñåâäàäûð áèëìèðÿì. Èáðàùèì ùÿð äÿãèãÿ Àëëàùëà áàòëàíûð. Áó Йåðèí ñÿìàéà éþíÿëÿí èëê ðóùè éîëó èäè. Бу Èáðàùèìè ðàùàò áóðàõìûðды. Éàðñûç (Àëëàùñûç) áåëèíèí áöêöëÿcÿéèíи, éàøàìàòà éåð ãàëìàéàcàòûíû Ибращим ùèññ åäèðäè. Àëëàùà àøèã îëäóòóó, áàòëàíäûòûíû, ùÿð äÿãèãÿ áöòïÿðÿñòëÿðин îíóí þëòìóíÿ ôÿðìàí ååðÿcÿéè горхулу, дящшятли áèð øÿðàèòäÿ à÷ûã-àéäûí èçùàð åäèðäè. Àëëàùûí (Éàðûí) ùÿñðÿòèíäÿ îëäóòóó áèëäèðèðäè.

Îëàðàì ãóðáàíûí, ñÿíèíëÿ ùÿð àíûí.

Þçöíö äöíéà òàðèõèíäÿ èëê äÿôÿ ãóðáàí åäÿí ìÿùç Èáðàùèì îëóá. Î, öðÿêäÿí þçöíö ùÿð àí Àëëàù éîëóíäà ãóðáàí ååðìÿéÿ ùàçûð èäè.

Àøèãèí äÿðäëÿðÿ âàðñà äþçöìö
Ñåâýèëèì, éîëëàðäà ãîéìà ýþçöìö.

Áÿëè, áó ìàùíûëàð "õäëã äàñòàíëàðû"íà à÷ûëàí ãàïûëàð èäè. Èáðàùèì тякаллащлылыьы ãÿáóë åòäèêäÿí ñîíðà бунлар îíóí âÿñòèíÿ, Ýöíÿøÿ, Àéà, Óëäóçà ùÿñð îëóíàí èëê ñèâèë ìàùíûëàð èäè. Áó ìàùíûëàðû îõóéàí – ÿëáÿòòÿ, éåðëè-éåðèíäÿ, äöðõñò îõóéàí ìöьÿíèëÿðè - Èáðàùèì àøèãëÿðè ñàéìàã îëàð.

Алтынжы ìàùíû èñÿ "Ñåâäèéèì ö÷öí" ìàùíûñûäûð.

Àìàí, àìàí àéûðäûëàð
Êþíëöì ñÿíè àðçóëàð
Þëöðÿì ñÿíèí ö÷öí.

«Àìàí, àìàí àéûðäûëàð». Àìàí - áóðäàà жàìààò íÿçÿðäÿ òóòóëóð. Àðòûã áó ìàùíûäà Èáðàùèìèí ñîí íèäàëàðûäûð. Þëöìÿ ýåäÿí éîëäàäûð. Áöòïÿðÿñòëÿð артыг áó ôÿðìàíû вермишдир.

Êþíëöì ñÿíè àðçóëàð
Þëöðÿì ñÿíèí ö÷öí.

Àðòûã Èáðàùèì Àëëàùûí éîëóíäà þëöìöíö òÿñdèãëÿéèð. Àíжàã éåíÿ Àëëàùû àðçóëàéûð. Âÿäèíÿ íàõÿëÿô ÷ûõìûð. ×ûõà äà áèëìÿçäè. ßýÿð Àëëàùà áàьëàíàí èíñàí ôèêðèíäÿí äþíñÿ, Ãóðàí àéÿëÿðèíÿ ýþðÿ êàôèðëÿð ñûðàñûíà äöøÿð. Áóíó äà Èáðàùèì áèëèðäè. Îíóí ö÷öí äÿ ôèêðèíäÿí äþíìöðäö. Ííà âåðèëÿí èøýÿíжÿëÿðÿ àíжàã âÿ àícàã î äþçÿ áèëÿðäè.

Äîñòëàðûì äöøìÿí îëäó, åé Éàð!
Ñÿíè ñåâäèéèì ö÷öí, åé Éàð!

Áöòëÿðè ãûðäûьûíà ýþðÿ ùàìû îíäàí öç äþíäÿðìèøäè. ßí åòèáàðëû äîñòëàðû äà. ×öíêè Èáðàùèì îíëàðûí "éàëàí÷û äëëàùëàðûíà" ãàðøû ÷ûõìûøäû. Àëëàùà ÷àòäûðмышды ки, Èáðàùèì íèäàëàðû, Ибращим ôÿðéàäëàðû Àëëàùûí инсанлар ичярисиндян ñå÷äèéè ýþâùÿð èäè. Èáðàùèì äåäèéè êèìè åòмиш, юçöíö òÿðÿäöñöç ãóðáàí âåðìèøäèð.

Ãÿðÿíôèë ÿñäè íåéíèì.
Ñÿáðèìè êÿñäè íåéíèì.
Ãûçûë ýöë áè÷èì-áè÷èì
Þëöðÿì åé Йàð, ñÿíèí ö÷öí.

«Ãûçûë ýöë áè÷èì-áè÷èì». Èáðàùèìèí ýåжÿ ôÿðéàäû èäè áó. Óëäóçëàð èäè áè÷èì-áè÷èì. Ñÿáðèì êÿñèëäè. Àðòûã âàõò ãàëìàéûá, ñÿùÿð ùþêì èжðà îëóíóð.

Äîñòëàð, ãîùóìëàð éàõûí ýÿëìèð. Äöíéàéà äöøìÿí êÿñèëèá Èáðàùèì. Ùàìû îíóí þëöìöíö ýþçëÿéèð.

Ýöë ýöëÿ, áöëáöë ýöëÿ,
Ýöë õàðÿ äîëàøìûø.
Ýöë ýöëäÿí àéðû?
Ùåå÷ éàøàðìû àéðû?

«Õàð» áóðàäà äþðä ìÿíà äàøûéûð.

Áó êè÷èê áàéàòûäà áàõûí íÿ ùèêìÿò âàð. Áàõûí óëó áàáàëàðûìûçûí ùèêìÿòëè ôÿëñÿôè äöíéàñûíà.

Ýöë-ýöëÿ, áöëáöë ýöëÿ
Ýöë õàðÿ äîëàøìûø.

Áóðàäà Èáðàùèì âÿ Àëëàù òèìñàëëû ýöëëÿðäèð. Éÿíè áó âÿùlÿð, áàьëûëûã, áó ýþçÿëëèêëÿð, áàõûí õàðÿ äîëàøìûøäûð.

Õàð 1 - 1) òèêàí; 2) ýþéÿì àьàcû
Õàð 2 - éåéÿí, ýÿìèðèжè
Õàð 3 - çÿëèë, ùÿãèð, àë÷àã (àäàì)
Õàð 4 – 1) чàõìàã äàøû, áÿðê äàø; 2) иïÿê ïàð÷à íþâëÿðèíäÿí áèðè. Бó ñþç òÿíëèéèíÿ fикир верин. Ìàùíûäà áó ìÿíàëàð ùàìûñû âàð.

Ýöë 1-cè òèêàíà äîëàøìûøäûð. Éÿíè îíà Àëëàù ñåâýèñè áèýàíÿëèêäÿ ãàëäû. 2-cè ìÿíà - àðòûã øåéòàíà õèäìÿò åäÿí èíñàíëàð îíà âÿ Àëëàùà ãàðøû ÷ûõìàãëà (îíó þëäöðìÿêëÿ) àõèðÿò îäóíà öç òóòóðëàð.

3- cö ìÿíà - áó èíñàíëàðû çÿëèë, ùÿãèð àäëàíäûðûð. Ñàíêè îíëàðà éàçûьû ýÿëèð.

4-cö - áó çÿëèë èíñàíëàð Èáðàùèìèí èðàäÿñèíè, îíóí îäóíó ñþíäöðÿ áèëìÿéèá, îäó îäà áàьëàäûëàð êè, áó äà ìÿíàñûç áèð øåéäèð. Гиймятжя яâÿçè îëìàéàí, ãèéìÿòcÿ èïÿéèí ãÿäðèíè áèëìÿéèá îäà àòìàãëà ÷ûëïàã ãàëäûëàð.

Íÿùàéÿò, Èáðàùèìèí ñîí íèäàñû:

Áó äàьäà ìàðàë ýÿçÿð,
Òåëëÿðèí äàðàð ýÿçÿð,
Ìÿí éàðà íåéíÿìèøÿì!
Éàð ìÿíäÿí êÿíàð ýÿçÿð!

Ибращим сàíêè ñîíóíсó äÿôÿ Àëëàùà öç òóòóð. Îíóí âàðëûåûíà øöáùÿñè îëìàäûåûíû áèð äàùà áÿéàí åäèð.

Èáðàùèìè äþéöëäöêäÿí ñîíðà øåéòàíûí ÿìðè èëÿ (шåéòàí âÿ îíà õèäìÿò åäÿí Гироунун ÿìðè èëÿ) îäà àòäûëàð êè, "Äÿäÿ Ãîðãóà" äàñòàíûíäà áó ôèêêð äàùà ãàáàðûã øÿêèëäÿ ýþñòÿðèëèá.

Ócàëàðäàí ócàñàí
Ócà Òàíðû!
Êèìñÿ áèëìÿç íåcÿñÿí
Ýþðêëö Tàíðû!
Ñÿí Àäÿìÿ òàc ãóðäóí.
Øåéòàíà ëÿíÿò ãóðäóí.
Áèð ñó÷äàí þòÿðè äÿðýàùäàí ñöðäöí,
Èáðàùèìè òóòäóðäóí.
Õàì ýþíÿ ÷óëьääûí,
Ýþòöðöá îäà àòäûðäûí,
Îäó áóñòàí ãûëäûí.
Áèðëèéèíÿ ñûьûíäûì, ÿçèç Àëëàù.

Õîcàì ìÿíÿ ìÿäÿä! - äåäè. Ìÿäÿä - êþìÿê, éàðäûì äåìÿêäèð. Áÿëè, ÿçèç îõócóëàð, áóäóð Èáðàùèìèí óëäóçëàðûí òèìñäëûíäà Àëëàùà öç òóòìàьûí ìöãÿääÿñ ìÿíàëàðû. "Çÿíä - ßâàñòàéà" ýþðÿ, Èáðàùèìèí ÷îõ ýþçÿë íèòãè, ùÿì äÿ ýþçÿë ìÿëàùÿòëè ñÿñè îëóá. Áó ìàùíûëàð ëàçûì øÿêèëäÿ ôîðìàëàøäûðûëapñà ìàùíû éîõ, ìöãÿääÿñ ìÿíàëû äàñòàí éàðàòìûø îëàðëàð. À÷ìàã ëàçûìäûð ìöãÿääÿñ ìÿíàëû ìàùíûëàðûí ôÿëñÿôÿñèíè. ×îãóð áèçèì áåëÿ ìàùíûëàðûìûç. Онлары тякжя хàëã ìàùíûлары кими гябул етмякля êèôàéÿòëÿíìÿê îëìàç. Хàëãûí ìèëëè ñÿðâÿòëÿðèíè ðàëãà чàòäûðìàã ëàçûìäûð. Бунлар Øÿðãèí ìöäðиê ôÿëñÿôÿñèäèð. Азярбайжан бó ôÿëñÿôÿëÿðèí àíà ìÿêàíûäûð, Øÿðã ôÿëñÿôÿñèíèí ìÿíáÿéèäèð. Бу мащныларын таðèõè èñÿ áÿëêÿ äÿ éöç ìèí èëëÿðäèð. Бó åcàçêàð ìÿíàëû ìàùíûëàð тÿêàëëàùëûьûí âÿñôèäèð.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ərəb-Fars lüğəti. Bakı, 1985.
2. Avesta. Bakı, «Azərnəşr», 1994-1995.
3. B.Şirvani. Leyli və Məcnun. Bakı, «Azərnəşr», 2003.
4. A.A.Bakıxanov. Seçilmiş əsərləri. Bakı, «Yazıçı», 1984.
5. Qobustan xalçaları.
6. Ə.Xaqani. Seçilmiş əsərləri. Bakı, «Azərnəşr», 1978.
7. L.Kərimov. Azərbaycan xalçaları. Cild I,II, III. Bakı, 1976.

Шакир ХАМЗАЕВ

О ФИЛОСОФСКОЙ СУЩНОСТИ ОБРАЗЦОВ ФОЛЬКЛОРА

Резюме

Азербайджанская культура имеет очень древние образцы фольклора. До наших дней в памяти людей сохранились различные песни, среди них «Сары гелин», «Апарды селлер Сараны», «Сона бюльбюллер».

В статье указывается, что эти песни имеют глубокий философский смысл. Однако некоторые исследователи неверно толковали сущность этих песен. Принимая это во внимание, автор статьи раскрывает подлинный смысл этих песен.

Shakir HAMZAYEV

ABOUT PHILOSOPHICAL ESSENCE OF FOLK-LORE EXAMPLES

Summary

Azerbaijan is rich in the very ancient examples of folk-lore. The various songs of that period reached our days remained clearly in a memory of the people. Among them «Sary gelin», «Apardy sellar Sarany», «Sona byulbyullar», may be listed.

In the article it is noted that these songs possess great philosophical essence. However, some researchers have wrongly analyzed the main point of these songs. Taking this into consideration the author reveals and brings to light the true sense of these popular folk songs.

Ачар сюзляр: folклор, мащнылар, эцняш, эялин, fялсяfи мащиййят, ашигляр, йар.

Ключевые слова: фольклор, песни, солнце, невеста, философская сущность, влюбленные, возлюбленный.

Key words: folk-lore, songs, sun, bride, philosophical essence, lovers, sweetheart.

УДК 101.1

Турал МАМЕДОВ
Диссертант кафедры «История Азербайджана и общественные науки» БСУ

РОЛЬ ИДЕОЛОГИИ АЗЕРБАЙДЖАНСТВА В РАЗВИТИИ МЕЖКУЛЬТУРНЫХ СВЯЗЕЙ*

Если принять тезис, согласно которому общества эволюционируют, то мы должны согласиться и с тем, что на каждом историческом этапе существуют социальные, политические, морально-этические, экономические и идеологические факторы, обеспечивающие эволюцию. С этой точки зрения, подробный анализ социально-культурных параметров различной природы, способных обеспечить прогресс современных обществ, представляется совершенно нормальным. Известный американский социолог Дэниел Белл выдвинул интересный постулат, связанный с природой современного общества. Темп социального прогресса он увязывает со степенью консолидации социума. И, основываясь на этом, говорит о необходимости наличия сочетаемости, совместимости между властью и интеллектом. Д.Белл однозначно пишет, что “ темп социального прогресса зависит от степени, в которой власть сочетается с интеллектом ” (1, с. 546-547). Эту мысль следует понимать в широком смысле. Роль интеллекта в эволюционировании современных обществ социолог выдвигает на первый план. Он утверждает, что любой прогресс возможен только лишь при оптимальном использовании интеллектуального потенциала. Естественно, здесь необходимо учитывать исторический этап, пройденный конкретным социумом путь исторической эволюции, социально-культурный, политический, геокультурный и др. особенности окружающих его обществ. С этой точки зрения, вопрос сочетаемости (совместимости) власти и интеллекта представляет собой многоаспектную проблему. Одним из основных моментов этой проблемы является формирование Национальной Идеи и идеологии. Проблема сочетаемости, которую Д.Белл стремится выдвинуть на передний план, непосредственно зависит именно от содержания идеи и идеологии. Так как здесь совместимость больше всего должна пониматься как достижение спонтанно проявляющейся гармонии. Если между всеми стратами социума (в том числе, и между властью и интеллектуальной прослойкой) нет взаимопонимания, то нельзя говорить о каком-либо развитии в современном обществе. Это взаимопонимание может сформировать цивилизованный диалог, который зиждется на единстве, достигнутом на социально-экономической и культурно-духовной основе. Здесь на первый план выходит требование, с одной стороны, совместимости всех сфер в развитии современного общества, а другой стороны, наличие гармонии между социальными стратами, способными обеспечить эту сочетаемость. С этими моментами тесно связано и понятие “консолидированная демократия”. Если свести эти мысли в единое русло, лишний раз можно убедиться в том, что идея и идеологический фактор играют важную роль в сочетании, которое подчеркивает Д.Белл. И для азербайджанского общества данная особенность имеет особое значение. Эти два взаимосвязаных аспекта вопроса непременно следует отметить. Во-первых, как подчеркивает Ф.А. Хаек, “независимый ум или сильный характер редко встречаются у людей, не уверенных, что они смогут сами себя прокормить» (2, с.129). Имея в виду это обстоятельство, академик

* Məqalə fəl.e.d. Füzuli Qurbanov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Рамиз Мехтиев пишет, что, “Основной концепт президентства Ильхама Алиева заключался в формировании сильной экономической базы, что должно способствовать поэтапной трансформации массового сознания и социально-культурного базиса общества в русло постиндустриальных ценностей и демократических традиций» (3, с. 2). Во-вторых, нельзя забывать, что “идея предстает не случайным порождением человеческого разумения, а выступает естественной предпосылкой современного состояния человеческого общества» (Алексис де Токвиль). Оба тезиса объединяет положение о необходимости гармонии экономического развития и идеи. И по этой причине демократизация, модернизация общества и в целом социально-культурная трансформация “пересекаются в области” Национальной Идеи и идеологии. Исходя из этой мысли, мы намерены проанализировать связь идеологии азербайджанства с целым рядом аспектов модернизации общества.

Национальная идея Азербайджана имеет свою историю. Анализ Национальной Идеи в историческом аспекте и исследование ее связанности с идеей азербайджанства выполнены в работах академика Р.Мехтиева, проф. Н.Джафарова, проф. С.Халилова, проф. Р.Аслановой и других ученых. На современном историческом этапе фундаментальный тезис Национальная Идея “…зиждется на концепциях государственности, заложенных Гейдаром Алиевым, и будет основываться на модернизационном курсе современного Азербайджана» (4, с.38). То есть при формировании Национальной Идеи было самым серьезным образом принято во внимание единство государственности с тотальной модернизацией. Следует признать, что для современного исторического этапа такая постановка вопроса очень верна. Здесь основной принцип состоит в необходимости учитывания ускоренного развития различного вида связей между разделенными пространством государствами мира. Интенсивное развитие коммуникационных технологий фактически создало в человеческом обществе новые социально-культурные условия (см.: напр., 5). Столь интенсивное развитие взаимосвязей для стран, недавно обретших независимость, выдвигает на первый план фактор государственности. И по этой причине государственность должна занимать центральное место в содержании и стратегической цели Национальной Идеи. Наряду с этим в Национальной Идее должны найти свое отражение такие положения, как обновление, демократизация общества и формирование гражданского общества. Это свойство актуализирует очень важную особенность азербайджанства как идеологии. Так, параллельное осуществление развития государственности и тотальной модернизации общества представляет собой сложный исторический процесс и имеет множество аспектов. Эти аспекты должны составлять единство. Развитие государственности требует изменений в сознании, социальной среде, философии управления, экономическом прогрессе. Тотальная модернизация общества также требует, наряду с внутренними изменениями, оптимального учитывания происходящих в глобальном масштабе социально-культурных, политических, геополитических, геоэкономических, геокультурных и др. изменений. Здесь необходимым условием является достижение гармонии закономерностей внутренней эволюции с закономерностями глобального развития. Еще в начале XX века Ахмед бек Агаев, имея в виду национальную идею, писал: “Она была истоком самых великих подвигов в истории и снова будет. Без нее многие народы до сих пор изнывали бы под тяжелым гнетом чужеземцев и благодаря ей еще многие найдут приемлемый выход” (6).

Положение о том, что национальная идея выступает в качестве спасителя общества, и сегодня имеет силу. По сути, философскую основу этого можно найти в мыслях И. Канта об идее (См.:7). Кант считал идею понятием чистого разума. В этой ипостаси идея может быть понята как самый общий принцип, придающий человеческому

познанию цель. Другими словами, идея представляет собой феномен разума, придающий человеческой деятельности содержание, смысл и цель. Идея всегда направляет человеческую деятельность к цели, придает ей целенаправленность. Одновременно в стратегии эту цель определяет идея. Стало быть, идея представляет собой и цель, и «путь», ведущий к этой цели. В этом смысле А.Агаев полностью прав: «путь», ведущий индивидов и общество к цели, – это идея". Она стимулирует всю деятельность людей, призывает их к свободе. Причем создает образ далеких целей как отдельного индивида, так и общества в целом. Если какой-либо этнос не может создать образ своего будущего, то он неминуемо потерпит бедствие в лабиринтах истории. В этом смысле А. Агаев считает национальную идею основным средством для спасения от гнета. Если использовать современную научную терминологию, национальная идея является управляющим параметром государственности и свободы общества. Создание для нации адекватного образа будущего выражает основную сторону стратегического значения идеи и идеологии. Потому что для достижения такой стратегической цели необходимо наличие имеющей достаточный потенциал Идеи и обеспечивающей ее постепенную реализацию идеологической системы. Необходима такая идеология, которая может играть направляющую роль в деле осуществления развития государственности и успешной тотальной модернизации в рамках требований глобализации. На современном историческом этапе азербайджанство является идеологией, дающей возможность справиться именно с этой задачей. Такая постановка вопроса позволяет еще глубже осознать практическое значение идеологии азербайджанства в современных исторических условиях. Дело в том, что эта идеология проанализирована в разных аспектах. А здесь внимание концентрируется на оценке возможности азербайджанства как идеологической системы с точки зрения гармонии его идейной мощи и его практической эффективности способствовать развитию азербайджанского государства в соответствии с требованиями времени. Развитие независимой государственности – это отдельная очень большая задача. Тотальная модернизация общества также представляет собой сложную проблему, требующую достаточно глубокого креативного подхода. А осуществление модернизации общества в связке с построением независимого и демократического государства требует подхода, опирающегося на еще более сложную структуру, идейную базу. Так как идеология в общем и целом является ведущим параметром общества, то ее роль в этом процессе может быть решающей. В современных научных теориях содержатся идеи, подтверждающие истинность данного тезиса. Когда идеология придает приоритетное значение человеческому фактору, она бывает решающей. Причем речь идет о судьбе человека как на уровне индивида, так и коллектива. Человеческий фактор имел значение и для тех, кто в массовом порядке подчинял людей одной идеологической системе. Естественно, это понимается в негативном смысле как игра человеческими судьбами. Например, фашизм ради интересов одной группы использовал национализм для того, чтобы держать под властью миллионы людей. А.Мюллер еще в 1935 году писал, что "нация подразумевает общность ценностей, а национализм – сознание значимости этих ценностей» (8). Когда общество осознает значение общих ценностей, рождается национализм, и с этого момента личности, преследующие особые цели, могут мобилизовать эти миллионы людей ради своих групповых целей.

То есть, идеологический момент настолько силен, что если правильно определить факторы, объединяющие миллионы людей, то можно осуществлять тотальное управление. Однако на современном историческом этапе в содержании вопроса произошли принципиальные изменения. Сейчас ценности, объединяющие миллионов, с одной стороны, должны обеспечивать совместимость интересов между индивидом и общест-

вом, а с другой стороны, оба социальных полюса должны объединиться вокруг особой системы управления, называемой государством; одновременно оба аспекта должны соответствовать общему духу идущих в мире социально-политических, культурных, геополитических, геокультурных, геоэкономических процессов. Как видно, это более сложная и в равной степени позитивная по сути задача, чем требования времен третьего рейха. Поэтому исследование позитивного потенциала и эффективная пропаганда таких идеологий, как азербайджанство, представляет собой проблему, требующую очень серьезного и строгого научного подхода.

Модернизация сама по себе является сложным процессом и в каждой стране имеет свои особенности. А в идеологическом аспекте она создает серьезные проблемы. Многие из этих проблем берут свое начало именно в сформированной глобализацией социокультурной и политической картине. Например, некоторые люди претендуют на создание "супер идеологической системы", общей для всего мира. При этом будущее государств, недавно обретших независимость, их мало интересует. Перед этими идеологиями используется термин "пост", что фактически выражает неопределенность. В этом плане трудно не согласиться с одним замечанием российского исследователя А.Володина. В статье "Модернизация и глобализация: поиски поля равновесия» он пишет: "Кризис парадигмы современного обществознания делает гипотетическим планирование национального, регионального и мирового развития, тогда как появление «прорывных» направлений в данной области, по-видимому, потребует серьезной ревизии ныне господствующих представлений и поведенческих моделей, прежде всего в странах «золотого миллиарда». Преобразовательный потенциал науки может дать кумулятивный эффект нового, инновационного качества при выполнении двух предварительных условий: 1) отказа от господствующих идеологических концепций, «постмарксизма», «постлиберализма» и т.п.; 2) активное развитие горизонтальных кооперационных связей между учеными различных стран на независимой от политической власти основе"(9, с.2). Следовательно, должны существовать идеологические концепции, пригодные для каждого общества. В этом смысле, азербайджанство представляет собой глубокую по содержанию, основательную концепцию, имеющую стратегическую ценность для азербайджанского государства и общества на этапе модернизации. В этом качестве его значение еще больше осознается на фоне его способности совмещать развитие национально-духовных ценностей с развитием межкультурных связей в целом. Причем азербайджанство обладает возможностью осуществить это на уровне как индивида, так и общества. Другая сторона вопроса связана с тем, что азербайджанство способно гармонически развивать все эти факторы в соответствии с духом эпохи глобализации. Уже проведены некоторые исследования, учитывающие эти моменты (напр., см.: 10). В этом аспекте самую полную характеристику азербайджанства дал Гейдар Алиев. В речи на I Всемирном съезде азербайджанцев он подчеркнул: "…любая нация, любой народ не может жить только в рамках своей территории, жить в условиях национальной ограниченности. …Всех нас, азербайджанцев, объединяет наша национальная принадлежность, наши исторические корни, национально-духовные ценности, национальная культура - литература, искусство, музыка, фольклор, хранимые народом традиции. ...Однако в мире идут также и процессы ассимиляции. ...Нас всех объединяют, делают солидарными именно эти факторы и идея азербайджанства… Азербайджанство означает сохранение своей национальной принадлежности, своих национально-духовных ценностей, вместе с обогащением их синтезом, интеграцией с общечеловеческими ценностями и обеспечением развития каждого человека"(11). Выполнение идеологией этой функции осуществляется в

основном через развитие межкультурных связей. С этой точки зрения, межкультурные связи можно расценить как канал, способный сочетать на современном историческом этапе повышение человеческого потенциала с развитием взаимосвязей между различными культурными системами. Азербайджанство как идеологическая система и современна по содержанию и целям, и обладает необходимой для обеспечивания межкультурных трансформаций динамичностью. Вопрос о каналах трансформации культур на современном этапе является в высшей степени важным вопросом. Так как культуры, открытые другим культурным системам, в условиях глобализации могут обеспечить синтез национального и общечеловеческого. В других случаях возникает тенденция или к этнической замкнутости, или к ассимиляции с другими сильными культурными системами. Здесь первостепенное значение имеет то, что конкретная культурная система устанавливает контакты с другими культурными системами с учетом определенных идеологических критерий. Тогда может возникнуть вопрос, почему на современном историческом этапе именно идеология выступает в качестве ведущего параметра межкультурных связей. В определенной степени ответ на этот вопрос содержится в проведенных нами выше сравнениях. Суть вопроса состоит в том, что в современную эпоху человек, его духовно-моральные и культурные качества вышли на передний план. С одной стороны, развитие и свобода индивида как независимого существа, а с другой стороны, возрастание значения общих ценностей в результате интенсификации процесса тотальной коллективизации (в определенном смысле, глобализацию можно выразить и так) обеспечило выдвижение на передний план идеи, морали, духовных ценностей в большей степени, чем всех других социальных факторов. Сегодня специалисты не скрывают, что мысль, идея и половина культур превратились в ведущий фактор эволюции человечества. Идеология функциональна. Идеологию как систему характеризует ее функция.

Другими словами, идеология через свою функцию может подтверждать свое существование. И это означает, что она является динамической системой. С этой точки зрения, идеология представляет собой механизм реализации идеи в конкретных пространстве и времени. Здесь внимание концентрируется на свойстве идеологии создавать максимальную совместимость между местными и общими условиями. Так как на современном историческом этапе не может быть изолированного общества и, следовательно, идеологической системы. Негативные последствия этого, в первую очередь, компенсирует само общество.

Таким образом, азербайджанство является открытой и динамической идеологической системой, которая сфокусирована на человеческом факторе и способна сочетать национальное и общечеловеческое на современном историческом этапе. Оно представляет собой систему духовных ценностей, обеспечивающих формирование демократического общества в строительстве независимого государства Азербайджан. Азербайджанство как идеология обладает механизмом, создающим максимальные возможности для развития межкультурных связей. Этот механизм зиждется на такой особенности азербайджанской культуры (охватывает все три – фольклор, популярный и элитарный виды), как готовность к диалогу. Каналы трансляции азербайджанской культуры продолжают обеспечивать данный процесс. Это качество является основным фактором, обеспечивающим гармонию национального и общечеловеческого.

Список использованной литературы

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: Опыт социального прогнозирования. Пер. с англ. / Иноземцев В.Л. (ред. и вступ. ст.). М.: Academia, 1999. 956 с.

2. Хайек Ф. А. Дорога к рабству. М.: Новое издательство, 2005, 264 с.

3. Мехтиев Р. Определяя стратегию будущего: курс на модернизацию // «Бакинский рабочий», 10 января 2008, №4 (25738).

4. Мехтиев Р. Определяя стратегию будущего: курс на модернизацию// Философия и политические науки. Научно-теоретический журнал. AFSEA. Баку, 2008, №1(19), с. 16-41 (на азербайджанском языке). (Mediyev R. Gələcəyin strategiyasını müəyyənləşdirərkən: modernləşmə xətti // Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər. Elmi-nəzəri jurnal. AFSEA. Bakı, 2008, №1(19), s. 16-41).

5. Луман Н. Общество как социальная система. Пер. с нем./ А.Антоновский. М.: Издательство «Логос», 2004, 232 с.; Луман Н.Эволюция. Пер. с нем./ А.Антоновский. М.: Издательство «Логос», 2005, 256 с.

6. Агаев А.Б. Наши националисты // «Каспий», №207, 25 сентября 1903.

7. Кант И. Авторский сборник // Критика чистого разума. М.: Эксмо, Мидгард, 2007, с. 23-506.

8. Moeller A. Das drite Reich. Hamburg, 1935.

9. Володин А. Модернизация и глобализация: поиски поля равновесия // nazachot.ru/.../2403-Modernizacija%20i%20globalizacija:%20poiski%20polja%20ravnovesija%20.html

10. Курбанов Ф.М. Синергетические аспекты межкультурного взаимодействия // Взаимодействие культур в условиях глобализации.: М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2010, с.262-268.

11. Речь президента Азербайджана на I Всемирном съезде азербайджанцев. Баку, 9 ноября 2001 года (на азербайджанском языке). (Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi. Bakı, 9 noyabr 2001-ci il).

Tural MƏMMƏDOV

AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASININ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ƏLAQƏLƏRİN İNKİŞAFINDA ROLU

Xülasə

Məqalədə azərbaycançılıq ideologiyasının mədəniyyətlərarası əlaqələrin inkişaf etdirilməsində malik olduğu potensialın fəlsəfi təhlili verilmişdir. Müəllif göstərir ki, azərbaycançılıq mahiyyəti və məzmunu etibarı ilə müasir dünyanın tələblərinə tam cavab verən ideoloji konseptdir. Bu bağlılıqda məqalədə azərbaycançılığın demokratikləşmə ilə dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsinin vəhdətini təmin etməsi şərtləri təhlil edilir. Vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu prosesində həmin məqamın oynadığı prinsipial rol təhlil edilir. Müəllif belə qənaətə gəlir ki, azərbaycançılıq ideoloji sistem olaraq Azərbaycanın qloballaşma prosesində milli ilə ümumbəşəri dəyərlərin uyğunluğunu təmin etmək iqtidarındadır.

Tural MAMMADOV

THE ROLE OF AZERBAIJANISM IDEOLOGY IN DEVELOPMENT OF INTERCULTURAL RELATIONS

Summary

In the article philosophical analysis of the potential of Azerbaijanism ideology in development of intercultural relations is presented. The author shows that Azerbaijanism is an ideological conception completely agreeing with the requirements of the contemporary world by the significance and content. In this connection an analysis is made of the conditions providing for strenghening unity of Azerbaijanism with democracy and statehood. There is being analysed the principal role of the civic society in the process of building. The author draws such a conclusion that ideology of Azerbaijanism is a system capable of bringing national and universal values to conformity in the process of globalization in Azerbaijan.

Açar sözlər: ideologiya, azərbaycançılıq, mədəniyyətlərarası əlaqələr, milli və intermilli birlik, demokratikləşmə, müasirləşmə, vətəndaş cəmiyyəti, qloballaşma.

Ключевые слова: идеология, азербайджанство, межкультурные связи, единство национального и интернационального, демократизация, модернизация, единство, гражданское общество, глобализация.

Key words: ideology, Azerbaijanism, intercultural ties, unity of national and international, democratization, modernization, unity, civic society, globalization.

XARİCİ DÖVLƏTLƏRİN FƏLSƏFİ FİKRİNDƏN

УДК 101.1

Эдуард ГИРУСОВ
д.филос.н., проф. Российской Академии Государственной Службы при Президента России (Москва, Россия)

Ариз ГЕЗАЛОВ
к.ф.н., ст.н.с. Института философии, социологии и права НАНА, докторант Института философии Российской академии наук

СПЕЦИФИКА ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ЧЕЛОВЕКА И ПРИРОДЫ, ИСТОРИЧЕСКИЕ ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИОПРИРОДНОЙ СИСТЕМЫ*

Для человека как живого существа потоки вещества и энергии, идущие через его тело, продолжают оставаться непременным условием жизни. Главное отличие состоит в том, что у человека непосредственный обмен веществ с природой в значительной степени опосредуется производством предметов, необходимых для жизни и деятельности. Непосредственными (и то не полностью) остаются лишь процессы питания, дыхания, выделения и размножения. Благодаря изготовлению и применению орудий труда человек пошел в своей эволюции не столько по пути приспособления к окружающим условиям, сколько по пути их изменения соответственно своим нуждам и потребностям. Таким образом, человек нашел качественно новый способ разрешения противоречия между тем состоянием, в каком объекты находятся в природе, и тем, в каком они ему необходимы. Все остальные организмы тоже сталкиваются с этим противоречием. Растению или животному, например, требуются строго определенные вещества на построение своего тела и притом в строго определенном порядке связанные в полипептидные и нуклеотидные структуры. Естественно, что далеко не всегда нужные вещества находятся в окружающей среде и уж тем более они не бывают построены так, как это нужно организму. Поэтому каждый организм представляет собой своеобразную «фабрику» по расщеплению и преобразованию поступающих в него веществ при затратах строго определенных количеств энергии. Источником энергии для растений служит Солнце, а для животных — поглощаемое ими органическое вещество, богатое связанной энергией.

Фактически весь процесс эволюции организмов сводится к совершенствованию способов метаболических процессов. В суровой борьбе за существование побеждает тот, кто больше преуспеет в интенсификации обменных процессов. Только так решается в живой природе извечный вопрос, кто больше получит вещества и энергии и тем самым увеличит массу потомков.

По-видимому, никакого другого сверхъестественного смысла жизнь как биологический феномен не имеет. Она возникает и развивается как качественно новый более эффективный способ вечно идущего в природе круговорота вещества и энергии. Жизнь имеет смысл только в соотнесении ее с обменными процессами материального мира в целом как с системой более широкого порядка, по отношению к которой биологический этап является лишь частным случаем. Поиски смысла биологической жизни превращаются

* Məqalə fəls.e.d., prof. İlham Məmmədzadə tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

в неразрешимую проблему в том случае, когда обмен веществ рассматривается лишь как свойство живой природы. На самом деле обмен веществом и энергией является предельно широким свойством материального мира. С переходом к живой природе это свойство приобретает качественно новую специфику. Обмен веществ становится целесообразно саморегулируемым соответственно потребностям живого.

Способность организмов к саморегуляции обменных процессов образуется благодаря формированию в ходе естественного отбора информационных структур и совершенствованию путей передачи информации, поступающей как от внешней среды, так и от различных систем организма. Нетрудно заметить, что эволюционный процесс в органическом мире прежде всего связан с восходящим совершенствованием ***структур информационных:*** нервных клеток, головного мозга и средств сигнализации организмов в целях общения друг с другом.

Качественно иные формы развития информационных структур выработались в процессе человеческой истории, поскольку человеку пришлось решать принципиально иные задачи, чем остальным животным.

Дело в том, что при всем многообразии способов интенсификации метаболических процессов в борьбе за вещество и энергию все они на биологическом уровне осуществляются за счет перестройки структуры самих организмов и до некоторой степени за счет совершенствования каналов связи между организмами. Человек избрал иной путь. Как живое существо он тоже нуждается в обменных процессах со средой и, чтобы выжить, должен бороться за вещество и энергию, изыскивая все новые способы интенсификации метаболизма. Однако достигается это не столько путем непосредственного изменения структуры самого организма, сколько путем развития знаний о мире и совершенствования орудий труда, с помощью которых он изменяет природу в своих целях. Структурные изменения организма у человека если и происходят, то главным образом опосредованно, через изменение орудий труда и всей совокупности жизненных условий.

Совершенно не правы те, кто утверждает, что биологическая эволюция человека с появлением цивилизации прекратилась, что за последние несколько тысяч лет человек практически не изменился. Биологическая эволюция человека продолжается, и изменения, происшедшие в организме людей даже со времени античного периода, очень велики. Буквально за последние 20 лет отмечены существенные сдвиги как в соматическом, так и в психическом развитии, особенно молодых людей. Потребовалось даже специальное понятие «акселерация» для обозначения этого феномена. Человек своей деятельностью вносит столь существенные изменения в окружающую среду, что это непременно отражается на его физической и, тем более, психической организации. Другое дело, что биологическая эволюция человека приобрела явно опосредованный характер и определяется не столько биологическими, сколько социотехническими факторами. Она продолжается, хотя и в качественно измененном по сравнению с органическим миром виде.

Воздействие на объекты природы орудиями труда сразу поставило человека в исключительное положение по сравнению со всеми остальными существами. Для человека именно ***труд стал основным способом разрешения противоречия между естественным состоянием явлений природы и нужным ему состоянием.*** Поместив между собой и природой орудия труда, человек ***опосредовал*** обменные процессы и тем самым снял целый ряд ограничений масштабов и темпов этих процессов, которые существовали раньше. Отныне условием нарастания обменных процессов между природой и обществом стало совершенствование орудий труда, накопление знаний об окружающем мире и развитие средств использования природных ресурсов. Все это может развиваться значительно быстрее, чем шла естественная эволюция организмов, и, что самое главное, практически

безгранично. Кроме того, опосредование обменных процессов позволило людям создавать запасы вещества и энергии. Опосредованный характер труда неизмеримо расширил круг интересов человека, поскольку его стали интересовать не только биологически полезные свойства явлений, но и практически полезные свойства, по сути дела бесконечное многообразие свойств природных объектов.

Таким образом, вместо специфического места в процессах преобразования вещества и энергии наряду с другими организмами человек занял универсальное место в природе. Вместо соразмерности вещественно-энергетических процессов своей деятельности с деятельностью других организмов человек стал относительно независим. Благодаря труду люди создали себе искусственную реальность, которая заняла значительное место в естественно существующей реальности природы. Вне этой искусственной реальности, или «второй природы», как ее иногда называют, люди не могут существовать. Они должны ее постоянно поддерживать и расширенно воспроизводить, отбирая у природы все новые пространства суши (а подчас и воды) и расходуя на это все большее количество природного сырья. Быстрорастущее население требует все большего количества минеральных веществ, усложняющаяся структура общественных потребностей стимулирует поиск все новых средств их удовлетворения, а современное производство во всеоружии технических средств и громоздкой инфраструктуры стремительно распространяется по поверхности планеты, обрастая городами и средствами сообщения.

Труд с момента появления человека стал основным способом взаимодействия общества с природой. Все остальные формы этого взаимодействия отступили на второй план и воспринимаются обычно как несущественные. В отношении природы выработался своеобразный утилитарный взгляд, который И. С. Тургенев хорошо выразил устами Базарова:

Природа не храм, а мастерская, и человек в ней работник.

Согласно этим представлениям, если процесс труда и сопоставляется с возможностями природной среды, то, как правило, лишь в плане учета ее объективных свойств и отдельных закономерностей. Труд привыкли рассматривать как фактор, обслуживающий только потребности человека. Попробуем, однако, взглянуть на процесс труда с других позиций, уяснить его место и роль в природных явлениях и то, как он вписывается в природные круговороты вещества и энергии.

Совокупным результатом жизнедеятельности организмов является непрерывно идущий на Земле грандиозный процесс преобразования вещества из неорганического состояния в органическое и обратно. Этот процесс является основным и наиболее существенным для всей огромной системы биосферы. Можно считать, что пока он совершается нормально, беспрепятственно, биосфера находится в хорошем состоянии. В функциональном отношении биосфера может быть представлена как специфическое «производство» по созданию и преобразованию органического вещества на основе использования в основном энергии Солнца. Каждый вид и тем более биоценоз занимает определенное и, как правило, незаменимое место в природном конвейере преобразования вещества, обеспечивая его непрерывный и расширяющийся во времени характер.

Человеческое общество с момента своего возникновения также участвует в процессе движения вещества на планете, но делает это в высшей степени необычно для природы. Основным способом преобразования вещества для человека стал труд, а основным источником энергии служат продукты фотосинтеза прошлых эпох - горючие ископаемые. Поскольку применение орудий труда сделало человека относительно независимым и универсальным фактором на планете, то деятельность его с самого начала получила возможность идти вразрез с порядком и направленностью природных процессов.

Человеческое общество выступает как исключительно многокачественный фактор изменения природных явлений. Человек может оказывать на природу механическое, физическое, химическое, биологическое, социальное воздействие и притом необязательно в том порядке, в каком это должно происходить в природе. Например, он может, «нарушив порядок вещей», воспроизвести в земных условиях космические процессы или процессы, происходящие на звездах, может даже «смещать» эпохи развития своей планеты.

В последнее время замечено интенсивное накопление в атмосфере Земли углекислоты. К 2000 году содержание CO_2 возросло на 25%. Это связано с тем, что для добычи энергии люди пока в основном сжигают углеродистые вещества, синтезированные растениями прошлых эпох и захороненные в земных слоях. Следовательно, сжигая топливо, люди как бы раскручивают процесс эволюции планеты в обратном направлении и, как полагают некоторые специалисты, по составу атмосферы мы движемся к той эпохе, когда растительная жизнь только начиналась и атмосфера была богата углекислотой[1].

Качественное многообразие воздействия людей на природу непрерывно растет, а количественный эффект этих воздействий в последнее время стал не только соизмерим с природными процессами, но и во многих отношениях значительно превосходит их. Достаточно назвать хотя бы такой факт: деятельностью всех вулканов на Земле ежегодно выбрасывается на поверхность около 3 млрд. т вещества, в то же время современное горнодобывающее производство извлекает из недр земных около 10 млрд. т полезных ископаемых и около 100 млрд. т попутной породы. Как видим, превышение по сравнению с природными процессами более чем в 30 раз.

И еще одна черта современного производства в плане сопоставления его с процессами движения вещества в природе -необычайная расточительность в отношении природных ресурсов. Так, в индустриальном производстве соотношение исходного сырья и конечного полезного продукта близко к 2%, остальные 98% вещества идут в отвалы, отбросы, стоки и т.п. Такая несоразмерность начального и конечного звеньев производственного процесса чревата серьезными последствиями для взаимодействия общества и природы, особенно если принять во внимание, что значительная часть неутилизуемых отходов производства или токсична, или трудно разложима в естественных условиях (пластмассы, синтетические моющие средства и т.п.).

Пока объем производства был относительно небольшим и ос- новывался на материалах естественного происхождения, отрицательные последствия производственной деятельности людей были не столь заметны. Однако по мере того как происходило ускорение темпов индустриального развития и масштабы производства становились поистине глобальными, механизмы природной саморегуляции стали давать срывы. К тому же развитие химии позволило расширить использование искусственно синтезированных веществ, необычных для природы и не вписывающихся в ее процессы. Для большинства синтетических веществ не существует в природе соответствующих микроорганизмов, способных усваивать их. Даже те вещества, с ко- торыми раньше природа справлялась (нефть, натуральные отходы), в новых условиях ускоренного роста темпов производства и в комплексе с новыми компонентами оказались избыточными для естественных условий и создают опасность все большего загрязнения среды. Таким образом, нарастание темпов производственной деятельности человека вносит существенные изменения в динамику вещественно-энергетических процессов на поверхности Земли.

Можно с полным основанием сказать, что, помимо ранее существовавших в природе основных круговоротов вещества и энергии — ***геологического* и *биологического,*** за время

[1] См.: Биосфера. – М., 1972. С. 102.

развития общества возник и становится все более мощным ***третий основной круговорот, который вызван производственной деятельностью людей.*** **Он** может быть назван ***антропогенным*** или ***техногенным круговоротом.*** Суть не в названии. Главное, что масштабы его уже вполне сопоставимы с прежними круговоротами природы, а по интенсивности своей он во многих отношениях уже превосходит их. Это очень важный и стремительно растущий круговорот, связанный с процессами, которые привели к существенным изменениям лика Земли за сравнительно короткий промежуток времени. В отличие от ранее существовавших антропогенный круговорот, во-первых, включает в себя соединения, прежде не имевшие места в природе, а также процессы, скорость протекания которых значительно выше естественных, и, во-вторых, круговорот этот пока в целом не упорядочен, разомкнут в большинстве своих звеньев и. может быть назван круговоротом лишь условно.

Антропогенный круговорот веществ не существует где-то отдельно от природных круговоротов, а включен в их структуру, то есть в движение масс воды, воздуха, смещения почвы и пород. Врываясь в устоявшиеся, хорошо пригнанные миллионами лет эволюции природные круговороты, антропогенные потоки вещества и энергии нарушают их равновесие, искажают и деформируют структуру взаимосвязи составляющих их звеньев. Под угрозой находится само существование некоторых из этих звеньев, а, следовательно, в перспективе может распасться и вся цепь. Этого допустить, конечно, нельзя.

Необходимо тщательно изучать законы движения круговоротов вещества как естественно сложившихся, так и вызванных к жизни трудовой деятельностью человека. Нужно позаботиться о совмещении указанных круговоротов, так как через них, прежде всего, обеспечивается саморегуляция природного равновесия.

До сих пор образование антропогенного круговорота шло стихийно и, как говорится, снизу, то есть на протяжении исторического периода возникали сначала стойбища людей, затем селения, города, строились предприятия и целые объединения взаимосвязанных предприятий, развивались средства сообщения и связи, ширились международные отношения. В каждом отдельном случае элементы и звенья антропогенного круговорота создавались вполне сознательно и продуманно с точки зрения потребностей людей. Однако в целом никто не заботился и пока не заботится о регуляции и достаточной замкнутости звеньев и контуров круговорота веществ, порожденного людьми.

В природе дело обстоит наоборот. Ни о какой сознательной регуляции природных процессов ни в отдельных звеньях круговорота, ни в целом говорить не приходится, и тем не менее общая результирующая огромного числа взаимодействий получается вполне целесообразной и упорядоченной. Биосфера обладает довольно развитыми обратными связями между составляющими ее системами, обеспечивающими ее саморегуляцию.

Механизмы саморегуляции биосферы складывались стихийно, по мере того как возникали и приходили во взаимодействие различные ее компоненты. Спецификой трудовой деятельности человека является то, что трудовые действия и вызываемые ими процессы с самого начала возникали в каждом конкретном случае вполне сознательно как средство достижения заранее поставленной человеком цели. Но именно поэтому общая регуляция результатов трудовой деятельности людей не может сложиться стихийно, как это происходило в биосфере. Регуляция антропогенного круговорота вещества и энергии в природе должна быть обеспечена самими людьми вполне сознательно и целенаправленно.

Для того чтобы справиться с этой очень непростой задачей, необходимо сделать существенные сдвиги в познании законов движения вещества и энергии по земной поверхности и условий совмещения с ними антропогенных процессов. Необходимо также изменить структуру общественных отношений в том направлении, чтобы стали

возможными объединение народов и полная согласованность их действий. Рассмотрим эти проблемы подробнее.

Точно так же, как в живой природе, непрерывность процесса синтеза органического вещества обеспечивается противоположным процессом разложения его на исходные минеральные элементы, в обществе непрерывность производственного процесса должна обеспечиваться возвратом в него исходных элементов путем полной утилизации производственных и бытовых отходов. Только в этом случае будет обеспечена достаточно полная замкнутость круговорота веществ, вызванного трудовой деятельностью людей. Настало время, когда организации производства по переработке отходов в такое состояние, чтобы они годились как исходное сырье для новых циклов производственного процесса, следует уделить не меньше внимание, чем организации производства продукции для первичного потребления. В общественном производстве должна выдерживаться схема, обязательная для любого циклического процесса, где конец процесса совпадает по форме с его началом: сырье - производство — продукт труда — сырье. Различны лишь способы обеспечения цикличности. Если в природе деятельность организмов по синтезу и разложению вещества уравновешивается соотношением цепей питания в системе «организм — среда», то в обществе созидание и разрушение вещества в процессе труда должны уравновешиваться сознательным контролем и регуляцией со стороны людей в системе «производство — природные ресурсы».

Разумеется, люди заинтересованы, прежде всего, в созидательной стороне труда как источнике потребительных стоимостей, на созидательной стороне труда всегда акцентировалось основное внимание как в теории, так и на практике. Поэтому как противоположную труду — разрушительную — принято рассматривать деятельность, связанную с потреблением продуктов труда. Однако труд сам является *своеобразной формой потребления,* как неоднократно подчеркивал К. Маркс[1]:

Потребляется сам объект труда; потребляется рабочая сила, да и произведенный продукт, как правило, является объектом вторичного потребления для следующих звеньев производства. Поэтому труд — диалектическое единство противоположных сторон: созидания и разрушения.

Как всякие диалектические противоположности, эти стороны опосредуют друг друга и, что самое главное, они одинаково важны для человека. На первый взгляд такое утверждение представляется несколько парадоксальным. Однако все становится на свои места, как только мы начинаем рассматривать труд с учетом системы более широкого порядка, чем общество само по себе, а именно системы «общество — природа».

В этом случае выясняется, что совершенно невозможно обеспечить эквивалентный обмен веществ с природой, не рассматривая разрушительную (деструктивную) сторону труда как *одинаково необходимую* и важную наряду с созидательной стороной.

Именно деятельность по деструкции и утилизации отслуживших свой срок изделий, по разложению и очистке производственных и бытовых отходов и т.д. может обеспечить достаточно полную цикличность движения вещества в антропогенном производственном процессе. Ясно, что этой своеобразной области производства должно уделяться самое серьезное внимание в современном обществе. В свете; задач рационального природопользования значительно расширяется не только сфера труда по деструкции вещества, но и сфера по реконструкции и воспроизводству природных ландшафтов и ресурсов (создание рекреационных зон). Дело в том, что в условиях современного научно-технического прогресса темпы естественного восстановления природных комплексов и

[1] Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 23. – С. 191.

природных ресурсов не поспевают за темпами их использования человеком. То, что раньше перекладывалось на плечи природы — процессы по разрушению производственных отходов и воссозданию естественных условий жизни общества — должно теперь выполняться самими людьми.

В связи с этим возникла задача искусственного воспроизводства природных ресурсов и даже целых природных ландшафтов во все более расширенных масштабах. Возник новый вид созидательной трудовой деятельности людей, который можно назвать, *природотворчеством.* Сходство этого вида деятельности с деятельностью по деструкции использованных продуктов труда и очистке отходов производства состоит в том, что его результатом является не непосредственное создание потребительных стоимостей, а воссоздание условий их производства, т.е. система современного производства все более усложняется, включая в себя деятельность по воспроизводству естественных условий существования общества как *новую закономерность общественного развития.* Наиболее оптимально эта закономерность может быть реализована в условиях такого общества, где будет обеспечен приоритет общественных интересов над частными и тем самым будет преодолено отчуждение труда от потребления результатов труда.

В условиях преобладания частного интереса труд людей, как и продукты труда, отчуждается от производителей материальных благ и поэтому труд выступает как внешняя по отношению к самим людям деятельность. В то же время как истинно человеческая воспринимается лишь деятельность, связанная с потреблением. Это способствует формированию потребительского отношения как к социальным явлениям, так и к объектам природы.

Правда, труд в силу самой своей природы как деятельность созидательная с необходимостью предполагает не только потребительский, но и конструктивный план отношения к действительности. Однако в обществе отчуждения конструктивный аспект труда выступает преимущественно как подчиненный потребительским целям, поскольку труд в таком обществе диктуется «нуждой и внешней целесообразностью»[1]. В подобных условиях труд рассматривается, прежде всего, как средство эксплуатации, причем отношения эксплуатации проецируются и на предметы природы. В этом случае логика действия очень проста и примитивна: в предельно короткий срок выжать из объекта эксплуатации максимальную прибыль и, не задерживаясь, переходить к следующему объекту. Пока интенсивность труда и его масштабы не слишком велики, ущерб, наносимый объектам природы при таком характере деятельности, имеет локальное значение. А поскольку природа обладает до некоторой степени способностью к восстановлению нарушенного равновесия, то катастрофических изменений в результате ущерба, наносимого ей человеком, не наступало. Во всяком случае, в целом биосфера сохраняла способность к самовосстановлению. Однако по мере дальнейшего развития средств труда и вовлечения в производственный процесс все новых веществ вплоть до искусственно созданных, степень изменения природных условий прогрессивно нарастала, пока не создалась критическая ситуация, ставящая под угрозу все предыдущие достижения цивилизации.

Научно обоснованное природопользование предполагает как важнейшее условие такую организацию труда, которая обеспечит *сознательно регулируемый обмен веществом и энергией* между обществом и природой. Для этого изъятие вещества и энергии из природной среды должно быть оптимально сбалансировано компенсирующей деятельностью людей по поддержанию равновесного состояния системы «общество — природа».

---

[1] Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 23. – С. 498.

Общество действительно вышло за пределы природы в том смысле, что благодаря труду оно обрело способность направлять и контролировать в своих целях природные процессы. Но общество не должно забывать, что оно остается в то же время в природной среде, структурно включено в нее как наиболее развитая ее часть. Господство над природой, основанное на знании ее законов, состоит не в независимости от нее, а в осознании этой зависимости и деятельности на основе этого знания.

Вся история человечества в отношении природы — это история все более полного познания присущих ей законов и преобразования ее на основе познанных законов соответственно намеченным практическим целям. В принципе человек может познать и предвидеть не только ближайшие, но и отдаленные последствия своих действий по изменению природы и не допустить их, если они нежелательны. Но, как подчеркивал Ф. Энгельс, имея в виду современное ему общество, дело не только и не столько в познании.

В обществе, где все подчинено наживе, реализуются лишь те проекты, которые в перспективе принесут наиболее ощутимый результат, в то время как достаточно полное управление природными процессами требует зачастую отказа от этих принципов и предполагает вложение средств без непосредственной отдачи в ближайшее время.

Проведение подобных принципов может обеспечить только та социальная система, где существует приоритет общественных интересов над частными. Диктат частных интересов сам вынес себе приговор как система, неспособная обеспечить не только социальные, но и природные условия общественного производства. Полный контроль и регулирование как ближайших, так и отдаленных последствий своей деятельности означает для общества переход к планомерному, сознательно управляемому развитию. Люди в этом случае начинают выступать как разумные существа не только в своих индивидуальных действиях, но и в масштабах всего общества. Силы общественного развития перестают действовать по отношению к людям как стихийные, разрушительные. В то же время это означает, что человек прекращает борьбу за свое собственное, отдельное существование.

Труд вывел человека из естественной необходимости животного мира, поскольку в своих действиях человек стал осознавать себя и свое отношение к окружающему миру, целенаправленно организуя свою деятельность. Однако тот же труд вызвал к жизни неконтролируемые человеком силы общественного развития. Получилось так, что в социальном плане человек оказался такой же игрушкой стихийных сил, как раньше в природном плане. Здесь аналогично животному миру продолжают действовать законы стихийной регуляции с еще более разрушительными последствиями, чем в природе. Достаточно вспомнить экономические кризисы, безработицу, войны, валютные потрясения, скачки цен на товары — все это стихийные способы саморегуляции общества, обрекающие человека на жестокую борьбу за отдельное существование.

Свобода человека в отношении к явлениям природы обусловливается, таким образом, как степенью развития производительных сил, так и уровнем развития социальной структуры, тем, насколько она способствует использованию производительных сил общества в интересах людей труда.

Уровень технической оснащенности общества создает возможность рационального природопользования, увеличивая совокупную мощь людей в их воздействии на природную среду. Но эта возможность становится действительностью, только накладываясь на благоприятные социальные условия, которые также должны быть достаточно рациональными. В этом случае нарастание опосредованности взаимодействия общества и природы по мере роста технической оснащенности не ведет фатально к ухудшению среды, поскольку

общество может использовать совершенные технические средства для контроля и регулирования происходящих в природе изменений.

Нарастание опосредованности в производственном отношении человека к природе происходит непрерывно. Шаг за шагом человек помещает между собой и природой сначала преобразованное с помощью своей энергии вещество (орудия труда), затем преобразованную с помощью орудий труда и накопленных знаний энергию (паровые мА-шины, электроустановки и т.д.) и, наконец, с недавних пор между человеком и природой возникает третье крупное звено опосредования — преобразованная с помощью электронно-вычислительных машин информация. Таким образом, развитие цивилизации обеспечивается непрерывным расширением сферы материального производства, которое охватывает сначала орудия труда, затем энергию и, наконец, в последнее время информацию.

Естественно, что природная среда оказывается при этом все более широко и основательно вовлеченной в производственный процесс. Поэтому по мере развития производства происходят усложнение и качественное изменение не только внутри социальных связей, но и тех, которые принято называть внешнесоциальными, а именно связей общества с природой. Для развития обоих видов социальных связей можно отметить общую тенденцию: по мере нарастания звеньев опосредования во взаимодействии общества и природы одновременно обостряется необходимость сознательного контроля и регуляции всей совокупности антропогенных процессов как в самом обществе, так и в природной среде. Особенно резко эта необходимость возросла с началом научно-технической революции, сущность которой составляет, прежде всего, механизация информационных процессов и широкое применение управляющих систем во всех областях общественной жизни.

Если возникновение предыдущих (по веществу и энергии) звеньев опосредования связи человека с природой обусловило грандиозные качественные скачки в развитии общества, то социальные последствия возникновения третьего звена опосредования (по информации) поистине трудно переоценить. *С первым звеном* (изготовление орудий труда) связан скачок из мира животных в социальный мир, *со вторым* (применение силовых установок) — скачок в высшую форму классово-антагонистического общества, *с третьим звеном* (создание и применение информационных устройств) связана обусловленность перехода к обществу полного социального равенства. Впервые появляется возможность резкого увеличения свободного времени людей для их полноценного и гармоничного развития. Кроме того, научно-техническая революция обусловливает необходимость качественно нового отношения к природе, так как до крайней степени обостряются те противоречия между обществом и природой, которые раньше существовали в неявной форме.

Как уже отмечалось, возникновение каждого следующего звена опосредования во взаимодействии человека с природой означало в то же время снятие ранее существовавших естественных ограничений в использовании факторов природы. Даже самое примитивное орудие труда с момента его применения существенно сняло ограничение с процессов обмена веществом между человеком и природой. Эти процессы пошли теперь не столько через организм, сколько через искусственно изготовленные орудия труда. Вместе с тем сильнее стало сказываться ограничение со стороны энергетических источников труда, которые оставались естественными. Возникло противоречие между новыми (искусственными) средствами обработки вещества и старыми (естественными) источниками энергии. Поиски способов разрешения возникшего противоречия привели к открытию и применению искусственных источников энергии. Но само решение энергетической проблемы породило новое противоречие между искусственными способами обработки вещества и получения энергии, с одной стороны, и естественным (с помощью нервной

системы) способом обработки информации — с другой. Активизировались поиски способов снятия этого ограничения, и проблема была решена с изобретением счетно-решающих машин. Теперь, наконец, все три природных фактора (вещество, энергия, информация) оказались охвачены искусственными средствами их использования человеком[1], тем самым сняты все естественные ограничения для развития производства, внутренне присущие этому процессу.

Важнейшая черта научно-технической революции состоит в том, что впервые во взаимодействии общества с природой достигнута *предельная* (в смысле охвата) *опосредованностъ* всех естественных факторов производства и тем самым открылись принципиально новые возможности для дальнейшего развития общества как сознательно контролируемого и регулируемого процесса. Следовательно, впервые может быть наиболее полно реализована сущность труда, определенная К. Марксом как опосредованный, контролируемый и регулируемый обмен веществ между человеком и природой. Для всех предыдущих этапов развития общества была характерна частичная опосредованность и, следовательно, частичные контроль и регуляция обменных процессов с природой.

Однако возникшую теперь техническую возможность наиболее полного проявления сущности труда нельзя отождествлять с наличием социальной возможности. Современное общество не может далее развиваться, не будучи подчинено плановой регуляции в общественных интересах, именно потому, что развитием науки и техники сняты естественные ограничения с использования естественных ресурсов производства. В этих условиях подчинение производства только эгоистическим интересам предпринимателей может быть чревато серьезными последствиями для общества. Доказательство тому — угроза экологического кризиса. Это довольно новое и потому пока еще мало изученное явление, возникшее в ходе развертывания научно-технической революции. Каковы же его причины и в чем его суть?

Не случайно опасность экологического кризиса совпала с научно-технической революцией. Как уже говорилось, научно-техническая революция создает условия снятия технических ограничений в использовании природных ресурсов. В результате снятия внутренних ограничений развития производства исключительно острую форму приняло новое противоречие — противоречие между внутренне безграничными возможностями развития производства и естественно ограниченными возможностями природной среды. Это противоречие, как и ранее возникавшие, может быть решено только в том случае, если естественные условия жизни общества будут все более охватываться искусственными средствами регуляции со стороны людей.

Меры по подновлению технологии производства, очистке отходов, борьбе с шумом и т.д., которые организуются сейчас в развитых странах, лишь оттягивают наступление катастрофы, но не способны предотвратить ее, поскольку не устраняют коренных причин расточительного использования природных ресурсов.

---

[1] Информация рассматривается нами как сторона процесса отражения, свойственная не только познающему субъекту, но и всем объектам материального мира. Специфика информации, отраженной субъектом, состоит в том, что он, переведя информацию в понятийную форму, использует ее как систему знаний об окружающем мире с целью его практического преобразования. Разумеется, информация, которой располагает субъект, не является по существу природным феноменом, но процессы, обеспечивающие движение этой информации, могут быть как естественные, так и искусственные (речь, звуковые системы и особенно кибернетические средства). Кибернетические средства обладают той особенностью, что в отличие от всех прежних информационных систем общества они могут не только получать и хранить информацию, но также преобразовывать ее и целесообразно использовать.

Экологическое содержание научно-технической революции и ее противоречие проявляются также и в том, что в ходе ее развертывания возникают необходимые технические предпосылки обеспечения нового характера отношения к природе (возможность перехода производства на замкнутые циклы, перехода к безмашинному производству, возможность эффективного использования энергии вплоть до создания технических авто-трофных систем и т.д.) Следовательно, возникает вполне реальная техническая возможность оптимального согласования производственных и природных процессов в единую систему социоприродных связей, где человек будет выполнять роль контролирующего и регулирующего звена по обеспечению целостности этой системы.

Для выполнения подобной задачи требуется существенная перестройка современной техники и всей системы ее организации. Назрела необходимость нового этапа научно-технической революции или даже новой научно-технической революции. Содержанием этого этапа должно стать обеспечение нового отношения человека к природе путем всесторонней перестройки науки и техники в плане их оптимального сопряжения с природными процессами. Кратко можно назвать такую перестройку науки и техники в их отношении к природе экологизацией общественного развития.

Это не временный период в истории человечества, а постоянное направление общественного прогресса, который может отныне осуществляться только будучи одновременно прогрессом в отношении людей к природным условиям. Новый характер отношения к природе является не случайным «отклонением» в развитии общества, а реализацией объективной необходимости социального развития.

В.И. Вернадский с естественнонаучных позиций показал, что человечество должно осознать свое место и роль в природных круговоротах вещества и энергии и достаточно оптимально вписать свою производственную деятельность в эти круговороты. Отсюда ученый делал важный вывод о том, что людям необходимо осознать не только свои интересы и потребности, но и свою *планетную* роль как трансформаторов энергии и перераспределителей вещества по земной поверхности на основе новых способов использования информации. Глобальные процессы, вызываемые людьми, должны соответствовать организованности биосферы, сложившейся задолго до появления человека. Люди вполне способны познать объективные законы организованности биосферы и сознательно учитывать их в своей деятельности, как они уже давно учитывают законы отдельных частей и элементов биосферы, преобразуя их в практических целях.

До некоторых пор люди могли использовать отдельные участки природы и отдельные ее законы, не осознавая их взаимосвязи в системе биосферы и не задумываясь всерьез над своей планетной ролью. К осознанию своей планетарной функции люди приходят лишь по мере того, как масштабы их деятельности приобретают глобальный характер и человечество становится геологическим фактором изменения земной поверхности. Можно сказать, что этот момент в развитии человечества теперь наступил, и научно-технической революции принадлежит исключительно важная роль в практическом обеспечении глобальной функции общества.

Возникла необходимость сознательного выполнения требований закона оптимального соответствия характера развития общества и состояния природной среды. Степень реализации этого закона означает в то же время степень эволюции биосферы к ноосфере и может служить объективным критерием этого процесса.

Особенностью современного этапа развития общества является то, что производственная деятельность людей должна стать геологической (планетарной) не только по масштабам (количественно), но и по характеру (качественно), оптимально включившись в структуру природных круговоротов вещества и энергии и став тем самым функционально

необходимым компонентом биосферы. Однако, будучи наиболее активным и высокоорганизованным компонентом, сознательно регулирующим всю совокупность БИОСферных процессов, общество станет постепенно основным управляющим звеном по обеспечению целостности биосферы.

Açar sözlər: qarşılıqlı təsir, təkamül, ziddiyyətlər, həyat fəaliyyəti, xüsusiyyətlər, təsir, həyat burulğanı.

Ключевые слова: взаимодействие, эволюция, противоречия, свойства жизнедеятельность, воздействие, круговорот.

Key words: interaction, evolution, contradictions, life activities, features, influence, votal rotation.

УДК 091.18

Вера САМОХВАЛОВА
д.филос.н., профессор, вед.н.с. ИФРАН,
академик РАЕН, гл.ред. ж. «Полигнозис»
(Москва, Россия)

ИСКУССТВЕННОЕ ИСКУССТВО: ТВОРЧЕСТВО ИЛИ ИМИТАЦИЯ? *

В последнее время проблемное поле эстетических исследований значительно расширилось за счет появления и оформления неких новых видов искусства, которые, с одной стороны, возникают на основе традиционных видов, с другой стороны, принципиально включают новые условия и технологии их производства. В частности, эстетика осваивает проблемы, связанные с «творчеством» искусственного интеллекта, анализирует достоинства киберискусства, которое строится на соединении традиционных художественных средств и электронных технологий и т.д. Конечно, в эстетике по-прежнему широко используются традиционные для нее средства, однако всё чаще новая реальность ставит перед эстетической наукой, эстетической теорией новые вопросы, что означает для нее необходимость углубления разработки теории, расширения и нового осмысления понятийного аппарата, обогащения его средств, дабы либо воспринять реальность нового искусства, либо отмежеваться от него как от принадлежащего сфере не искусства, но технической поделки, имитации или чего-то подобного в этом же роде.

В то же время, если отказаться от рассмотрения возникающих в связи с этим проблем и от анализа новой художественной реальности, отвергнув ее как *вне*художественную, то для этого нужно иметь обоснованные и резонные причины. Если же признать возникающую реальность как художественную и согласиться с тем, что мы присутствуем при становлении новой электронной культуры, то нужно подумать о новой методологии, значительно переосмысленной и усложненной за счет включения проблематики новых технологий и самого искусственного интеллекта, «претендующего» на способность к творчеству в расширяющемся киберпространстве.

Следует сказать, что и сама проблематика искусственного интеллекта в последнее время также существенно расширилась за счет обсуждения вопросов, связанных с возможностью не только реализации (воспроизведения) феномена мышления и даже сознания посредством электронных технологий, но и практической имитации[1] объектов, которые формально могли бы рассматриваться как художественные и, следовательно, подлежать эстетической оценке. В самом деле, если человеческая культура, как мы знаем, сама в достаточной степени «искусственна», т.е. складывается из результатов сознательной и специально организованной человеческой приспособительно-познавательной деятельности, то и искусство как сфера особого проявления *человеческого* интеллекта может рассматриваться как деятельность, организацию которой можно воспроизвести, найти ее алгоритмы, а ее результаты оцифровать. Иными словами, означает ли возможность представления искусства как сферы специальной (особой) *инструментальной* деятельности, что компьютерное искусство может быть без оговорок рассматриваемо как особым образом произведенное искусство, равноправное с *человеческим*, а сами произведения компьютерного искусства описываться в эстетических категориях и оцениваться в эстетических оценках?

---

* Məqalə fəls.e.d., prof. İlham Məmmədzadə tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

[1] См.: *Алексеев А.Ю.* Проблема сознания в электронной культуре // Полигнозис. 2010. № 3.

Поскольку искусство традиционно рассматривается как сфера наиболее очевидного *выражения* способности человеческого творчества (поскольку оно принципиально предназначено для восприятия его другими людьми), то тем самым стимулируется и обсуждение возможности как бы иной *природы* творчества. Это по-новому расширяет понимание традиционных проблем эстетической теории, в частности, ставит, во-первых, *общие* философские проблемы самой *идентичности* человека[2], которая часто определяется именно как развернутая и многоаспектная способность к широко понимаемому творчеству, существующему в качестве особой деятельности создания нового, небывшего, создаваемого именно и только человеком в силу эволюционно сформировавшихся возможностей и способностей его когнитивного аппарата, понимаемого во всем объеме его проявлений, а во-вторых, и *специальные* проблемы методологии эстетики как особой дисциплины, изучающей эстетический феномен творчества и выработавшей специальный аппарат эстетических же оценок художественно-эстетических продуктов *человеческой* деятельности.

Сама проблематика искусственного интеллекта, часто содержащая отсылки к естественному интеллекту и определению специфики ИИ в сравнении с ним, заставляет по-новому взглянуть и на сам *естественный* интеллект, поскольку появляется возможность анализировать его специфику и его природу через сопоставление его с «иным», в качестве которого выступает интеллект искусственный. И именно проблематика творчества становится своего рода предельной сферой, где решается вопрос о том, возможна ли полная идентификация искусственного интеллекта с естественным. А, следовательно, приписание компьютерным феноменам того значения и ценности, которые традиционно принадлежат продуктам *человеческой* деятельности. Вокруг этой проблематики ведутся споры между сторонниками возможности создания искусственного интеллекта как именно интеллекта, сравнимого с человеческим, что является свидетельством появления нового типа рациональности и даже веры в возможность достижения с его помощью бессмертия[3] (оцифровки сознания и перенесения его на железные носители), и явными противниками всего искусственного и тем более искусственного искусства.

Как мы знаем из искусства, многочисленные образы общества будущего, созданные в кино и литературе, показывают, что в будущем обществе искусству не останется места, а сами чувства будут подлежать осуждению и изжитию, ибо они как свойства человеческие, «слишком человеческие», а следовательно, как признаки архаичной природы человека, искажают объективную реальность и не должны иметь места в сугубо разумном и рационализированном обществе будущего. Следует сказать, что такой энтузиаст киберБудущего, как Т.Лири, в частности, различает чувства и эмоции, считая эмоции действительно отмирающим проявлением, в то время как истинно человеческие чувства и появляются там, где место им освобождают ненадежные эмоции.

При обсуждении заявленной проблематики нельзя избежать сравнения самих «субстратов» творчества — в естественном и искусственном вариантах, т.е. рассмотрения таких понятий, как человек, мышление, сознание, самосознание, духовность, творчество и т.п., которые традиционно связываются с естественным интеллектом и вообще с живыми сознательными (и самодеятельными) субъектами. Нельзя не отметить и определенного изменения содержания этих понятий под влиянием исследований проблемы ИИ. При этом обсуждение устремляется как вширь, так и вглубь, с привлечением как специалистов в области ИИ, так и «лириков», «гуманистов», противников всего искусственного как манифестирующего *нечеловеческое*. Прежде всего вопрос касается обсуждения статуса и

[2] См. специальное и более подробное исследование автора статьи: *Самохвалова В.И.* Творчество: божественный дар; космический принцип; родовая идентичность человека. М., 2007.
[3] См., напр.: *Лири Т.* Семь языков Бога. М., 2002.

специфики *сознания*, ибо от способа его «решения» зависит, может ли сознание считаться феноменом только живого объекта, становящимся в своей определенности в процессе особого уровня взаимодействия живого с породившим его миром, или же это пусть и особая, но лишь совокупность навыков и операций, поддающихся алгоритмизации и оцифровке и вполне осуществимых в рамках имитации или воспроизведения в искусственном (неживом) объекте, «выращенном» на искусственном основании.

Действительно, сознание в его современной форме есть продукт развития, результат исторического завоевания живого, которое не только утвердилось в бытии естественным образом, но и создало такие, как уже говорилось, в общем-то искусственные формы своего сохранения и утверждения, как культура — этот искусственный результат, опредметивший естественные способности человеческой природы, создавший механизм передачи достижений человека, позволивший ему как бы продолжать однажды начатый путь, не отвлекаясь на необходимость каждый раз заново создавать себя с «самого начала». Это чрезвычайно важный вопрос способности живого к обучению, причем к обучению не только на своем, но и на чужом опыте, не переживаемом субъектом лично. Именно данная способность обусловила успешность человека в сравнении с остальным животным миром (представителям которого человек часто уступает по множеству важнейших параметров), создав новый уровень «управления» реальностью. И это же стало основой возможности эмоционально-заинтересованного восприятия и понимания искусства, которое говорит иногда о том, чего данный читатель или зритель не испытывал лично, но что он не только понимает, но чему способен сопереживать. Умение приобретать собственный опыт и прочитывать чужой есть важнейшая особенность человека, определяющая (и объясняющая) возможность его *ускоренного* развития и его самостоятельного творческого осуществления.

Ответ на вопрос — возможен ли искусственный интеллект (и, следовательно, равноправное машинное творчество) зависит, таким образом, от того, как именно понимается сам *естественный* интеллект. Если понимать его как достаточно прямолинейно действующее приспособление, сложившееся на основе наработки простых рефлексов, тогда аналог ему в виде ИИ создать в самом деле можно. ИИ может мыслить, если мышление понимать как манипулирование знаками и объемами информации на основе простых вычислимых правил, без учета такой характеристики мышления, как креативность, творчество. Если же в понятие мышления включать признак креативности, то тогда ИИ собственно и мыслить не может.

В этом смысле можно сослаться на замечание С.Пинкера, что искусственный интеллект легко поставить в тупик вопросом типа «что больше — Чикаго или хлебница?»[4]. Человек, даже если он не был в Чикаго (или не видел хлебницы), тем не менее без затруднений правильно ответит на вопрос: у него есть некое обобщенное (и как бы «превентивное», к тому же способное к «переносу») знание-представление о реалиях подобного типа и различии между ними. Искусственный же интеллект обычно теряется в условиях 1) задач с малым участием фигур или параметров (где надо думать и сравнивать, а не перебирать варианты, когда выступало бы его безусловное преимущество в скорости); 2) там, где требуется способность к пониманию юмора, метафоры, иносказания и т.п.; 3) там, где присутствует иная смысловая или ассоциативная связь, иной способ апелляции к имеющемуся опыту; 4) наконец, там, где требуется наличие собственного знания-опыта или умение соотноситься с чужим опытом и знанием, навык адекватного использования его. Иными словами, требуется особое понимание смысла многозначных понятий и

[4] *Пинкер С.* Язык как инстинкт. М., 2004. С. 183.

ситуаций, т.е. одновременное использование разноуровневых навыков и способностей общения с миром.

Но ведь всё это не только особенности человеческого интеллекта как такового, но одновременно и условия восприятия и понимания искусства. В «человеческом случае» всё это обеспечивается прямой и отраженной деятельностью человеческого мозга, использующей результаты не только непосредственного, но и как бы отложенного опыта. Это, в свою очередь, обеспечивается особенностями живого мозга и его функционирования: нейроны мозга соединены между собой б*о*льшим количеством связей, чем «повторяющие» (имитирующие) их блоки в электронных устройствах. Так, клетки мозжечка имеют до 80 тысяч синаптических окончаний, обеспечивающих возможность контактов между нейронами, в то время как у ЭВМ число возможных соединений на *порядки* ниже; при этом самих нейронов в мозжечке около $3x10^{10}$, что обеспечивает образование структур самой высокой сложности[5]. Как считает Р.Пенроуз, ИИ не столько интеллект в собственном смысле слова, сколько сложноорганизованное вычислительное устройство очень высокого качества и большой мощности. Но пока, на современном уровне развития техники, он, для воспроизведения даже части работы человеческого мозга, требует весьма больших объемов (размеров земного шара).

Естественный интеллект, как минимум, метатехничен. И именно эта его характеристика определяет объективные трудности не только приближения к нему искусственного интеллекта, но и даже полноценной имитации им деятельности интеллекта естественного. Сошлёмся опять на Р.Пенроуза: «Даже способности муравья, проявляющиеся в выполнении повседневной муравьиной работы, — пишет он, — намного превосходят всё то, что можно реализовать с помощью самых сложных современных систем компьютерного управления»[6]. Иначе говоря даже простейший живой мозг по своим *субстратно-функциональным* возможностям пока неизмеримо превосходит современный компьютер. Гибкость и вариативность функционирования живого мозга, многоканальность обработки им информации, подвижность и ассоциативность внутренних связей определяют то, что живой мозг может, в отличие от машины, использовать совершенно иные стратегии, действовать не только алгоритмически, но и эвристически. Это *принципиально* отличает живой мозг при всех возможных аналогиях его деятельности с деятельностью ИИ, когда порою и сам мозг определяют как естественный электрохимический компьютер.

Разница, однако, в том, что ИИ действует по алгоритму, который, по сути, есть формализация «действия по прецеденту» или в соответствии с известным образцом. ЭВМ не может самостоятельно отступить от образца. ЭВМ может «играть» роль человека, ИИ – – роль живого интеллекта, но только в пределах «матрицы поведения», заложенной в программе. Всякая «спонтанность» может означать только сбой программы, но не творческое развитие ситуации. Человек *пока* вряд ли вообще может создать адекватную модель своего интеллекта, ибо сам осознаёт использование собственного своего мозга максимум лишь на 15%. Остальные 85% *плюс* функциональная асимметрия мозговых полушарий и их сложное взаимодействие *плюс* наличие древнего мозгового образования в виде подкорки и ее сложное неизученное взаимодействие с корой, а иногда и «прорыв» подкорки *плюс* подсознательное использование пластов ее древней памяти, подключение вытесненного и бессознательного, иногда сообщающего образам необычные, фантастические черты и свойства… Человек до сих пор не знает в совершенстве механизмов собственного творчества, не умеет управлять спонтанным проявлением своих эвристических импульсов, не знает, где и как осуществляется процесс необходимой для него и

[5] См.: *Пенроуз Р.* Тени разума. В поисках науки о сознании. Москва-Ижевск, 2003.
[6] *Пенроуз Р.* Цит. соч. С. 82.

обеспечивающей его перспективную (рассчитанную на перспективу) адекватность антиципационной деятельности.

Просто свести всю специфическую многоуровневую и многоканальную когнитивную деятельность к тем или иным бихевиористским моделям, пытаясь редуцировать сознание к какому-то его свойству, или проявлению, или даже набору проявлений, вовсе не означает *выявить* алгоритмы творческого поведения человека. Вопрос состоит даже не в том, можно ли воспроизвести подобные алгоритмы в электронном носителе, сколько в том, могут ли в принципе существовать и быть выделены эти алгоритмы, хотя предрасположенность к переживанию состояний творческого озарения у того или иного человека выявить можно, как и определить предположительную зону активизации мозговой деятельности, локализацию участков мозга, где наблюдается возрастание подобной активности. В целом же рисунок активизации мозговой деятельности на ином носителе воспроизвести можно, но подобный алгоритм может породить только алгоритмическую модель проявления, искусство же всегда было интересно неповторимостью своих феноменов, «лица необщим выраженьем» своих творцов и творений.

Иначе говоря, сознание человека, с помощью которого он взаимодействует с реальностью, способно каждый раз осуществлять конкретный вариант живого диалога внутри самого себя, между двумя своими «вселенными»: «мозгом-деятелем» и «мозгом-наблюдателем» деятельности (осознающим его). Это означает наличие «инстанции» *самосознания*, воспроизвести которое, как и сам диалог его субстратных «вселенных» в электронном носителе невозможно без привлечения внешней инстанции — человека-программиста. Точно так же операции со словами, которые для человека есть способ опредмечивания, фиксации, передачи знания и опыта и через которые человек и выражает (мышление), и строит (самосознание в целом) свое внутреннее пространство, не могут быть адекватно освоены компьютером. Как весьма категорично утверждает Г.Хакен, «производимые процессором операции над словами всё еще весьма примитивны и заведомо не связаны с проявлениями компьютером элементов мышления»[7]. В этих операциях и с их помощью не может быть адекватно даже просто формализовано большинство феноменов и операций, относящихся к творчеству.

Да и что такое собственно сам алгоритм, если не мистифицировать данное понятие? В очень общем подходе можно сказать, что это есть некий сублимированный технологический «фрактал» (постоянный «рисунок») организации процесса всякой деятельности (в случае искусства мы говорим преимущественно о деятельности эстетической) по созданию предметов искусства. Это своеобразные «законы красоты», «каноны формотворчества», «кванты» организации и т.п., в соответствии с которыми созданы (организованы) имеющие эстетическую ценность предметы. Алгоритм определяется в соответствии с рационально выделенными правилами, он в своем строении целесообразен, и это значит, что он принципиально повторим. И это, в общем, позволяет говорить о технологии искусства, т.е. о том, что повторимо, воспроизводимо и лишь слегка варьируемо в зависимости от выбора субъекта. Произведенные при этом продукты могут быть в определенном смысле названы произведениями искусства, но это не есть собственно творчество в его *аутентичном* смысле и значении. Технология, ремесло отличаются от искусства тем, что не столько выражают, сколько подражают жизни, имитируют ее однажды и навсегда выделенными и освоенными приемами, они не выражают чувства, а как бы «передразнивают» их.

Искусства же, в свою очередь, могут быть прикладными, оформительскими, исполнительскими и т.д., когда в них, действительно, технологическая, «ремесленная»

[7] *Хакен Г.* Принципы работы головного мозга. М., 2001. С. 290.

сторона способна перевешивать собственно эстетически-творческую. Однако цифровые технологии как таковые больше применимы не для создания, но для обработки, модификаций, адаптаций и т.п., например, изображений. Возможно, в современной культуре, требующей многогранного присутствия в самом контексте социального бытия предметов художественного плана, подобное искусство становится наиболее распространенным; косвенное подтверждение этого дают современные работы, в которых эстетика весьма непосредственно перетолковывается в полутехнических терминах [8]. Так, под алгоритмической эстетикой следует, очевидно, понимать эстетику, которая объясняет свои феномены через понятие алгоритма. Если истолковывать его эстетически, то это будет весьма формализованная эстетика; если этот термин истолковывать информационно-технологически, то речь вообще не может идти об эстетике как таковой, в традиционном ее смысле, а лишь об определенном подходе. «В том хаосе, — замечает Ж.Бодрийяр, — который ныне царит в искусстве, можно прочесть нарушение тайного кода эстетики, подобно тому, как в беспорядке биологического характера можно прочесть нарушение кода генетического»[9].

Именно это заставляет говорить о необходимости либо новой методологии, которая *включала* бы новые реалии, их бытие и их объяснение, либо о более последовательном и строгом *распространении* классической методологии на новую область: новые реалии должны быть адекватно осмыслены и методологически освоены на должном для них месте. Методологическая неопределенность новых феноменов мешает правильному анализу и пониманию и искусства, и современной культуры в целом. Действительно, если говорить об эстетике цифрового изобразительного искусства, то корректнее было бы назвать цифровым не само искусство (ибо речь идет об изобразительном искусстве), а цифровой (т.е. информационный) способ «технологии» его создания и возможности воспроизведения. Нечеткость в различении процесса, вида и формальной организации искусства влечет за собой и некорректность в употреблении терминов: психологические термины, термины психической реальности зачастую оказываются помещены в один (синонимический) ряд с формально-эстетическими.

Конечно, в пространстве новой информационной культуры можно понять и нынешний энтузиазм исследователей, вовлеченных в новый уровень современного развития техники и технологий, в киберпространство и кибержизнь и желающих, с высоты нового достигнутого наукой рубежа, опять же, по словам М.Волошина, «проветрить небеса от Бога» — от Бога вдохновения, Бога истинной (а не «поверенной алгеброй», уже по А.С.Пушкину) красоты и гармонии. Действительно, если не считать творчество разговором с Богом, полагая, что творчество можно и запрограммировать, и алгоритмизировать, — то и сам Бог не становится ли Он не столько Творцом, сколько инженером-технологом и менеджером? Можно ли алгоритмизировать разговор с Богом? Или Бог отказался распознавать свои создания и отличать их от создания своих созданий?

Творчество, когда оно именно творчество, неповторимо, и это принципиально важно; само творчество, как уже говорилось, есть чрезвычайно сложный процесс, включающий целый ряд составляющих и целый ряд условий, без которых оно невозможно. Это память, воображение, интуиция, способность к антиципации, эмоциональная окрашенность восприятия и выражения (как стимул и как условие последующего воздействия). Восприятие как основа, условие и исходная начальная точка *всякого* когнитивного процесса имеет свои специфические особенности в искусстве. Оно многомерно (разные стороны), многоохватно (многие объекты одновременно и в связи), оценочно (в сравнении

[8] См.: *Ерохин С.В.* Алгоритмическая эстетика. СПб., 2010.
[9] *Бодрийяр Ж.* Фантомы современности // *Ясперс К., Бодрийяр Ж.* Призрак толпы. М., 2007. С. 251.

на основе опыта), идентификационно (соотнесение и узнавание), базируется на предшествующем знании (своем и заимствованном, чужом). При этом, с одной стороны, базируется на уже имеющемся опыте, с другой стороны, способно к опережающей оценке, к предвидению (антиципация).

Можно ли человеческий опыт разложить на «матрицы», чтобы «загнать» подобным образом обработанную информацию в ИИ. Человеческое восприятие, как известно, в том числе и образно, и это есть специфическая особенность осуществления мышления в искусстве. Чтобы воспринять образ во всех его составляющих, ИИ должен бы разложить его на множество составляющих деталей: это и эмоциональная окрашенность образа ассоциациями, это и связанная с восприятием «чувственными конкретами» нейродвигательная моторика, и спонтанно вторгающаяся память подкорки… А затем ИИ вновь должен «собрать» их… В искусстве имеет значение не только условно выделяемая семантическая информация, но и как бы внесемантическая, которая в целостности образа приобретает особую семантичность. В *чисто* же семантическом смысле она может быть избыточна, и адресована к особому плану восприятия, где она необходима: выразить особое мышление, особое восприятие, особое отношение, имеющие сугубо индивидуальную ценность и этим, парадоксально, представляющие ценность общую, надсубъективную. И если ЭВМ можно поставить в тупик простым вопросом, то сложноорганизованное искусство адекватно понять ИИ не может.

При этом и сама память человека отличается от памяти ИИ своим не только составом, но и организацией, структурой, качеством и характером внутренних связей в ней. Если память ЭВМ содержит пусть и самый внушительный перечень фактически рядоположенных знаков, слов, символов и т.д., то память человека образует единое пространство, организованное жизнью личности, ее неповторимым опытом, ее особенностями, пристрастиями, представлениями, убеждениями. И это пространство не формальное и не застывшее, оно живет, пульсирует, перестраиваясь от новых впечатлений, оно подключается к актуальному переживанию, окрашивая настоящее и текущий опыт. Оно может одновременно жить и функционировать в нескольких измерениях, нескольких реальностях. Человеческий мозг не может работать нормально без накопления и самостоятельного осмысления знаний: переставая воспринимать новое, такой «зафиксированный» мозг перестаёт развиваться и даже жить.

Воображение, в свою очередь, помогает организовать одновременное протекание множества процессов, образующих мышление. Воображение связывает прошлый опыт с настоящим восприятием, образуя «дополнительные» пространства, актуально возникающие при мыслительном процессе. Только язык воображения, как утверждает К.Ясперс в своей «Философии существования», соприкасается с реальностью, которая ускользает от всех объективных исследований; реальность развивается и меняется, и только память и пространство воображения сохраняют ее образы. Особый вид воображения представляет собой способность антиципации, позволяющая формировать замысел, как образование, не только предваряющее процесс реализации, но и содержащее её предвидение как уже состоявшийся факт, в его «готовом» виде.

Можно сказать, что творчество создается неким особым сплавом души, личного опыта, строя чувств, умения, вкуса; это результат специфической когнитивно-эстетической деятельности (познания, осуществляемого с помощью особого эстетического освоения), характер которой невоспроизводим даже у одного и того же мастера, с его отдельным, индивидуальным, присущим только ему творческим почерком. Ведь слагаемые этого творческого акта — всегда различны. Да и опыт нельзя запрограммировать, ибо мир изменчив и часто непредсказуем. И сама эта непредсказуемость воспринимается и осваивается разными людьми различно. Всё это определяет глубоко индивидуальную

окрашенность восприятия мира, и творчество означает вхождение в особое состояние, когда наше сознание открывается, чтобы принять и актуализировать опыт трансперсонального сознания мира. Ведь кроме знаков есть символы, в которых «записана» родовая память человека как рода во всех неповторимых нюансах и многоступенчатых реализациях его жизни.

Но вернемся к выяснению различий между ИИ и ЕИ. Доступно ли подобное состояние для ИИ, видел ли кто-нибудь компьютер в состоянии творческого озарения или хотя бы эмоционального подъёма? Если допустить, что ИИ способен «мыслить», т.е. оперативно функционировать (вычислять), то вопрос о сознании не может быть переведен на язык ИИ с помощью каких-либо аналогов выражения. Сознание связано с мышлением, но не сводимо к нему. Сознание может быть сужено, может быть расширено, захватив в свое «поле» новые «измерения» связей с реальностью. В отличие от мышления, сознание нельзя даже относительно свести к тем или иным процессам или операциям, это сложное устройство *связи* человека с миром, через которое человек может познавать и опознавать мир, понимать его, взаимодействовать с ним, меняя ракурсы и фокусы своего взаимодействия и свой «статус» внутри модели взаимодействия. Сознание предполагает наличие не только самосознания, но свободной воли, импульсы которой запускают процессы его «выхода» в мир. ИИ не имеет ни сознания, ни тем более самосознания (хотя может иметь «пункты» контроля), он не имеет самостоятельного волевого импульса (мотивации), который бы управлял направленностью функционирования сознания.

Все указанные параметры (и множество других, не названных, но реально существующих) в своем качественном переплетении и взаимоопределении образуют индивидуальный рисунок *личности*, без которой творчество в аутентичном его смысле невозможно, а искусство, даже при всей его формальной затейливости, было бы неинтересно и бессодержательно. Можно ли предположить наличие (или возможность создания) личности у ЭВМ? *Личности*, т.е. опорной точки сборки всего того комплексного и текучего образования, в то же время способного идентифицировать человека в его постоянстве и логике изменения. Личность образует постоянный способ, которым данный человек через систему некоторых характерных и показательных для себя установок актуализирует реальность в своем ее восприятии, т.е. *понимает* ее. Именно возможность понимания определяет для человека, и естественного интеллекта как такового, возможность предвидения и антиципации, которые, как говорилось, позволяют в искусстве формировать замысел будущего произведения, предваряющий процесс реализации и содержащий ее результат как бы в идеально осуществленном виде.

Именно способность особого понимания, обусловленная всем указанным комплексом причин, качеств и характеристик процесса мышления, обеспечивает понимание даже в том случае, когда *логически* оно представляется невозможным. Как, например, может понять компьютер слова, скажем, из песни В.Высоцкого: «Чую — с гибельным восторгом — пропадаю, пропадаю!». Почему (спросил бы ИИ) восторг — и гибельный (разве это сочетаемо)? Отчего восторг, если — пропадаю? Нелогично!

Но человеческое понимание и осуществляется часто вне обычной, формально правильной логики и даже вопреки ей, и для подобного понимания нет алгоритма, как нет однозначного семантического прочтения. ИИ рассчитан на стерильно-правильную логику, в которую человеческий мир не укладывается — как в прокрустово ложе. В целом, мыслительный процесс действительно направлен на понимание, но человеческое понимание тем тоньше, глубже, многомернее, чем многомернее личность самого человека, чем богаче его жизненный (не только практический, но эмоциональный, душевный) опыт. Для человека нет проблемы в понимании слов народной песни: «как по речке плывут утки, одна уточка белёшенька, а другая-то — что снег». ИИ перевел бы это короче и точнее: по

речке плывут две белые утки; семантически всё верно. Но человек с его ЕИ «хочет» сказать, что у белого цвета существуют разные оттенки: если не цветовые, так смысловые или воспринятые как эмоционально разные, или обозначающие разное (восприятие, отношение)… Или о том же (и не совсем о том) белом цвете пишет известный японский поэт Иссё:

Видели всё на свете
Мои глаза — и вернулись
К вам, белые хризантемы.

Такие строки бессмысленно предлагать для понимания или перевода компьютеру; такое может сказать только *человек* — другому *человеку* (которому он доверяет в его способности понимания)… И только человек способен понять всю глубинную полноту опыта и мудрости, стоящих за этими немногими словами, их прочувствованную пережитость. Так же как отнюдь не констатацию известного из физики факта, но именно желание передать эмоционально-чувственное переживание необратимой глубины разлуки содержат строки Б.Ахмадулиной: «И белого не существует цвета / — Остались семь его цветных сирот». У искусства не бывает единого прочтения, как нет единого на все времена настроения (даже у одного и того же человека). Но ИИ опять спросил бы: а что такое «настроение»? (Такие же вопросы он мог бы задать по поводу души; и хотя человек тоже не может определить точно и однозначно, что это такое, однако он *безошибочно* чувствует (знает) *что* это. О поэзии вообще ИИ, наверное, мог бы сказать: это банально, выспренне, непонятно, но хорошо, что хоть чаще всего это достаточно коротко…

Плохо понимает условный язык искусства компьютер, и всё меньше начинает понимать его и человек, теряющий эту чуткость и как бы всё больше и сам становящийся компьютером. В каком-то смысле это логично. Искусственный, правильно (однозначно) выстроенный язык не страдает двусмысленностями, аллюзиями, непонятными ассоциациями, старанием выразить невыразимые настроения… С одной стороны, возможно, искусство и нужно человеку для того, чтобы он не забывал о странном мире образов, символов, где хочет выразиться и реализоваться какая-то неведомая часть его души, ее неизъяснимый мир. Ведь искусство остаётся специфическим пространством, где человек по-прежнему может взаимодействовать с самим собой, а диалог с собой столь же необходим, как и с другими. В то же время, увлечение компьютерным искусством, электронной музыкой и т.п. тоже естественно. Человек видит какие-то иные альтернативы своего развития, новые пути и возможности выражения. И, в конце концов, не так уж он окончательно хорош, умён и совершенен, этот современный человек, чтобы желать навечно законсервировать это его нынешнее состояние; и потому он хочет заглянуть в возможное будущее. С помощью своего «человеческого, слишком человеческого» он старается приблизиться к машине.

В самом деле, было бы странно предположить, что, однажды начавшись, эволюция человека внезапно и совершенно бы прекратилась, тем более что человек, в отличие от большинства живого на земле, способен сам влиять на собственное развитие, совершеенствование, воспитание и т.п., ибо сам может ставить себе цели, формировать установки и т.п. Как известно, мозг, в отличие от других живых органов, способен перестраивать свою деятельность и от изменения функций переходить к изменениям анатомическим. Эволюция человека продолжается, в некоторых своих аспектах став управляемой, и это касается во многом именно собственно человеческой его специфики, т.е. происходит, в частности, на уровне мыслительном, в изменении данности и проявления форм мышления. Многие специалисты утверждают, что человеку уже при рождении дается как бы иной познавательный *потенциал,* чем остальным представителям животного мира, во-первых, и сам этот потенциал также способен к довольно гибкому изменению, может быть, и не от

поколения к поколению, но во всяком случае на протяжении человеческой его истории он постепенно изменяется, это во-вторых.

Иначе говоря, на ином мозговом субстрате (изменившейся работе и самой организации мозговых структур) характер мышления изменяется, меняется, в частности, соотношение рациональности и эмоциональности. Меняется в чем-то само понимание рациональности и соотношение составляющих содержания когнитивной деятельности человека. И если изменяющийся мозг, в изменении его структуры, работы и долевого в ней участия разных его участков (отделов) приближается к состоянию, когда человек неизбежно становится более прагматичным, рациональным, то это объективное изменение природы человека, определяющее новый уровень его адекватности. Сдвижение привычной картины гармонии было естественным при прежнем уровне развития знания, ибо эмоции, как известно, сигнализируют прежде всего о недостатке оперативной информации, и известный психофизиолог П.В.Симонов даже вычислил знаковость эмоции, зависящей от соотношения информации потребной и информации наличной. Если у человека информации имеется меньше, чем ему необходимо для определения или действия, то возникающая эмоция будет отрицательной; если же к нему поступает информации больше, чем ему потребно, то эмоция положительная. Таким образом, при развитии знания отрицательные эмоции должны смениться положительными, а положительные стать привычными, и их интенсивность сгладиться. Интересная перспектива, но не слишком правдоподобная. Искусство с его эмоциями и необходимой психотерапевтической функцией в обществе вполне окажется вполне заменимо с помощью организации процессов преднамеренного вызывания эмоций положительного плана, но вызываемых заведомой избыточностью информации?

Сама идея более точного, более объективного и независимого интеллекта естественна, ибо подготовлена развитием науки и техники… Как пишет В.В.Налимов, если первоначально проблема «сознание–материя» ставится как чисто философская, то позже она рассматривается уже на территории науки, ныне же она становится уже проблемой инженерной, практической[10]. Иначе говоря, кибернетика всё более проявляется как своего рода прикладная философия, позволяя моделировать мышление понимающим этот процесс мышлением же. Сам компьютер способен алгоритмизировать (выявить закономерности и обобщить) некоторые процессы и процедуры; обеспечить более реалистическое и точное познание; в связи с этим увеличить долю положительных эмоций. И т.д. Но если предположить, что для рационального человека будущего переживания окажутся излишними, тогда и искусство, действительно, нужно будет только искусственное. Т.е. без чувств — одни формально-технические приемы и трюки… А поскольку такие приемы вскоре станут и достаточно предсказуемы, то на фоне информационного к ним подхода, они действительно станут избыточны и не нужны, как и искусство вообще — *даже* искусственное.

Эстетические ценности часто оказываются наиболее уязвимы ввиду обманчивой видимости их понятности и самой повседневной как бы доступности культуры. Ведь если правовые законы могут толковать только знающие люди, а наукой заниматься только образованные в той или иной области знания специалисты, то искусство и культуру так или иначе могут *потреблять* все. Мы помним, как год назад известнейшие шедевры (разумеется, копии их) были выставлены на перекрестках центральных улиц Москвы и в вагонах метро: по мысли устроителей, это должно было, очевидно, приблизить искусство к массам. На самом же деле ничего, кроме профанации искусства это не означало, ибо

[10] См.: *Налимов В.В.* Спонтанность сознания. М., 1989. С. 231-234.

истинным приближением к искусству может быть только соответствующее развитие и воспитание вкуса и навыка общения с искусством.

Но если исходить из этой устойчивой иллюзии, что искусство и культуру могут потреблять все, тогда при большом разнообразии людей окажется столь же разнообразным и запрос на искусство. Тем самым вполне реально существование искусства на любой вкус, т.е. в том числе декоративного, оформительского, прикладного, искусства «на случай», искусство дизайна и для дизайна, что включает значительную долю именно технического умения, способности ремесленного воспроизведения, что также повысит доступность и коммуницируемость искусства. В этом плане получает полное право на существование и искусственное искусство — если таковое возможно. «Искусство теперь повсюду, — пишет Ж.Бодрийяр, — поскольку в самом сердце реальности теперь — искусственность»[11]. Однако искусственность отнюдь не означает искусства или художественности. И потому именно искусственность становится легче всего выделяемой чертой, какой маркируется в восприятии дезориентированного массового человека искусство и красота.

Однако всё хорошо на своем месте. И высокое искусство вполне может продолжать свое существование, и желательно, чтобы не только для снобов, но для человека вообще, который способен будет наряду с развитием технических умений развивать и собственную душу. Ресурс человеческого мозга неисчерпаем, мозг продолжает эволюционировать, и стоило бы обратиться к неисчерпаемому собственному ресурсу, не отказываясь, конечно, от помощи ИИ. Но самые современные средства и технологии не спасут искусство от безликости и невероятной пошлости, которую являет современная культура, как бы обратившаяся вспять от идеалов человечного и гармоничного человека к одностороннему, ориентированному на успех любой ценой современного человека. Ничего личного — лишь установка на успех… Как не вспомнить: «Не продается вдохновенье, но можно рукопись продать…» Ныне второе составляющее процесса художественной коммуникации превалирует в культурно-художественном обращении…

Если обобщить человеческий опыт, лишить опыт его неповторимой индивидуальной окрашенности, то не предстанет ли человек по-другому, чем с помощью масскульта, но все равно — массовым человеком, т.е. воспроизводимым, принципиально повторимым, штампованным… И тогда немецкий художник Курт Швиттерс, использующий для своих картин обрывки газет, одежды, отходы быта, кривые гвозди, использованные билеты и т.п. сооружает из этого материала трехэтажную композицию, которую называет «Собор, построенный для вещей» (работает над этим своим произведением он 10 лет). Скульптор К.Карра создает работу «Муза Метафизики» — манекен без лица. Метафизика, конечно, сложный образ, и отсутствие лица может быть воспринято как невозможность выражения; но, с другой стороны — и как безликость ее в представлении человека, массового, бездуховного, безликового. Таковы и Соборы, и Музы у *подобного* человека.

Но вернемся к обсуждению основной проблемы. Так, остается проблема различения смыслов — на непосредственном уровне выражения, проблема содержания на уровне целого. И это связано не с техническими средствами воплощения, а с внутренними характеристиками человеческого содержания творчества, ибо без этого остаётся только уровень бездушного ремесла… И если образы будущего рисуют нам вероятность подобного направления «развития» сознания и мышления человека, эволюции его сознания, тогда не есть ли ИИ «обживание» предчувствия этого нашего человеческого будущего? И надо разобраться: стоит ли приобретаемое — теряемого? И возможно ли сбалансировать ситуацию.

---

[11] См.: *Бодрийяр Ж.* Символический обмен и смерть. М., 2000.

В самом деле, большинство упреков к ИИ основано именно на его душевно-эмоциональной недостаточности. Но, как мы можем предполагать, объективный процесс развития сознания закономерно ведет к перевесу логически-рационального компонента. И неизбежно взрослеющий разум будет основываться на расширении сферы рационального. Но, с другой стороны, расширение рациональной стороны без ее одухотворения человеческим содержанием, без стимуляции эмоциональными мотивами приведет к обеднению умственной жизни, бедность же эмоций по логике, предсказанной еще Ч.Дарвиным, станет прологом к сухости, оскудению и обеднению ума. Ведь эмоции, пишет и Л.С.Выготский, по-новому оживляют всю душевную жизнь, образуются «новые сплавы психических функций, возникают единства высшего порядка»[12], внутри которых возникают особые формы связей.

Как деятельность ИИ — не есть результат собственного побуждения, мотива и собственной воли, так и знание у ИИ — не из опыта. Оно стерильно в плане собственно понимания. Фактически из неживого объекта (или ставшего неживым, или переставшим отличаться от неживого) уходит живая мысль, остаётся лишь манипулирование знаками по неким известным правилам. Настоящая мысль как таковая — всегда выход за привычность порядка знаковых операций. Как и «…человек вообще является человеком тогда и постольку, когда и поскольку он как духовное существо выходит за пределы своего телесного и душевного бытия»[13]. И только живая мысль (т.е. действительно мысль) способна воздействовать на мир. Простая комбинация знаков — любой сложности и даже *закрепляющая* какой-то смысл, но не *создающая* его, ибо именно смысл мысли и есть то, что трансцендирует за пределы записи знаков, — не может воздействовать на мир, взаимодействовать с ним. Само мышление, т.е. процесс порождения мысли, есть высочайшее искусство, и здесь одним запасом сколь угодно объемистой информации не обойтись. Либо надо расширить понимание самой природы информации, и выделить в ней, как это в свое время предлагал А.Моль, разноприродные уровни и разнонацеленные установки.

Человек оказывается перед сложным выбором. Желание нового, притяжение неизвестности, естественный энтузиазм открытия нового. Но не утратит ли человек за этим своим энтузиазмом чего-то вечного, идущего из метафизического плана, от Бога — или и вправду — «Бог умер»? И человек предпочел свою живую мятущуюся душу — постоянству, предсказуемости и надежности машины? И будущее человека — функционирование алгоритмизированного мышления в железном носителе и вырождение живой души, которая и сообщает неуспокоенность, но и связывает человека с высшими мирами. Чем выше возможности человека, тем дороже будет стоить ему возможная ошибка. Развитие может идти разными путями, и не исключено, что человек выбирает сейчас именно свой путь.

Итак, в заключение мы оказываемся перед необходимость разобраться с несколькими уровнями методологии. **1.** *Метафическая* — кто сам *человек* и каким он хочет быть. Что он при этом приобретает и что теряет. **2.** Что есть *искусство*? Только развлечение или инструмент человеческого становления и развития…? **3.** Что будет изучать *эстетика,* когда всё искусство станет искусственным? или она не будет больше нужна в этом случае, ибо оценка будет производиться по тесту? Или она и сама превратиться в набор лекал, свод технических правил, технических условий (ТУ) для производства объектов, способных имитировать художественные? Предмет и терминология. **4.** Как быть с *искусственным* искусством — это имитация, которая может быть оцениваема эстетически? Или это новый

[12] См.: *Выготский Л.С.* Собр. соч. в 6 т. М., 1984. Т. 6. С. 328.
[13] *Франкл В.* В поисках смысла. М., 1990. С 111.

вид не столько искусства, сколько художественно-технической деятельности, производимой по особым технологиям? Как разделить собственно художественную сторону и технологическую искусность? По форме? По эффекту? **5.** Что будет считаться эстетической ценностью? И если и можно компьютерное искусство рассматривать как особым (пока непривычным) способом произведенное искусство, равноправное с *человеческим*, а сами произведения компьютерного искусства описывать в эстетических категориях и оценивать в эстетических оценках, то рассматривать его как *равноценное* естественному человеческому — представляется проблематичным…

Для решения проблемы возможности искусственного искусства, создаваемого ИИ, необходимо, чтобы современная эстетическая теория могла опираться на современную теорию *познания*; на психологические основы особенностей когнитивной деятельности человека; на знание (создание) современной теории *сознания*, которая бы могла определить, что такое сознание, каковы его строение, функционирование, выражение; определение специфики деятельности *мышления*, в частности мышления эстетического, т.е. специфически протекающего и выражающегося в особых формах.

В целом специфика протекания процессов мышления и понимания в искусстве, возможности типичного для искусства способа выражения, реализующего характерное для искусства содержание и функционирование, показывают, *как* становится возможно осуществление искусства на основе естественного человеческого «субстрата» и с чем приходится сталкиваться при попытках создания искусства на основе субстрата искусственного.

В настоящее время приходится констатировать, что не только не выработана соответствующая современная методология, но и существующая методология либо используется слишком узко, либо и не применяется, будучи часто заменяема неким эклектическим смешением, некритическим приятием существующего положения вещей, заменой эстетического подхода к пониманию и оценке реальности констатирующим описанием или общим социокультурным анализом. Нет ни адекватной критики (о чем говорил весьма убедительно Х.Зедльмайр [14]), ни общих исследований, есть частные рассмотрения маргинальных явлений в современном искусстве, что порою абсолютизируется. Ни обобщающих исследований, ни парадигмальных подходов нет, есть локусные и фрагментарные исследования узких проблем.

В силу всего вышесказанного представляется, что именно на территории эстетики можно найти ответ: ИИ способен симулировать творчество, имитировать продуцирование объектов, которые могут в том числе подлежать эстетической оценке. Однако ИИ, умея имитировать, не умеет собственно творить, т.е. создавать согласно собственной установке, собственной цели и плану. Это — остаётся прерогативой человека, который и создаёт сам ИИ. Можно с известными оговорками сказать, что по отношению к ИИ человек-программист выступает в том же качестве, которое приписывает Богу в отношении человека религиозная модель мира.

Конечно, фоновой причиной в данном случае выступает коммерциализация всей жизни и искусства в том числе, а также изменение самого человека, в котором прогресс одних способностей и качеств нейтрализуется деградацией других столь же важных качеств и способностей. В свое время Н.Бердяев писал: «Красота агонизирует и исчезает из объективного мира. Искусство разлагается и заменяется чем-то, на искусство уже не похожим» [15]. Высокое искусство с его глубокими идеями и чувствами уходит из

[14] *Зедльмайр Х.* Утрата середины. М., 2008.

[15] *Бердяев Н.А.* О рабстве и свободе человека. Опыт персоналистической философии // *Бердяев Н.А.* Царство духа и царство кесаря. М., 1995. С. 143.

современного культурного контекста на периферию культурной жизни и часто заменяется подделками, специально отходящими от традиционного языка, нарочито и самоцельно усложненными, требующими изощренных ремесленных операций, но не движений души и собственно творчества. Век технологий проникает в сам язык искусства, вытесняя аутентичное творчество. При этом банальная эклектика считается именно вызовом устаревшим представлениям в искусстве — со стороны передового искусства, часто непрофессионального, прикрывающего свою профессиональную беспомощность нарочитыми уже не формалистическими, но технологическими вывертами. Часто именно это выдают за сущность нового в современном искусстве.

И важный аргумент, который может представить именно эстетика, заключается, по-видимому, в том, что не просто способность (или неспособность) искусственного интеллекта иметь (имитировать) мышление, понимание, сознание, но способность осуществлять их в тех неуловимо специфических формах, как это делает в искусстве *естественный* интеллект, может определить вопрос о возможности и самого ИИ, и продуцируемого им искусственного искусства.

Vera SAMOXVALOVA

SÜNI INCƏSƏNƏT: YARADICILIQ, YOXSA IMITASIYADIRMI?

Xülasə

Müəllif məqalədə süni intellektlə təbii intellektin fərdi xüsusiyyətlərini qeyd edərək, «süni intellekt nədir və bu mümkündürmü?» suallarını ortaya qoyur və cavabı belə açıqlayır: süni intellekt elə təbii intellektin özünə yeni nəzərlə baxılmasını tələb edir, çünki onun təbiətini və özünəməxsusluğunu yalnız təbii intellektlə müqayisədə öyrənmək olar. Bu həm də təbii intellektin necə qavranılmasından da asılıdır. Əgər onu sadəcə reflekslər toplusundan ibarət qurğu və ya mühərrik kimi qəbul etsək, onda belə bir intellektin analoqunu, əlbəttə ki, yaratmaq mümkündür. Lakin təbii intellekt, süni intellektdən fərqli olaraq, düşünmək, kreativlik, yaradacılıq kimi xüsusiyyətlərə malikdir.

Daha sonra müəllif süni intellektin süni incəsənətə təsiri məsələsinə toxunaraq qeyd edir ki, yalnız təbii intellektin yaratdığı canlı fikir aləmə təsir etməyə qadirdir. Düşüncə, yəni fikrin yaranma prosesinin özü ən yüksək incəsənətdir və burada yalnız böyük həcmli informasiya ehtiyatı ilə kifayətlənmək olmur.

Sonda müəllif süni intellektlə təbii intellekt tərəfdarları arasındakı daimi mübahisələrin əsasına toxunaraq, məhz estetikanın bu xüsusda süni intellektin sadəcə düşünmək, başa düşmək, dərk etmək kimi xüsusiyyətlərə malik olub-olmamasını deyil, həmçinin bunları təbii intellektin incəsənətdə tətbiq etdiyi kimi sezilməyən spesifik formalarda həyata keçirdiyini (əks etdirdiyini), süni intellektin özü və onun istehsalı olan süni incəsənətin yaranması məsələsini təyin etdiyini vacib bir arqument kimi ortaya qoyur.

Sadık TÜRKER
Department of Philosophy, Kirklareli University, Turkey

THE PROBABILITY OF TRUTH OF PROPOSITIONS IN THE ARABIC LOGIC: INTRODUCING TO THE BELIEF CONCEPTION OF TRUTH AND THE ARABIC FORMALISM IN LOGIC

My thesis is that many Arabic logicians define the characteristic of proposition as the probability of truth and falsehood, and that this definition has some consequences related to the conception of truth and the logical formalism. The probability of truth and falsehood and its interconnected problems have not been a direct interest in the contemporary studies. However, we can speak of adjacent studies in the literature which may be indirectly related to the question undertaken here. Probably the first was the distinction between essence and existence in Ibn Sīnā that has been examined by Goichon.[16] Notwithstanding, she undertood the issue in a metaphysical frame without two important augmentations: is the distinction has some foundation in the Arabic philosophy in general that leads to a systematic characteristic, and what are the logical consequences of this distinction? El-Bizri remarks on the logical aspect of the Goichonian analysis that:

Avicenna's distinction between essence and existence was also supported by his ontological and logical analysis of being in terms of the modalities. (…)Yet as Goichon holds, it is not very clear whether Avicenna's distinction between essence and existence is taken to be a distinction in reality or whether it is a logical or conceptual distinction.[17]

Morewedge better clarifies the point remarking that 'Goichon and Rescher advance the claim that the distinction was first formulated by Aristotle. (…) Rahman … states that Aristotle's remarks concern generally distinctions in the order of inquiries, whereas Ibn Sīnā's key distinction is a logical one.'[18] The question of the absolute proposition that is studied by Street is a second notable study. It is not intentionally related to Goichon's focus, yet this theoretically follows it and builds a logical aspect of it, in my view.[19] A final study to be mentioned might be Black's concern with the term belief which is undertaken in terms of al-Fārābī's epistemology.[20]

The definition of proposition is paid much attention and much more complicated in the Arabic logic, for the proposition is regarded as a nexus of many logical problems such as truth, universal, formalism, and even syllogism by the Arabic logicians. According to Aristotle, the most characteristic quality of proposition or enunciative sentence is the inherence of truth or falsehood in it unlike other kinds of sentences such as prayer: 'Yet every sentence is not a proposition; only such are propositions as have in them either truth or falsity. Thus a prayer is a sentence, but is neither true nor false.'[21] Aristotle, next, explains affirmation and negation that the contradiction is built on. Since there are two factual cases those are presence and absence of something, and since there are two qualities of proposition those are affirmation and negation, the truth can be stated either by affirmating the presence of something, or by negation of the absence of something, so can the falsehood accordingly. Then, every affirmation has an

---

16 Goichon (1937).
17 El-Bizri (2001, p. 756).
18 Morewedge (1972, pp. 425-426).
19 Street (2000).
20 Black (2006).
21 Aristotle (1950b, 17a 2-4). The Ḥunaynian translation is as follows: '…only the enunciative expression that in which the truth or the falsehood exists…' v. Aristotle (1980, I, pp. 102-103).

opposite negation and every negation has an opposite affirmation. He calls such pairs of propositions as the contradictories those have the same subject and predicate.[22] Aristotle does not analyze further what he meant by the inherence of truth and falsehood in proposition in the *De Interpretatione* that one reason may be the Platonic thread of recollection. Rather, he examines the complex relations between enunciation, definition, truth, and contradiction in the *Analytica Posteriora*.

The term enunciation denotes either part of a contradiction indifferently. A contradiction is an opposition which of its own nature excludes a middle. The part of a contradiction which conjoins a predicate with a subject is an affirmation; the part disjoining them is a negation. I call an immediate basic truth of syllogism a thesis when, though it is not susceptible of proof by the teacher … If a thesis assumes one part or the other of an enunciation, i.e. asserts either the existence or the non-existence of a subject, it is a hypothesis; if it does not so assert, it is a definition. Definition is a thesis or a laying something down, since the arithmetician lays it down that to be a unit is to be quantitatively indivisible; but it is not a hypothesis, for to define what a unit is is not the same as to affirm its existence.[23]

The truth of propositions in Aristotle is generally considered a kind of material truth which is termed today as correspondance theory of truth; yet Aristotle has a definite conception of formal truth that is obtained through the syllogistic process.[24] The material truth is correspondance between the proposition and the fact that is signified by it: 'To say of what is that it is not, or of what is not that it is, is false while to say of what is that it is, or of what is not that it is not, is true.'[25] A better fragment exhibits Aristotle's point who apparently correlates the ontological *being* and the mental *to be* that:

Again, 'being' and 'is' mean that a statement is true, 'not being' that it is not true but false, – and this alike in the case of affirmation and negation; e.g. 'Socrates *is* musical' means that this is true, or 'Socrates *is* not-pale' means that this is true; but 'the diagonal of the square *is not* commensurate with the side' means that it is false to say it is.[26]

He undertakes the question of truth of contradictory propositions in the *Metaphysics* without any clear reference to his definition of proposition, yet he is still on the same question according to the Arabic logicians. Here, the philosopher classifies the existence into two: potential and actual existence. Now, what is subject to the correspondance of propositions is not the former, but the latter provided by the principle of incontradiction. This division allows the philosopher to distinguish his formal system of thought from the other philosophers.

Those who really feel the difficulties have been led to this opinion by observation of the sensible world. (i) They think that contradictories or contraries are true at the same time, because they see contraries coming into existence out of the same thing. (…) For 'that which is' has two meanings, so that in some sense a thing can come to be out of that which is not, while in some sense it cannot, and the same thing can at the same time be in being and not in being but not in the same respect. For the same thing can be potentially at the same time two contraries, but it cannot actually.[27]

---

22 Aristotle (1950b, 17a 26-35).

23 Aristotle (1950c, 72a 12-24).

24 Hamlyn remarks that although the present conviction about Aristotle is thus stated generally, in fact Aristotle does not use explicitely no general word like fact as used today. The Greek term πράγμα that denotes 'state affairs' and 'situation' is stranslated as 'fact' which is also true, but not explicitely intended. v. Hamlyn (1962, pp. 194-195).

25 Aristotle (1960, 1011b 25).

26 *Ibid*, 1017a 31-34.

27 *Ibid*, 1009a 23-36.

However, Aristotle's own intention here is not to implicate any idea something like the *potential logic* or *potential proposition* that could obviously have a different axiomatic basis than our supposed *actual logic* that accurately states the *Aristotle's logic* itself. Neither he implicates that there are contradictory propositions which correspond to the perfect pre-existents even in the potential sense. He objects both of these probable comments as follows:

That nothing comes to be out of that which is not, but everything out of that which is, is a dogma common to nearly all the natural philosophers. Since, then, white cannot come to be if the perfectly white and in no respect not-white existed before, that which becomes white must come from that which is not white; so that it must come to be out of that which is not (so they argue), unless the same thing was at the beginning white and not-white.[28]

Further, Aristotle draws a strict line between terms, propositions, and syllogisms just as he distinguishes between points, lines, and surfaces having strongly objected to regard his theory of categories as a potential universe of propositions as a predicting response to the doubt of Platonic recollection.

That which is affirmed or denied is not itself affirmation or denial. By 'affirmation' we mean an affirmative proposition, by 'denial' a negative. Now, those facts which form the matter of the affirmation or denial are not propositions; yet these two are said to be opposed in the same sense as the affirmation and denial, for in this case also the type of antithesis is the same.[29]

The understanding of proposition in the Arabic logicians seems to renovate the ancient question that Aristotle discusses if the substances have contradictory qualities simultaneously. Their focus is initiated by the definition of the enunciative expression or the proposition, and expanded into the question of truth by the metaphysical intricacies referred to Aristotle. My subject here is the conception of proposition that is submitted to the question of truth, and its metapysical references in the Arabic logicians. My final question is that if the Arabic logicians really comment the Aristotelian definition of proposition having stayed Aristotelian truly or dissent from Aristotle fundamentally, and if they really contribute anything to the history of logic. As will be seen the Arabic logicians derive different conclusions from their readings of the *Organon*. The principal reason is that their concept of logic has a fragile border between terms, propositions, and syllogism that can be and is easily violated.

The Arabic logicians make definitions of *proposition* (al-qaḍiyya) which is taken here synonymous with *judgment* (al-ḥukm), *information* (al-ḫabar), and *enunciative expression* (al-qawl al-jāzim). There are certain differences between these definitions that of some does not matter concerning with the nature of proposition while that of some does matter fundamentally. The subtle that makes difference is the term *probability of truth and falsehood* (iḥtimāl al-ṣidq wa l-kiẕb) that is intimately related to the Aristotelian inherence of truth and falsehood in proposition. The Arabic logicians seem to hold three ways in understanding proposition in front of this subtle. First is that they make definitions of proposition that are not problematic in this respect. For instance, al-Fārābī (d. 950) remarks that 'The enunciative expression is that which is either true or false, and it consists of subject and predicate.'[30] Ibn Sīnā (d. 1037) defines proposition in *Al-Najāt* without dealing with the term probability that 'The proposition or the information is every expression that there is an association between two things which is followed by the judgment of true or false.'[31] Also Ibn Rušd (d. 1198) defines proposition that

[28] *Ibid*, 1062b 24-30.
[29] Aristotle (1950a, 12b 6-12).
[30] Al-Fārābī (1985, p. 139).
[31] Ibn Sīnā (1992, I, p. 20).

‘The enunciative expression is that which is qualified by truth and falsehood.’[32] Also their opinions on the conditions of contradiction that complement the definition of proposition are the same as the Aristotelian views.[33]

Second way opens the discussion process having accepted the subtle to be a logical concern. This second way has two opposite variations: one is that the term probability is only a nominal matter that is not dealt with the nature of proposition, another is that it is fundamentally concerned with its nature. In the *‘Uyūn al-ḥikma*, Ibn Sīnā makes a problematic definition of proposition which will be a subject of debate that ‘The enunciative expression (al-qawl al-jāzim) is that which has the probability of truth and falsehood, that is proposition.’[34] The term *probability* (al-iḥtimāl) raises difficulties in understanding proposition, and it has been discussed by the subsequent logicians. Faḫr al-Dīn al-Rāzī (d. 1210) points out the difficulty in this definition and makes an analysis in the commentary of *‘Uyūn al-ḥikma* of Ibn Sīnā. According to him, the Avicennean definition refers to another definition that is a *conditio sine qua non* of proposition. There are two optional interpretations of this definition which of one is admittable and another is rejected:

The first is that the affirmation of something and the negation of something consist of information of this thing to be either true or false. Then, the definition will bear that the information is that which is possible to be informed through its being true or false. The second is that the affirmation and the negation are species of information and the species can only be defined through the genus. Truth and falsehood can only be defined referring to the information for we recognize the information through them. [Then] the vicious circle would be required, and it is impossible.

As for our view, the essence of information is needless of definition. Its argument is that everything which is judged that it is existent or inexistent is an axiomatic judgment. If the representation of this special judgment is axiomatic, then it is necessary the representation of this information to be axiomatic.[35]

It appears al-Rāzī considers the Avicennean element of probability in the definition of proposition is an excess that does not matter to be in the definition. For if it does matter, this raises an impossible *vicious circle* (al-dawr) that the definition of proposition will be bound to truth and that of truth will be bound to proposition. His own solution is that the proposition is an obvious fact that does not need to any definition. Al-Ṭūsī (d. 1274) undertakes the simultaneous connection of two contradictory predicates with the same subject that is a *preference* (al-rujḥān). According to him, this is the *pure doubt* (al-šakk al-maḥḍ) that signifies the *inexistence of judgment* (‘adam al-ḥukm) or the *simple ignorance* (al-jahl al-basīṭ).
The pure doubt that has no preference for one of the contradictories on the other entails the inexistence of judgment. It is not joined to what judgment includes that is affirmation, rather it is joined to what it contrary to that which is simple ignorance.[36]

Ibn Rušd remarks, referring to Aristotle, that the *assertion* (al-taṣdīq) which he identifies with the *knowledge* (al-‘ilm) means that the thing is either *is* (mawjūd) or *is not* (ġayr mawjūd). The judgment is true of something either by affirmation or by negation. Therefore, there are two respects by which everything is known or unknown. For instance, the individuals are known in respect of the universals that comprise them, and are unknown in respect of the

[32] Ibn Rušd (1992a, p. 87).
[33] Al-Fārābī (1985b, p. 120).
[34] Ibn Sīnā (1953, I, p. 4).
[35] Al-Rāzī (1415, I, pp. 120-121).
[36] Al-Ṭūsī (1960, I, p. 171).

particular experience that corresponds it. 'It is not impossible to know something in one respect and ignore it in another, but it is impossible to know something in a respect which the thing is ignored [in the same respect].'[37]

The *illuminative* (al-išrāqī) Muslim philosopher Suhrawardī (d. 1191) and his follower Šīrāzī (d. 1311) treat the term in the second way. According to Suhrawardī, the proposition is a discourse that is possible for its proposer to say it is true or false. His commentator Šīrāzī remarks that the attribution of probability to proposition is a nominal matter entirely. It explains the name of proposition not its essence. Otherwise, the truth and the falsehood of a proposition would be defined referring to its correspondence or incorrespondence to fact, and this would be a vicious circle.[38]

Al-Qazwīnī (d. 1276) follows the tradition of Arabic logic in classifying the expression into *singular* (al-mufrad) and *complex* (al-murakkab), and the complex expression into *complete* (al-tāmm) and *incomplete* (ġayr al-tāmm). According to him, what distinguishes a proposition from other kinds of expressions is its probability of truth and falsehood. He remarks that 'As for the complete [expression] if it has the probability of truth and falsehood it is information and proposition'.[39] If an expression does not satisfy this principal quality it signifies other kinds of complete sentences like imperative, prayer, and so on. In this definition there are two subtles to be underlined. One is apparently the term probability which is added to the traditional definition of proposition, and another is the definition of truth which is called today as the correspondence theory of truth. It appears both definitions of proposition and truth are interconnected questions. Therefore, the discussions on the former question will also have implications to the latter one. Quṭb al-Dīn Al-Rāzī (d. 1364) raises a question in order to probe the new definition of proposition that:

The proposition either corresponds to the fact or does not. If it corresponds to the fact it has not the probability of falsehood, and if it does not correspond [to the fact] it has not the probability of truth. In [this] definition, the proposition is not included.[40]

Al-Rāzī focuses on the term probability whether it has a real logical signification or not. Also al-Jurjānī examines al-Qazwīnīan point focusing on truth. According him 'the definition of proposition by having the probability of truth and falsehood entails vicious circle, for truth [already] corresponds to a proposition [that agrees] with a fact while falsehood is disagreement of a proposition with a fact.'[41] Namely, al-Qazwīnīan definition that refers to Ibn Sīnā raises difficulties in two respects those are proposition and truth. From the first respect, the proposition is already identical to a statement that corresponds or does not to a fact. From the second respect, the truth is already identical to a proposition that agrees with a fact. Here the real question seems to be the identity of truth with existence, and of falsehood with inexistence those can be reduced to the relationship between essence and existence. Now we encounter, in fact, such a question that if essence is identical with existence or not, and this question has a retrospective problematic to Aristotle's so-called views.

According to al-Jurjānī (d. 1413), a hallmark of the complete sentence i.e. proposition is its having the probability of truth and falsehood for if it had not had this it would be another kind of sentence like imperative or interrogative. Both al-Rāzī and al-Jurjānī remark that there are two subordinating respects for the propositions those are the *comprehension of proposition*

---

37 Ibn Rušd (1992b, pp. 370-372).
38 Šīrāzī (1380, p. 62).
39 Al-Rāzī (1424, p. 117).
40 *Ibid*, p. 120.
41 Al-Jurjānī (1424, p. 119).

(mafhūm al-ḫabar) and the *property of comprehension* (ḫuṣūṣiyyat al-mafhūm) that is the empirical correspondent of the proposition. The comprehension of proposition may be considered as independent of the property of this comprehension. For instance the proposition 'The heaven is up to us' has the probability of falsehood when the property of comprehension is disregarded. Likewise, the sentence 'The assemblage of two contradictories is actual' has the probability of truth when its comprehension is respected alone. According to al-Jurjānī, distinguishing these two respects is due to the realization of association that either corresponds or does not to the fact. Had the association been disregarded, then the proposition would already be a sentence which is either true or false essentially. Since every proposition has association, then every true proposition has the probability of truth while every false one has the probability of falsehood.[42] In other words, the probability of truth is prior to a true statement, and of falsehood is prior to a false one logically. The separation between the comprehension of proposition and the property of comprehension is due to the distinction between proposition and knowledge which are generally identified in the Arabic logic.

Actually, both disposition and solution of the problem were already proposed by al-Fārābī excellently, and developed by Ibn Sīnā and Ibn al-Bājja. Al-Rāzī and al-Jurjānī appear to follow and progress the preceding views in a different terminology. Al-Fārābī's opinions show that the Arabic dissent mainly arises from their separation between essence and existence,[43] and this basically arises from their separation between intellectual and concrete existents.[44] He remarks on the Aristotelian definition of proposition 'A simple proposition is a statement, with meaning, as to the presence of something in a subject or its absence, in the present, past, or future, according to the divisions of time.'[45] that there are three definitions made in the fragment. First two are dealt with the *simple proposition absolutely* (al-ḥukm al-basīṭ 'alā l-iṭlāq) while the last is concerned with the *simple proposition signifying things* (al-ḥukm al-basīṭ al-dāll 'alā l-ašyā'). He argues that:

This is the definition of the simple proposition as the commentators say who claim that Aristotle defined it in this context by three definitions: firstly, the enunciation is an expression in which there exists truth and falsehood. Secondly, the simple proposition is like dropping something on something or subtracting something from something. Thirdly, the simple proposition is an utterance signifying that the thing exists or inexists according to the divisions of time that he means one of the three times.

The commentators say that Aristotle defined it by three varying definitions to make possible the meaning of the enunciative expression in the mind of pupil. What he conditioned in the last definition where he refers to the divisions of time signifies that he did not define the simple proposition absolutely but the simple proposition signifying things those [exist] in one of the three times. As for the first two definitions, he did not conditioned there the time; hence this [incondition], even thought was put as definitions, is more general than the last.[46]

Here the philosopher distinguishes two aspects of proposition which of one is purely intellectual, and of another is correspondent to empirical things. Al-Fārābī apparently distinguishes essence from existence in his understanding of proposition. This is to prepare the foundation of propositions independent of empirical reality. Now, the correspondance of proposition to the empirical reference is another dimension. As Aristotle affirms, the

---

42 Al-Rāzī, op.cit, pp. 118-120, Al-Jurjānī, op.cit, p. 119.
43 Hammond (1947, p. 14).
44 Türker (2007, pp. 214-217).
45 Aristotle (1950b, 17a 23-24).
46 Al-Fārābī (1960, p. 59).

affirmation and the negation can both be true such as 'the human exists' and 'the human does not exist'. This is because, for al-Fārābī, the conditions of the thought concerning with *becoming* (al-takawwun) are unlike that of the thought concerning with *being* (al-mawjūd). For the one is potential and the other is actual,[47] and the potentiality simply cancels the law of incontradiction. [48] Al-Fārābī apparently attempts to build the intellectual dimension of proposition through the belief. This is a breaking point between Aristotle's logic and al-Fārābī's one due to inexistence of belief as a basis of proposition in Aristotle, at least.[49] Yet, the break gets more obvious in the ramification of al-Fārābī's and Arabic logical system.

It is obvious that the affirmation and negation exist in the mind in respect that they are signified by utterances but not that they are based on something outward mind. Because it is not possible to be affirmation and negation in the outward mind which are contrary [to each other]. For the two contraries only become contrary when they exist together while it is not possible to exist the negations of the necessary affirmative things in the outward mind such as, the diameter of a square is incommensurate with the side, neither simultaneously nor in another time. As for the possibles, the contrary affirmation and negation succeed them provided that they do not exist simultaneously; their simultaneous co-existence is possible only in belief and in utterance.[50]

Al-Fārābī correlates the assertion and the truth in a way that the assertion is an association through judgment to its outward correspondent and that the truth is an association through the outward correspondent to judgment.

The assertion in general is the belief of human in something which is judged by a judgment that its existence in the outward mind corresponds to the belief in the mind [whereas] the true [proposition] is that the thing outward mind corresponds to the belief concerning with it in the mind.[51]

The belief is a characteristic of proposition that makes it actually true or false. Whatever is subject to the belief is its object which is identical with the *outward belief* (ḫārij al-iʻtiqād) or the *outward mind* (ḫārij al-nafs). Simply, what is out of belief is object. This phenomenological subtlety is indeed a very qualified and critical approach to the understanding of reason. According to this criterion, the reason is that which makes anything object either empirical or mental. The relation between *belief* (al-iʻtiqād) and *what is believed* (al-muʻtaqad) is ensured through the *correspondence* (al-muṭābaqa) and the *non-opposition* (ġayr muqābala).

The meaning of correspondence and of non-opposition is the belief of the mind. If it is affirmative, this outward thing that is the outward belief is also affirmative. If the belief is negative then this thing which is outward belief is negative. This is the meaning of truth. It is a relation of belief to what is believed in respect of its being outward mind, or its being outward belief, or its being the subject of the belief. Because the existents that are out of beliefs are subjects to them. The beliefs can only become false or true through their relations to their subjects those are outward mind or outward beliefs. When the qualities in affirmation or

---

47 *Ibid*, p. 74.

48 Sidgwick points out that when *S* changes through *A* into *non-A* gradually, the rule of incontradiction does not work. v. Sidgwick (1914, p. 8). The probability is one of the central concerns of the modern mathematicians. Due to this concept, for instance, according to Brouwer and Reiser, the laws of incontradiction and identity are no longer universally valid. v. Kattsoff (1937); Reiser (1940).

49 Sabra (1980, pp. 759-760).

50 Al-Fārābī (1960, p. 61).

51 Al-Fārābī (1987a, p. 20). Ibn Bājja also conforms the direction of relation between (*a*) the outward corresponance and (*b*) the judgment affirmation and truth, that is when the order between them is (*ab*) it signifies affirmation and when the order is conversely (*ba*) it signifies belief. v. Ibn Bājja (1987, p. 113).

negation are correspondent and non-opposite to those of the subjects which are ourward in affirmation or negation, then the beliefs are true. When the qualities of the subjects are opposite to those of the beliefs, then the beliefs are false.[52]

If the belief and what is believed correspond to each other, and if this correspondance removes its contradictory, the proposition is called *certitude* (al-yaqīn) that is *complete assertion* (al-taṣdīq al-tāmm). So to say if there is a correspondence between the relatives i.e. the belief and what is believed, this also means the relation is ascertained through the denial of its contradictory. This seems to be *a priori* (mutaqaddimat al-tajārub)[53] proof for the truth of propositions inherent in them. Al-Fārābī says that:

The objection to the certitude [proposition] is never possible because it is not possible to obtain the certitude of the true proposition without the negation of its contradictory. Then, the certitude of true proposition entails the certitude of the negation of its contradictory for when the truth of its contradictory is possible, the falsehood of the proposition is possible too.[54]

According to Ibn Bājja (d. 1138), without belief, the proposition has ever the probability of truth; so to say it is not a *complete proposition* (al-qaḍiyya tāmma). The correlation between belief and assertion, remarks Ibn Bājja, is that '[the assertion] is like the form for belief' whereas 'the belief is like the matter for assertion'.[55] The belief is specifically concerned with a *situation* (al-ḥāl) or a *selection* (al-farz). Although there is a mutual relationship between both, the mind can think one of them independently of the other:

The assertion is the belief concerning with a situation or a selection. The belief and the assertion cannot be considered singularly being one independent of another just as animal and intelligent for human for both of them exist in human without being one separated from the existence of another. However, the mind singularizes them.[56]

Belief is a quality of any proposition that comprises the denial of its own contradictory. The true predication entails the connection of two contradictory propositions. However, since this connection is simultaneous, the truth value of proposition is *indefinite* (ġayr muḥaṣṣal) that signifies a form of disjunctive proposition such as 'If human is courageous or not courageous'. When one of the contradictories is chosen by an eliminative selection that entails the rejection of the other there arises an *affirmation without negation* (al-ījāb dūna l-salb). This is the *belief per se* (nafs al-i'tiqād).[57] Ibn Bājja analyzes this example as follows:

---

52 Al-Fārābī (1987b, p. 98).

53 Al-Fārābī terms what is prior to experiences as *mutaqaddimat al-tajārub*, and what what is posterior to them as *awā'il al-ma'ārif* or *mabādi' al-burhān*. In the Western philosophy, they are respectively called *a priori* and *a posteriori*. v. Al-Fārābī (1996, p. 56).

54 Al-Fārābī (1987b, p. 103). This obviously refers to the *Analytica Posteriora*. v. Aristotle (1950c, 71b 11-12). However, al-Fārābī's formulation is quite close to that of Leibniz. Leibniz says in the *Monadology* that: '31. Our reasoning is based upon two great principles: first, that of Contradiction, by means of which we decide that to be false which involves contradiction and that to be true which contradicts or is opposed to the false. 32. And second, the principle of Sufficient Reason, in virtue of which we believe that no fact can be real or existing and no statement true unless it has a sufficient reason why it should be thus and not otherwise.' v. Leibniz (1968, p. 258).

55 Ibn Bājja (1987, p. 112).

56 *Ibid*, pp. 112-113.

57 *Ibid*, p. 112. Surely, one cannot help oneself remembering Hume's contribution to the philosophy of logic that is concerned with the distinction between the *relation of ideas* and the *matters of fact*. The former corresponds to analytic propositions in the Kantian terminology that propositions of this kind are discoverable by mere operations of thought as in mathematics. In this kind of propositions the affirmations are certain either intuitively or demonstratively. As for the second kind, no certain truth or falsehood is possible without building contradiction between propositions. Hume argues that 'Matters of fact, which are the second objects of human reason, are not ascertained in the same manner; nor is our evidence of their truth, however great, of

Now, we know that the affirmation is included in one of [the contradictories], but we do not know it is in which of them. As long as the contradictory propositions are connected by the particle or (aw) the truth that is inherent to them resides indefinite. [Therefore] it is an incomplete expression, because we did not judge until now on anything by anything being an enunciative judgment. Hence it is not said neither true nor false.[58]

It is of extremely importance to point out that Ibn Bājja crystallizes here al-Fārābī's focus through reducing the categorical propositions into the hypotheticals. According to al-Fārābī 'The complex meanings those are used as predicates and subjects in propositions are composed of each [kind] of universals which we counted. The composition of all universals [in definition] is hypothetical and conditional but not informational.'[59] He intends by the *hypothetical composition* (tarkīb taqyīd) or the *conditional composition* (tarkīb ištirāṭ) the uninformative phrases such as 'the scribe Zayd' and 'white human'.[60] Here al-Fārābī intoduces to the fragile limit between terms and propositions where singular terms can easily be interpreted as potential propositions. In order to analyze this limit, Ibn Bājja points out al-Fārābī's classification of the kinds of *composition* (al-tarkīb) into two as the *primary division of composition* (al-murakkab qismat ūlā) and the *secondary division of composition* (al-murakkab qismat ṯāniya). According to Ibn Bājja, these are indeed the divisions of information. The definitions, in general, all the representations have always the primary division of compositions into which the proposition is resolved. He remarks in the commentary on al-Fārābī's *Kitāb Īsāġūjī* that:

[Al-Fārābī] intends the simple [compositions] into which the composition is analyzed; so to say that into which the compex utterance is divided is through primary division not secondary one. The hypothetical or conditional composition in general is attributive, adjectival and possesive compositions. This composition replaces the singulars in propositions for it as a whole is possible to be predicate or subject just as singular [terms]. The informational composition is consisted of predicate and subject that is called proposition, enunciative expression, and judgment. Among its peculiarities is the penetration of truth and falsehood into it.

The information is used conventionally. Sometimes it is intended [to signify] the utterances which are composed any composition, and sometimes it is intended [to signify] the predication that is signified by an utterance and that is followed by truth and falsehood in respect of being and non-being. The first division of the two kinds of information is that which has the peculiarity of being inserted by [both] truth and falsehood, namely it is subjected to saying about it true and false equally. As for the second, it is [either] the truth is entailed for it or not, it has ever had one of them.[61]

According to Ibn Bājja, this al-Fārābīan understanding of composition that refers to his conception of proposition is due to his definition of universal. Aristotle defines universal as

---

a like nature with the foregoing. The contrary of every matter of fact is still possible; because it can never imply a contradiction, and is conceived by the mind with the same facility and distinctness, as if ever so conformable to reality. *That the sun will not rise to-morrow* is no less intelligible a proposition, and implies no more contradiction than the affirmation, *that it will rise*. We should in vain, therefore, attempt to demonstrate its falsehood. Were it demonstratively false, it would imply a contradiction, and could never be distinctly conceived by the mind.' v. Hume (1912, pp. 23-24).

58 Ibn Bājja (1987, pp. 111-112).

59 Al-Fārābī (1985a, p. 85).

60 Al-Fārābī (1985d, p. 72).

61 Ibn Bājja (1994a, p. 39).

‘that which its peculiarity is being predicated of more than one’[62] while al-Fārābī defines it as ‘that by which two things or more are analogized’.[63] Ibn Bājja examines a supposed question concerning with al-Fārābī’s definition of universal that:

The analogy is between two things and it is not possible to be an actual analogy (tašābuh bi l-fi‘l) only by existence of three things: the analogy which is a universal meaning, and the two analogicals those are subjects. The universals that have more than one individual simultaneously is defined accordingly. As for the remaning two classes it is not possible this [quality] exists in them. So, how this definition comprises the entire classes of universal?[64]

According to Ibn Bājja the term *its peculiarity* (min ša’nih) should be understood as *building unrealized cognition* (inšā’ ma‘rifa lam takun). The al-Fārābīan universal does only signify the *capacity* (al-isti‘dād) or *nature* (al-ṭabī‘a) of analogizing, and the *existence of actual analogy* (wujūd al-tašābuh bi l-fi‘l) that entails the existence of individuals is not necessary. Ibn Bājja remarks that there are two respects of analogy; in respect of the capacity the universal is possible to analogize many individuals while in respect of individuals the analogy is impossible. Now the true nature of universal is defined through the *possibility* (al-imkān) of analogizing while the true nature of individual is defined through the *impossibility* (al-imtinā‘) of analogizing.[65] However, this understanding of universal is seriously destructive the Aristotelian conception that certainly entails both that which is predicable of many and the individuals.

Again, colour is present in body, therefore in individual bodies, for if there were no individual body in which it was present, it could not be present in body at all. Thus everything except primary substances is either predicated of primary substances, or is present in them, and if these last did not exist, it would be impossible for anything else to exist.[66]

The term *form* and its relation to potentiality have a special importance in understanding of proposition in the Arabic logicians. They introduce by this term and its relation to the potentiality into the conception of logical formalism. This is the basis that leads them to the probability of truth in propositions. Al-Ṭūsī defines the term *al-qānūn* that ‘[It is] an arabized term that is originally Greek. It means every universal form (ṣūra kulliyya) from which the particular judgments that correspond to them are acknowledged.’[67] As we have seen in the Aristotelian part, the particulars embraced in a universal do not signify judgments, rather definitions. Quṭb al-Dīn al-Rāzī remarks that ‘The *form* (al-qānūn) is a universal idea that corresponds to its entire *particulars* (al-juz’iyyāt) which are acknowledged from it.’ This is a rule just like the grammarians say ‘the subject is nominative’ which is universally applicable to all its particulars. Thus, in the sentence ‘ḍaraba Zaydun’ (Zayd beat) the Zayd is nominative, because it is subject.[68] According to al-Jurjānī, the *universality* (al-kulliyya) is the *possibility of postulation of participation* (imkān farḍ al-ištirāk) whereas the particularity is the impossibility of that. Since the universal rule does not refrain the participation, it has many *particulars* (al-furū‘) embraced in it *potentially* (bi l-quwwa). The form, as well as the *rule* (al-qā‘ida) and *origin* (al-aṣl) are names given to this universal proposition that corresponds to the *embraced*

---

62 I have quoted this phrase from Ibn Bājja while the translation of Ross reads as follows: ‘By the term “universal” I mean that which is of such a nature as to be predicated of many subjects …’ v. Aristotle (1950b, 17a 38-39).

63 Al-Fārābī (1985e, p. 60).

64 Ibn Bājja (1994a, p. 45).

65 *Ibid*, p. 46.

66 Aristotle (1950a, 2b 1-6).

67 Al-Ṭūsī (1960, I, p. 168).

68 Al-Rāzī, op.cit, pp. 60-61.

particulars (al-furū‘ al-mundaraja) in itself. The *derivation* (al-istiḫrāj) of these particulars from it is called *definition* (al-ta‘rīf); this is application of the subject of this rule to a particular such as the *subject* is predicated of *Zayd*. This proposition is made minor premiss like ‘Zayd is subject’ while the rule is major premiss like ‘every subject is nominative’, and the conclusion is derived as ‘Zayd is nominative’. Briefly, the operation of reasoning is deriving a conclusion from a universal through the particular embraced in it; in other words, it is derivation of the particular through *potentiality* (al-quwwa) into *actuality* (al-fi‘l).[69] Ibn Bājja remarks in his commentary on al-Fārābī’s *Kitāb al-maqūlāt* that the meaning of universal is its being a *capacity* (al-isti‘dād) of analogizing two things on not the *analogy* (al-tašābuh) itself; in short the capacity that is synonymous with the *potential* (mā bi l-quwwa) is *universal* (al-kulliyy). Further, he does not only think of universal a class that inheres particulars, rather he extends its scope to propositions and syllogisms. The subject of proposition is potentially inherent in a universal formally in a way that whatever is such is such without mentioning its name; it is *undeterminated* (laysa mu‘ayyan) actually but inherent potentially or formally. In case of syllogism, the subject is determinated in the conclusion. Now, what is potential is made actual in the conclusion. Ibn Bājja remarks that:

The characteristic meaning [of universal] is that which has the capacity by which two things are analogized. So to say the capacity is universal not the analogy [itself]. (…) When [a term] is taken as universal, the particular is inherent in it, because the subject of it [exists] potentially, and it is predicate through the essence of this capacity which is synonymous with the meaning of the potential. It is potentially predicate of its subject. The meaning of being subject potential is its being undeterminated. This is [for instance] we say that every human is animal and every animal is corpus that means whatever is qualified by being animal is also qualified by being corpus. It is obvious that the subject is not explicated which will be explicated in the conclusion. When we say in the conclusion that every human is corpus, what is inherent in the major premiss potentially is explicated by its name that is human.[70]

According to Ibn Sīnā, the formal character of proposition emerges from the nature of *postulation* (al-farḍ) in affirmation and negation. This nature explicitely refers to the separation of essence from existence. For instance, to say ‘Human is animal’ is to say that ‘the thing that we postulate in the mind as human which is either existent externally or not, it is necessary for us to postulate it as animal and to judge it that it is animal’.[71] Here the interpretation of the proposition is not necessarily that ‘human is animal’ which signifies the empirical references, rather it is that ‘whatever is said human’ is predicated of ‘animal’ or ‘whatever is said animal’. Therefore, this is not an empirical expression that is subject to either truth or falsehood, rather it is the *absolute proposition* (al-qaḍiyya muṭlaqa) that is a *situation of proposition* (ḥāl al-qaḍiyya) which is true of both affirmation and negation. This is because, says Ibn Sīnā ‘The absolute propositions are the affirmation and negation themselves where there is no contradiction unless time and case are conditioned.’[72] Although Ibn Sīnā does not mention explicitely, the categorical proposition of ‘human is animal’ (*A* is *B*) simultaneously means two hypothetical propositions: (*i*) ‘whatever is said human is predicated of whatever is said animal’ that is to say ‘If *x* is *A* then *y* is *B*’, and (*ii*) ‘whatever is said of human is predicated of animal’ that is to say ‘If *x* is *A* then *x* is *B*’ both in a hypothetical form that indicate perfect proportions

69 Al-Jurjānī, op.cit, pp. 60, 125.
70 Ibn Bājja (1994b, pp. 87-88).
71 Ibn Sīnā (1960, I, p. 271).
72 Ibn Sīnā (1965, II, pp. 24-27).

such as '*x* : *A* :: *y* : *B*' which is equal to 'if *A* is *B* then *x* is *y*' or '*Ax* is *By*', and '*x* : *A* :: *x* : *B*' which is equal to '*Ax* is *Bx*' or '*A* is *B*'.

Al-Ṭūsī remarks that the empirical existence is not a condition for the proposition and its terms. This is just like we do not judge on the existence of figures in geometry. However, the difference of Al-Ṭūsī's point from al-Fārābī, Ibn Sīnā, and Ibn Bājja is that he regards the postulation of human not potential but actual.[73] Ibn al-Hayṯam (d. 1040) just touches with the point that whether the thinking process and the objects of thought are to be considered from the outlook of potentiality or actuality when analyzing his method of geometry as below:

…the geometrician regards the figures in respect of they are subsistent per se even though their existence is not possible only in corpora. For the circular figure exists only in circular corpus, and so do other figures. However, the geometrician takes it as if separate from the corpus, and he recollects it by his thought and scrutinizes it through his rational representation.[74] Thus, he represents the end of empirical corpus and nominates it superficies or surface of corpus. For every empirical is limited and whatever has not limit is not empirical.[75]

The Arabic logicians who qualify proposition to have the probability of truth and falsehood appears to violate the most principal Aristotelian axiom of 'that everything must be either affirmed or denied, and that a thing cannot at the same time be and not be'.[76] And their position is not far from being the subject of the Aristotelian accusation of quantitative outlook in formal thought that:

For the assertion of contradictory statements about the same thing seems to have arisen largely from the belief that the quantity of bodies does not endure, which, our opponents hold, justifies them in saying that the same thing both is and is not four cubits long. But essence depends on quality, and this is of determinate nature, though quantity is of indeterminate.[77]

We have seen that the Arabic logicians arrive at a non-Aristotelian understanding of proposition having referred to the Aristotelian arguments. One reason of this is the delicate limit between definition and proposition in Aristotle. When this limit is exceeded, the terms will embrace propositions. In that case, the terms can be interpreted to have potential propositions, or conversely the propositions can be viewed as mere terms. Another reason of this emerges from Aristotle's own system that has some Platonic channels those easily lead to the Platonic recollection. For instance, when the Aristotelian arguments quoted in my paper are read together, one attends on the position of the Arabic logicians that is somehow Platonic. Aristotle would object this saying that if knowledge of the particulars falling under a universal is taken in an unqualified sense but not universally, then 'we are faced with the dilemma in the *Meno*: either a man will learn nothing or what he already knows…'[78] Further, Aristotle underlines that the knowledge of the particular falling under a universal is '…by no means to know the commensurate universal either potentially or actually.'[79] For Aristotle, the potency of knowledge does only mean the power to know.[80] Notwithstanding, it is interesting to observe that the Arabic logicians, even those who felt themselves more loyal to Aristotle cannot help

---

73 Al-Ṭūsī (1960, I, pp. 271-272).

74 The *rational representation* (al-taṣawwur al-'aqlī) as opposed to the *empirical representation* (al-taṣawwur al-ḥissī). v. Ibn al-Hayṯam (1983, p. 19)

75 Ibn al-Hayṯam (1983, p. 25)

76 Aristotle (1960, 996b 27-30).

77 *Ibid*, 1063a 24-28.

78 Aristotle (1950c, 71a 28-29).

79 *Ibid*, 86a 26-27.

80 Aristotle (1950c, 86a 27-28).

themselves to implicate a universe of potential and actual propositions. Ibn Rušd remarks on the knowledge of the angles of a triangle are equal to two right angles that:

…the sophists entail that the thing is both unknown and known… in fact we ignore it in a respect and know it in another but not that we ignore and know it in one respect… We know it potentially and ignore it actually, that is we know it in respect of the universal, and ignore it in respect of the particular which is unknown to us.[81]

The distinction between essence and existence is generally attributed to Ibn Sīnā in the Arabic philosophy. Although this paper is not devoted to examination of this question, we have seen firstly that its source is not Ibn Sīnā, but al-Fārābī, and it is a widespread conception in many Arabic philosophers. Secondly, even though the present literature emphasizes its importance, the logical result of this distinction has not been formulated yet. According to our findings, the distinction between essence and existence is the principal source of the conception of the probability of truth and falsehood in propositions.

What we understand from the opinions those have a positive attitude toward the probability of truth and falsehood in proposition is that they suppose a possible universe of propositions or a universe of pure doubt. Then, forming a proposition means deriving or selecting one through potentiality into actuality. The probability of truth makes any statement a proposition in the Arabic logic. However, one cannot say at this level it is either true or false, rather it is both true and false. The process of selection begins with the formal properties of proposition. The proposition has two kinds of proofs for selecting one of the contradictories; one is *a priori* that signifies the incontradiction, and the other is *a posteriori* that signifies the empirical correspondent. When one of the contradictory propositions is selected, this also means the other is rejected due to two references. In that phase, the proposition has not the probability of truth and falsehood, rather one of them is realized. If to read the understanding of proposition in the Arabic logic we should say that no proposition is either true or false without an a priori proof, rather they have the probabilities of both truth and falsehood. Unless the reference to the a priori principles, the empirical correspondance of any proposition does not make it true as the truth is not included in the empirical data. Both a priori and a posteriori principles are embraced by the term *belief* in the Arabic logic. What makes a proposition true is the relation between judgment, eliminative selection, incontradiction, and empirical correspondance. Therefore, I shall call it the *belief conception of truth* that might also be called *analytic a posteriori truth*.[82] Without reference to a priori principles of eliminative selection and incontradiction it is not possible to establish the truth of proposition that has an empirical correspondant, yet it seems possible in the Arabic logic to establish a truth which is purely formal without reference to a posteriori principle of correspondance. The formalism as made explicit by some Arabic logicians does not necessitate the empirical references, rather one can build purely formal expressions being empty of external signification, and then demonstrate its truth.

A relevant conclusion of this is that if the proposition has probabilities naturally and if this aspect can be abstracted from the empirical correspondant, it conducts that the question of modality must have a central position in the Arabic logic as it is. Having had this quality, the Arabic logic is not far from establishing the probability as a legitimate branch of logic, and it has a certain relationship between the probability of truth and the modality. Another important result to be drawn is concerned with the nature of the categorical propositions. As is shown, if

---

[81] Ibn Rušd (1984, pp. 174-175).

[82] Goldstick discusses a midway between analytic and empirical truths that is analytic a posteriori truth. v. Goldstick (1972).

the proposition signifies a probable universe that can be stated by disjunctive propositions, then the categorical proposition is originally derived from a hypothetical universe in the Arabic logic.

As a final remark, we can suppose a correlation between the conception of reality and of formal thought i.e. logic upon the fact that the incontradiction principle emerges from Aristotle's actual being. Aristotle's logic and its immediate axioma were structured according to his understanding of physical reality, or his understanding of physical reality is built upon the axioma of logic. Thenceforth, if the principles of the physical reality change, then the axioma and the system of logic should change accordingly. If some principal –even not all– arguments of this paper are true of the Arabic logic, we can foresee that there is a fundamental modification made in the Aristotelian logic which indicates that the principles of reality in the Arabic philosophy are understood differently than the Aristotelian era.

References

Al-Fārābī, Abū Naṣr 1960. *Šarḥ kitāb al-'ibāra*, ed. W. Kutsch, S. Marrow, Beirut: Imprimerie Catholique.

Al-Fārābī, Abū Naṣr 1985a. *Kitāb Isāġūjī*, ed. Rafīq al-'Ajam, al-Manṭiq 'ind al-Fārābī, Beirut: Dār al-Mašriq.

Al-Fārābī, Abū Naṣr 1985b. *Kitāb al-maqūlāt*, ed. Rafīq al-'Ajam, al-Manṭiq 'ind al-Fārābī, Beirut: Dār al-Mašriq.

Al-Fārābī, Abū Naṣr 1985c. *Kitāb al-'ibāra*, ed. Rafīq al-'Ajam, al-Manṭiq 'ind al-Fārābī, Beirut: Dār al-Mašriq.

Al-Fārābī, Abū Naṣr 1985d. *Al-Fusūl al-ḫamsa*, ed. Rafīq al-'Ajam, al-Manṭiq 'ind al-Fārābī, Beirut: Dār al-Mašriq.

Al-Fārābī, Abū Naṣr 1985e. *Al-Tawṭi'a*, ed. Rafīq al-'Ajam, al-Manṭiq 'ind al-Fārābī, Beirut: Dār al-Mašriq.

Al-Fārābī, Abū Naṣr 1987a. *Kitāb al-burhān*, ed. Mājid Faḫrī, al-Manṭiq 'ind al-Fārābī, Beirut: Dār al-Mašriq.

Al-Fārābī, Abū Naṣr 1987b. *Kitāb šarā'iṭ al-yaqīn*, ed. Mājid Faḫrī, al-Manṭiq 'ind al-Fārābī, Beirut: Dār al-Mašriq.

Al-Fārābī, Abū Naṣr 1996. *Kitāb al-Jam' bayna ra'yay al-ḥakīmayn*, ed. A. Bumalham, Beirut: Dār wa Maktabat al-Hilāl.

Al-Jurjānī, al-Sayyid Šarīf 1424. *Ḥāšiya 'alā l-risālat al-šamsiyya*, ed. M. Baydarfar, 1st ed, Qum: Manšūrāt Baydar.

Al-Rāzī, Quṭb al-Dīn Moḥammad 1424. *Taḥrīr qawā'id al-manṭiqiyya*, ed. M. Baydarfar, 1st ed, Qum: Manšūrāt Baydar.

Al-Rāzī, Faḫr al-Dīn 1415. *Šarh 'uyūn al-ḥikma*, ed. A.H. Aḥmad al-Saqā, 1st ed, 3 vols, Tehran: Mu'assasat al-Ṣādiq.

Al-Ṭūsī, Naṣr al-Dīn 1960. *Šarḥ al-išārāt wa l-tanbīhāt*, ed. S. Dunyā, 4 vols, Cairo: Dār al-Ma'ārif.

Aristotle 1950a. *Categoriae*, transl. E.M. Edghill, in *The Works of Aristotle*, ed. W.D. Ross, 12 vols, London: Oxford University Press.

Aristotle 1950b. *De Interpretatione*, transl. E.M. Edghill, in *The Works of Aristotle*, ed. W.D. Ross, 12 vols, London: Oxford University Press.

Aristotle 1950c. *Analytica Posteriora*, transl. G.R.G. Mure, in *The Works of Aristotle*, ed. W.D. Ross, 12 vols, London: Oxford University Press.

Aristotle 1960. *Metaphysica*, transl. W.D. Ross, in *The Works of Aristotle*, ed. W.D. Ross, 2nd ed, 12 vols, Oxford: The Clarendon Press.

Aristotle 1980a, *Kitāb al-maqūlāt*, transl. Isḥāq Ibn Ḥunany, in *Manṭiq Aristō*, ed. A. Badawī, 1st ed, 3 vols, Kuwait – Beirut: Wakālat al-Maṭbū'āt, Dār al-Qalam.

Aristotle 1980b, *Kitāb al-'ibāra*, transl. Isḥāq Ibn Ḥunany, in *Manṭiq Aristō*, ed. A. Badawī, 1st ed, 3 vols, Kuwait – Beirut: Wakālat al-Maṭbū'āt, Dār al-Qalam.

Black, Deborah 2006. 'Knowledge ('ilm) and Certitude (yaqin) in al-Fārābī's Epistemology', *Arabic Sciences and Philosophy*, 16:1, pp. 11-45.

El-Bizri, Nader 2001. 'Avicenna and Essentialism', *The Review of Metaphysics*, 54 (June), pp. 753-778.

Goichon, A.-M. 1937. *La Distinction de l'Essence et de l'Existence d'Aprés Ibn Sīnā (Avicenne)*, Paris: Desclée de Brouwer.

Goldstick, D. 1972. 'Analytic A Posteriori Truth?', *Philosophy and Phenomenological Research*, 32:4, pp. 531-534.

Hamlyn, D.W. 1962. 'The Correspondance Theory of Truth', *The Philosophical Quarterly*, 12:48, pp. 193-205.

Hammond, Robert 1947. *The Philosophy of Alfarabi and its Influence on Medieval Thought*, New York: The Hobson Book Press.

Hume, David 1912. *An Enquiry Concerning Human Understanding and Selections from A Treatise of Human Nature*, Chicago: The Open Court Publishing Co.

Ibn al-Hayṯam, Abū l-Ḥasan 1983. *Kitāb al-manāẓir*, ed. A. Sabra, Silsilat al-Turāṯiyya 4, Kuwait: The National Council for Culture, Arts, and Lettters.

Ibn Bājja, Abū Bakr al-Ṣā'iġ 1987. *Ta'ālīq Ibn Bājja 'alā kitab al-burhan*, ed. Mājid Faḫrī, al-Manṭiq 'ind al-Fārābī, Beirut: Dār al-Mašriq.

Ibn Bājja, Abū Bakr al-Ṣā'iġ 1994a. *Ta'ālīq 'alā kitab Isāġūjī li l-Fārābī*, in *Ta'ālīq Ibn Bājja 'alā Manṭiq al-Fārābī*, ed. Mājid Faḫrī, 1st ed, Beirut: Dār al-Mašriq.

Ibn Bājja, Abū Bakr al-Ṣā'iġ 1994b. *Ta'ālīq 'alā kitab al-maqūlāt*, in *Ta'ālīq Ibn Bājja 'alā Manṭiq al-Fārābī*, ed. Mājid Faḫrī, 1st ed, Beirut: Dār al-Mašriq.

Ibn Rušd, Abū l-Walīd 1984. *Šarh kitāb al-burhān li-Aristō*, ed. A. Badawī, 1st ed, Kuwait: Al-Turāṯ Al-'Arabī.

Ibn Rušd, Abū l-Walīd 1992a. *Talḫīṣ kitāb al-'ibāra*, in *Talḫīṣ manṭiq Aristō*, ed. Gerar Chamy, 1st ed, 7 vols, Beirut: Dār al-Fikr al-Lubnānī.

Ibn Rušd, Abū l-Walīd 1992b. *Talḫīṣ kitāb al-burhān*, in *Talḫīṣ manṭiq Aristō*, ed. Gerar Chamy, 1st ed, 7 vols, Beirut: Dār al-Fikr al-Lubnānī.

Ibn Sīnā, Abū 'Alī 1953. *'Uyūn al-ḥikma*, in *Rasā'il Ibn Sīnā*, ed. H.Z. Ülken, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Ibn Sīnā, Abū 'Alī 1960. *Al-išārāt wa l-tanbīhāt*, ed. S. Dunyā, 4 vols, Cairo: Dār al-Ma'ārif.

Ibn Sīnā, Abū 'Alī 1965. *Al-Najāt fī l-manṭiq wa l-ilāhiyyāt*, ed. A. 'Umayra, 1st ed, Beirut: Dār al-Jayyid.

Ibn Sīnā, Abū 'Alī 1965. *Al-Qiyās*, in *Al-Šifā' al-manṭiq*, ed. E. Qunwātī, M. al-Huḍayrī, F. al-Ahwānī, 4 vols, Beirut: al-Hay'at al-'Āmmah li-Šu'ūn al-Maṭābi' al-Amīriyyah.

Kattsoff, Louis Osgood 1937. 'Modality and Probability', *The Philosophical Review*, 46:1, pp. 78-85.

Leibniz, Wilhelm Gottfried 1968. *Monadology*, transl. G.R. Montgomery, La Salle, The Open Court Publishing Co.

Morewedge, Parviz 1972. 'Philosophical Analysis and Ibn Sīnā's "Essence-Existence" Distinction', *Journal of the American Oriental Society*, 92:3, pp. 425-435.

Reiser, Oliver 1940. 'Physics, Probability, and Multi-Valued Logic', *The Philosophical Review*, 49:6, pp. 662-672.

Sabra, A.I. 1980. 'Avicenna on the Subject Matter of Logic', *The Journal of Philosophy*, 77:11, pp. 746-764.

Sidgwick, Alfred 1914. *Elementary Logic*, Cambridge: The University Press.

Šīrāzī, Quṭb al-Dīn 1380. *Šarh ḥikmat al-išrāq Suhrawardī*, ed. A. Nūrānī, M. Muḥaqqiq, Tehran: Mu'assasa Muṭāla'āt Islāmī.

Street, Tony 2000. 'Avicenna and Ṭūsī on the Contradiction and Conversion of the Absolute', *History and Philosophy of Logic*, 21:1, pp. 45-56.

Türker, Sadik 2007. 'The Arabico-Islamic Background of al-Fārābī's logic', *History and Philosophy of Logic*, 28:3, pp. 183-255.

Sadık TÜRKER

ƏRƏB MƏNTİQİNDƏ DÜŞÜNCƏLƏRİN DOĞRULUQ EHTİMALI: MƏNTİQDƏ DOĞRULUQ ANLAYIŞI VƏ ƏRƏB FORMALİZM SISTEMİNƏ GİRİŞ

Xülasə

Mühakimələr ümumilikdə ifadəliliyin, Aristotel məntiqi və həmçinin ümumi məntiqdə düzgün və ya səhv olub-olmadığını müəyyən edir. Yekdilliklə olmasa da belə, bir çox ərəb məntiqçiləri düzgün və ya səhvin ehtimallığının onun səciyyəvi cəhəti kimi hesab edir. Bu yeni formalaşma düşüncənin təbiəti ilə əlaqəli üç əsas problemi ortaya çıxarır: düşüncənin keyfiyyətindən biri ya düzgün və ya səhv olmaq deyil, həm düz, həm də səhv olmaqdır.

İkincisi düzgün və səhvin fikirlərin bilavasitə növü deyildir, daha doğrusu fikirlər belə keyfiyyətlərə ehtimallıq vasitəçiliyi vasitəsilə malikdir. Belə ki, empirik doğru düşüncə həqiqətən həqiqi doğruluqdan əvvəl ehtimallığa malikdir. Üçüncüsü yalnız bir-birinə zidd olanların niyə birinin seçildiyi, digərinin seçilmədiyinin izahını tələb edən həqiqətin yeni problemləri üçün ehtimal edilən düşüncələr həqiqətin yenidən müəyyənləşdirməsinə səbəb olacağı kimi qəbul olunur. Bu problemlərin həlli ən azı ehtimal edilən düşüncələrin kainatının Platon xatırlamasınının qəbulu üçün ya Aristotellə razılaşmalı və ya onunla fikir ayrılığına səbəb olmalıdır. Daha əhəmiyyətli olaraq, ərəb məntiqçiləri doğruluğun inam anlayışı və bu problemlərin həll prosesində məntiqi formalaşmasının növünü yaradır. Həll prosesi ərzində, ehtimallığı müdafiə edən ərəb məntiqçilərinin dəqiq riyazi münasibətlərini müşahidə etmək maraqlı olardı.

Садик ТУРКЕР

ВЕРОЯТНОСТЬ ИСТИНЫ СУЖДЕНИЙ В АРАБСКОЙ ЛОГИКЕ: ВВЕДЕНИЕ В КОНЦЕПЦИЮ ВЕРЫ В ИСТИНУ И АРАБСКИЙ ФОРМАЛИЗМ В ЛОГИКЕ

Резюме

Согласно логике Аристотеля, а также общей логике, суждение определяется как выражение либо верное, либо ложное. Однако многие арабские логики, если и не единодушно, считают особенностью суждения вероятность в нем истины и лжи.

Подобная новая формулировка суждения порождает три существенные проблемы относительно его природы: согласно одной из них, качество суждения – это не являться либо верным, либо ложным, а быть и тем (верным), и другим (ложным); во-вторых, истина или ложь не являются непосредственными качествами, содержащимися в суждении, скорее всего суждение обладает этими качествами благодаря вмешательству вероятности. Иными словами, эмпирически верное суждение на деле содержит истину до его фактической истины; в-третьих, принятие вероятного суждения приводит к переопределению истины, так как новая проблема выяснения истины потребует объяснения не только причины избрания одного из противоречивых суждений, но и того, почему не выбрано другое суждение.

Решение этой проблемы должно либо сходиться с мнением Аристотеля, либо не сходиться. Более важно то, что в процессе решения этих проблем арабские логики развивают понятие веры в истину и некоего рода логический формализм. В этой связи крайне интересно наблюдать определенные математические подходы арабских логиков.

Açar sözlər: məntiq, mühakimə, Aristotel məntiqi, həqiqət, yalan, ehtimallıq, ərəb məntiqi.

Ключевые слова: логика, утверждение, Аристотелевская логика, истина, ложь, вероятность, арабская логика.

Key words: logic, proposition, Aristotelian logic, truth, falsehood, probability, Arabian logic.

Mehmet ÇİÇEK
Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Öğretim Görevlisi.
e-mail: (mehmet_cicek34 @hotmail.com)

GEÇMİŞİN KOZMOS'UNDAN KAOTİK ÇAĞDAŞLIĞA: TEFSİR BAĞLAMINDA BİR ÇÖZÜMLEME DENEMESİ*

Herhangi bir bilim oluşturmak ne demektir? Bilim oluşturmak, salt bilgi dünyasına ait bir girişim ve çaba mıdır yoksa var oluşumuza ait bir şuur hali midir? Paradigma-sınıflama ilişkisi nedir? Bu tebliğimizde temel hedefimiz İslam (B) ilimlerinin temel kaynaklarının ilki olan Kur'an ve onu kendisine konu edinen Tefsir ilmi açısından bu sorulara cevap vermek ve bu amaçla güncel durumla ilgili tespitler yapmaktır. Burada örneklem olarak müteahhirin dönemi İslam düşüncesinin temsilcisi olarak gördüğümüz Molla Fenari ve Modern dönemin temsilcisi olarak seçtiğimiz Fazlur Rahman merkezinde konuyu açıklamaya çalışacağız.

Kozmos'un Oluşumu

Kadim zamanlarda, Müslüman coğrafyanın bilgiyi kavrama, kavramlaştırma, kendine ait bir ilim dünyası kurma biçimine ve kurduğu bu dünya içerisinde ürettiği ilimleri tanımlama, tasnif etme tarzına baktığımızda, öncelikle Müslüman'ın varlıkla ilişkisinin yaratıcısıyla bağlantılı olduğu görülmektedir. Yani O, yaratıcısının her şeye kadir olduğunu dikkate alarak bilgisini oluşturur. Bu anlamıyla bilgi, sadece epistemolojik değil, aynı zamanda var oluş biçimidir. Bu düşüncenin doğal bir sonucu olarak bilginin iki temel türünden bahsedilebilir. Birincisi, Allah'ın mutlak bilgisi olup bu tüm bilme çeşitlerini kendi içinde barındırır. İkincisi ise insanın bilgisidir. İnsanın bilgisi temel olarak iki şey arasında karşılaştırma (kıyas) ve ilişki kurma (tümevarım-tümdengelim) şeklindedir. Kur'an burada Allah kelamı olması sebebiyle bilginin ve varlığın kaynağı konumundan bir bildiri mahiyetindedir. Fakat diğer taraftan insanı, Kur'an'ın muhatabı olması sebebiyle, tümdengelimsel özelliğiyle varoluşsal ve bilgisel açıdan etkilemekte ve ona yön vermektedir. Dolayısıyla bilginin oluşumu insandan yaratıcısına (Mutlak Varlık) doğru tümevarımsal bir süreçte ilerlemektedir. Bilgi bu anlamıyla insanoğlu tarafından iki şekilde (tümdengelim ve tümevarımsal) tezahür etmektedir. Kelamcılar; bilginin, temel olarak aklın ve beş duyunun yardımıyla oluşan bir süreç olduğunu ve bunun yanında vahyi de bilgiyi kolaylaştırıcı etki olarak tanımlarken Mutasavvıflar buna "keşf" bilgisini de dâhil etmişlerdir. İnsan bilgisinin oluşumu klasik dönemde bu anlamıyla Fizik'ten başlayarak Metafizik'te son bulan (somuttan soyuta) bir süreç olarak algılanmaktadır. Metafizik, felsefecilerin elinde Varlığı[83]; Kelamcıların ve Mutasavvıfların elinde ise Allah'ı bilmek şeklinde ortaya çıkmaktadır. Burada ilimler, bilginin en üst seviyesi olan Varlığı veya Allah'ı bilme noktasında yüce ilimler ve alet ilimleri şeklinde ikili bir tasnife tabidir. Dikkat edilirse burada yapılan ayrım "gaye" ile ilgilidir. Zira bir şeyin talep edilmesi, gayesiyle doğru orantılıdır. Dolayısıyla bir bilgi havzasında belirli önceliklere göre belli bir ilim hiyerarşisinin oluşması kaçınılmaz bir durum olarak gözükmektedir.

Bir ilme duyulan ihtiyaç ise klasik İslam düşüncesinde ona biçilen rol veya işlevle alakalıdır. Bu anlamda ilim, ya zatı için (Âli ilimler) ya da zatı için talep edilen şeye vesile olması (alet ilimleri) açısından incelenir. Mesela Arapça Tefsir için bir alet (vesile) ilmi olmasına rağmen bir Arap dilcisi için ise Arapça zatı için talep edilen bir özelliktedir.

---

* Bu makale, 10-14 Ağustos 2009 tarihinde İstanbul'da İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi tarafından düzenlenen "Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar" adlı proğramda tebliğ olarak sunulmuştur.

83 İslam filozofları elinde Varlık, İlk varlık ve var olan şeylerin bununla ilişkisi (sudur) şeklinde ontolojik ve epistemolojik bir süreçtir.

İlimlerin belli bir paradigma içerisindeki yeri ve konumu yanında, aynı paradigma içerisinde her hangi bir ilim ve sanatın kıymet ve değerinin nasıl oluştuğu, nasıl takdir edildiği sorusu da ayrı bir değerlendirme konusudur. Bu noktada sözü, 14.-15. yüzyıl Osmanlı alimi Molla Fenari'ye bırakabiliriz:

"ilim, mevzusu sebebiyle değerli olabilir. Mesela, mevzusu kıymetli cevherler olan kuyumculuk sanatı; mevzusu deri olan dericilikten daha değerlidir. Aynı şekilde ilim, hedefinin/amacının (maksud) değerli oluşuyla da üstün olur. Mesela; insan bedeninin sıhhate kavuşmasını hedef alan tıp, hedefi etrafı temizlemek olan çöpçülükten daha değerlidir. Ya da ilme duyulan ihtiyacın şiddeti sebebiyle ilim değerli olur. Mesela; tüm kulların dünya salahının ve ahiret felahının düzenli olması (intizamı) konusunda kendisine ihtiyaç duyulan fıkıh, bazı vakitlerde bazı insanların ihtiyaç duyduğu Tıp'tan daha değerlidir."[84]

Klasik İslam düşüncesinde ilimlerin konumlanışına dair ortaya çıkan bu manzara, bilginin oluşumunu ve yöntemini de direkt etkilemiştir. Bu doğrultuda, bilginin elde edilmesiyle ilgili belli bir yöntemin izlendiği ve belli bir hedefe doğru hiyerarşik bir yapılanmanın ortaya çıktığı görülür. Bu da alet ilimlerinden 'Âli ilimlere doğru bir yöndür. Nitekim temel dini eğitimin Arapça ve Mantık ile başlayıp Tefsir ve Hadis'le sona ermesi bunun bir göstergesidir. Bu anlamda Tefsir, eğitimin kemale ermesinin ve dini bilginin yeniden üretiminin başlangıcı olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca ilimlerin birbirlerinden bağımsız bir branşlaşma formuyla tezahür etmediği görülmektedir. Dikkat edilirse bu ilim dallarından birindeki bir derinleşme, kişinin o alanda uzman olduğu şeklinde bir durumu ortaya çıkarsa da "İslam alimi" dediğimiz kişiliği ortaya koymaz. Diğer taraftan tefsir bilgisinin bir ilim mi yoksa bir sanat mı olarak değerlendirileceği konusu, ilahi metnin algılanışıyla ilgili oluşan tavra göre tezahür etmektedir. Burada sanat ile meleke arasındaki ilişki dikkat çekicidir.

Bu ilim dünyası içerisinde Tefsir ilmi hangi noktada durmakta ve hangi kaygı ve ihtiyaçlara karşılık gelmektedir? Tefsir burada Kur'an'ın anlaşılma imkanını oluşturmaktadır. Bu anlamda Müteahhirin döneminde Kur'an'ın anlaşılması noktasında nazar (akıl) ve keşf şeklinde iki tavrın ön plana çıktığını görmekteyiz. Bu, birbirlerinin yerine ikame edilen iki tavır olarak değil, aksine birbirini tamamlayan bütüncül bir yapı olarak kabul edilmiştir.

Konusu Kur'an olması açısından Tefsir ise aynı konuyla (Kur'an) bağlantılı diğer ilimlerden net bir şekilde ayrı tutulmuştur. Bu anlamda Fıkıh ve Kelam ilminin konuları, murad-ı İlahinin belirlenebilmesi açısından Kur'an'da kesişmekle birlikte, cihetlerinin (yaklaşım açılarının) farklı olması sebebiyle birbirlerinden ayrılırlar. Nitekim Kelam, temel inanç esasları; Fıkıh ise hüküm ortaya çıkarma açısından Kur'an'ı konu edinmektedir. Tefsir ilmi'nin konu olarak, bizatihi Kur'an'ı inceliyor olmasıysa bu açıdan öncelikle yüce bir ilim olduğunu ortaya koymaktadır.

Tefsir ilminin değeri söz konusu olduğunda, yukarıda zikredilenlerden hareketle, yine Molla Fenari'ye atıfta bulunarak, tefsir ilminin mevzusunun her hikmetin ve faziletin kaynağı olan Kuran olması sebebiyle önemli olduğunu; dünyada ilmî ve amelî hikmetlerin elde edilmesi ve ahirette ebedî saadete ulaştırması sebebiyle gayesinin/hedefinin de değerli olduğunu, ayrıca dînî ve dünyevi kemallerin şerî ilimlerle özellikle de tefsirle mümkün olması sebebiyle kendisine duyulan ihtiyacın fazla olduğunu söyleyebiliriz. Zira Tefsir, "kendisine önünden ve arkasından hiçbir batılın ulaşmadığı"[85] Allahın kitabını bilmekle alakalıdır.[86]

---

[84] Molla Fenari, *Aynu'l-Ayan*, Rıfat Bey Matbaası, Dersaadet, 1325, s. 17; Ayrıca bkz. Molla Fenari, *Aynu'l-Ayan*, Süleymaniye Kütüphanesi Atıf Efendi Bölümü, No: 183 (v. 10b).

[85] Fussilet, 41/42.

[86] Molla Fenari, *Aynu'l-Ayan*, s. 17; (v. 10b).

Tefsir'in, Kur'an'la bağlantılı diğer ilimlerle ilişkisine yönelik değerlendirmelerden sonra şimdi de ilimler hiyerarşisindeki en üstte olan başka bir ifadeyle "külli ilim"le ilişkisine cevap vermeye çalışalım. Yani "küllî ilim" olmayı hedefleyen ve buna yönelik bilgi üreten İslam Felsefesi, Kelam ve Tasavvuf ilimleriyle tefsir arasında ne tür bir ilişki söz konusudur. Öncelikle şunu vurgulamalıyız ki bu üç ilim, Fizikle başlayıp Metafizikle son bulan ilimler hiyerarşisinde en üstte bulunmaktadırlar. Bu üç ilim arasındaki farklılık, bu ilimlerin konuları ele alış tarzlarıyla alakalıdır. Buradaki temel mesele ise, Allah'ın varlıkla ilişkisine dair varoluşsal bir paradigma kurmaktır.

Mesela bunun örneğini Molla Fenari'nin düşüncesinde net bir şekilde müşahede edebiliriz. O, meseleye tasavvuf merkezinde cevap vermeye çalışmaktadır. Burada düşünce tarihiyle ilgili İslam Felsefesinin ürettiği "İlk Varlık" kavramının Kelamcılar tarafından Allah'ın varlığının ispatına; son olarak Mutasavvıfların elinde Allah'ın varlığa nasıl tezahür ettiğini açıklamaya dönüştüğünü hatırlayalım. Molla Fenari, bu sürecin sonunda yaşamış ve temel parametrelerini bunun üzerine kurmuş bir alimdir. Bu tespitten sonra Tefsir (Kur'an) ile metafizik ilimler arasındaki ilişkiye başlayabiliriz.

Tefsir'in, bu ilimlerle bağlantısı, konusunu oluşturan Kur'an ile ilgilidir. Kur'an, Allah'ın "kelam" ve onunla bağlantılı sıfatlarının nasıllığını ortaya koymaktadır. Bu anlamda Kur'an'da ikili bir yapı söz konusudur. Bir taraftan Allah'ın varlıkla ilişkisini ortaya koyan "mutlak" bir sıfat iken diğer taraftan onun "kısmî" bir özelliğini ortaya koymaktadır. Burada araçsallık ve gayelilik aynı anda tezahür eden bir durumdur. Bu ise O dönemde, Kur'an'ın üst bir pencere oluşturmamakla birlikte temel doneleri veren bir özellik taşıyacak şekilde tezahür etmesini sağlamaktadır. Bundan dolayı İslam düşüncesinde Kur'an ve onu kendisine konu edinen Tefsir, metafiziğe meşruiyeti vermekle birlikte "külliliği" oluşturan bir ilim olarak kabul edilmemektedir.

Molla Fenari, Kur'an'ın anlam sahasını dört kısma ayırır. Bunlar; zahir, batn, had ve matla'dır. Temel iddiası ise Kur'an'ın anlaşılması (marifet) noktasında nazar (akıl) metodunun yeterli olmayacağı,[87] müşahede'nin (keşf) ise nazar metodunun "yanında" bir imkan olarak kabul edilebileceği görüşüdür. Keşfi, bir bilgi olarak kabul etmesi ise Tasavvufu İslam düşüncesinin en üstündeki yapı olarak görmesiyle alakalıdır. Ancak buradaki temel iddiası Kur'an'ın mutlak anlaşılabilirliği değildir. O, vahdet-i vücutçu düşüncenin de etkisiyle insanın keşfinin/bilgisinin hiçbir şekilde Kelamullah'ın mutlak bilgisine ulaşamayacağını düşünür. Zira insanların farklı keşf mertebelerinde bulunması o mertebede bulunan kişi için doğru olmakla birlikte farklı mertebede olan kişi için anlamını yitirmektedir. Ancak mertebeler, kişiler arasında bir bilgi hiyerarşisi oluşturmakla birlikte ilahi kelamın muradını tam olarak ortaya koymamaktadır.

Molla Fenari, kesin bir bilgiye ulaşmayacağını düşünmesine rağmen niçin keşfi akıldan daha üstün bir konumda kabul etmektedir? Bu soruyu Molla Fenari'nin Kur'an tanımı üzerinden cevaplamaya çalışalım. O, Kur'an'ı; "Arapça nazmın, peygamberimize inişinin gerçekleşmesi ve ondan murad edilen mananın Allah Taala katında olması bakımından, dikkate alınan (muteber) Allah kelamıdır."[88] şeklinde tanımlamaktadır. Aslında bu, tanımdan ziyade bir tasvirdir. Zira O, tespit yapmaktadır. Bu tespit, tanımın temel iddiası olan ihata etmeyi barındırmamaktadır. Bu anlamda ihata etmeyi sağlayacak olan Kelam-ı Lafzî, Kur'an'ın metinleşmesiyle oluşan bir süreçtir. Başka bir ifadeyle metinleşmeyi Kur'an'ın sonucu (lazımı) olarak kabul etmektedir. Nitekim Tevatür de Kur'an'ın sonucudur. (lazım) O, muradı Cenab-ı

[87] Molla Fenari, burada tanım teorisine dikkati çeker. O, en meşhur olan tanımın insan'ın "hayavan-ı natık" şeklindeki tanımı olduğunu, bunun ise birçok yönden eleştirilebileceğini düşünür.
[88] Molla Fenari, *Aynu'l-Ayan*, s. 41; (v. 25b).

Allah'ın katına; indirilmesini ise Peygambere tahakkukuyla sınırlandırmaktadır. Bu diğer taraftan Ona göre müfessirler arasında ortak bir zeminin oluşturulmasını ve tanımda kişisel mütalaalardan uzaklaşılmasını sağlar. İşte burada murada ulaşma ona göre aklî bilgi sınırları içinde yeterli görünmemektedir. Keşfi bilgi ise ortaya çıkan eksikliği giderme anlamında bir imkandır. Ancak keşfin bireysel bir marifet olması yukarıda zikrettiğimiz üzere birçok anlam kategorilerinin varlığını ortaya çıkarmıştır.

Buradan Molla Fenari ve müteahhirin dönemi tefsir algısıyla ilgili şöyle bir sonuca ulaşabiliriz: Kur'an, mutlak künhüne vakıf olunamayacak bir kitaptır. Böylece bilgi hiyerarşisinde de son noktada kesinliğin oluşamayacağı da ortaya çıkacaktır. Zira Kur'an'ın "kelam" sıfatına tam olarak vakıf olamayan bir düşünce, Allah'ın varlıkla ilişkisini de mutlak olarak ortaya koyamaz. Başka bir ifadeyle cüzünü bilemediğin şeyin künhünü de (küllünü) bilemezsin. Söylenebilen şey ise, varlık ve bilgi noktasında acziyetini fark ederek telmihte bulunmaktır. Nitekim O, Tefsir ilmini de şöyle tanımlar: Tefsir ilmi, Kur'an olması ve ayetlerden Allah'ın muradının kulun gücü oranında kesin veya zannı galip delaletiyle bilinmesi bakımından, Allah'ın kelamının hallerini idrak etmekten (marifet) ibarettir.[89]

İlimlerin hiyerarşik yapısıyla ilgili Tefsir'e baktığımızda sıralamada onun "üstündeki" ('âli) ilimlerden temel ilkeleri (mebadi) alıp tümdengelimsel bir tarzda açıklamaya giriştiğini görüyoruz. Bu anlamda Tefsir'in tanımı, gayesi, niçin ihtiyaç duyulduğu ve temel referansları noktasında tespitte bulunup konu, Kur'an'ın genel özelliklerine getirilmektedir. Nitekim Molla Fenari, onun; vahiy, inzal, tevatür, icaz, yedi harf ve yedi kıraat gibi genel özellikleri hakkında bilgi verir. Dikkat edilirse bilgide öncelikle genel bir şemsiye oluşturulmakta ve buradan hareketle de bütünün parçalarına gidilmektedir. Parçalar ise Molla Fenari tarafından iki kısımda incelenmektedir. Bunların ilki, yine bütünü oluşturan sure, ayet, kelime ve harf gibi "cüzleri"dir. İkincisi ise "kısımları" olarak ifade edilen içyapının araştırılmasıdır. O, bunların Nasih-Mensuh ve Mekki-Medeni şeklinde iki kısmı içerdiğini söyler. Molla Fenari'de Kur'an'ın cüzleri ve kısımları, niteliksel yönü olmakla birlikte niceliksel bir özellik arz etmektedir.

Kaos ve Tefsir

Modern dönemde ise genel olarak İslamî ilimlere özel olarak Tefsir'e baktığımızda iki nokta ön plana çıkmaktadır. Birincisi Aydınlanma ile birlikte ortaya çıkan düşünsel değişim; ikincisi ise oryantalizmin etkisiyle İslam'ın temel kaynaklarına yönelik algı değişikliğidir. Bu iki algı farklılığı İslam düşüncesinde Metafiziğin anlamsız veya gereksiz olduğu düşüncesini, dolayısıyla da bilgide (ve varlıkta) hiyerarşik yapının anlamsızlığını beraberinde getirmektedir. Bu da dinin, ilahi olanla bağlantısının kopmasını gün yüzüne çıkarmaktadır. Böylece, zihinsel anlamda Müslüman'ın Allah'la irtibatını koparması ve daha "olgusal" yani insanî seviyede bir bilim üretmesi sonucunu doğurmuştur. Buradaki tartışma, kelamın ilahîliği meselesi değildir. Aksine bu, tüm dönemdeki Müslüman düşünürün temel vasfıdır. Fakat modern dönemde "müfessir", nesnesiyle irtibatını farklı bir "bütünsellik" ve "hiyerarşi" içerisinde incelemektedir.

Burada örnek olarak Fazlur Rahman verilebilir. Bir noktaya işaret etmeliyiz ki yukarıdaki söylemimizle Fazlur Rahman'ın temel düşünceleri karşılaştırıldığında sanki bir çelişki var gibi gözükebilir. Özellikle O'nun İslamî ilimlerde ve bizim konumuz olan Tefsir'de temel vurgusunun "bütünsellik" üzerine olduğu düşünüldüğünde ilk planda böyle bir çelişki ortaya çıkıyor gözükmektedir. Fakat kabul edilmeli ki Fazlur Rahman'ın "bütünselliği" ile Molla Fenari'de örneklemeye çalıştığımız müteahhirin dönemi İslam düşüncesinin "bütünselliği" arasında esaslı bir mahiyet farkı vardır. Zira Fazlur Rahman, bütünselliği tam anlamıyla "Kur'an" merkezinde görürken müteahhirin dönemi, bunu diğer bütün varlığı içerecek olan Allah kavramı etrafında ortaya koymaktadır. Burada şunu da belirtmeliyiz ki Fazlur Rahman'ın

[89] Molla Fenari, *Aynu'l-Ayan*, s. 5; (v. 3b).

Kur'an'la olan irtibatı, onun lafzıyla alakalı değil, "anlam"ıyla ilgilidir. Yani Kur'an'ın "lafzını" araştırmaya yönelik her türlü tartışma –ki bu, tefsirin en temel meselelerinden biri olarak kabul edilir- ona göre konu dışıdır. Bu yukarıda zikredilen "bütünsellik" kavramının içeriğinin farklılaşmasını oluşturan diğer bir husustur. Nitekim O, metodolojik bir söylem kurma niyetindedir. Ancak yine de bütünselliğin daha dar anlamda olmakla birlikte korunduğunu söylemeliyiz.

Modern dönemde bilginin oluşumunda temel unsurun ne olduğu sorusunu içeren ve metnin anlaşılmasında yazar-metin-yorumcu üçlüsünden hangisinin merkeze alınacağı meselesi klasik dönemle farklılaşmayı oluşturan temel unsurlardandır. Zira çoğunlukla "yorumcu/-müfessir" merkezî konumda kabul edilmiştir. Nitekim Fazlur Rahman, her ne kadar Kur'an'ı merkeze aldığını söylemekle birlikte ikili harekette temel vurguyu müfessire/yorumcuya vermesiyle metnin temel belirleyicisi olmaktadır. Böylece metnin, Allah kelamı olmakla birlikte insana dair olmasından hareketle, metne hâkimiyet sağlayabileceğini ve ondaki ilkeleri ortaya koyabileceğini düşünür. Mesela klasik ulemanın anlamanın mahiyetini ortaya koyduğu muhkem ve müteşabih kavramları, Fazlur Rahman'ın düşüncesi açısından anlamını yitirmektedir. Zira ona göre Kur'an'ın ilkelerini ortaya koyan müfessirin müteşabih kavramını kabul etmesi düşünülemez. Molla Fenari ise mutlak "yazarı" merkeze almakta ve kendi bilgisiyle onun bilgisi arasında mahiyet farkı olduğunu vurgulamaktadır. Metin de yazardan bağımsız olamayacağından dolayı ona göre mahiyet farkı kendini hissettirmektedir.

Fazlur Rahman penceresinden Kur'an (Tefsir) dışındaki diğer dini ilimlere baktığımızda öncelikle O'nun, bir "ıhyacı" tavrıyla dini ilimleri eleştirel bir süzgeçten geçirdiğini görüyoruz. O, Kur'an ve Sünnet'in yeniden ele alınmasını, sünnetin ciddi anlamda (tarihsel ve metinsel) eleştirilip Kur'an'ın[90] mutlak tek kaynak olarak ortaya çıkmasının gerekliliğini ve İslam düşüncesinin hayatiyetinin buna bağlı olduğunu iddia etmiştir. Böylece Tefsir ilmi, klasik dönemde kendisine vahyi anlama ve kavrama noktasında yardım sağlayan Hadis'in desteğinden mahrum bir halde yoluna devam etmek zorunda kalmıştır. Ancak tebyin görevi olmadan Kur'an'ın açıklanamayacağı aşikâr olduğundan, Hadisin yerine Tarih ve Toplum, bu görevi üstlenmişlerdir. Bu yeni durum, eski (klasik) algılamayı anlamsızlaştırmakta ve yeniliği zorunlu kılmaktaydı. Başka bir ifadeyle yeni paradigma, yeni bir kavramsal şemayı zorunlu kılmaktadır. Bu iki kıskaç arasında (hadisin elenmesi ve tarih ve toplumun ön plana çıkması) Kur'an ve Tefsir kendisine bir yön bulma gayretine yönelmiştir. Fazlur Rahman'ın diğer dini ilimlerle ilgili temel eleştirisi Kur'an'ın "ahlakîliği" ışığında anlamlarını yeniden oluşturmaları gerektiği üzerinedir.

Şunu da vurgulamalıyız ki modern dönemde dini ilimlerin değerine yönelik değerlendirmeler Fazlur Rahman'la kıyaslandığında oldukça serttir.[91] Nitekim geleneksel düşünce tarzları (Kelam, Sünnet, Fıkıh ve Tasavvuf) bu dönemde Kur'an üzerinden değerlendirilip mahkum edilmiştir. Bu anlamda kelam, antropolojik bir yapıdan yoksun olmakla; Sünnet, Kur'an'ın önünü kapamakla; Fıkıh, toplumsal dinamikleri yeterince dikkate almamakla; Tasavvuf ise miskinliğe ve keyfiliğe prim vermekle suçlanmaktadır.

Yukarıdaki tabloya baktığımızda hiyerarşik yapı, müteahhirin İslam düşüncesindeki temel oluşu açısından bütün ilimleri içine alan bir yapı iken Fazlur Rahman tarafından Kur'an bütünselliğinde ortaya çıkmış "Kur'an içi" hiyerarşik yapıya dönüşmüştür. Bu durum Tefsirin interdisipliner bir yapı olarak ortaya çıkan bir "ürün" olmasından ilimlerin işlevsizleştirilerek veya ortadan kaldırılarak yeni bir bilgi hiyerarşisinin oluşturulmasına dönüşmüştür. Bu mustakilliyet ve

[90] Kur'an'ın tek kaynak olması onun yüceltildiği gibi bir sonucu ortaya çıkarmış gibi gözükse de özellikle tarihsel eleştirinin uygulanması sonucu Kur'an, toplumsal bir ürün olarak değerlendirilmeye başlanmıştır.
[91] Hasan Hanefi'nin tavrı burada hatırlanabilir.

özgürlük hissi ilk bakışta olumlu karşılanırken sonradan tefsirin oluşumunun "anlamsızlığını" veya "gereksizliğini" ortaya çıkartarak Tefsir'in krize girmesiyle sonuçlanmıştır. Özellikle modern dönemde tefsirin niteliksel ve niceliksel azalması bunun göstergesidir.

Diğer taraftan Kur'an'ın lafız ve mana olarak ele alınmasından sadece mana'nın dikkate alınmasıyla başlayan alan daralması özellikle Tefsirde elde edilen bilginin değeri ve kıymetinin yükselmesi beklentisini doğurmuştur. Nitekim yukarıda zikredildiği üzere tefsir bilgisi, klasik dönemde kesinlik iddiasından uzak ve bireysel (marifet) bir özellikte iken modern dönemde toplumsal ve bireyi aşan "objektif" bir bilgi iddiasını dillendirmiştir. Bu ise üretilen bilgiye yüklenilen anlamı değiştirmektedir. Nitekim Molla Fenari, kendi yorum yönteminin "Kur'an'ın bilinmesi anlamında bir katkı sağlayabileceği düşüncesinde bir "metot" olduğunu iddia eder iken Fazlur Rahman, Kur'an'ın anlaşılması noktasında kesin bir "metodoloji" sunmaktadır. Yine aynı doğrultuda Kur'an'a nasıl yaklaşılma gerektiği sorusu artık merkezî bir soru(n) olarak ortaya çıkmakta ve kurtuluş reçeteleri etrafa dağıtılmaktadır. Bu anlamda Teknolojinin alınıp kültürün reddedilmesinin Kur'an'a yansıması, Batı'dan alınan metodların, tarihi arka planını nazar-ı itibara almaksızın kullanılması ve Kur'an'ın da, mutlak değerden (var oluşumuzdan) bağımsız bir bilgi nesnesi olarak ele alınması olmuştur. Bu durum, Kur'an'a yönelik birdenbire yepyeni yaklaşımların zuhur etmesine yol açmakta ve yeni metodlar (yapısal, post- yapısal, formalist, hermeneutik, antropolojik, semantik, filolojik, fenomenolojik vs.) problemlerin çözümü için temel bir tedavi aracı olarak sunulmaktadır.

Diğer taraftan tabiat ve sosyal bilimler şeklinde ortaya çıkan modern bilimsel tasnif, dinin dolayısıyla Tefsir'in kendini belli bir alanda ortaya koyması sonucunu doğurmuştur. Bu da dini ilimlerin sosyal bilimler içinde kendilerine yer edinebilmesiyle noktalanmıştır. Böylece Tefsir ilmi, bir sosyal bilim olarak insanî, sosyal ve kültürel zeminde kendi meselelerini tartışmaya başlamıştır. Bu da diğer taraftan yukarıda zikrettiğimiz bilginin kesinliği iddialarını da anlamsızlaştırmaktadır. Ayrıca branşlaşmayla birlikte ortaya çıkan "alan dışı körlük"le birlikte tefsirin içine kapanmasını ve tefsir üretmekten tefsir tarihçiliğine doğru arkeolojik çalışmayı beraberinde getirmektedir.

Bir karşılaştırma yapmak gerekirse klasik dönemde, dünya ve ahiret mutluluğunu elde etmeyi kendisine temel gaye edinen, ontolojik ve epistemolojik cevap üreten Tefsir (Kur'an), artık hedef olarak toplumun İslamîleşmesine ve saf epistemolojik bir nesneye dönüşmüştür. Bu anlamda klasik İslam düşüncesinin diliyle Tefsir, zatı için talep edilen yüce bir ilim olmayıp "alet ilmi" olmaktadır. Bu anlamda toplumu islamîleştirmek temel hedef olarak dikkate alınıp Kur'an, bu toplumun oluşumunun temel kriteri olmaktadır.

Sonuçta hem Modern hayatın kurucu unsurları, temel dinamikleri ve felsefi temellerinin nasıl anlamlandırılacağı, hem de modern sonrasında dini bilgi kaynaklarına nasıl ve hangi yöntemler eşliğinde yaklaşılacağı konusunda sağlıklı bir kuramsal çerçeveden yoksun tutumlar sergilendiği görülür. Bu bağlamda Batı dünyasında oluşturulan modern değerlere yönelik yaklaşımların temel varsayımı, Batıdaki manevî kültürle maddî kültür arasında mutlak bir ayrımın yapılabileceği ve Avrupa'ya daha önce verdiğimiz değerlerin yeniden elde edilmesinin mümkün olabileceği yönündedir.

Son olarak Batıdan etkilenmemizin devam edeceği ve üretilen bilginin "nesnesi" olacağımız ön kabulüyle ileriye dönük bir projeksiyon yansıttığımızda karşımıza şöyle bir tablonun çıkacağı görülmektedir: Post-modern ve ötesi dönemde analojinin (parça-parça ilişkisi) tamamen ön plana çıkacağı, bilimlerin temel yapısının ise daha parçacı bir hale geleceği ve insan bütününden hücreleri incelemeye doğru daha da yoğunlaşmanın yaşanacağı, tabir-i caizse ağaçların sıklığından ormanın görülmemesi gibi bir durumla yüz yüze kalınacağı

ön görülmektedir.[92] Bu ise "bütünsellik" ve "interdisiplinerlik" üzerine kendisini oluşturan Tefsir ilminin niteliksel ve niceliksel üretiminin sona ermesini ya da anlamını yitirmesini sağlayacak gibi gözükmektedir.

Kaynakça

Molla Fenari, Aynu'l-Ayan, Süleymaniye Atıf Efendi Kütüphanesi no: 183

Molla Fenari, Aynu'l-Ayan, Dersaadet: Rıfat Bey Matbaası, 1325, İstanbul.

Fazlur Rahman, Tarih Boyunca İslamî Metodoloji Sorunu, Ankara Okulu Yayınları, 3. Baskı, Kasım 2001.

Fazlur Rahman, Islam, University of Chicago Pres, 2. baskı, 2002.

Fazlur Rahman, İslam ve Çağdaşlık, Ankara Okulu Yayınları, 5. Baskı, Eylül, 2002.

Mehmet ÇİÇƏK

KEÇMİŞİN KOSMOLOJİ DÜŞÜNCƏSİNDƏN XAOTİK MÜASİRLİYƏ: TƏFSİR (HERMENEVTİKA) KONTEKSTİNDƏ MƏSƏLƏNİN HƏLLİNƏ DAİR

Xülasə

Bu məqalədə klassik və müasir dövr elm anlayışı təfsir kontekstində ələ alınaraq bu iki dövr arasındakı müxtəliflik «bütövlük» (holistik) anlayışı nöqteyi-nəzərindən qiymətləndirilir. Klassik elm anlayışı Molla Fənari düşüncəsinə istinad edilərək açıqlanır. Müasir dövrdəki təfsir anlayışı isə Fazlur Rəhmanın düşüncələri əsas alınaraq İslam düşüncəsinin problemləri kontekstində təhlil olunur. Hər iki dövr təsiredici məqamları izah edilir. Bu mənada elm-paradiqma əlaqəsinə və bunun biliyi/təfsiri formalaşdırma gücünə diqqət yetirilir. Həmçinin hal-hazırdakı vəziyyətdən hərəkətlə təfsirin gələcəyinə dair proqnozlar təqdim olunur.

Mehmet CHICHEK

FROM COSMOS OF PAST TO CHAOTIC MODERNITY: AN ANALYSIS ESSAY IN THE CONCEPT OF QURANIC COMMENTARY

Summary

In this study, scientific sensation of classical and modern period is basically under debated via Quranic Commentary and differentiation between these two periods is appreciated via "wholeness" understandings. Because Quranic Commentary as a scientific branch came out in the period of Later Generations (Muteahhirîn), scientific sensation of classical period is presented with Molla Fenarî and generalizations are made from over him. Quranic commentary sensation of modern period is handled in center of Islamic thought's problems post enlightens, with example Fazlur Rahman. Every two period is expressed with basic characteristics and is put forward transform points. In these meaning, emphasis is put on relationship between science and paradigm, and its influence on transform of knowledge/ Quranic Commentary. In addition to, it is submitted a possible projection on future of Quranic Commentary according as its present situation.

Açar sözlər: Molla Fənari, Fazlur Rəhman, Təfsir, Modern dövr, Bütövlük.

Ключевые слова: Молла Фенари, Фазлур Рахман, комментарий Корана, современная эпоха, целостность.

Key words: Molla Fenari, Fazlur Rahman, Quranic Commentary, Later Generations (Müteahhirin) period, modern period, wholeness.

[92] Biyoloji felsefesinin yükselişi bunu göstermektedir.

SOSİOLOGİYA BÖLMƏSİ

UOT 101.1

Məsud ZƏBƏRDƏST
AMEA-nın Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun
«Sosiologiya və sosial-psixologiya şöbəsinin» dissertantı

HƏYAT TƏRZİ ANLAYIŞI QƏRB SOSİOLOQLARININ TƏLİMLƏRİNDƏ*

«Həyat tərzi» anlayışı ingilis dilində 1939-cu ildən etibarən çox geniş işlədilməkdədir. Hal-hazırda bu anlayış ümumxalq tərəfindən ev və ev əşyalarının növünü bildirən bir anlayış kimi işlə-dilir.

Bu anlayışın sadə və ümumi izahı ondan ibarətdir ki, o gündəlik həyat meyarlarını ifadə edir. Çünki, fərdi ideal həyat meyarlarından əlavə elə meyarlar da vardır ki, onlar hər bir fərdin, yaxud qrup üzvlərinin öyrəşdiyi və həyatda məşğul olduğu bütün yaşayış ənənələrini əks etdirir.

Buna görə də həyat tərzi ev və ev əşyaları ilə məhdudlaşmır, sosial əlaqə, əyləncə, istehlak və geyim meyarlarını da əks etdilməklə bərabər hər bir fərdin və kollektivin baxışlarını, dəyərlərini və dünyagörüşlərini inkişaf etdirir. Həyat tərzi istehlak kateqoriyası ilə yaxın münasibətdədir. Buna görə də hər bir cəmiyyətin, yaxud kollektivin həyat tərzini öyrənmək üçün «cəmiyyət, yaxud kollektiv üzvləri nə cür yaşayır?»,«pulunu nə cür və nəyə xərcləyir, vaxtını necə keçirir?» kimi sualların cavabını araşdırmaq kifayət edir. Məhs bu nöqteyi nəzərdən həyat tərzi anlayışı çağdaş istehlak ənənəsini və müasirlik kimi anlamları aydınlaşdıran, açan məfhumlardır. Bunu nəzərə alaraq demək olar ki, istehlak olunan əmtəə və xidmətlər təkcə materiyalar deyil, mənalar sistemini daşıyan ad və əlamətlər kompleksidir. Həmin mənaların yozulması daim se-mantik dəyişikliyə səbəb olur. Nəticədə qeyd etmək olar ki, istehlak meyarına əsaslanaraq öz kimliyini tərifləyən müasir insan daim dəyişməkdə olan kimlik böhranı yaradır.

Həyat tərzi haqqındakı təriflər

Həyat tərzi haqqındakı təriflər üç cəhətə əsasən müəyyən olunur.

1. Yaşayış tərzinə görə.
2. Davranış və dərk etmə qabiliyyətinə görə.
3. Həyat tərzinin təzahürlərinə görə.

1.1. Birinci qrup təriflərə aid fikir söyləyən alimlərdən Almaniya sosioloqu Toresteyn Veblenin adını çəkmək olar. O, dolayı yolla da olsa bu tərifin varlı sinfin həyat tərzi olduğunu qəbul edir və onların tutduğu mövqeyi nümayiş etdirir. Buna görə də Veblenin qəbul etdiyi həyat tərzi obyektiv vəziyyətdən asılıdır və həm də dəyişkəndir.

1.2. Almaniya sosioloqu Maks Veber həyat tərzini səviyyə sahibi olan sosial qrupların yaşayış göstəricisi və kollektiv bağlılıq amili kimi qəbul edir. O, həyat tərzini müstəqil bir sosial mövqe kimi başa düşsə də onu insanların sinfi mövqe səviyyəsinə endirmir.

1.3 Amerika sosioloqu Artur Asabeqerin fikrincə, həyat tərzi elə geniş mənalı bir anlayışdır ki, saçın sahmana salınması, geyim, əyləncə, ədəbiyyat və digər bu kimi əlaqədar mövzuları əks etdirməklə yanaşı, dəb sözünü də xatırladır. Demək həyat tərzi əslində hər bir fərdin yaşayış modeli, yaxud növüdür. Həyat tərzi adətən sosial-iqtisadi mühitlə əlaqədardır və fərd haqqında verilən təsvirdə bunlar öz əksini tapır (1, s. 140).

İkinci qrup tərifləri şərh edən alimlər aşağıdakılardır:

---

* Məqalə fəls. e.d., prof. Rəfiqə Əzimova tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

2.1. Almaniya sosioloqu Layser 1963-cü ildə həyat tərzinə əmtəə istehlakı meyarlarına əsaslanaraq tərif verir. Onun fikrincə, həyat tərzi cəmiyyətin, yaxud kollektivin necə yaşadığını göstərir. İstehlakçının əmtəə alışı metodu və əmtəə istehlakı metodu istehlakçının həyat tərzini əks etdirir (2, s. 2,3).

2.2. Amerika sosioloqu Sobel həyat tərzinin tərifi haqqında müfəssəl bəhs etdikdən sonra yazır: «...həyat tərzinin tamamilə müşahidə olunması, yaxud müşahidələrdən əldə edilən nailiyyətlərin qəbul edilməsi məntiqə uyğundur». O, fikrini davam etdirərək qeyd edir ki, istehlak meyarı həyat tərzinin ən aydın cəhəti və ən yaxşı göstəricisidir. Bundan əlavə istehlak hər bir fərdin sosial mövqeyi ilə əlaqəsini göstərirsə, onda o daha çox anlaşılma əhəmiyyətinə malikdir. (3, s.28).

2.3. İngiltərə sosioloqu Lamont və onun əməkdaşları da şəxsi həyatı nizamlamaq metodunu vurğulayaraq əyləncə və istehlak meyarlarını həyat tərzinin ən yaxşı göstəricisi hesab edirlər (4, s.32).

2.4. Yaponiya sosioloqu İzeki istehlak meyarlarını xüsusi olaraq qeyd edir. Buserman isə istehlak meyarını vurğulamaqla yanaşı bu meyarı yaradan dəyərləri də həyat tərzinin bir hissəsi hesab edir (5, s. 109).

2.5. Amerika sosioloqu Alfred Adlerin fikrincə, həyat tərzi elə bir mərifət və dərk etmə qabiliyyətidir ki, fərd ona əsaslanaraq müəyyən bir davranış qaydasını seçə bilir. Bu davranış qaydası onu həyatı başa düşməyə, onu qəbul etməyə qabil edir (6, s. 221).

2.6. Amerika sosioloqu Solomon hesab edir ki, hər bir cəmiyyət ayrı-ayrı həyat tərzinə malikdir. Həyat tərzi fərdin sosial mühitdəki reaksiyalarını göstərir. Ənənəyə əsaslanan cəmiyyətlərdə istehlak sahəsindəki seçimlər sinfi, təbəqə mövqelərindən, kənd və ya ailə mühitindən asılı olaraq müəyyənləşdirilir. Modern cəmiyyətlərdə isə əmtəə, xidmət və fəaliyyət seçimində daha sərbəst olmağı və öz sosial kimliyini yaradır (7, s.438).

Üsüncü qrupa aşağıdakı təriflər aiddir:

1. İngiltərə sosioloqu Antoni Qidenzinin fikrincə, həyat tərzini sosial sinif və qrupların yaşayış metodu kimi qəbul etmək olar. Hər bir sosial sinifə və ya qrupa aid olan adamlar davranış, inam, uyğunluq meyarlarına, eləcə də sosial dəyərlərə əsaslanaraq mədəniyyət və rütbə bildirən normaları seçir və onlara bağlılığını göstərir. Həyat tərzi və kimlik anlayışları fərdin və cəmiyyətin bilik səviyyəsini öyrənmək üçün istifadə olunan alətdir. Ənənəvi həyatı arxada qoyan cəmiyyətlərdə həyat tərzi böyük əngələ çevrilmişdir. Fərdin tutduğu mövqe inkişaf etdikdə həyat tərzi özünüdərketmə prosesinə çevrilir (8, s.256).

2. S.Devid deyir: «Həyat tərzi ən mühüm kimlik qaynağıdır. Bu o deməkdir ki, sizin geyiminiz, xalçanız musiqini dərketməniz qədər əhəmiyyətlidir. Bu keçmişdə şəxsin sosial sinfə bağlılığı kimidir».

Həyat tərzi düşüncələrdən, dəyərlərdən, davranış qaydalarından, şəxsi səliqədən (musiqidən tutmuş, dekorasiya və evi nə cür döşəməyə kimi) ibarət bir məcmuəni əks etdirir. Həyat tərzi şəxsi davranış qaydaları deyildir. Bir çox hallarda müəyyən həyat tərzini təşkil edən elementlər və onların daşıyıcısı olan adamlar müəyyən həyat tərzinə malik olur və sosial qruplarda yaşayırlar (9, s.196).

Tənqidlər

«Tərz» sözünün mənasını nəzərə almadan «həyat tərzi»nin dəqiq izahını vermək mümkün deyil. Bu sözün mənası həyat tərzi haqqındakı təsəvvürü doğrultmalıdır. Bağlılıq və ümümilik həyat tərzinin iki əsas cəhətidir.

Həmçinin, həyat tərzi davranış və ünsiyyət kateqoriyasına aid olan anlayişdır. Bu da qrupla bağlı ünsiyyət və davranış xüsusiyyətlərinin sosioloji tərəflərini biruzə verir. Əlbəttə bunu da bilmək lazımdır ki, həyat tərzinin qrup üzvləri ilə ünsiyyətdə olması hələ oların davamlı əlaqədə olması demək deyildir.

Neymətulla Fazilinin tərifinə görə, həyat tərzi elə davranış tərzidir ki, onların arasında

möhkəm bağlılıq var, o yaşayışın müəyyən hissəsini əhatə edir və qrup üzvlərində nəzərə çarpır, lakin hamı onu görə bilmir. Bununla belə, tədqiqatçı onunla şəxslərin digər davranış tərzləri arasında fərq qoyur. Bunu qeyd etmək lazımdır ki, həyat tərzləri bir -birindən seçilə bilir, əslində də seçilmək üçün formalaşdırılır.

Nəhayət, həyat tərzi insanların hərəkətlərini məhdudlaşdıran struktur təsir altında olan seçimindən irəli gəlir. Buna görə də, tədqiqatçı həyat tərzini araşdırarkən həmin məhdudiyyətlərin təsiri altında olan adamların seçimini nəzərdən qaçırmamalıdır.

Yuxarıda adları qeyd olunan bir sıra qərb sosioloqlarının baxışlarından aydın olur ki, həyat tərzi anlayışı hələ də dolğun şəkildə açıqlanmamışdır. Məhz bu səbəbdən də müasir cəmiyyətin həyat tərzinin sosioloji cəhətdən geniş araşdırılması aktuallıq kəsb edir.

Əvvəla, qeyd etmək lazımdır ki, həyat tərzinin təhlili maddi və mənəvi istehlak meyarlarının araşdırılması ilə məhdudlaşmır. Həyat tərzinin təhlili sosial həyat haqqında olan elə bir araşdırmadır ki, o real məqsəd və meyillərin əksidir. Əlbəttə, indiyə qədər bu mövzuda aparılan araşdırmalar əksər hallarda istehlak kateqoriyasına istinadən həyata keçirilmişdir. Bunun səbəblərinin bir qismi də ondan irəli gəlir ki, bir tərəfdən modern cəmiyyətlər istehlaka əsaslanır, digər bir tərəfdən isə, istehlak müasir insanın davranışının daha aydın göstəricisi və duyulan hissəsidir. İkincisi struktur məhdudluğu, seçimlər, qaynaqlar və nəticələr, istehlak və müasir dünya proseslərinin ortaq nöqtəsini təşkil edən həyat tərzi haqqında araşdırmalar müasir dünyanın müxtəlif cəhətlərini öyrənmək üçün bir imkandır. Struktur və amillik haqqında da qədimdən başlanan bəhsi bu gün davam etdirmək üçün bu bir zəmindir, həyatın reallıqlar əsasında necə baş verməsini öyrənmək, şəxsiyyət və cəmiyyət üçün çıxarılan nəticələri qiymətləndirməkdir. Araşdırmaların real fəaliyyətin və davranışların tədqiqinə yönəldilməsi həyat tərzimizdə baş verən dəyişiklikləri öyrənməyə, hətta dəyərləmizin və baxışlarımızın gözlədiyi ilə həyata keçənlər arasındakı məsafəni, fərqi də öyrənməyə imkan yaradır.

Həyat tərzi anlayışını araşdırarkən, biz ən azı belə bir fərziyyəni irəli sürürük ki, insanlar bir birləri ilə asıllıqda olan fərdlərdir. Tədqiqatla bağlı bizim ilk addımımız isə, onların nə düşündüyünü deyil, nə etdiyini öyrənməkdir. Bundan əlavə, onların müəyyən davranışlarına əsasən müxtəlif sahələrə aid davranışlarını izah etmək ehtimalı da istisna edilmir. Axı ən azı davranış da düşüncə qədər sosioloji və izahedici əhəmiyyətə malikdir. Adamların nə etdiyini öyrənməklə onların niyə belə seçim etdiklərini və onların birgə əməllərinin əsaslandığı prinsipi öyrənmək olar (10, s. 19,20).

Həyat tərzini mədəniyyətlə eyniləşdirmək olmaz. Lakin mədəniyyət, demək olar ki, həyat tərzləri toplusundan, dəyərlərdən, düşüncülərdən, adət-ənələrdən və s. ibarətdir.

Həyat tərzi müəyyən sahələrdə məna kəsb edən əməllər və düşüncələrdir. Halbuki bunu da nəzərə almalıyıq ki, «görəsən həyat tərzi yalnız əmtəələrdən və istehlak meyarlarından ibarətdir, yoxsa istehsaldan alınan refleksdir? » sualı müəyyən əhəmiyyət kəsb edir.

Həyat tərzləri gündəlik həyatda öz əksini tapır, həyat tərzini öyrənmək isə fərdlərin kimliyini və varlığını açıqlamağa imkan yaradır.

Həyat tərzi sosial istehlak strukturu üzərində qurulmadığından sinfi xarakter daşımır. Müşahidələr və digər dəlil və subutlar göstərir ki, həyat tərzinin artmaqda olan əhəmiyyəti maddi mədəniyyətin yenidən qiymətləndirilməsi ilə həyata keçir. Bu da əşyaların pul dəyərindən fərqlidir və burada əşyaların mədəni və sosial dəyərləri nəzərdə tutulur (10, s.200-202).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. A.Asaberger. 2002.
2. Anderson və Qolden. 1984.
3. Sobel.1981. s.28.
4. Lamont. 1996.
5. Veal. 2000.

6. Silinq. 2000.
7. Solomon. M.”Consumer behavior”. Boston Allyn and Bacan. 1994.
8. Rozenqern. K.”Mediya effects and beyond”: culture, socializtion and life style. London and New-York. Routledge.1996.
9. S.Devid. 1998.
10. F.Nemətulla. Həyat tərzi və istehlak. «Qum.sübhi sadiq» nəşriyati, 2006.

Масуд ЗЕБАРДАСТ

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ОБРАЗА ЖИЗНИ СОГЛАСНО ЗАПАДНЫМ СОЦИОЛОГАМ

Резюме

В статье рассматриваются различные определения образа жизни, данные западными социологами. Термин «образ жизни» вошел в употребление впервые в 1939 году. Определение образа жизни можно разделить на 3 группы:

1. Определения, которые фокусируются на образе жизни; 2. Определения, которые учитывают поведение людей; 3. Определения, которые имеют в виду особенности образа жизни.

Торестин Веблен, Макс Вебер и Агабергер выражают взгляды, соответствующие первой группе определений. Они полагают, что люди осознают влияние образа жизни на их жизнь.

Сторонников второй группы (Лейзер, Ламонт, Изеки, Адлер, Соломон и др.) привлекает то, как люди одеваются, едят и т.д. Энтони Гидденс, поддерживающий третий тип определения, фокусирует влияние на особенностях образа жизни.

На основании взглядов целого ряда ученых, замечает автор статьи, становится ясно, что понятие «образ жизни» еще полностью не раскрыто. По этой причине всеобъемлющий анализ образа жизни современного общества все еще остается актуальным.

Masoud ZEBARDAST

DEFINITIONS OF LIFE STYLE ACCORDING TO WESTERN SOCIOLOGISTS

Summary

In the article the different definitions of life style are discussed. The term “life style” was used in 1939 for the first time. Life style definitions can be divided into 3 groups:

1. Definitions which focus on the way of life; 2. Definitions which focus on people's behavior; 3. Definitions which focus on spesifications of social life.

Torestine Veblen, Max Weber and Asaberger are supporters of the first group. They believe that peoples understanding of life influence on their life style. Layser, Lamont, Izeki, Adler and Solomon are supporters of the second group. They focus on people's clothing make up, food and etc. Anthony Giddens is the supporter of the third type, focusing on symbols in people.

From the views of a number of the scholars, it becomes clear, the author notes, that a notion “way of life” has not been completely revealed. For this purpose, all round analysis of a way of life of contemporary society has still remained actual.

Açar sözlər: həyat tərzi, meyar, istehlak, fərd, sosial mövqe, modern, aksiya, reaksiya.

Ключевые слова: образ жизни, критерий, потребление, индивидуум, общественное мнение, современный, акция, реакция.

Key words: a way of life, criterium, consumption, individual, social opinion, modern, action, reaction.

UOT 316.334

Ustad RZA RƏHİMİ
BDU, Sosiologiya kafedrasının aspirantı

SOSİAL KAPİTALIN TƏRKİB HİSSƏLƏRİ HAQQINDA*

Sosial kapital haqqında olan yazıları, əsərləri və onun keçmiş tarixini araşdıraraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, sosial kapitalın üç əsas tərkib hissəsi və ya növü vardır və sosial kapital nəzəriyyələri bu üç mehvər ətrafında dolanır. Bunlar iştirak (şəriklik) şəbəkələri, qarşılıqlı müamilə davranışları və etimaddır.

Biz onların hər biri haqqında ayrıca bəhs edəcəyik.

İştirak şəbəkələri

Sosial kapitalın birinci tərkib hissəsi olan iştirak (şəriklik) şəbəkələri ictimai-sosial atmosferdə fərdlər arasında əlaqələrin mövcud olduğunu göstərir. İştirak (şəriklik) şəbəkələri elə bir müəyyən şəbəkə quruluşuna malikdir ki, fərdlər arasında əlaqələr yaradır. Bu şəbəkələr qeyri-rəsmi şəbəkələr də ola bilər. Məsələn, dostluq, qohumluq, qonşuluq şəbəkələri kimi. Onların hər biri fərdin ümumi sosial kapitalının formalaşmasına elə dəlalətlər edir ki, əlaqələrin təmin edilməsi, informasiyaların sızması və «ictimaiyyətin himayəsi» vasitəsi ilə fərdin sosial kapitalını gücləndirir (1, s. 308).

Bu şəbəkələrin başqa növü - fərdin başqa adamlarla əlaqələr qurmaq üçün rəsmi üzv olduğu hüquq qrupları və təşkilatlardır. Rəsmi və hüquqi iştirak (şəriklik) şəbəkələri sosial kapitalın ən zəruri tərkib hissələridir və nə qədər bu şəbəkələr cəmiyyətdə yayılmış olarlarsa, vətəndaşların qarşılıqlı mənafe uğrunda əməkdaşlıq ehtimalı da çox olar. Bunun da əsas dəlili, Potnamın fikrincə, budur ki, birincisi, hüquqi şəbəkələr hər müamilədə öhdəliyi yerinə yetirməyən tərəfin xərcini artırır və nəticədə, fərdlərin imkanlarından sui-istifadə etməkdən çəkindirir. Çünki imkandan sui-istifadə etmək əxlaqa bağlı olmadıqda fərdin kollektiv tərəfindən cəzalandırılmasına səbəb olur. İkincisi, hüquqi iştirak (şəriklik) şəbəkələri qarşılıqlı müamilə davranışlarını gücləndirir. Potnamın fikrincə, bir çox zəminlərdə qarşılıqlı əlaqəsi olan həmvətənlər güclü davranış normalarını inkişaf etdirməyə hazırdırlar və bu onların qarşılıqlı intizarını, bir-birilə əməkdaşlıqlarını gücləndirən bir çox əlaqələri əks etdirir.

Üçüncüsü, hüquqi şəriklik şəbəkələri əlaqələri sadələşdirir və fərdlərin etimadı olması haqqında informasiyalar prosesini yaxşılaşdırır, daha çox əlaqələr şəriklik axtaran adamlar arasında qarşılıqlı etimadın yüksəlməsinə səbəb olur, onların əməkdaşlıq prosesini asanlaşdırır.

Dördüncüsü isə, hüquqi iştirak əməkdaşlıq zamanı əvvəlkilərin müvəffəqiyyətini təcəssüm etdirir və onların gələcəkdə şəffaf mədəni çərçivədə əməkdaşlığına yol açır (7, s.296-7). Əlbəttə, bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, Potnamın nəzərdə tutduğu iştirak (şəriklik) şəbəkələri üfqi şəbəkələrə şamil edilir, şaquli şəbəkələrə şamil edilmir. Potnamın fikrincə, bir şaquli şəbəkə etimad və əməkdaşlıq yarada bilməz. Onun bir hissəsi buna görədir ki, arxalanmalı informasiya yoxdur və dövlət mənfəət götürməyə və istismara qarşı maneə hesab olunur. Ən mühümü isə odur ki, imkandan sui-istifadə edən təhlükənin qarşısında olan qarşılıqlı müamilə davranışları haqqında olan cəzalandırmalar himayə olunur. Şaquli şəbəkələrdə isə bu cəzalandırma ali-yüksək vəzifələr üçün çox az icra olunur və ya heç icra olunmur.

Qarşılıqlı müamilə davranışları

Ümumi qarşılıqlı müamilə (Siz qüdrətli olduğunuz üçün mən bu işi Sizin üçün görürəm demək deyil və ya hətta bu işi Sizin üçün görürəm demək deyil, əgər Siz o işi mənim üçün

---

* Məqalə fəlsəfə doktoru, dosent Hörmət Cavadova və fəlsəfə doktoru, dosent Tahir Ağayev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

görsəniz, onda mən bu işi sizin üçün görəcəyəm ki, Siz başqa bir çətin anda başqa bir işi mənim üçün yerinə yetirəsiniz) böyük bir sosial kapital yaradır və əməkdaşlığın möhkəmlənməsinə səbəb olur (7, s.312-3).

Potnamın fikrincə, bu cəmiyyətdə etimadı gücləndirən davranışlar inkişaf edir ki, o müamilənin xərclərinin azalmasına səbəb olur və əməkdaşlığı asanlaşdırır. Bu davranışların ən mühümü qarşılıqlı müamilə davranışlarıdır. Qarşılıqlı müamilənin iki növü vardır: balanslaşdırılmış (xüsusi) və ümumi (generalized) (və ya şaxələnmiş).

Balanslaşdırılmış qarşılıqlı müamilə eyni vaxtda əməkdaşların istirahət günlərində bir-birini əvəz etməsi kimi bərabər dəyərlərə işarə edir. Amma ümumi qarşılıqlı müamilə davamlı qarşılıqlı mübadilə əlaqəsinə işarə edir. Bu hər halda birtərəfli və qeyri balanslaşdırılmışdır. Amma indi verilən mənfəətin əvəzində gələcəkdə ödənilməli olan qarşılıqlı gözləmələr yaranır. Misal üçün, dostluq adətən ümumi qarşılıqlı müamiləyə çevrilir (6, s. 293; 8, s.53).

Xülasə, qarşılıqlı müamilə davranışları sosial kapitalı yaradan tərkib hissələrdən biridir. Bu davranış qaydaları izlənilən cəmiyyətlərdə elə təsir növünə malik olur ki, imkandan sui-istifadə edilməsinə qalib gəlir və kollektivin fəaliyyət problemlərini həll edir (5, s.161).

Etimad

Sosial kapitalın ən mühüm tərkib hissəsindən biri də etimaddır və insanlar arasında əlaqələrin, münasibətlərin keyfiyyətini, necəliyini öyrənir. Həqiqətən də iştirak - şəriklilik insanlar arasında o zaman müsbət və yaradıcı olur ki, etimada və hisslərə əsaslanmış olur. Sosial kapitalın nəzəriyyəsinin əsas hissəsi də etimada əsaslanır.

Etimad müəyyən bir ictimai mövqedə fərdin riski qəbul etmək meylinə deyilir ki, bu meyil problemin inam hissəsinə əsaslanmış olur, başqaları da gözlənildiyi kimi ona əməl edir və himayə edir. Fukuyamanın təbirincə desək, "Etimad elə bir intizardır ki, nizamlanmış, sahmana salınmış, sadiq və qarşılıqlı yardım rəftarı olan bir cəmiyyətdə özünü büruzə verir" (1, s.291-326).

Sosial kapital haqqında olan kitabları araşdırmaqla etimadın növləri arasında olan fərq haqqında fikir yürütmək olar. Bunlardan biri xüsusi adamlara olan etimaddır və ya Vilyamsın sözləri ilə desək, "səmimi etimad" xüsusi bir adamla yaxın tanışlığa əsaslanır. Digəri isə fərdlərə olan etimaddır. Xüsusilə tanış olmayan adamlara olan etimad isə "ümumi" və ya "ictimai" etimad adlanır. Dördüncüsü, hüquqi və ya təşkilati etimaddır. Bu etimad cəmiyyətin təşkilatlarına, qurumlarına olan etimaddır (8, s.292).

Amma bu problemlə bağlı qeyd olunmalıdır ki, bu üç fenomenin hamısı bir-biri ilə sıx əlaqədardır. İctimai etimad, qarşılıqlı müamilə davranışları, iştirak şəbəkələri qarşılıqlı olaraq bir-birini gücləndirir. Hüquqi iştirak şəbəkələri və qarşılıqlı müamilə davranışları nə qədər çox olarsa onların hər ikisi qurumların mövcud olmasını, işə yarayan əməkdaşlıq əlaqələri isə şəxslər arasında etimadı zəruri edər.

Sosial kapitalın potensial təsirləri

Sosial kapitala aid mənbələr göstərir ki, bu kapital bir sıra müsbət ictimai və iqtisadi təsirlər yarada bilər. Bununla bağlı biz burada onların bəziləri haqqında fikir söyləməyə çalışacağıq.

1. Milli istehsalın səviyyəsinin artması

Əgər bazarlar işəyararlı fəaliyyət göstərmək istəyirlərsə bu problem mülkiyyət hüquqi, qərardadların icrasının ucuzluğu və sadəliyi, nəqliyyat xərclərinin aşağı olması, faydalı informasiyaların əldə edilməsi haqqında aydın təsəvvürlərin olmasını zəruri edir.

Bu xüsusiyyətlərə malik olan iqtisadiyyat əmanətli olur, bütün kapital növlərindən kapital qoyuluşu edilir, xalq tərəfindən risk qəbul olunur, iş yaratmaq sağlam olur. Digər tərəfdən isə Fukuyamanın sübut etdiyi kimi, xüsusi sektorun böyük şirkətləri böyük ictimai etimad layihələrinin mövcud olmasına möhtac olur. Hər hansı bir ölkədə bu səviyyədə etimad olmazsa xüsusi sektorda böyük şirkətlərin öz xoşu ilə əmələ gəlməsi ehtimalı çox az olur və dövlət bu vakuumu doldurmaq üçün səhnəyə çıxmış olur. Əksinə, Amerika, Yaponiya, Almaniya kimi ölkələrdə,

onun fikrincə, sosial kapital yüksək səviyyədədir və dövlətin belə müdaxiləsinə daha az ehtiyac vardır.

Sosial kapitalın həm milli və həm də yerli səviyyədə iqtisadi fəaliyyətdə əhəmiyyətini təsdiq edən çoxsaylı nümunələr vardır. Milli səviyyədə bir neçə tədqiqatda (3, 4) müəyyən edilmişdir ki, sosial kapitalın göstəriciləri arasında, xüsusilə başqalarına olan etimadla və iqtisadi inkişaf meyarı arasında mənalı asılılıq vardır. Yerli səviyyədə isə diqqətəlayiq bir neçə maraqlı tədqiqat vardır ki, sosial kapitalın regional və yerli iqtisadi fəaliyyətə kömək etdiiyi göstərilir. Potnamın İtaliya ilə bağlı tədqiqatında göstərilir ki, sosial kapitalı yüksək olan regionun iqtisadi inkişafı da yüksək olur. Əksinə, aşağı sosial kapitala malik olan regionların iqtisadi inkişafı da aşağı olur. Həmçinin Rinzi İngiltərə ilə bağlı tədqiqatında göstərmişdir ki, 1980-2000-ci illər arasında ingilis regionlarının iqtisadi fəaliyyətinin ümumiyyətlə müsbət və güclü olması onların sosial kapitalı, xüsusilə də etimadı və hüquqi iştirakı - şərikliyi ilə bağlıdır (2, s.15-18).

2. İş bazarlarının yararlığının asanlaşdırılması

İşsizlik səviyyəsi və işsizlik dövrü müəyyən vaxt ərzində iş axtarmaq üçün xərc tələb edir. Sosial kapitalın əsas tərkib hissələrindən olan *şəbəkələr və əlaqələr* iş axtarma prosesinin asanlaşdırılması üçün ən təsirli mexanizm hesab oluna bilər. Bu mənada dost və tanışlarla əlaqələr xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bəzi tədqiqatlar göstərir ki, işsiz adamların çox hissəsi dostlar və tanışlar vasitəsi ilə iş tapırlar. Fərdi qaydada iş axtaran adamlar isə çətinliklərlə qarşılaşırlar.

3. Təhsil müvəffəqiyyətinin sadələşdirilməsi

Fərdi səviyyədə sosial kapitalın səviyyəsi ilə təhsil müvəffəqiyyəti səviyyəsi arasında müsbət və güclü asılılıq vardır. Əlbəttə, nümunələr ikitərəfli səbəb əlaqəsi olduğunu sübut edir. Həm sosial kapital təhsil müvəffəqiyyətinə təsir edir və həm də təhsil müvəffəqiyyəti sosial kapitala təsir göstərir.

Sosial kapital bir neçə üsulla təhsil müvəffəqiyyətini sadələşdirir:

A. Valideynlə övlad arasında olan əlaqə: ailə daxilində sosial kapitalın olması ona görə əhəmiyyət daşıyır ki, uşaqlığın ilk çağlarında övladlar valideyin himayəsində olur. Əlbəttə, bu məsələ valideynin ailədə fiziki iştirakı, onun diqqət dərəcəsi və onların (övladların) təşviq edilməsi ilə əlaqədardır.

B. Valideynlər arasında əlaqələr, valideyn-məktəb əlaqələri övladlara və onların təhsil müvəffəqiyyətinin təşviq olunmasına güclü təsir edir.

C. Təhsil və peşə sahibi olmaq arzusu hər bir fərdin təhsil fəaliyyətinə böyük təsir göstərir və ictimai şəbəkələr vasitəsi ilə bu arzular fərdlərdə yaranmış olur. Bütövlükdə bu şəbəkələr nə qədər geniş və çox olarsa, uşaqların öyrənmə təcrübələrinin artmasına bir o qədər güclü müsbət təsiri olar.

4. Cinayət səviyyəsinin azalması

Sosial kapital bir neçə yolla cinayətin səviyyəsini təsir altına ala bilər.

A. Sosial kapital cinayət əməllərinə mane olan dəyərlər və davranış normalarını gücləndirir.

B. Sosial kapital qəbul olunmuş davranış normalarını pozan adamların ictimai cəzalandırılması üçün – xəcalət hissi çəkmək, məktəbi tərk etməklə cinayətə yol açan amillərə dəxalət etmək üçün şərait yaradır.

Müxtəlif tədqiqatlar da bu təsiri təsdiq edir (Simpson və əməkdaşları , 1977; Kantez, 2002; Bonano və əməkdaşları, 2006 və b.). Bu tədqiqatçıların hamısı sosial kapitalla müxtəlif növ cinayətlər arasında əlaqənin olduğunu sübut etmişlər və göstərmişlər ki, sosial kapitalla cinayətin aşağı səviyyəsi arasında əlaqə vardır.

5. Sağlamlıq səviyyəsinin artması

Müxtəlif ölkələrdə aparılmış çoxsaylı tədqiqatlar sosial kapital göstəriciləri ilə (dostlar və ailələrlə yaxınlıq əlaqələri kimi) ölüm-itim, hətta yoxsulluğun kontrol edilməsi arasında güclü və müsbət əlaqələrin olduğunu aşkar etmişlər. Dürkheym XIX əsrdə intiharla vətəndaşların cəmiyyətlə əlaqəsi arasında güclü əlaqələrin olduğunu aşkar edən ilk tədqiqatçıdır.

Geniş ictimai əlaqələr və şərait fərdin sağlamlığına təsir edir, yəni *fərdin ictimai mövqeyi* dünyanı dərk etməsi üsuluna, streslərə, ictimai əlaqələrin gücünə, müxtəlif ictimai qruplara üzv olmağa, onların danışmasına, susmasına, gündəlik bəhs və diskussiyalarına, təhlükəsizlik və qorxu hisslərinə, bütövlükdə sağlamlığına təsir edir.

Digər bir tərəfdən isə sosial kapital, xüsusilə qrupdaxili sosial kapital – «bondinq» - ailəvi dostlarla əlaqələr fərdə obyektiv kömək etməyi təmin edir, səadət, şadlıq hissi yaradır və ona aidiyyəti üzə çıxarır. Halbuki onların olmaması fərdin pərişanlığına və guşənişənliyinə çevrilir. Həmçinin tədqiqatlar göstərir ki, (Rindi və b., 1990) himayə əlaqələrinin mövcud olması insanın fiziologiyasına, onun bədəninin təhlükəsizlik sisteminin fəaliyyətinə təsir edir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, qrupdaxili sosial kapital (bondinq) iki dövrdə – uşaqlıq və qocalıq dövründə insanın sağlamlığına daha çox təsir göstərir.

Ola bilsin ki, ictimai-sosial şəbəkələrin insanın sağlamlığına təsirini təsdiq edən ən güclü sənədlər mühacir italyanların Pensilvaniyada apardıqları tədqiqatlardır. Buradaki insanlar münasib və sağlam qida rejimi olmamasına baxmayaraq qəribə ürək döyüntülərinin hücumlarına məruz qalmışlar. Bunun əsas səbəbi isə onlara bir-birinə yaxın - səmimi ictimai əlaqələrə aid sənədlərin verilməsi olmuşdur (5, s. 23-25).

6. Dövlət qurumlarının yararlığının artması

Müxtəlif ölkələrdə, o cümlədən İtaliyada (Potnam 1993) Almaniyada (Kasak,1999), Macarıstanda (Şaf və Braun, 2000), Rusiyada (Petrov, 2001) aparılan tədqiqatların hamısı göstərir ki, yüksək sosial kapitala, hüquqi iştiraka malik ölkələr sivil hökumətlərə malik olurlar. Burada bir neçə məsələyə diqqət yetirilməlidir:

A. Sosial kapitalın vətəndaşlar arasında nümunəvi tərbiyə, fəzilətli əxlaq və səmimi rəftar tərbiyə etməsi onların ictimaiyyətə meyil etməsinə, qanunlara riayət etməsinə, dövlətlə əməkdaşlığına və vergiləri ödəməsinə zəmin yaradır. Ümumiyyətlə, sosial kapitalı yüksək olan cəmiyyətlərin idarə olunması çox asan olur.

B. Sosial kapital vətəndaşları dolaşıq siyasətin və siyasi məsələlərin istehlakçısına çevirir, onlar üçün elə kanallar yaradır ki, onun vasitəsiilə böyük siyasi məsələlər öyrənilir və dövlətə cəmiyyətin mənafeyi üçün fəaliyyət göstərməyə təzyiq göstərilir.

C. Sosial kapital bürokratların və siyasətçilərin daha yaxşı əməkdaşlıq etməsinə səbəb olur (3, s.41-91).

Burada bir məsələyə də işarə etmək çox faydalı olardı: sosial kapitalın insanın sağlamlığına və cinayət etməsinə təsiri məsələsi onunla bağlıdır ki, yüksək səviyyəli sosial kapitala malik olan cəmiyyətlər daha yaxşı idarə olunurlar, çünki bu cəmiyyətlər daha effektli şəkildə dövlətə təzyiq göstərir və ictimai xidmət işlərinin təşkil edilməsinə təsir edirlər. Digər tərəfdən isə, bu cür cəmiyyətlərdə xidmətlərin icrası xərcləri aşağıdır (6, s.26).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Şarepur M. Sosial kapitalın parametrləri, fəaliyyəti və onun erroziyasının nəticələri. İran ictimai məsələlər kitabında nəşr olunmuşdur (məqalələr toplusu). Tehran, 1 nəşr, «Agəh» nəşriyyatı, 2004.

2. Kolmen J. Sosial nəzəriyyələrin əsasları. M.Səburinin tərcüməsi. Tehran, 1 nəşr, «Ney» nəşriyyatı, 1978.

3. Sosial kapitalın insan kapitalını yaratmaqda rolu. Sosial, etimad, demokratiya və inkişaf. Kiyan Tacbəxş. A.Xakbazın və H.Payanın tərcüməsi. Tehran, 1 nəşr, «Şiraze» nəşriyyatı, 1384.

4. Bordio Pyer. Kapitalın növləri, 2005.
5. Purtes, Alhazru. Sosial kapital, onun müasir sosiologiyada yeri və tətbiqi. 2005.
6. Firuzabadi S. İranda sosial kapitalın araşdırılması layihəsi və onun yüksəlməsi yolları. Ali İnqilab mədəniyyəti şurasının kitabxanası. Tehran, 2005.
7. Kiya Mustafa, Firuzabadi S. Sosial kapital və onun istehsalın təşkilində rolu. «Sosiologiya» jurnalı, № 5, 2004, s. 49-72. İran sosioloqları assosiasiyasının nəşri.
8. Potnam R. Demokratiya və yerli hüquq. M.Delviruzun tərcüməsi. 1 nəşr, «Sacalam» nəşri, Tehran, 2001.

Устад РЗА РАГИМИ

О СОСТАВНЫХ ЧАСТЯХ СОЦИАЛЬНОГО КАПИТАЛА

Резюме

Анализируя историю развития научных идей о социальном капитале, можно прийти к выводу, что она делится на три составные части (или вида): взаимное участие, взаимное доверие и тактика взаимных уступок. Все теории о социальном капитале строятся вокруг этих трех стержней. В статье автор пытается раскрыть значимость каждой из указанных частей в социальном капитале и ее воздействие на экономическое и духовное становление общественного строя.

Ustad RZA RAHIMI

ABOUT COMPONENTS OF THE SOCIAL CAPITAL

Summary

Making an analysis of history development of scientific ideas on the social capital one can draw the conclusion that it is divided into three components: mutual participation, mutual trust and tactics of reciprocal concessions. All the theories on social capital are built and these three pivots. The author tries to reveal the importance of each of the specified parts in the social capital and its influence on the economic and spiritual formation of a social order.

Açar sözlər: sosial kapital, iştirak şəbəkələri, qarşılıqlı müamilə davranışları, etimad, milli istehsalın səviyyəsinin artması, iş bazarlarının yararlığının asanlaşdırılması.
Ключевые слова: социальный капитал, уровни участия, взаимовыгодное участие, доверие, повышение уровня национального производства, облегчение условий создания рынка труда.
Key words: social capital, levels of participation, mutual participation, trust, raising national production, facilitation of the establishment of the labor market

PSİXOLOGİYA BÖLMƏSİ

UOT. 159.96

İlham MİRZƏYEV
AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun böyük elmi işçisi, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

QARABAĞ MÜHARİBƏSİNİN NƏTİCƏLƏRİNİN MÜNAQİŞƏ NƏZƏRİYYƏSİ ÇƏRÇİVƏSİNDƏ SOSİAL-PSİXOLOJİ TƏHLİLİ*

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli həlli prosesinin uzanması nəticə etibarı ilə Cənubi Qafqazda və ətraf regionlarda sülhün qorunmasına, sabitliyə təhlükə törədir. Bu, müvafiq prosesdə birbaşa və dolayısı ilə iştirak edən tərəflərə tam aydın olan amildir və münaqişə vəziyyəti davam etdikcə müvafiq təhlükənin real olması heç kimdə şübhə doğurmur. Yaranmış münaqişə XX sərin 90-cı illərindən başlayaraq, SSRİ dağıldıqdan sonra öz müstəqilliyini əldə etmiş Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizliyini birbaşa təhdid edir və respublikamızın milli maraqlarına öz təsirini göstərir. İstənilən dövlətin əsas milli maraqlarından biri olan ərazi bütövlüyü prinsipi Azərbaycana münasibətdə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində pozulmuş, Azərbaycan Respublikası qonşu Ermənistan tərfindən regional münaqişəyə cəlb edilmişdir. Bu, dölətimizin milli təhlükəsizliyinə birbaşa təhdiddir.

Burada münaqişəni şərtləndirən siyasi amillərlə yanaşı, müvafiq psixoloji məqamlar da diqqəti çəkir. Belə ki, hər bir münaqişədə hər şeydən öncə, psixoloji ziddiyyətlər özünü büruzə verir. Tərəflərin bir-birinə qarşı əks mövqe tutması, müxtəlif motivlərə və məqsədərə malik olması onları münaqişəyə və toqquşmaya gətirib çıxarır. Lakin ziddiyyətli motivlərin, bir-birinə münasibətdə düşmən münasibətin mövcudluğu hələ münaqişənin başlaması demək deyildir. Bunun üçün bir-birinə əks olan hərəkətlərin ortaya çıxması zəruridir. Bu mənada Ermənistanın Spitak rayonundan azərbaycanlıların qovulması, onlara qarşı törədilən vəhşiliklər, eləcə də Qarabağ ətrafında baş verən hadisələr Azərbaycanda, xüsusən paytaxt Bakıda geniş etiraz dalğasına, mitinqlərin və numayişlərin başlanmasına səbəb olmuşdu. Bundan sonra bir-birini əvəz edən hadisələr tərəflərin cavab reaksiyalarına və münaqişənin kəskinləşməsinə gətirib çıxardı. Münaqişə şəraitində mənfi və qeyri-adekvat qiymətləndirmə hər bir tərəf üçün normal davranış tərzinə çevrilir və bir-birnə qarşı yönəlmiş düşmən hərəkətlər real münaqişə və müharibə şəraiti yaradır.

Psixoloji və konfliktoloji ədəbiyyatda konfliktli, qərəzli, düşməncəsinə hərəkətlərin əsas cəhətləri aşağıdakı kimi səciyyələndirilir:

- digər tərəfə qarşı yönəldilən birbaşa və ya dolayı xarakterli niyyət və planların formalaşdırılması;
- qarşı tərəfin öz vəzifələrini və məsuliyyətini başa düşməməsi;
- başqalarına aid ərazilərin tutulması və ya işğalı;
- digər tərəfin əmlakına və ya nüfuzuna xələl yetirmə;
- insan ləyaqətinin alçaldılmasına yönəldilmiş hərəkətlər;
- hədələr və düşmənçiliyə təhrik edən hərəkətlər;
- fiziki zorlama hadisələri və s.

Bir sıra hallarda belə hərəkətlər heç də münaqişə vəziyyəti kimi qiymətləndirilmir. Hesab edilir ki, bu hərəkətlər tam şəkildə onlara qarşı yönəlməyib və ya əks tərəfi bu hərəkətlərə təhrik

* Məqalə AMEA-nın müxbir üzvü, psixol.e.d., prof. Bəxtiyar Əliyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

edənlər vardır. Çox vaxt bu, təsadüfiliklə izah edilir, bəzən normal hərəkətlər kimi də qiymətləndirilir.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dinamikasını başa düşmək üçün onun inkişaf prosesinə, yaratdığı fəsadlara diqqət yetirmək zəruridir. Hər bir münaqişənin davamlılığı insanların sərf etdiyi enerjidən, münaqişə şəraitində olan tərəflərin iqtisadi və hərbi gücündən asılıdır. Eyni zamanda, hər hansı münaqişənin dayandırılması üçün müəyyən qarşılıqlı anlaşma zəruridir. Lakin həyati əhəmiyyətli məsələlərdə birbaşa kompromis mümkün deyildir. Bundan əlavə münaqişənin ilkin mərhələsində Azərbaycan özü üçün həyati əhəmiyyətli obyektlərini itirmiş, strateji rayonları işğala məruz qalmış və insanların vəhşicəsinə qətli həyata keçirilmişdi. Azərbaycan bununla razılaşa bilməzdi. Yəni münaqişənin ilkin mərhələsində belə psixoloji razılaşma üçün yer qalmamışdı və ona görə də konflikt get-gedə dərinləşməyə başladı. Etnosepatizmin cərəyan etdiyi bir sıra münaqişələrdə olduğu kimi, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zamanı da münaqişədə obyektiv və subyektiv hərəkətlər özünəməxsus şəkildə təzahür etməyə başladı. Ona görə də bu hərəkətləri fərqləndirmək lazım gəlir. Obyektiv faktorlar dedikdə – vəziyyəti özündə real əks etdirən gerçəklik başa düşülür. Bu amillər millətin, etnosun varlığı və onun sosial-psixoloji xüsusiyyətləri ilə birbaşa bağlıdır.

Obyektiv amillərin mövcudluğu, həyati əhəmiyyətli dəyərlərlə şərtlənməsi, əksər psixoloqların fikrincə, münaqişəni qaçılmaz edir. Bu prinsipi Ermənistan - Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə tətbiq etsək görərik ki, hər iki tərəf üçün qarşılıqlı anlaşma şəraiti yaransa da, ermənilərin destruktivliyi və ya mənfi təmayüllü davranışı bu anlaşmaya həmişə maneçilik törətmişdir. Buna görə də psixoloji baxımdan münaqişə həllolunmaz görünür. Son 16 ildə aparılmış danışıqlar göstərir ki, münaqişənin sülh yolu ilə tənzim olunması artıq qeyri-mümkündür. Çünki münaqişə bilavasitə obyektiv amillərlə şərtlənmişdir ki, bu amillər də onun həll olunmasına imkan vermir. Münaqişənin inkişaf prosesinə baxdıqda görürür ki, bir sıra xarici quvvələr bu münaqişənin davam etməsində maraqlıdırlar və onun həllinə hər vəchlə mane olurlar. Məsələn, 1997-ci ildə münaqişənin həll olunması ilə əlaqədar mərhələli həll planının həyata keçməsindən narahat olan bir sıra qüvvələr Ermənistanda dövlət çevrilişi edərək hakimiyyəti dəyişdilər. Bütün bunlar göstərir ki, münaqişədə obyektiv hərəkətlər onun inkişaf dinamikasını və prosesi təyin edir. Münaqişənin belə vəziyyəti, müəyyən dairələrin fikrincə, Azərbaycana təsir imkanlarını artırır.

Bununla belə, münaqişənin subyektiv amilləri də diqqətdən kənarda qala bilməz. Tədqiqatçıların fikirincə, subyektiv amillər münaqişəli hərəkətlərin stimulu, istiqamətləndiricisi olur. Belə amillər illüziya xarakterli məsələrələ şərtlənir. Əksər hallarda münaqişə şəraitində olan insanlar situasiyanı təhrif olunmuş şəkildə qavrayırlar. Onların təxəyyülündə real hadisələr onlara məxsus olmayan kimi qavranılır. Həmin situasiyada olmayan məsələləri bilavasitə özlərinə aid edirlər. M.Tomasın nəzəriyyəsinə əsasən, bu vəziyyət qəbuledilməndir və ya münaqişənin gedişində təbii haldır. Çünki illüziya xarakterli təsəvvürlər münaqişəni stimullaşdırır. Münaqişəli vəziyyətin özü stress və ya kütləvi psixoz kimi qiymətləndirilir, insanlar nə etdikləri və onlara nə edildiyinin fərqinə varmadan stereotip davranış tərzi göstərirlər. Münaqişənin ilk mərhələsini münaqişə ərəfəsində mövcud olan mərhələ adlandırırlar.

Münaqişələrin funksiyaları şəraitdən asılı olaraq, müsbət və mənfi xarakter kəsb edə bilər. Konfliktlərin pozitiv funksiyalarından biri antaqonistlər arasındakı gərginliyi aradan qaldırmaqdır. Cəmiyyətdə kəskin sosial ziddiyyətlər, konfliktlər onun tarazlığının və möhkəmliyinin amilləri olur. Sosial nəzarətdə olan münaqişələr ictimai həyatda qarşı duran tərəflər arasında gərginliyi götürür, qarşılıqlı münasibətləri qaydaya salır, tənzimləyir.

Kommunikativ-əlaqələndirici funksiya da pozitiv funksiyanın bir çalarıdır. Toqquşmaların gedişində insanlar bir-birlərini daha yaxşı tanımaq imkanı əldə edir, müəyyən birliklərdə, platformada birləşirlər. Konfliktin özünün pozitiv funksiyası bundadır ki, o, sosial dəyişikliklərin stimulu və hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir. L.Kozer «Sosial konflikt və sosial nəzəriyyə»

(1970) əsərində yazır: «Hansı qruplara və ya sistemlərə həyat meydan oxumayıbsa, onlar yaradıcı reaksiyaya qadir deyillər». Məhz pozitiv funksiyası sayəsində münaqişə əks mənafeləri aşkarlayır, cəmiyyətin inkişafına təminat yaradır, bir-birinə zidd mənafelərin elmi təhlilinə və zəruri dəyişikliklərin müəyyən olunmasına imkanlar açır.

Konfliktlərin neqativ funksiyası da mövcuddur. Bu baxımdan ermənilərin destruktiv davranışının nəticəsi kimi meydana çıxan Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi daha çox mənfi işğalçılıq və separatçılıq təmayülünün təzahürü kimi özünü göstərir.

Münaqişələri bəzən qarşıdurmada iştirak edən tərəflərin tərkibi və sayından asılı olaraq «əsas» və «qeyri-əsas» məsələlər üzrə antaqonist və qeyri-antoqonist ziddiyyətlərdə çıxış etmələrinə görə də tipologiyaya bölmək mümkündür. Nəzərə alınmalıdır ki, bütün konfliktləri vahid universal sxemə müncər etmək olmaz. «Müzakirə» tipli konfliktlər də mövcuddur: belə halda mübahisə, manevr nümayiş etdirilsə də, prinsipcə hər iki tərəfin kompromisə gəlməsi mümkündür. «Oyun» tipli konfliktlərin baş verməsi də mümkündür. Burada hər iki tərəf eyni qaydalar çərçivəsində hərəkət edirlər, ona görə də belə halda münasibətlərin strukturu pozulmur, məhv edilmir. Konfliktlər nəzəriyyəsində bu halın beynəlxalq münasibətlərdə, yaxud cəmiyyət daxilində olması önəmli deyil.

Amerika sosial psixoloqu M.Doyçun fikrincə, aşağıdakı konflikt tiplərini fərqləndirmək mümkündür:

1. «Əsl münaqişə» - bu zaman mənafelərin toqquşması obyektiv baş verir, iştirakçılar tərəfindən dərk olunur və heç bir dəyişən amildən asılı deyildir.

2. «Təsadüfi, yaxud şərti münaqişə» - təsadüfi, dəyişikliyə asan məruz qalan vəziyyətlərdən asılı olurlar, iştirakçılar tərəfindən dərk edilmir, o, real mövcud təsir qüvvəsinə malik alternativlər dərk olunduqda kəsilir.

3. «Qarışıq münaqişə» - konfliktin səbəbləri dolayı yolla obyektiv, onun əsasında yerləşən səbəblərlə bağlı olur. O, həqiqi konflikt kimidir, lakin hər hansı simvolik formada ifadə oluna bilər.

4. «Düzgün olmayaraq aid edilmiş konflikt» - aralarında həqiqi konfliktin olduğu tərəflərə aid edilmir. Bu ya bilməyərəkdən, ya da bilərəkdən edilir, bunda məqsəd isə rəqibin qrupunda toqquşma yaratmaq, bununla da qrupu zəiflədib konfliktin əsas tərəfləri arasında mövcud konfliktləri pərdələməkdir.

5. «Gizli münaqişə» - bu adətən obyektiv səbəblər üzündən baş verir, lakin çox vaxt açıq müzakirə obyektinə çevrilmir. Əslində Dağlıq Qarabağ münaqişəsi uzun müddət latent səviyyədə, gizli olaraq mövcud olmuş, ermənlərin öz iddialarını yenidən açıq şəkildə ortaya qoyması ilə açıq münaqişəyə çevrilmişdir.

6. «Yanlış münaqişə» - belə münaqişələrin obyektiv əsası yoxdur, onlar yanlış təsəvvürlərdən, düzgün olmayan fikirlərdən meydana gəlir; münaqişə «yanlışlığın təzahürü» kimi meydana çıxa, lakin iştirakçılarda yeni motivlər formalaşdırmaqla həqiqi konflikt vəziyyətinə keçə bilər. Müvafiq prinsipi tətbiq etdikdə ermənilərin tam yanlış və reallıqdan uzaq mövqedə olduqları aydın görünür.

Sosial-siyasi münaqişə siyasi mənafelərin və məqsədlərin toqquşması kimi meydana çıxır. Siyasi münaqişə problemi ictimai fikir tarixində zəngin ənənəyə malikdir. Siyasi fikir məsələlərinin elmi-obyektiv araşdırılmasında tanınmış D.Viko, A.Tokvil, K.Marks, M.Veber kimi sosioloqlar siyasi münaqişə məsələsinin bir neçə aspektini önə çəkmişlər.

Münaqişə öncəsi mərhələdə müyyən ziddiyyətlər yaratmış konfliktin potensial subyektinə münasibətdə gərginliyin artması müşahidə olunur. Hər bir münaqişə öncəsi şərait heç də həmişə münaqişəyə gətirib çıxarmır.

Bu cəhətlər göstərir ki, qeyd olunuan şərtlər daxilində konfliktli situasiya tədricən açıq münaqişəyə transformasiya olunur. Dağlıq Qarabağ münaqişəsində Qarabağın ermənilərə mənsub olması iddiası və Xankəndində başlanan mitinqlər Azərbaycanda cavab reaksiyalarına səbəb oldu

və münaqişənin dərinləşməsi üçün real şərait yarandı. Ermənilər bu vəziyyətdən istifadə edərək onu daha da dərinləşdirdilər. Nəticədə münaqişə öz lokallığından çıxıb həm Ermənistanı, həm də Azərbaycanı bürüdü. Lakin hər bir konflikt önü situasiya, insident olmasa, açıq toqquşmaya və ya müharibəyə gətirib çıxarmır. Daha dəqiq desək, münaqişənin real olması üçün insident zəruridir.

İnsident- tərəflərin toquşması üçün formal bəhanədir. İnsident həm təsadüfi, həm də konflikt subyekti tərəfindən yönəldilərək provakasiya xarakterli ola blər. Bu zaman hadisələrin təbii gedişi başlayır. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zamanı Əsgəran yaxınılığında iki azərbaycanlı yeniyetmənin qətlə yetirilməsi münaqişənin başlamasına və üçüncü mərhələyə keçməsinə səbəb oldu.

Münaqişənin inkişafının üçüncü mərhələsi əvvəlkilərdən fərqli olaraq konfliktli davranışın açıq şəkildə təzahürü ilə səciyyələnir. Bu mərhələ hər hansı obyektin tutulması və mübahisə zonalarında hərbi əməliyyatların aparılması ilə xarakterikdir. Üçüncü mərhələdə psixoloqlar konfliktli davranışın bir neçə növünü xarakterizə edirlər. Onları aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

- fəal - konfliktli davranış (münaqişəyə çağrıış);
- passiv - konfliktli davranış (çağırışa cavab);
- konfliktli - kompromiss davranış;
- kompromiss davranış.

Münaqişədən əvvəl yaranmış konflikt ustanovkasından asılı olaraq tərəflərin davranış formaları məntiqi inkişaf mərhələsinə keçir. İnkişaf edən və dərinləşən konflikt onun daha da qızışması üçün əlavə stimullar yaradır. Əgər münaqişənin qarşısını heç kim almırsa, o öz-özünə qidalanmağa və yeni –yeni münaqişəli şəraitlər və hərbi əməliyyatlar ortaya çıxarıır. Bu nöqteyi-nəzərdən hər bir konflikt özünəməxsus unikallığa malik olur. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, bütün münaqişələr üçün xarakterik olan cəhətlər vardır və həmin cəhətlər münaqişənin ümumi modelini özündə əsk etdirir.

Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqşəsinin siyasi-psixoloji təhlili göstərir ki, münaqişənin gedişində buraxdığımız səhvlər bilavasitə obyektiv amillərlə şərtlənir, eyni zamanda, burada subyektiv amillər də olduqca çoxdur.

İnsan hər hansı bir arzuya yetişmədikdə və ya onu nahaqdan gözlədikdə onda frustrasiya halı baş verir. Belə hal nəinki insanın davranışına , həm də fəaliyyətin məqsədəmüvafiqliyinə təsir göstərir. 1992-ci ildə Azərbaycan ordusunun zəfər yürüşləri qələbənin yaxınlaşmasından xəbər verirdi. Lakin o zamankı hakimiyyətin səriştəsizliyi və geri alınmış torpaqların ermənilər tərəfindən yenidən zəbt olunması Azərbaycan silahlı qüvvələrində apatiya, frustrasiya halı yaratdı və taktiki məqsədlərin tədricən deformasiyaya uğramasına səbəb oldu. Dezinformasiya şəraiti və orduya vahid komandanlığın həyata keçirilə bilməməsi düşmənlərimizin belə situsiyalardan yararlanmasına şərait yaradırdı. Ermənistan-Azərbaycan və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizama salınması istiqamətində ilk təşəbbüslər erməni işğalçı qüvvələrinin Dağlıq Qarabağ ətrafındakı əraziləri zəbt etdiyi dövrdən başlamışıdır. Məlumdur ki, münaqişə ilə bağlı olaraq BMT Təhlükəsizlik Şurası 4 qətnamə qəbul etmişdir: 30 aprel 1993 –cü il tarixli 822 saylı və 29 iyul 1993-cü il tarixli 853 saylı qətnamələrdə « vəziyyətin bölgədə sülh və təhlükəsizlik üçün qorxu törətməsi», 14 oktaybr 1993-ü il tarixli 874 saylı və 11 noyabr 1993-cü il tarixli 884 saylı qətnamələrdə isə vəziyyətin gərginləşməsindən yaranan narahatçılıq hissi ifadə olunurdu.

Sənədlərin öyrənilməsi göstərir ki, BMT Təhlükəsizlik Şurası Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonların Ermənistan tərəfindən işğalını tanımışdır. Həmin qətnamələrdən üzün müddət keçməsinə baxmayaraq, Ermənistan silahlı qüvvələri işğal eidiyi ərazilərdən çıxmamışdır. Bu o deməkdir ki, Ermənistan hətta beynəlxalq səviyyədə qərarlara məhəl qoymur və özünün ekspansiv və işğalçı siyasətini davam etdirir. Bu məsələ iki aspektdən şərh edilə bilər. Birincisi ondan ibarətdir ki, erməni lobbisi böyük dövlətlərin siyasətinə təsir göstərə bilir və bunun sayəsində Ermənistana «gözün üstə qaşın var» deyən yoxdur. İkincisi ondan ibarətdir ki, dünyada hələ də

münaqişələrin həllinə və ayrı-ayrı dövlətlərə münasibətdə ikili standartlar mövcuddur. Başqa bir cəhət ondan ibarətdir ki, BMT-nin qərarları tövsiyə xarakteri daşıyır.

Maraqlı məqamlardan biri də odur ki, qətnamələrdə Ermənistan – Azərbaycan və Dağlıq Qarabağ münaqişəsi hərbi münaqişə kimi deyil, tərəflər arasında mübahisə kimi qiymətləndirilir. Ermənilər bu münaqişədə beynəlxalq hüquq müstəvsində qəbul edilmiş xalqların və millətlərin öz müqəddəratını həll etməsi prinsipinə istinad edirlər. BMT-nin nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü hissəsinə əsasən, bütün üzv dövlətlər hər hansı bir dövlətin ərazi bütövlüyünə və siyasi müstəqilliyinə qarşı və yaxud BMT-nin məqsədləri ilə bir araya sığmayan hər hansı bir şəkildə güclə hədələməkdən və gücün tətbiqindən çəkinməlidir. Bu isə onu göstərir ki, siyasi baxımdan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə yanaşma tərzində ikili münasibət hələ də davam edir.

Qarabağ münaqişəsinin kompleks təhlilinə çoxsaylı tədqiqatlar həsr edilsə də, həmin tədqiqatlar münaqişənin mahiyyətinə tam aydınlıq gətirmir və sistemli xarakter daşımır. Bu münaqişələrin tədqiqinə həsr olunmuş tədqiqatlar əsasən üç istiqamətdə qruplaşdırıla bilər. Birinci istiqamət beynəlxalq hüquq və beynəlxalq münasibətlər konteksində öz əksini tapmış, hərbi-siyasi münaqişələrin təhlili fonunda bu münaqişənin ayrı-ayrı aspektləri işıqlandırılmışdır. İkinci istiqamət tarixi və publistik istiqamətdə aparılmış tədqiqatlardır. Bu yönümdə aparılan araşdırmalar münaqişənin etiologiyası, gedişi və perspektivlərini diqqət mərkəzinə gətirir. Üçüncü istiqamət isə psixoloji və etnopsixoloji istiqamətdə aparılmış tədqiqatlardır, burada Qarabağ müharibəsinin psixoloji və etnopsixoloji məqamları önə çəkilir.

Ayrı-ayrı münaqişələrin təhlilinə ümumi nəzəri yanaşmalarda əsasən bir neçə psixoloji elementi fərqləndirirlər. Bu, münaqişənin psixoloji determinantları kimi çıxış edir: psixoloji gərginlik, neytrallıq, düşmənçilik və s. Münaqişənin siyasi və psixoloji təhlili bizə belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, ermənilərin bu münaqişəni başlamalarının əsas stimulu düşmənçilik, azərbaycanlılara qarşı nifrət hissi və aqressivlik olmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2003.
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiyanın aktual porblemləri. Bakı, 1986.
3. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, 2002.
4. Əliyev B. Məhkəmə-psixoloji ekspertizanın ümumi məsələləri. Bakı, 1997.
5. Əlizadə Ə.Ə. Azərbaycan etnopsixologiyasına giriş. Bakı, 2003.
6. Mirzəyev İ. Ailənin praktik psixologiyası. Bakı, 2005.
7. Mirzəyev İ. XXI əsrin sosial psixologiyası: cəmiyyət, şəxsiyyət və idarəetmə. Bakı, 2006.
8. Mirzəyev İ. Posttravmatik stresslərin sosial-psixoloji təhlili. Bakı, 2007.
9. Mirzəyev İ. Liderlik zirvəsi: siyasətin sosial psixologiyası. İstanbul, 2010.
10. Алиев Б.Г. Социально-психологические проблемы личности несовершеннолетних правонарушителей. Баку, 1996.
11. Алиев Б.Г. Методология социально-психологического исследования. Баку, 1999.
12. Андриенко Е.В. Социальная психология, М., изд. "Академия", 2001.
13. Андреева Г.М. и др. Социальная психология, М., "Аспект Пресс", 2000.
14. Мирзоев И. Социальная психология стресса. Баку, 2008.

Ильхам МИРЗОЕВ

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПОСЛЕДСТВИЙ КАРАБАХСКОЙ ВОЙНЫ В РАМКАХ ТЕОРИИ КОНФЛИКТА

Резюме

Продление процесса справедливого решения Карабахского конфликта в рамках территориальной целостности Азербайджанской Республики является прямой угрозой миру стабильности на Южном Кавказе. Такая угроза негативно влияет на интеграционные процессы в Южно-Кавказском регионе. Этот конфликт возник из-за территориальных претензий Армении к Азербайджану. В результате Карабахской войны армяне нанесли огромный материальный и моральный ущерб Азербайджану, около 20% азербайджанской территории оккупировано армянами.

В статье проводится социально-психологический анализ последствий карабахской войны.

İlham MIRZOYEV

THE SOCIO-PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF CONSEQUENCES OF THE KARABAKH WAR WITHIN THE LIMITS OF THE CONFLICT THEORY

Summary

Prolongation of the process of the just solution of the Karabakh conflict within the limits of the territorial integrity of the Azerbaijan Republic is a direct threat to peace and stability in the Southern Caucasus. Such threat very negatively influences on the integration processes in the South Caucasian region. This conflict has arisen because of the territorial claims of Armenia to Azerbaijan. As a result of the Karabakh war Armenia have caused a great material and moral damage to Azerbaijan, about 20 % of the Azerbaijani territory is occupied by Armenia.

In the article the socio-psychological analysis of the consequences of the Karabakh war is carried out.

Açar sözlər: münaqişə, psixoloji ziddiyyətlər, münaqişənin subyektiv amilləri, münaqişənin obyektiv amilləri, stress, kütləvi psixoz, sosial-psixoloji təhlil.

Ключевые слова: конфликт, психологические противоречия, субъективные факторы конфликта, объективные факторы конфликта, стресс, массовый психоз, социально-психологический анализ.

Key words: conflict, psychological contradictions, subjective factors of a conflict, objective factors of conflict, stress, the mass psychosis, socio-psychological analysis.

UOT 159.9.316.6

Jalə PƏŞMFURUŞ
BDU-nun psixologiya kafedrasının aspirantı

AİLƏDƏ NARKOMANİYAYA QARŞI TƏRBİYƏ ÜSULLARI*

Hər hansı mənfi hadisənin baş verməsinə mane olmaq və ya baş verə biləcək mənfi hadisənin baş vermə ehtimalını azaltmaq məqsədilə görülən tərbirlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Uzun müddətdir ki, «Narkamaniyanın qarşısının alınması metodu müalicədən daha asan və faydalıdır» şüarı bir səhiyyə şüarı kimi dünya ictimaiyyəti tərəfindən qəbul edilmişdir.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (WHO) sağlamlığı belə izah edir: "Sağlamlıq insanın cismən, ruhən, sağlam olmasına həmçinin xəstə və əlil olmamasına deyilir"

Ümumiyyətlə belə nəticədə gəlmək olar ki, cismən, həmçinin psixoloji cəhətdən, ictimai aktivliyə, siyasi biliyə, iqtisadi cəhətdən istehsalçılıq, qabiliyyətinə malik olan, mədəni məsuliyyət baxımından qüsursuz olan insana sağlam insan deyilir. Halbuki, heç bir narkomanda bu parametrlərin heç biri olmur. Deməli, narkoman sağlam yox, xəstə adamdır. Bu xəstəliyin səbəbi isə narkomaniyadır. Yeniyetmələrin düzgün və ya səhv davranışlara yiyələnməsində ailə ən münasib mühitdir. Eyni zamanda narkomaniyaya yoluxmanın qarşısının alınmasında ən düzgün vasitə ailə nəzarətidir. Övladların təlim-tərbiyəsi məsələsinə məsuliyyət hissi valideynlərin birinci və əsas vəzifəsi sayılır. Övladların hər hansı məğlubiyyəti və xətalardan xilas olmasında da valıdeynin rolu böyükdür. Sonralar narkomaniyanın xəstəlik hesab edilməsinə baxmayaraq, o ailənin əsas problemlərindən birinə çevrilir. Buna görə də onun qarşısının alınmasında ilk addım ailədən başlanmalıdır (10, 21-25). Övlad doğulduqdan sonra onun üçün birinci mühit ailə mühitidir. İstər-istəməz övlad bu mühitdə yaşamağa başlayır və orada böyüyür. Valideyin və ailə üzvlərinin xarakterləri və s. amillər körpənin böyüməsinə, onun bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına o cümlədən uşağın psixoloji, etik və əqli inkişafına bir-başa təsir göstərir (4, 53).

Övladın sağıamlığının qorunmasında ailənin dəyər və əhəmiyyəti kimsəyə gizli deyildir. Normal və sağlam ailə övladlarının hərtərəfli inkişafına münasib bir zəmin yaradır və onların cismən, ruhən sağlamlığının qorunmasına lazımi təsir göstərir. Bu inkar edilməz bir faktdir. Lakin əksinə xəstə və normal olmayan ailə övlad cismən, psixoloji cəhətdən ictimai pozğunluğuna şərait yaradır və ailə üzvlərini narkomaniyaya və başqa yanlışlıqlara sövq etdirir və ya ailə üzvlərinin istəklərinə laqeyd olmaq, xüsusilə gənc valideynlər tərəfindən onlara edilən əziyyətlər qarşısında müxalifət etmələri, hətta övladlar haqlı olaraq valideynlərə qarşı üsyan etsələr də, övladların davranışlarına nəzarətin olmaması, həmçinin övladların özbaşınalığı, yaxud onlar üzərində ağır nəzarətin olması (hətta bu nəzarət məzəmətlə birgə də ola bilər) kimi məsələlər uşağın şəxsiyyətinə mənfi təsir edir və bu da onlarda özünəinam hissinin olmamasına səbəb olur (9,33).

İnam və davranışların öyrənilməsində ailə ilk təlim-tərbiyə mərkəzi sayılır. Belə mühitdə iztirablar kimi problemləri həll etmək üçün patoloji yardım göstərilir. Həmçinin belə mühit çəkişmələrə, ziddiyyətlərə, qarışıqlığa hətta günahkar olmaq kimi sağlam olmayan davranışların mərkəzinə də çevrilə bilər (3, 28). Həmçinin uşaqlarda pisixi xəstəliklərin, problemli davranışların yaranmasında ilk təlim mərkəzi olan ailənin rolu daha aydın görünür. Təəssüf ki, ailələrin bəzilərində övladların təlim-tərbiyə metodları heç də münasib və faydalı örnək deyildir. Ümumiyyətlə valideynlərin öz övladlarını fərdi əqidə və düşüncə əsasında tərbiyə etmələri səhv addımdır. Burada valideynlərin ailədə övladları ilə münasibətdə təzahür edən bir neçə növ davranış qaydalar qeyd olunmuşdur.

---

* Məqalə psixol.e.d. Elnarə Şəfiyeva tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

1. Sevən ailə. Belə ailələrdə valideynlər övladlarının qeyd-şərtsiz bütün istəklərini yerinə yetirirlər. Bunun nəticəsində övladlar özlərin razı olmaqla yanaşı, ictimai xarakterə malik şəxs olmurlar.

2. Nəzarət edən ailə. Belə ailələrdə ümumiyyətlə təlim-tərbiyə meyarları belədir. Valideynlər bir tələbkar kimi övladlarından çox iş tələb edirlər, onlar isə valideynlərinin kimi istəklərini yerinə yetirməkdə acizdirlər. (bunu belə və ya onu belə etmə)

3. Laqeyd ailə. Belə ailələrdə heç bir aydın təlim-tərbiyə meyarları olmur. Bu kimi ailələrin övladları öz başına böyüyür və formalaşırlar.

4. İmtina edən ailə. Bu kimi ailələrdə valideynlərin övladlarla davranış tərzləri çox sərt olur. Övladların istək və arzularına əsla diqqət yetirilmir. Belə mihitdə yalnız cəza, təhlükə, zörakılıq, hakim olur.

5. Pərişan ailə. Bu ailələrdə ata, ana daim çəkişmə, vuruşma, küsüşmə ilə məşğul olduqlarına görə onlar övladlarının təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olmağa imkan tapa bilmirlər.

6. Müxtəlif və çeşidli ailə. Belə ailələrdə təlim-tərbiyə üsulları yuxarıda qeyd olunan ailələrin tərbiyə metodlarının toplusundan ibarət olur.

7. İdeal ailə. Bu ailələr çalışırlar ki, övladları böyüdükdə sədaqətli, ictimai, şad, müstəqil, həm özlərinə, həm də başqalarına fayda verən bir şəxs olsunlar. Belə övladlar müxtəlif mühitlərə uyğynlaşmaq qabiliyyətinə malik olurlar. Valideynlərin övladlar üzərində nəzarəti uşaqların diqqət və qabiliyyətlərindən asılıdır. İdeal ailədə yaşamaq övladları əsəbdən, ziddiyyətli davranışlardan, iztirab xəstəliyinə yoluxmaqdan qoruyur (1,69-71).

1972-ci ildə təlim-tərbiyə metodları Vaukressonun (vaucresson) nəzarəti altında araşdırılmış və qeyd edilmişdir ki, uşaqlıq dövrlərində ailənin problemlərinin ciddi təsiri narkomanların şəxsi davranışlarında aydın görünür (2, 20). Ata, ana və övlad arasında yaranan fikir ayrılığı, övladların düzgun istəklərinə laqeyd münasibət övladla pis, sərt davranmaq, övladlarla dost kimi davranmaqda acizlik, valideynlərin təriqətə inamsızlığı, onları təhqir etmək övladların özünəinam hissinin zəifləməsinə, hətta aradan çıxmasına səbəb ola bilər (6, 89).

Deməli, övladların narkotik maddələdən istifadə etməsində və kəskin surətdə onu davam edirməsində ailə əsas rol oynayır. Əlbəttə valideynlərin öz övladları ilə pis rəftarı və etikaya sığmayan və sərt davranışı övladların çox güman ki, gələcəkdə cinayətkar, azğın və narkoman olacaqlarına zəmin yaradır (5,11).

Baxmayaraq ki, valideyn övladların gündəlik yaşayışında bir təsiredici amildir, lakin ən yaxşı valideynlər də təbii olaraq övladlarının narkotik maddələrdən istfadə etməsinin qarşısını almaq yollarını bilmirlər. Bu mərhələdə valideynlər övladlar qarşısında münasib davranmaqla bərabər, hər cür xətaların, xüsusilə narkonaniyanın qarşısının alınması tədbirlərini həyata keçirməlidirlər.

Biz valideynlərin öz övladları ilə necə davranması metodlarının bir neçəsini aşağıda göstərməklə ailələrə yardım etmiş olarıq.

1. Övladların hara getdiklərini, onların nə işlə məşğul olurlarını, kimlərlə dostluq etdiklərini öz boş vaxlarını necə keçirdiklərinə soruşmaqdan çəkinməyin.

2. Övladlarınız üçün yaxşı dinləyici olun, onların bütün sirrlərini sizlə bölüşmələrinə çalışın. İcazə verin ki, onlar danışsınlar və hövsələ ilə onların sözlərini dinləyin.

3. Övladlarla açıq danışın, açıq şəkildə deyin ki, onların siqaret çəkməsi, içki içməsi, narkotikdən istifadə etməsi ilə razı deyilsiniz və onları xoşlamırsınız.

4. Övladlarla birgə vaxt keçirin və hamınız həmin vaxt bir yerdə olub, ailə problemləri haqqında birlikdə söhbət edin.

5. Övladların suallarına doğru və düzgün cavab verin. Hazırlıqsız cavab verməyin, heç vaxt "bilmirəm" sözünü işlətməyin və mənfi cavab verməyin.

6. Övladlarınızın kütləvi informası vasitələrindən (radio, telvizor, jurnal və qəzetlərdən) istifadə etməsini təmin edin. Təlim-tərbiyə və narkomaniya haqqında yazılan yaxud deyilən xəbərləri onlara çatdırın ki, bu barədə onların fikirləri aydınlaşsın (10, 83-84).

7. Övladlarınızla daim təbii və münasib tonla söhbət edin. Övladlarınız xoşlamadığınız bir mövzudan onun verdiyi suala laqeyd yanaşmayın yaxud acıqlı cavab verib nəsihət etməyin, onları sonadək diqqətlə dinləyin (8,2).

8. Övladlarınız sizi narahat edən bir iş gördükdə, yaxud da bir söz dedikdə onlarla acıqlı deyil, təmkinlə, sakitliklə danışmaq lazımdır.

9. Övladların davranış və zahiri dəyişikliklərinə diqqət yetirin və hər hansı bir dəyişikliyi dürüst araşdırın (10,84).

10. Dəyərlər(əhəmiyyətli xüsusiyyətlər) haqqında öz fikrinizi sərbəst şəkildə bəyan edin. Uşağın açıq zehnli olması üçün həyati missallarla məsələləri izah edin (8-239).

11. Yemək vaxtı ümumi söhbət üçün ən münasib vaxt sayılır, çünki bütün ailə üzvləri bu vaxt bir yerə toplaşırlar. Deməli, gündəlik hadisələri (həmin gündə baş verən hadisələri birbirinizlə müzakirə edin.

12. Övladlar elə tərbiyə edilməlidir ki, onlar narkotikdən istifadə edilən mühitləri utanmadan tərk etsinlər.

13. Övladların başqa mühitlərdəki davranışlarına da nəzarət edilməlidir. Onların məktəblərinə getmək və məktəb müəlimləri ilə əlaqə saxlamaq, məktəb yoldaşları ilə olan əlaqələrindən xəbərdar olmaq lazımdır. Onlara öyrədilməlidir ki, onlar başqa mühitlərdə nə etdikləri və orada olan mövqeləri haqqında sizi məlumatlandırsınlar.

14. Onlara olan sevginizi açıq şəkildə bəyan edin. Lazım olan yerdə onlara təşəkkür də etmək lazımdır.

15. Heç vaxt övladınızı utandırmayın. Mütləq bilin ki, utandırmaq onun davranışlarına yaxşı təsir etməyəcək, bəlkə də onda sizə qarşı nifrət hissi yaranacaq və s. sizdən uzaqlaşacaqdır.

16. Övladlardan müsbət davranış və hərəkətlər gördükdə onlara diqqət yetirib onu dəyərləndirin.

17. Davranış, xüsusiyyət, düşüncə baxımından övladlara yaxşı nümunə, yaxud örnək olmaq lazımdır. Düzgünlük, ürək açıqlığı və s. kimi dəyərləri çox bəyəndiyiniz üçün, o, dəyərlərin övladlarınızda da olmasına meyillisiniz. Bu dəyərlərə əməl etdiyinizi onlara nümayiş etdirin (10, 86).

18. Heç vaxt övladlarınız (istər qız olsun və istərsə oğlan) arasında ayrıseçkilik və fərq qoymayın. Çünki ayrıseçkilik onlarda kin və paxıllıq hissinin yaranmasına səbəb ola bilər.

19. Övladların psixoloji və ruhi vəziyyətinə daim qayğı göstərmək valideynlərin əsas vəzifəsi sayılır. Onların psixoloji problemlərindən agah olduqda valideynlər onları münasib yollarla aradan qaldırmalıdırlar.

20. Valideynlər övladlarla olan boş və mənasız mübahisələrdən çəkinməlidirlər. Çünki həmin mübahisə ilə vaxt itirməklə heç bir şeyə nail olmaq olmaz.

21. Övladların dini mövzulara hörmətlə yanaşması və dini ehkamlarına riayyət etməsi zəruridir. Bu onların pis və qanunsuz əməllər, o cümlədən narkomaniyadan uzaqlaşmalarına səbəb ola bilər.

22. Övladlara məntiqi fəaliyyətlərdə sərbəstlik vermək lazımdır.

23. Övladlarda özunəinam hissini gücləndirib inkişaf etirmək lazımdır (10, 173).

24. Övladlarınız ziyafətə getməmişdən əvvəl mütləq həmin qonaqlığı verən ailə və qonaqlığın yeri haqqında məlumat əldə etməlisiniz.

25. Get-gəlli evdə xüsusi məhdudiyyətlər nəzərə alınmalıdır. Bu məhdudiyyət ailədə xüsusi nizam-intizamın yaranmasında, sülh və əmin-amanlığa səbəb olur.

26. Söbət zamanı müxtəlif misallarla övladlara təlqin edin ki, bəzi vaxtlar bəzi istəklərin qarşısında mütləq "yox" sözünü deməyi bacarsınlar. Həmişə tabeçilik göstərmək düzgün deyildir (10, 85-86).

27. Valideynlər faydali və məqbul mübahisələrlə narkomaniya haqqında müxtəlif yollarla övladlarına lazımı bilikləri verməlidir (10, 172).

28. Övladları danlamaqdan çəkinməlisiniz. Çünki təşviq olan surətdə övladların özünəinam hissi güclənəcək və tədriclə bu növ metodlar münasib davranışların artmasına yardım edib, onları pis davranışlardan uzaqlaşdıracaqdır.

29. Övladlarınız məktəb, universitet və ya iş yerindən qayıtdıqda mütləq evdə olmağa çalışın. Mövcud statistika və araşdırmalara əsasən ümumiyyətlə günortadan sonra, yəni dövrlə altı arası vaxt riskli vaxt sayılır. Yəni bu zaman kimsə körpəyə, yeniyetməyə və gənclər nəzarət etmir (10, 84-86).

30. Valideynlər narkotik maddələrin, spirtli içkilərin mənfi təsirləri haqqında məlumat əldə etməli və sonra övladlarını narkotik maddələr barədə yeni məlumatlarla taniş etməlidirlər.

31. Valideynlər bəzi məsələlərdə uşaqlara müəyyən etdikləri qayda-qanunlara uşaqların hörmət etmələrinə çalışmalıdırlar.

32. Qayda-qanunlara əməl etməyi övladlarınıza izah etməli və açıq şəkildə onlardan nə cür davranış gözlədiyinizi söyləməlisiniz (8, 240).

33. Valıdeynlər bilməlidirlər ki, övladları özbaşına buraxmaq o deməkdir ki, ya onların ata, anaları yoxdur, yaxud varsa da onlara laqeyd yanaşılır və onların istəklərinə diqqət yetirilmir (11, 28).

34. Övladlar üçün ailə, ailə mühiti təhlükəsiz mühit və sayılır. O uşaqlar ki, narkoman ailələrdə yaşayırlar onlar valideynin və ya hər bir ailə üzvlünün davranışlarından örnək götürürlər (7, 54).

35. Övladların günah və yanlışlıqlarını birbaşa onların üzlərinə deməməlisiniz. Ona görə ki, bu məsələ onların depressiyaya düşməsinə və onların özünəinam hissini itirmələrinə səbəb olar.

36. Övladlarınıza elə tapşırıq və məsləhətlər verin ki, onları həmin tapşırıq və məsləhətləri yerinə yetirə bilsinlər. Çünki əgər bu məsələdə onlara təzyiq olarsa və onlar tapşırıqları yerinə yetirə bilmədikdə, onlar bu məsuliyyətdən qaçmaq üçün narkotik maddələrə sövq edə bilərlər.

Övladlar valıdeynlərinin bütün xüsusiyyət və davranışlarını təqlid etməkdə maraqlıdırlar. Onlar daim valideynlərinə oxşamaq istəyirlər. Bu xüsusiyyəti ömrlərinin sonuna qədər qorumaq arzusunda olur və heç vaxt həmin xüsusiyyətləri unutmaq istəmirlər. Bu məsələ ilə əlaqədar bir araşdırma aparılmışdır. Bu tədqiqatda hədəf qrupu 200 nəfər 20-40 yaşlı kişilər nəzərdə tutulur. Onlardan 100-ü dəfələrlə narkomaniyanı tərk etmək üçün müalicə olunmuş, lakin özlərini qoruya bilməmiş və nəticədə onlar indi də narkomandırlar. Başqa 100 nəfəri isə sağalmış, yəni onlar əvvəllər narkoman olmuşlarsa da və indi 5 ildir ki, narkomaniyani tərk emiş şəxslərdir. Bu şəxslərin seçilməsi təsadüfi haldır. Bu tədqiqatda tədqiq vasitəsi anketdir. 200 nəfər qrupun Kay (Eskur testi vasitəsilə narkoman və sağalmış narkoman) vasitəsilə verilən cavablar qarşısında yaranan suallar birinci cədvəldə göstərilir.

Birinci cədvəldə iki qrupun, yəni narkoman olan və narkomaniyanı tərk edən şəxslərin yaşları göstərilir. Bu yaş qruplaşmasında heç bir fərq mövcud deyldir. Çünki müqayisə edilən hər iki qrupun yaş baxımından təqribən eyni olması nəzərdə tutulur.

İki qrupda yaş fərqi əsasında narkoman və sağalmış narkomanların Kay Esko testi vasitəsilə müqayisə edilməsinin nəticələri

Yaş dövrü	Qruplar		Cəmi	Miqdarı	Azadlıq dərəcəsi	Etibar
	Narkomanlar	Tərk etmişlər				
21-25 26-30 31-35 36-40	35 33 19 13	33 36 17 14	68 69 36 27	0.33	3	0. 95
Cəmi	100	100	200			

Bu yaş dövrlərində iki qrup arasında heç bir məna fərqləri yoxdur.

İkinci cədvəldə isə narkoman şəxslər vasitəsi ilə narkomaniyaya meyl etmək və həmçinin onun tərgirməyən səbəbləri sağalmış şəxslər vasitəsi ilə göstərilmişdir. Bu cədvəldə narkoman şəxslər narkomaniya yoluxma səbəblərini yaşayış problemlərində, xüsusi ilə maliyyə, ailə, psixoloji problemlərdə görmüş və həmin problemləri həll etməkdə aciz olduqda narkotik maddələrinə meyl etmişlər. Əksinə tərgidən şəxslər, tərk etməyin səbəbini narkomaniyanın təsiri nəticəsində yaşayışda yaranan problemlərdə görürlər. Narkoman şəxslər narkotik maddədən istifadə etməyin səbəbini bu maddələri əldə etmək, ətraf mühit, həmçinin ailə üzvlərinin savadsızlığında və s. Görürlər. Narkoman olmayanlar narkotikdən istifadə etməməyin səbəbini cismən narahatlıq və psixologiyasına vurduğu ziyanlar üçün narkotiki tərk etmişlər. Burada əsas məsələ odur ki, narkomanlar narkomaniyaya yoluxmalarının səbəbini ailə ilə əlaqə uyğunsuzluğu, ailə laqeydliyi, ailədən imtina etmək, pərişan və nizamsiz ailənin olmasında görürlər. Lakin narkomaniyanı tərk edən şəxslər belə düşünürlər ki, məhəbbət və düşüncəli, məsuliyyətli ailənin onların sağlamlığına maraq göstərməsi onların narkomaniyanı tərk etməsinə səbəb olmuşdur. Cədvəldə göstərildiyi kimi həm narkonanıyaya yoluxma və həm də onu tərk etmə səbəbləri baxımından iki qrup arasında məna etibarı ilə bir fərqi yoxdur.

Narkotikdən istifadə etmək və ondan imtinanın səbəbləri narkoman və narkomaniyadan sağalmışların Kay Esko testi vasitəsilə müqayisə edilməsinin nəticələri

Narkomaniyaya meyl və onu tərk etmə səbəbləri	Qrup		Cəmi	Miqdar	Azadlıq dərəcəsi	Etibar
	Narkomanlar	Tərk etmişlər				
Problemlərin təzyiqi İctimai mövqe Cismi narahatlıq Ailə Sair	21 18 2 52 7	12 8 12 46 22	33 26 14 98 29	21.57	4	0.00 1
Cəmi	100	100	200			

Narkomaniya meyl və onu tərk etmə səbəblərində iki qrup arasında məna etibarilə heç bir fərq mövcud deyildir (p<0.01)

Üçüncü cədvəl narkotik maddələrdən istifadə edilməsinə ailə və qohumların hər iki qrupa təsirini göstərir. Beləliklə aydın olur ki, hər iki qrup ailələrdə narkoman şəxslər mövcuddur. Lakin onların sayı narkoman qrupda narkomaniyanı tərk edənlərdən daha çoxdur. Bu cədvəl narkoman ailələrin rolunun evdə və ailədə bir örnək olmasını açıq aydın şəkildə göstərir, istər-istəməz ailənin övladları valideynləri yaxud qohumları təqlid edərək narkotik maddəsindən istifadə etməyə meyl edirlər.

Ailə və qohumlarda narkomanların iki qrup arasında, yəni narkoman və narkomaniyadan sağalmış şəxslərin Kay Esko testi vasitəsilə müqayisə edilməsinin nəticələri

Ailə və qohumaların narkoman olması	Qrup		Cəmi	Miqdar	Azadlıq dərəcəsi	Etibar
	Narkoman	Tərk etmiş				
Ailə	17	9	26	8.03	2	0.0 1
Qohumlar	27	16	43			
Heç kim	56	75	131			
Cəmi	100	100	200			

Ailə və qohumları narkoman olanlar baxımından iki qrup arasında birmənalı fərqlər mövcuddur (p=0.01)

Dördüncü cədvəldə, hər iki qrupda həm narkoman həm də narkoman olmayan ailənin övlad tərbiyə etməsi baxımından metod və davranışları göstərilir. Bu vəziyyətdə hər iki qrup arasında çox böyük mənalı fərqlər mövcuddur. Çünki, narkotik maddədən istifadə edən qrupda hər 100 nəfər narkomandan 29 nəfəri sərt davranışlı ailələrin üzvləridir. Onları səbəbsiz tənqid etmişlər. Halbuki, sağalmış şəxslərin ailələrində sərt davranışlı valideynlərin sayi 9 nəfər olmuş və bu da müqayisə olunan qrupa nisbətən çox azdır. Narkoman ailələr uşaqların davranışlarına az nəzarət edirlər. Narkoman qrupunda laqeyd ailənin sayı narkoman olmayan ailəyə nisbətən çoxdur. Narkomaniyanı tərk edən şəxslərin ailələrində övladların üzərində nəzarət olur və bu da onların narkotik madələri tərk etməsinə səbəb olmuşdur. Narkomanlar qrupunda 100 nəfər narkomandan yalnız 16 nəfəri bu suala müsbət cavab vermişlər. Lakin tərk etmiş qrupda isə 100 nəfərdən 76 nəfəri belə düşünürlər ki, onların ailələri nəzarət zamanı çox mehriban, dost və ürəkyanan olmuşlar.

Ailənin davranışı iki qrup arasında, yəni narkoman və narkomniyadan sağalmış şəxslərin Kay Esko testi vasitəsilə müqayisə edilməsinin nəticələri

Ailə davranışı	Qrup		Cəmi	Miqdar	Azadlıq dərəcəsi	Etibar
	Narkomanlar	Tərk etmişlər				
Sərt	29	9	38	76.79	3	0.0 00
Ümşaq	17	10	27			
Laqeyd	38	5	43			

Nəzarət edən, lakin mehriban-dost-ürəkyandıran	16	76	92			
Cəmi	100	100	200			

Ailələrin davranışında iki qrup arasında birmənalı fərqlər mövcuddur($p<0.01$)

Beşinci cədvəldə ailələrin dostluq, meribanlıq və hörmət baxımından övladlarla davranışı iki qrup arasında müqayisə olunmuşdur və qrup arasında çox mənalı fərqlər mövcuddur. Ona görə də aydın olur ki, narkoman ailələrində dostluq, düzgünlük, mehrbançılıq azdır. Əksinə narkomaniyanı tərk etmiş ailələrdə dostluq, mehribanlıq, ürəkacıqlığı və hörmət daha çoxdur. Narkoman olan qrupdan yalnız 18 nəfər öz ailələrinin onlarla dost, mehriban davranmalarını qeyd etmişlər. Halbuki, narkomaniyanı tərk edən qrupda 57 nəfər öz ailələrindən razı olduqlarını bildirmişlər.

Məsuliyyətli və qayğı göstərən ailənin iki qrupu arasında, yəni narkoman və narkomniyanı tərk etmiş şəxslərin kay Eskur testi vasitəsilə müqayisə edilməsinin nəticələri

Qayğı göstərən, dost və məsuliyyətli ailə	Qrup		Cəmi	Miqdarı	Azadlıq dərəcəsi	Etibar
	Narkomanlar	Tərk etmişlər				
Mehriban, dost və çox qayğıkeş	18	57	75	12.23	3	0. 007
Müəyyən qədər	42	29	71			
Məsuliyyətsiz ailə	40	14	54			
Cəmi	100	100	200			

Məsuliyyətli və qayğı göstərən iki qrup ailə arasında birmənalı fərqlər mövcuddur($p<0.01$)

Altıncı cədvəldə, ailələrin övladlara münasibətləri nəzərdə tutulur. Beləki narkotikdən istifadə edən qrupda 100 nəfər narkomandan 78 nəfəri ailədə onların mövqelərinin zəif olduğu bildirir və inanırlar ki, ailələrində onlara heç bir hörmət edilmir və qiymət qoyulmur. Lakin sağalmış şəxslərin fikrinə görə ailədə onlara hörmət edilir və dəyər verirlər. Onları sevir və sağlamlıqları üçün çalışırlar.

Ailənin övladlarla münasibətləri iki qrup arasında, yəni narkoman və narkomniyadan sağalmış şəxslərin kay Eskur testi vasitəsilə müqayisə edilməsinin nəticələri

Ailələrin övladlarla münasibətləri	Qrup		Cəmi	Miqdarı	Azadlıq dərəcəsi	Etibar
	Narkomanlar	Tərk etmişlər				
Hörmət göstərmək	22	84	106	77.15	1	. 000
Hörmət göstərməmək	78	16	94			
Cəmi	100	100	200			

Ailələrin övladlarla münasibətlərində iki qrup arasında heç bir məna fərqi mövcud deyildir (p<0.01)

Yeddinci cədvəldə narkoman və narkoman olmayan ailələri tanımaq, narkotik maddələrin ziyanları, narkoman şəxsin davranışı, müalicə olunmuş narkomanı və narkotiki tərk etmiş şəxsi necə qorumaq, narkomaniyaya yoluxmanın qarşısının necə alınması tədbirlərini həyata keçirmək və s. müvafiq informasiyalar əks olunur. 55 nəfər narkoman ailələrinin narkomaniya haqqında heç bir məlumatlarının olmadığını bəyan etmişlər. Halbuki, 62 nəfər narkotiki tərk etmiş şəxslər ailələrinin narkomaniya haqqında çoxlu məlumatları olduğunu qeyd etmişlər. Bu üzdən iki qrup arasında mənalı fərqlər müşahidə olunur. Aydındır ki, ailələrin narkomaniya haqqında məlumatlarının olması narkoman şəxslərin onu tərk etmələrinə çox böyük təsiri olduğu aydın olur.

Nakomaniya haqqında ailələrin məlumatlarının olmasının iki qrup arasında, yəni narkoman və narkomniyanı tərk etmiş şəxslərin kay Eskur testi vasitəsilə müqayisə edilməsinin nəticələri

Narkomaniya haqqında məlumatlar	Qrup		Cəmi	Miqdarı	Azadlıq dərəcəsi	Etibar
	Narkomanlar	Tərk etmişlər				
Nisbətən çox	20	62	82	45.89	2	0.000
Müəyyən qədər	25	24	49			
Heç bir məlumatın olmaması	55	14	69			
Cəmi	100		200			

Nakomaniya haqqında ailələrin məlumatlarının iki qrup arasında heç bir məna fərqi mövcud deyil (p<0.01)

Nəticə: İnsanların narkomaniyaya meyl etməsinə səbəb olan bir çox amillər mövcudur və əgər o amillərdən əvvəl onun qarşısının alınması tədbirləri görülərsə, mütləq bir çox insanın narkomaniyaya yoluxmasının qarşısının alınması mümkündür. Lakin ailənin rolu həm narkomaniyaya meyl etməkdə və həm də ondan imtina da çox əhəmiyyətlidir. Ailələr övladlarla münasib və məntiqi davransalar onlar düzgün yola sövq edəcəklər. Lakin ailələrin övldlarla münasibətləri normal və məntiqi olmazsa, onları əks yola istiqamətləncəklər. Ailənin övladlara nəzarət etməmələri onların təhsildə geri qalmasına, pis və əxlaqsız işlər görməkdə pis adamlarla əməkdaşlıq etməyə səbəb olur. Digər tərəfdən isə onlarla səbəbsiz, sərt davranmalar, hörmətsizlik, yardım etməmək və ya yersiz yardımlar, ailə ziddiyyətləri, valideynlərin boşanması, və yaxın qohumdan (əmi, əmoğlu, dayı, dayı oğlu...) birnin narkoman olması, onların narkomaniyaya meyl etməsinə səbəb ola bilər. Valideynlər öz davranışlarına diqqət etməlidirlər. Ailədə qarşılıqlı hörmət lazımlı və zəruridir. Hörmətsiz davranmaq ailənin övladlarının dəyərsiz olmasına səbəb olur.

Narkomaniya haqqında məlumat xüsusilə ailələrə çox vacibdir. Narkomaniyaya meyl etmək ehtimalı həmişə mövcuddur. Mümkündür ki, bir gözləniləməz hadisə, yaxud bir xoşagəlməz danışıq, inciklik, depresiya narkotiki tərk etmiş şəxsin yenidən narkomaniyaya sövq etməsinə səbəb ola bilər. Bəzi hallarda ailə üzvlərindən biri övlad və ya həyat yoldaşlarının narkomaniyaya yoluxmasından xəbər tutduqdan onunla uşaq kimi davranır və bütün vaxtlarını ona qayğı göstərməklə keçirirlər. Bəziləri isə özlərini itirir və nə edəcəklərini bilmirlər. Buna görə də mövcud vəziyyətlə mübarizə aparmaq üçün ailənin təlimatlanması həyatı əhəmiyyət daşıyır. Bu məlumatları ailənin başqa üzvlərinə və həm də narkoman olan şəxsin özünə də çatdırmalıdırlar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bülhəri Doktor Cəfər. Pisixi Sağlamlıq. Nəşre Boşəri, Tehran. 1991.

2. Berjire Jan. Tərcümə edən: Tufan Gərqani. Narkomaniya və şəxsiyyət. İslam İnqilabi təlimati nəşriyyati. Tehran, 1989.

3. Dovani Həbibə. Narkomaniya, qarşısının alınması yolları və onun müalicəsi. Mehr Əmirülmöminin nəşriyyati. Qum, 2007.

4. Əsəd Əfruz doktor Məhəmmədtağı. Narkomaniyanın kökü və narkotik. Kuşamehr nəşriyyati, Şiraz 2008.

5. Ətari doktor Əzəm və Ətari Məryəm. Narkomaniya, Qarşısının alınması və tərketmə. Kitabdərmani nəşriyyati. Məşhəd. 2003.

6. Hacilu Məhəmməd Rza. Dərdin kökü: tarixçe və narkomaniyaya meyl etmənin səbəbi. Nigah nəşriyyati. Tehran. 2009.

7. Kəriminiya Məhəmmədəli. Qiz və oğlanların narkomaniyaya yoluxması, Gənclərə narkomaniyanın ziyanları Qarşısının alınması haqda xəbərdarlıq etmək. Nəşre Camal. Qum. 2000.

8. Mirdərikund Fəzlullah Narkomaniyanın qarşısının alınması və onun müalicəsi. Lorestan İslam mədəniyyəti nəşriyyatrı. Lorestan. 2004.

9. Pur Cəfər Məzdək. Narkomaniyadan qurtulmaq. Hamun nəşriyyatı, Tehran, 2007.

10. Kollektiv. Məqalələr toplusu. Mazandaranın Narkomaniyanın qarşısının alınması haqda təlimat. İslam İrşad Təşkilatı, Mazandaran. 2002.

11. Kollektiv. Məqalələr toplusu. Narkomaniyanın qarşısının alınmasının mədəni yolları. Qərbi Azərbaycanın mədəni və İslam İrşad Təşkilatı. Urmiyə, 2003.

Жаля ПАШМФУРУШ

МЕТОДЫ ВОСПИТАНИЯ ПРОТИВ УПОТРЕБЛЕНИЯ НАРКОТИКОВ В СЕМЬЕ

Резюме

В последнее время в нашей стране проблема наркомании получила широкое распространение. Подобное положение не может не беспокоить граждан нашей страны, поскольку всем известно о последствиях употребления наркотиков. Поэтому жители нашей страны должны направить все усилия на борьбу наркоманией. Цель написания этой статьи – указать пути предотвращения использования наркотических средств.

Jala PASHMFURUSH

UPBRINGING METHODS AGAINST THE NARCOTISM IN THE FAMILY

Summary

Recently in our country the problem of narcotism has been widely extended. Therefore, such a state cannot help but trouble the citizens of our country. Everybody knows well about the consequences of drug use. So, all the sitizens of our country have to do their best to abolish drug addiction. The purpose of writing this article is just presenting the ways of preventing the use of the drugs.

Açar sözlər: termin, istilah, ÜST, ictimai asayiş, patoloji, statistika, depressiya, narkomaniya.

Ключевые слова: термин, понятие, МОЗ, общественный порядок, патологический, статистика, депрессия, наркомания.

Key words: term notion, WHO, social order, pathology, statistics, depression, narcotism.

İLAHİYYAT BÖLMƏSİ

UOT 2.215

Söhrab MƏHƏRRƏMOV
Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

DİNİ FAKTORLARIN TRANSFORMASİYASININ YARADACAĞI TƏHLÜKƏ VƏ RİSK*

Qloballaşmanın həyatın bütün sahələrinə nüfuz etdiyi hazırkı şəraitdə Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsi dövlətin fəaliyyətində prioritet məsələlərdəndir. Nəzərə almaq lazımdır ki, milli təhlükəsizlik tarixi ənənələrin və ictimai-həyatın normalarının, mənəvi-etik, o cümlədən dini irsin qorunmasını da ehtiva edir. Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikası həmişə müxtəlif millətlərin və dinlərin sülh şəraitində birgə yaşayışına nümunə olmuşdur. Azərbaycan dövləti cəmiyyətin maraqlarından irəli gələn rasional milli siyasət kursunu, dini tolerantlıq mühitinin qorunması və inkişafını, bütün vətəndaşların qanun qarşısında bərabərliyi və qanunun aliliyini, demokratik hüquq və azadlıqların, həmçinin insanların bu hüquq və azadlıqlardan sərbəst istifadə imkanlarının təmin edilməsini mövcud ola biləcək müvafiq risqin real təhdidə çevrilməsinin qarşısının alınması və neytrallaşdırılmasının mühüm şərtləri qismində nəzərdən keçirir.

Müasir Azərbaycan dövlətinin milli təhlükəsizlik siyasətində yerinə yetirəcəyi təxirəsalınmaz vəzifələrindən biri bir tərəfdən cəmiyyətdə razılıq və dinlərarası sülh, digər tərəfdən dövlətin stabil fəaliyyət göstərməsinin qarantı olan dini təhlükəsizliyin təmin edilməsidir.

Hazırkı mərhələdə ölkədə bərqərar edilmiş milli və dini tolerantlıq mühitinin qorunması və inkişafı dövlət qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri hesab olunur.

Azərbaycan dövlətində həyata keçirilən milli siyasət kursu Konstitusiyanın Azərbaycan Respublikasının bütün ölkə vətəndaşlarının ümumi və bölünməz vətəni olması kimi əsas prinsiplərindən birinə əsaslanır.

Avropa və bütövlükdə Qərb istiqaməti ilə yanaşı, Azərbaycan İslam dünyasının bir hissəsi olmaqla İslam Konfransı Təşkilatı ilə sıx əməkdaşlıq edir. 2007-ci ilin birinci yarısında İKT sədri vəzifəsini yerinə yetirərək Azərbaycan Təşkilatın siyasi rolunun artırılması, beynəlxalq problemlərin həllində onun təsiri və iştirakının gücləndirilməsi, beynəlxalq ictimaiyyətdə və ilk növbədə Avropada İslamın, onun mədəniyyət, dəyərlər və fəlsəfəsinin düzgün dərk edilməsilə bağlı fəal səylər göstərmişdir. Mədəniyyətlər və dinlərarası dialoqun təşviqi, müxtəlif millətlər və dinlər arasında dözümlülüyün və qarşılıqlı anlaşmanın inkişafı, etnik və dini dözümsüzlük əleyhinə səmərəli tədbirlərin görülməsi üçün geniş tərkibli bir sıra beynəlxalq təşəbbüslər həyata keçirilmişdir.

Azərbaycanda siyasi İslam mövzusunda lazımi dərəcədə diqqəti cəlb edən tədqiqat işləri arzu ediləcək qədər deyildir. Bu boşluğu doldurmaq məqsədilə Azərbaycan Araşdırmaları Vəqfi 2004-cü ildə "Azərbaycanda siyasi İslam: sosioloji sorğu vasitəsilə problemi öyrənmə cəhdi" mövzusunda tədqiqat həyata keçirmişdir. Sorğuda respublikanın beş bölgəsində - Şimal, Cənub, Mərkəzi Aran, Qərb və Bakıətrafı kəndlərdə yaşayan vətəndaşlar arasında təsadüfi seçmə yolu ilə 600 nəfərin "siyasi İslam" mövzusunda fikirləri öyrənilmişdir. Bunların arasında siyasi İslamla birbaşa əlaqəsi olan 50 nəfər mütəxəssisin iştirak etdiyi 8 fokus qrup da vardır. Bu fokus qruplara Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin (DQİDK) 5 işçisi, 5 siyasi partiya lideri, 5 nəfər

* Məqalə fəl.e.d. Füzuli Qurbanov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

qeyri-siyasi dini təşkilatların rəhbərləri və fəalları, 5 nəfər gənclər təşkilatlarının üzvləri, 5 nəfər QHT və media rəhbərləri, 5 nəfər müstəqil ekspert, 10 nəfər tələbə və 10 nəfər işsiz daxildir. Sorğuda iştirak edənlərin 70,2% kişi, 29,8% qadınlardır. Respondentlərin 97,6% müxtəlif sahələrdə işləyənlər, 2,6% isə işsizlər təşkil etmişdir. Rəyi soruşulanların 58,3% 18-35 yaşında, 20,3% 35-45 yaşında, 21,4% 45 və daha çox yaşında olan vətəndaşlar olmuşdur.

Sosioloji sorğunun nəticələri bu gün Azərbaycan cəmiyyətində siyasi İslamın yayılması üçün münbit şəraitin yaranmaqda olduğunu, siyasi İslam probleminə həssas və diqqətli yanaşmanın vacibliyini bariz şəkildə göstərir.

Sorğunun nəticələrinə görə Azərbaycan cəmiyyətinin mütləq əksəriyyəti (89,9 faizi) orta məktəblərdə dinin əsaslarının öyrədilməsinə və 70,7 faizi isə vətəndaşlar üçün Quran kurslarının açılmasına müsbət yanaşır.

«Başqa dinlərin Azərbaycanda təbliğinin güclənməsinə necə baxırsınız?» sualına rəyi soruşulanların 75,4 faizi mənfi cavab vermişdir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycanda ictimai rəyin İslama daha çox yönəlməsini stimullaşdıran şərtlərdən biri də fərqli dini inancların ölkədə yayılmasının güclənməsi hesab edilə bilər.

Azərbaycan Respublikasında müstəqillik əldə edildikdən sonra keçən müddət ərzində çox sürətlə müxtəlif dini yönümlü qurum, təriqət və cərəyanlar yaranmışdır. Həmin dini qurumlar və icmalar öz ideyalarını yaymaq, yaşatmaq və yeni tərəfdarlar toplamaq üçün Azərbaycanda dini təhsil şəbəkəsi yaratmaq, onu inkişaf etdirmək və möhkəmləndirmək işinə xüsusi diqqət yetirirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, belə dini qurumlar və onların rəhbərləri dini təhsil şəbəkəsinin yaradılması üçün çox böyük məbləğdə vəsait sərf edirlər. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, xüsusilə Bakıda, Şəki-Şirvan, Şimal və Cənub bölgələrindəki rayonlarda ərəb dilini, Qurani-Kərimi, İncili öyrətmək adı altında din kursları və mədrəsələr təşkil edilir. Bəzi hallarda bu kurs və mədrəsələr ayrı-ayrı vətəndaşların evlərində fəaliyyət göstərir.

Bu gün Azərbaycan Respublikasında inanclı insanların bir qismi ölkədə təşkil edilmiş kurs və mədrəsələrdə, bir qismi isə xarici ölkələrin orta və ali səviyyəli dini təhsil ocaqlarında rəsmi və ya qeyri-rəsmi yollarla təhsilə cəlb olunmuşlar.

Hal-hazırda Azərbaycanda statusuna görə mötəbər dini təhsil ocaqları 1989-cu ildə QMİ nəzdində fəaliyyət göstərən mədrəsə bazasında yaradılmış və 1994-cü ildə qeydiyyata alınmış Bakı İslam Universiteti və Bakı Dövlət Universitetinin ilahiyyat fakültəsi hesab olunur. QMİ-dən alınan rəsmi məlumata əsasən 21 iyun 2001-ci ildə DQİDK yaradılanadək Bakı İslam Universitetinin 539 nəfər məzunu olmuşdur. Bunlardan 450 nəfəri əyani, 85 nəfəri qiyabi təhsil almışdır. 2001-ci ilin sonunda BİU-da 276 tələbə əyani təhsil alırdı. Bundan başqa BİU-nun Sumqayıt, Zaqatala və Mingəçevir şəhərlərindəki filiallarında birlikdə 318 tələbə təhsil alır. Bəhs etdiyimiz vaxta qədər bu filialları 134 nəfər bitirmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, BİU-da təhsilin ümumi səviyyəsi arzu edilən dərəcədə deyil. Burada Təhsil Nazirliyi səviyyəsində təsdiq edilmiş tədris proqramı yoxdur.

Təbii ki, göstərilən sayda məzunlar müasir dövrün tələblərinə cavab vermir. Respublikada mollalara və ruhani şəxslərə olan tələbatı ödəmək üçün müxtəlif yollardan istifadə olunur. Bir tərəfdən ölkədə çoxlu sayda mədrəsələr açılmağa başladı. Bakı, Sumqayıt və digər şəhərlərdə evlərdə açılan mədrəsələrin bir hissəsi nə DQİDK-də, nə də QMİ-də qeydiyyatdan keçmədən fəaliyyət göstərir. Plan və proqramları heç bir dini mərkəz və dövlət orqanları tərəfindən təsdiq edilməyən belə mədrəsələrdə çox vaxt dinin özünün mahiyyətinə zidd və dövlətin siyasəti ilə uzlaşmayan iş aparılır. Bu yaxınlaradək respublikada fəaliyyət göstərən dini tədris müəssisələrinin əksəriyyəti dövlət qeydiyyatından keçmədən qanunsuz fəaliyyət göstərirdilər. Bu deyilənləri nəzərə alaraq, DQİDK dini təhsil sahəsində yoxlamalara başladı. Düzdür, bu işə əslində 2001-ci ilin avqust ayından başlayaraq start verilmişdi. Artıq həmin ilin oktyabr ayında qanunsuz fəaliyyət göstərən 8 mədrəsənin fəaliyyəti dayandırıldı. 2002-ci ilin sentyabr ayında ölkədə fəaliyyət göstərən 30 mədrəsədən 22-si müvəqqəti olaraq bağlandı. Bu mədrəsələr Abşeron yarımadasının

kəndlərində, Zaqatala, Balakən, Ağdaş, Lənkəran, Şamaxı və Ağsu rayonlarında fəaliyyət göstərirdilər. DQİDK-nın o vaxtkı sədri Rafiq Əliyev mətbuata açıqlamasında bu mədrəsələrin bağlanmasının səbəbini onların Azərbaycanın qanunlarına uyğun olmaması ilə izah etmişdi. Belə ki, bu mədrəsələrdə təhsil respublikanın təhsil proqramlarına uyğun gəlmir, burada dərs deyənlər Azərbaycanın vətəndaşı deyildilər. R. Əliyev birbaşa bildirmişdi ki, bu mədrəsələr "Azərbaycanın gələcəyinə təhlükə yaradırlar".

Düzdür, R. Əliyev həmin mədrəsələrin qeydiyyata alınmasını və yenidən fəaliyyət göstərməsini istisna etmədiyini də bildirmişdi. Bunun üçün həmin təhsil ocaqlarının rəhbərləri və müəllimləri Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları olmalı, onların maliyyələşməsi şəffaf olmalı, təhsil isə respublikanın təhsil proqramına uyğun olmalıdır. 2004-cü ilin sonuna olan məlumata əsasən Azərbaycanda DQİDK-nın və Təhsil Nazirliyinin tələblərinə cavab verən 4 mədrəsə, həmçinin BİU və onun qeydiyyata alınmış 3 filialı fəaliyyət göstərir.

Daha ciddi bir problem azərbaycanlı tələbələrin xarici ölkələrdə təhsil almaq üçün göndərilmələri ilə bağlıdır. Hazırda çoxlu sayda azərbaycanlı gənc İran, Türkiyə, Misir, Liviya, Suriya, İraq, Səudiyyə Ərəbistanı və Pakistanda, həmçinin ABŞ-da və bir sıra Avropa ölkələrində dini təhsil alırlar. Onların böyük bir qismi QMİ, BİU, az bir qismi isə Təhsil Nazirliyi, bir qismi də ayrı-ayrı siyasi partiyalar, missioner və xeyriyyə cəmiyyətləri tərəfindən həmin ölkələrdə təhsil almağa göndərilmişlər. Bəzən xaricə təhsil almağa göndərilən vətəndaşların ideya yetkinliyi, təhsil səviyyəsi deyil, daha çox təhsildən kənar amillər əsas götürülür.

2002-ci ilin sonlarından başlayaraq DQİDK xaricdə dini təhsil alan azərbaycanlı tələbələrlə bağlı vəziyyəti də araşdırmağa başladı. Məlum oldu ki, həmin vaxt ancaq BİU-nin 43 tələbəsi Suriyada, 11-i Misirin "əl-Əzhar" universitetində, 10-u Türkiyədə, 1 nəfəri isə Malayziyada ali dini təhsil alır. 2002-ci ilin sonunda DQİDK-də xaricdə ali dini təhsil alan 400-dən çox azərbaycanlı tələbə haqda məlumat var idi.

Milli Məclisin Hüquq siyasəti və dövlət quruculuğu komitəsinin sədri Əli Hüseynov "Dini etiqad azadlığı haqqında" qanuna təklif olunan əlavə və dəyişiklikləri mətbuata şərh edərkən demişdir: "Bu qanunun iki maddəsinə əlavə və dəyişikliklər təklif edilir. Qanunun 8-ci maddəsinə "İslam dininə aid ibadət yerlərinə rəhbərlik edən din xadimlərinin müvafiq icra hakimiyyəti orqanı ilə razılaşdırmaqla, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi tərəfindən təyin edilməsi" kimi müddəanın daxil edilməsi təklif edilir. Din dövlətdən ayrıdır. Burada məqsəd dini etiqad azadlığının məhdud-laşdırılması deyil. Söhbət dini ibadət yerlərinə rəhbərlik edən din xadimlərinin təyinatından gedir. Yəni müvafiq icra hakimiyyəti orqanı insanların dini etiqad azadlığına müdaxilə etmir. Qanunun 21-ci maddəsinə təklif olunan dəyişiklik "İslam dininə aid ayin və mərasimlərin aparılması yalnız Azərbaycanda təhsil alan Azərbaycan vətəndaşı tərəfindən həyata keçirilə bilər" adlı müddəadır. Söhbət ancaq dini təhsildən gedir. Hər bir insanın istənilən yerdə təhsil almaq hüququ var. Biz dini ayin və mərasimlər deyəndə məscidlərdə və ibadət yerlərində həyata keçirilən tədbirləri nəzərdə tuturuq. Yəni hər hansı yas mərasimi və ya tədbirlərdən söhbət getmir. Kimsə Azərbaycan hüdudlarından kənarda yüksək dini təhsil alıbsa, qətiyyən narahat olmasın. Onların fəaliyyətinə heç bir məhdudiyyət yoxdur. Belə adamlar buyurub Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsində, Milli Elmlər Akademiyasında və digər sahələrdə fəaliyyətlərini göstərə bilərlər".

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir cəmiyyətdə dini təhlükəsizlik qorxusu istər daxili, istərsə də xarici mənbələrdən gəlir. Konkret olaraq əhalinin nəzarətsiz miqrasiyası dinlərarası konfliktlərin yaranmasına və millətçilik əhval-ruhiyyəsinin, hisslərinin güclənməsinə səbəb olur. Getdikcə güclənən qloballaşma prosesləri və xarici missionerlərin ölkənin demək olar ki, hər yerində olmaları Azərbaycan üçün xarakterik olan dini mənəvi-etik dəyərlərin deformasiya etməsi üçün təhlükə yaradır. Dini zəmində yaranan çoxsaylı konfliktlər göstərir ki, din sahəsində olan problemlər hazırda nəinki öz əhəmiyyətini itirməyib, əksinə aktuallığını saxlamaqda davam edir.

Hər bir millətin və dövlətih milli-mənəvi dəyərlər sistemində dinin öz spesifik yeri var. Suverenlik qazandıqdan sonra qapalı ölkədən açıq ölkəyə çevrilən Azərbaycan Respublikasında

əhalinin geniş kütlələrinin dinin mənəvi-etik dəyərlərinə yiyələnməsi üzərində mövcud olan qadağanın götürülməsi, dini ədəbiyyatın yayılması sahəsində olan əngəllərin aradan qaldırılması, ixtisaslaşdırılmış dini tədris mərkəzlərinin açılması, köhnə ibadət evlərinin və məscidlərin bərpa edildikdən sonra yenidən fəaliyyətə başlaması və yenilərinin tikilməsi milli ideologiyanın yaranması üçün təkan rolu oynadı.

2001-ci ilin payızında Azərbaycan Respublikasında 406 dini qurum rəsmi dövlət qeydiyyatından keçmişdi. Onlardan 370-i İslam təmayüllüdür. Bundan başqa respublikamızda xristianlığın pravoslav, Roma-katolik və protestantlıq qollarına aid dini icmalar fəaliyyət göstərir. Adları çəkilən ənənəvi dini icmalar Azərbaycan ərazisində tarixən fəaliyyət göstərmiş, hətta bir çoxları hələ Sovetlər dövründə dövlət qeydiyyatına alınmışdılar. Həmin dövrdə qeydiyyata alınmış icmaların 20-si qeyri-ənənəvi dini qurumlara aiddir. Mərkəzləri əsasən ABŞ-da, İsveçdə və Almaniyada olan və Azərbaycan üçün qeyri-ənənəvi olan belə missioner təşkilatları əsasən rusdilli gənclər arasında daha geniş yayılmışdır.

Yenicə müstəqillik qazanmış bir ölkəyə gələn xristian, hinduizm və radikal müsəlman təşkilatları verilən azadlıqlardan sui-istifadə etməyə başladılar, vətəndaşlarımızın dini mənsubiyyətini dəyişməyə, casusluğa sövq etməyə, hərbi sirrləri öyrənmək kimi çirkin niyyətlərə əl atmağa başladılar. Missionerlər əhali arasında pessimist əhval-ruhiyyə yaymağa, onları taleyin hökmünə tabe olmağa çağırmağa başladılar. Belə missionerlərin yarıtmaz dini təbliğatının ölkəmiz üçün milli təhlükə mənbəyinə çevrilməsi narahatlıq yaratmaya bilməzdi. Bu dini təriqətlər ilk vaxtlar fəaliyyət sferasına Azərbaycandakı azsaylı rus dilli və digər kiçik etnik xalqların nümayəndələrini cəlb edirdilər. Lakin ağır Qarabağ müharibəsi, işğal olunmuş ərazilərin qaçqın düşmüş əhalisinin acınacaqlı vəziyyəti, bəzi dövlət strukturlarının belə vacib məsələyə laqeydcəsinə yanaşması bu üzdəniraq təşkilat və missionerlərin ölkəmizin müsəlman əhalisi arasında da öz çirkin əməllərini həyata keçirmələri üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, həmin vaxtlar ölkədə bu dini təriqətlərin ibadət və məşğələlər üçün istənilən binanı icarəyə götürmək imkanı var idi, vaizlərin isə bütün respublika ərazisində hərəkət etməsinə heç bir məhdudiyyət yox idi. Müharibədən, siyasi qarışıqlıqdan, iqtisadi vəziyyətdən cana doymuş insanlar isə hər şirin sözə müsbət reaksiya verirdilər. Artıq 1990-cı illərin əvvəllərində xarici dini missionerlər gənclərdən və ziyalılardan istifadə etməklə insanları İslamdan qoparmağa başlamışdılar. Bir başqa qrup isə vahid İslam fundamentalizminin yaradılması istiqamətində geniş fəaliyyətə başlamışdı. Burada bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, bəzi fikirlərə görə ölkəmizdə din sahəsində canlanma yaranmasının İslam fundamentalizminə səbəb olacağı haqda deyilənlərin perspektivi yoxdur. QMİ-nin sədri Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə 2008-ci ilin yanvar ayında bu məsələyə münasibət bildirərkən demişdir: ”Son illərdə insanların İslam dininə müsbət istiqamətdə münasibətinin dəyişməsində təhlükə yoxdur və bunu fundamentalizm meyilləri kimi qiymətləndirmək lazım deyil”. QMİ-nin sədri deyib ki, namaz qılan, oruc tutan və dua edənlərin sayının artması fundamentalizm deyil: “Əgər fundamentalizm deyildikdə İslam nəzərdə tutulursa, mən buna qarşıyam. İslamla terroru eyniləşdirmək olmaz. İslam terror deyil. Terror varsa – bu, İslam deyil”.

Azərbaycanda radikal İslam baxışlarının və təşkilatlarının yayılması və fəaliyyəti həmişə istər respublika daxilində, istərsə də onun xaricində böyük maraq doğurmuşdur. Diqqət çəkən məsələ odur ki, demək olar ki, bütün belə strukturların arxasında xarici qüvvələr dayanır.

Sovetlər dönəmində dinin metodik olaraq görməməzliyə vurulması, dinin sanki heç yoxmuş kimi davranılması əvəzində, hazırda dövlətin dini siyasətinin kəskin şəkildə liberallaşdırılması Azərbaycanda çoxsaylı dini meyillərin yaranmasına və ekstremist məzmunlu ideologiyaların, qeyri-ənənəvi dini təriqətlərin ölkəyə daxil olmasına və yayılmasına səbəb olmuşdur. Bütün bunlar isə Azərbaycanın dövlətçiliyi, milli təhlükəsizliyi üçün təhlükə yaradır. Belə vəziyyət, qeyri-ənənəvi dini təriqətlərin Azərbaycanda fəaliyyəti isə təkcə bizim ölkəmizdə deyil, həm də bütövlükdə regionda, xüsusilə də digər MDB və Xəzərsahili dövlətlərdə sosial-siyasi vəziyyəti destabilizə edici təsir göstərir. Demək olar ki, Azərbaycanın bütün ərazisində müxtəlif totalitar

sektalar və destruktiv kultlar, ayinlər yayılmışdır. Belə dini qurumlar öz qanunazidd fəaliyyətləri ilə digər vətəndaşların hüquqlarını və qanuni maraqlarını pozurlar.

Bu cür dini təriqətlərin fəaliyyəti dövlətçiliyimiz üçün sonradan qarşısı alınmaz problemlər yarada biləcəyindən onların fəaliyyəti güclü nəzarətə götürülmüşdür. 1997-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi ölkəmizdə vətəndaşlığı olmayanların və əcnəbilərin dini təbliğatla məşğul olmalarına qadağa qoyan qanun qəbul etmiş, ölkəmizə gələn dini təriqətlərin humanitar təşkilat kimi qeydiyyatdan keçməsinə nəzarət gücləndirilmişdir. Bundan başqa, qeyri-ənənəvi təriqətlərin, totalitar, ekstremist sektaların nümayəndələrinin məktəblərdə, uşaq bağçalarında, hərbi hissələrdə moizələr oxumasının qarşısı alınmışdır. Həmçinin qeydiyyatdan keçməyən bütün dini təriqətlərin fəaliyyətinə qadağa qoyulmuş, ölkəyə daxil olan bütün humanitar və xeyriyyə yardımlarının dövlət orqanlarının bank hesabları vasitəsi ilə həyata keçirilməsi təmin edilmişdir.

Ancaq bütün bu işlərə baxmayaraq, bu yaxınlaradək Azərbaycan dövlətinin din sahəsində apardığı hüquqi siyasət lazım olan səmərəni vermir, qüvvədə olan qanunlar isə destruktiv dini ideologiyaların ölkədə yayılmasının qarşısını ala bilmirdi. Belə vəziyyət real situasiyaya adekvat olan, dini proseslərin nizamlanması və dini təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində dini ekstremizmə və destruktiv meyilli, istiqamətli dini birliklərin fəaliyyətinə qarşı hərəkətlərin kompleks toplumunu da ehtiva edən dövlət hüquq siyasətinin işlənib hazırlanması zərurətini günün vacib məsələsi kimi ortaya qoyur. Həm də bu vaxt nəzərə alınmalıdır ki, dövlətin din sahəsində apardığı siyasət vicdan və etiqad azadlığı sahəsində Konstitusiyada elan olunmuş prinsiplərlə ziddiyyətə girməməlidir.

Qloballaşma prosesinin törətdiyi əsas əxlaqi dəyərlərin dəyişməsi kimi dünyəvi proses təkcə bir millətin dini təhlükəsizliyi üçün deyil, bütövlükdə bəşəriyyət üçün təhlükə yaradır. Qloballaşma prosesi müxtəlif dini cəmiyyətlərin mədəniyyətini və həyat tərzini unifikasiya edir, aralarındakı fərqləri aradan qaldırır və bununla da təkcə ənənəvi dini dəyərləri dağıtmaqla qalmır, həm də etnosların milli özünüdərkinin fərdiliyini dağıdır, ənənəvi dinlərin cəmiyyətin həyatındakı yerini və rolunu hamarlayır, dəqiqləşdirir. Bir qütblü qloballaşma mənəvi-əxlaqi sahədə amerikanlaşma olaraq təyin edilir. Kütləvi mədəniyyətin dəyərlər sistemi digərlərinə nisbətən daha universal olduğu və elan edilən universal qaydalara adekvat olduğu üçün sekulyarlaşma, mənəviyyatsızlaşma yayır, ənənəvi dini dəyərləri dağıdır və qloballaşmanın mənəvi əsasını təşkil edir.

Vicdan və etiqad azadlığı o şərtlə reallaşa bilər ki, əhalinin həm dindar, inanclı, həm də ateist fikirli hissəsinin maraqları nəzərə alınsın, dini mənsubiyyətinə görə hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına yol verilməsin və fəaliyyətləri Azərbaycan Respublikasının Konstitusion əsaslarına zidd olmayan "qeyri-ənənəvi" dini birliklərin dövlət tərəfindən hər hansı şəkildə təqib edilməsinə yol verilməsin. Vicdan və etiqad azadlığının təmin edilməsi sahəsində qanunlar dini təhlükəsizliyin normativ-hüquqi ifadə olunması keyfiyyətində çıxış edir.

Dini ekstremizmə və destruktiv dini birliklərin fəaliyyətinə qarşı yönəlmiş tədbirlər sistemi bütövlükdə milli təhlükəsizliyin təmin edilməsinin tərkib hissələrindən biridir. Belə tədbirlər sistemi ekstremist və destruktiv dini ideologiyaların yayılmasının qarşısının alınmasına və dini birliklər tərəfindən törədilmiş qanun pozuntularına qarşı sanksiyalar sisteminin yaradılmasına yönəlmiş hüquqi və profilaktik institutların və mexanizmlərin kompleksi kimi çıxış edir. Dini ekstremizm təzahürlərinin qarşısını almaq üçün Azərbaycan cəmiyyətinin mənəvi-əxlaqi sahədə milli təhlükəsizliyin institusional təmin edilməsi böyük rol oynayır. Tam ali dini təhsil almaq da respublikada olan vəziyyəti sağlamlaşdırmaq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanda olan ənənəvi din və etiqadların əksəriyyətində böyük dözümlülük potensialı var və bununla da tolerantlıq sahəsində, həmçinin konfessiyalar sahəsində təbii müttəfiq kimi çıxış edir. Ənənəvi dinlərin dirçəldilməsi dövlət ilə vətəndaş cəmiyyəti arasındakı qarşılıqlı mənəvi-əxlaqi sistemi ciddi şəkildə sağlamlaşdırmaqla yanaşı, dinlərarası ünsiyyət sahəsində dözümlülük və zor işlətməmək praktikasının inkişaf etməsinə kömək edir. Öz növbəsində dini ekstremizm təzahürləri, adətən "müxalifətçi dindarlıq" adlandırılan, özünü dini münasibətlər sahəsində

mövcud olan, qərarlaşan qaydalara qarşı qoyan dini birliklərə xas olan bir şeydir. Ənənəvi dinlərin əxlaqi-mənəvi dəyərlərinin inkişafı və yayılması Azərbaycanda vicdan və etiqad azadlığına qarant olan əsas prinsiplərə maksimum uyğun gələn şəraitdə baş verməlidir.

Dinlərarası qarşılıqlı hərəkətlər və dini azadlıq sahəsində olan böhran hadisələrinin təhlili zamanı müasir Azərbaycan sivilizasiyasının, onun tarixinin bənzərsizliyinin və siyasi-hüquqi varisliyi sosio-mədəni eyniyyətinin müasir konsepsiyasından istifadə edilmişdir.

Məqalədə dini təhlükəsizliyin siyasi-hüquqi təhlil edilməsi Azərbaycanda yaşayan xalqların dini eyniyyətinin dövlət tərəfindən müdafiə edilməsi üçün addımlar atmağa imkan verir, bu isə öz növbəsində çoxdinli Azərbaycan cəmiyyətinin stabil inkişafının vacib şərti kimi çıxış edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. DQİDK Bülleteni. 1-2, 2001.
2. Dövlət və Din. İctimai fikir toplusu. 2007-ci il, dekabr, 2009-cu il, fevral, aprel, may.
3. А.Юнусов. Ислам в Азербайджане. Баку, 2004.
4. Azərbaycanda siyasi İslam: sosioloji sorğu vasitəsilə problemi öyrənmə cəhdi. Azərbaycan Araşdırmaları Vəqfinin nəşri. Əlyazması. Bakı, 2004.

Зохраб МАГЕРРАМОВ

УГРОЗА И РИСК, СОЗДАВАЕМЫЕ ТРАНСФОРМАЦИЕЙ РЕЛИГИОЗНЫХ ФАКТОРОВ

Резюме

Обеспечение национальной безопасности – одна из приоритетных задач, стоящих перед государством. Как отмечается в статье, охрана религиозной безопасности также находится в центре внимания. В настоящее время в Азербайджане возникли организации, секты и течения различной религиозной направленности, расширилась миссионерская деятельность. Одна из главных задач сегодняшнего дня – предотвращение деформации нравственных, религиозных и этических ценностей, характерных для Азербайджана, и осуществление системных мер, направленных против религиозного экстремизма и деятельности деструктивных религиозных общин.

Sohrab MAHERRAMOV

DANGER AND RISK CREATED BY TRANSFORMATION OF THE RELIGIOUS FACTORS

Summary

One of priority tasks put before a State is guaranteeing the national security. The defence of religious security, as it is noted in the article, has always been in the focus of attention as well. At present there emerged the organizations, sects and trends of the various religious orientations, the missionary activity has been extended. One of the main tasks of the present is prevention of deformation of moral, religious and ethic values characteristic for Azerbaijan, and undertaking the systematic measures directed against the religious extremism and activities of the destructive religious unities.

Açar sözlər: din, təriqət, missionerlik, təhlükəsizlik, dini ekstremizm, mənəvi dəyərlər, destruktiv fəaliyyət.

Ключевые слова: религия, секта, миссионерство, безопасность, религиозный экстремизм, нравственные ценности, деструктивная деятельность.

Key words: religion, sect, missions, security, religious extremism, moral values, destructive activities.

UOT 101.1

Rəşad İLYASOV
fəlsəfə doktoru (Ph.D.)
AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu
Etika və Estetika şöbəsinin elmi işçisi

İSLAM DÜŞÜNCƏSİNDƏ MƏTN-ŞƏRH ƏLAQƏSİ VƏ HERMENEVTİK METOD*

XIX əsr məşhur Avropa ədəbiyyatı tənqidçisi və filosofu E.Renan İslam mədəniyyətini tarix səhnəsindən gəlmiş keçmiş sivilizasiyalar arasında ən yüksək səviyyəli dilçilik elmlərinə və dil fəlsəfəsinə sahib "Dil Mədəniyyəti" adlandırmışdır.

Bu kontekstdə qeyd etmək olar ki, qədim yunan fəlsəfəsində varlığı və mətnləri anlamada iki fəlsəfi metod mövcuddur. Bunlardan birincisi rasional metoddur ki, burada bütün arqumentlər əqli-məntiqi tutarlılığa dayanaraq təmelləndirilməkdədir. İkinci metod isə *"ezoterik-batini"*, yəni hər işarənin və sözün arxasında daxili məzmun və ya gizli məna vardır. Bu düşüncə tərzi ilə hər şey başqa bir şeyin simvolu və ya işarəsidir. Nəticədə, sonsuz işarələr sistemi içərisində mənalar mövcuddur (1, s.25).

Orta əsr və müasir fəlsəfi təfəkkür sistemlərində hermenevtik metodların müxtəlif təzahürlərini görmək mümkündür. Belə ki, İslam düşüncəsində mətnləri təfsir etmə (hermenevtika) metodologiyası özünəməxsus ontologiya (varlıq) və epistemologiya (idrak) nəzəriyyələrinə dayanaraq həyata keçirilmişdir.

İslam sivilizasiyasında meydana gələn anlama və şərh etmə metodları ciddi elmi, fəlsəfi, bədii və estetik mahiyyətə malikdir. Məhz ``təfsir üsulu`` sözünün etimoloji mənasına diqqət etsək görərik ki, bu sözün mənası anlama metodları və təfsir etmə metodlarından bəhs edir. Yəni, burada bir metoddan deyil, metodlardan bəhs olunur. Məhz bu, təfəkkür variantlarının müxtəlifliyi və zənginliyi mənasına gəlir. Bu anlama metodları müxtəlif təzadlı və oxşar anlama tərzlərinin meydana gəlməsinə səbəb olmuş və bu metodlar elmi-məntiqi arqumentlərə və əsaslara istinad edir.

Klassik İslam düşüncəsi «varlıq mərtəbələri» anlayışına uyğun bir tərzdə varlığı (mövcudatı) zehində, dildə, xarici aləmdə və yazıda olmaq baxımından dörd yerə ayırır. Bunları eyni zamanda "həqiqət mərtəbələri" də adlandırırlar. Bunlardan birincisi "məqulat" (dərk olunan) səviyyəsidir ki, dildən əvvəlki mərtəbəni ifadə edərək insanın əqli və beş hissi arasındakı əlaqələri əks etdirir. Həmin səviyyənin ardınca "lüğəvi həqiqət" adlanan ikinci mərtəbə gəlir. Qeyd olunan səviyyə "məqulat"a (dərk olunana) bir ad qoyur, yəni bəzi səslərə mənalar verib sözlər icad edərək dildə təmsil olunur. Dahi şairimiz Məhəmməd Füzuli "Söz" qəzəlindəki ***"bu nə sirdir kim, ola hər ləhzə yoxdan var söz"*** beyti ilə məhz varlıq olaraq dilin fəlsəfi-analitik tərzdə mahiyyətini şeir dili ilə bizlərə çatdırır. Şeirdə varlıq (vücud) və yoxluq (madum) məsələsinə toxunularaq, sözün yoxluqdan varlığa çıxma gücünə sahib bir sferaya malik olduğu vurğulanır. Beləliklə, yuxarıda analitik nöqteyi-nəzərdən qeyd etdiyimiz kimi, sözün varlıq qazandığını demək onun idrak sahəsindən "lüğəvi həqiqət" səviyyəsinə yüksəlməsi deməkdir. XX əsr məşhur alman filosofu Martin Haydegger də dil-varlıq mövzusunu ciddi şəkildə fəlsəfi aspektdən təhlil edərək dili "varlğın evi" adlandırmışdır. Yəni, varlıq (mövcudat) sözlər vasitəsi ilə dildə "dilə gələrək" ikinci kateqoriyaya (lüğəvi həqiqətə) daxil olur.

---

* Məqalə fəlsəfə doktoru Elsevər Səmədov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Məhz fenomenlərin, mətnlərin və sənət əsərlərinin fərqli zamanlarda müxtəlif nöqteyi-nəzərlərdən başa düşülməsi "hermenevtik dairə"nin nəticəsidir. Belə ki, Qadamerə görə fəlsəfənin mahiyyəti həyatı bütovlüklə anlamaqdan ibarətdir. Bu, bütov bir anlama cəhdi müxtəlif formalar içərisində mövcud olur. Bu, eyni zamanda müxtəlif tərz fəlsəfi sistemlər üçün də belədir. Məhz hermenevtikanın vəzifəsi bu müxtəlif formalar içərisində özünü büruzə verən həyatı anlamanın əsas məna və funksiyalarını göstərməkdir. Bu müxtəlif formalar insanlararası münasibətdən cəmiyyətin idarə olunmasına, sənətdən fəlsəfəyə və digər sahələrdə "həyat" adlanan terminlə özünü təzahür etdirir (2, s.118).

Digər nöqteyi-nəzərdən İslam təfəkküründə hermenevtika (təfsir) tarixinə nəzər saldıqda müxtəlif şərh növləri və metodları ilə qarşılaşırıq. Bu kontekstdə fəlsəfi-hüquqi-teoloji-təsəvvüfi (mistik) metod və anlayışlar hermenevtik metodologiyanın əsasını təşkil edir. Burada tarixi və fəlsəfi fakt olaraq qeyd etmək yerinə düşər ki, həm Şərqdə, həm də Qərbdə rasional təfəkkür sisteminin böyük filosoflarından olan İbn Rüşdün (Averroes) İbn Ərəbi ilə görüşməsi bu düşüncə sistemlərinin qarşılıqlı mahiyyətini açıqlamaq baxımından əhəmiyyətlidir. Məhz bu görüş nəticəsində rasional təfəkkür ilə kəşfə istinad edən düşünmə və anlama tərzi qarşı-qarşıya gəlmişdir. İbn Rüşdün hermenevtik metodu tam rasional nəzəriyyəyə dayandığı halda (3, s. 224-226), İbn Ərəbinin hermenevtik düşüncəsi bu rasional düşüncəni qəbul etməklə bərabər bunun daha da fövqündə yerləşən bəzi anlayış və məfhumların kəşf yolu ilə əldə edildiyini iddia etməkdədir. Məhz İbn Rüşd kəşf və "feyzi ilahidə" mövcud olan elmin məntiq və nəzəri təfəkkürlə əldə edilən elmlə eyni olub-olmadığını soruşduqda İbn Ərəbi "Bəli" və "Xeyir" cavablarını verir. Ona görə "***bəli ilə xeyir arasında ruhlar maddələrindən, başlar da bədənlərindən ayrılar"***. İbn Ərəbi bu fikirləri eşitdiyində İbn Rüşdün rənginin saraldığını və nəyə işarə olunduğunu başa düşdüyünü söyləməkdədir (4,s. 153).

İslam düşüncə tarixində Gəzzali və Fəxrəddin Razi dövründən sonrakı dövrlər "mütəx-xirun" (sonrakılar) adı altında bilinməkdədir. Məhz bu dövrdə bütün **əqli-təsəvvüfi-dini** bilik və anlayışlar çoxyönlülük və varlıq mərtəbələri (məratibu`l-vücud) prinsipinə uyğun olaraq təhlil olunmuşdur. Nəticədə, Quranın özü də mahiyyət olaraq bu konseptual sistemə uyğun bir tərzdədir. Belə ki, İslam mədəniyyətində ortaya çıxan bütün təfsir-hermenevtik metodlar da bu düşüncəmizin arqumentlərini təşkil etməkdədir. Məsələn, son dövrlərin sünni təfsir metodunun ən gözəl nümunələrindən biri olan Elmalılı Hamdi Yazırın **``Hakk Dini Kur`an Dili``** və şiə təfsir metodunun ən gözəl nümunələrindən biri olan Əllamə Təbatəbainin **``əl-Mizan``** təfsir-lərindəki hermenevtik metodları anlamaq üçün yüksək səviyyədə klassik (bəlağat) və müasir dil fəlsəfəsini, İslam düşüncəsini (hüquq-kəlam-fəlsəfə-təsəvvüf) və kifayət qədər Qərb fəlsə-fəsini bilməyimiz gərəkdir. Əks təqdirdə, bu təfsirlərin və müəlliflərinin hermenevtik metodlarını və ontoloji-epistemoloji nəzəriyyələrini fəlsəfi-metafizik cəhətdən anlamağımız mümkün deyildir. Məhz fəlsəfiləşmiş kəlam ilə təsəvvüfi-irfani anlayışın yoğrulduğu İslam düşüncə tarixi İbn Sina öncəsi klassik kəlam yaxud fəlsəfi düşüncədən fərqli bir metod izləmişdir. Bu sintezçi anlayışın strukturu bütünləşdirici və disiplinlərarası (interdisipliner) mahiyyətə sahib olmuşdur. Təsəvvüfi hermenevtik metod da bu struktur içərisində özünəməx-sus varlıq və idrak nəzəriyyəsinə dayanaraq inkişaf etmişdir. Bütün düşüncə sistemi məntiq-fəlsəfə, kəlam (teologiya) və təsəvvüfdən ibarət "sac ayaqlarını`` təşkil etməkdədir.

Bu kontekstdə qeyd etməliyik ki, böyük sufi alimimiz Nimətullah Naxçıvani də ***"əl fəvatihu`l-ilahiyyə və`l-məfatihu`l gaybiyyə"*** (ilahi kəşflər və qeybi açarlar) əsərində təsəvvüfi, hermenevtik metodu və bunun dayandığı idrak nəzəriyyəsini elmi şəkildə izah etməkdədir. Ona görə də təsəvvüfi idrak və hermenevtik prosesdə analitik düşüncə və dil anlayışı (burhan və bəyan) xüsusi fəaliyyət sahəsinə malik deyildir. Buradakı metod daxili nurlanmaya (ayan) dayanmaqdadır (5, s.1-2). Nəticədə, Naxçıvani kəşfi-mistik məlumatlar sayəsində metafizik anlayış və dəyərlərin "ayan" metodu ilə sufinin qəlbində ortaya çıxdığını

və "bəyan" yolu ilə də rəmzlər və işarələr vasitəsilə dildə "dilə" gəldiyini ifadə edir. Digər nöqteyi-nəzərdən qeyd etməliyik ki, mistik-təsəvvüfi hermenevtik metodologiyaya uyğun olaraq şərh olunan ifadələr "kütlə"nin anlaması baxımından çoxyönlü mənalar piramidası içərisində dəyərləndirilməlidir. Çünki Tanrı və digər metafizik mövzulara dair kəşflə "kəşf edilən" həqiqətlər kütlənin (avam) ilk planda anlayacağı həqiqətlər deyil. Təsəvvüfi-mistik şərhləri simvolik və ya rəmzlər dili ilə sadəcə seçkin (xavass) alim insanlar başa düşə bilər (6, s. 55).

Məhz müasir Qərb fəlsəfəsində və mədəniyyətində də hermenevtik metodlarla simvolların kəşf edilərək şərh olunması məsələsi öz aktuallığını mühafizə edir. Belə ki, məşhur fransız filosofu və hermenevtik mütəxəssisi Pol Rikora görə, bir mədəniyyəti şərh etmək və ya onun simvollarını yozmaq o mədəniyyəti müəyyən dərəcədə dəyişdirmək mənasına gəlir. Nəticədə, bu şərh və yozumlar sayəsində «şərhlərin-yozumların toqquşması» məsələsi ortaya çıxır. Bu isə normaldır və ancaq hermenevtik metodologiya ilə izah oluna bilər. Rikor şərhinə ehtiyac duyulan mətn və simvolların müəyyən xüsusiyyətlərə malik olduğunu vurğulayır. Belə ki, şərh və yozumlar sayəsində fərqli izahlar meydana gəlir. Məhz bu izah və açıqlamalar "çoxmənalılıq" prinsipinə dayanılaraq anlaşılmalıdır. Bu şərh və ya mənaları anlayaraq qəbul edən hər hansı bir insan, eyni zamanda bunları öz dünyagörüşünə də tətbiq edir. Nəticədə, Rikora görə hər bir hermenevtik fəaliyyətdə "başqasını" anlama üzərindən eyni zamanda insanın özünü anlama prosesi həyata keçirilir (7, s. 27).

Eyni zamanda İslam düşüncəsində hermenevtik metodologiya varlıq mərtəbələrinə (məratibu`l vücud) uyğun olaraq "mənalar piramidası" prinsipini əsas tutaraq ortaya çıxmışdır. Məhz ifadə ediləcək mənalar bu mərtəbələr nəzərə alınaraq "yoxluqdan varlığa" çıxmaqdadır. Dahi şairimiz Məhəmməd Füzuli də bu həqiqətə işarə edərək sözün yoxluqdan varlığa çıxma mahiyyətinə sahib olduğunu ifadə etməkdədir: ***``Bu nə sirdir kim, ola hər ləhzə yoxdan var söz``.*** Belə ki, insanın "düşünən canlı"*(animal rational-hayavanun natiqun)* olması da bu sirrin özünü təşkil edir. Məhz məşhur filosof İbn Rüşdə görə Quranda işlədilən hikmət məfhumu mətnləri anlamada rasional fəlsəfi hermenevtik metoda uyğun gəlir. Ona görə Nahl surəsi 125 ayəsində qeyd olunan "hikmət, nəsihət və cədəl (dialektika) biliyin üç ayrı növünə işarə edir. Nəticədə, rasional hermenevtik metodologiyada bəzi arqumentlər dəqiq, bəziləri isə ehtimallara dayanılaraq mətnlərin şərh olunmasında əsas kimi götürülə bilər (8, s.104-105).

İbn Rüşddən fərqli olaraq İbn Sina mətnləri anlama və şərh etmə metodunu çoxmənalılıq prinsipinə istinad edərək izah edir. Peripatetik fəlsəfənin ən güclü simalarından biri olan İbn Sina rasional hermenevtik metodla bərabər təsəvvüfi metodu da qəbul edir. O, ``əl-İşarat və Tembihat`` adlı əsərinin sonunda ``maqamatu`l-arifin``(ariflərin məqamları) fəslində arqumentlərlə öz fikrini əsaslandırır. Burada İbn Sina bəzi övliya və şəxslərin əqli arqumentlərə əsaslanmadan kəşf vasitəsilə Mütləq Varlığı dərk etdiklərini və rasional dəlillərlə izah edilməyəcək məqamların, qeyd olunan şəxs və övliyalar vasitəsilə açıqlanacaq mahiyyətdə olduqlarını vurğulayır (9, s.335).

Qeyd etməliyik ki, İslam düşüncəsində hermenevtik metodologiya dini-fəlsəfi elmlərlə bərabər təsəvvüf metafizikası ilə ziddiyyət təşkil etmədən mətnlərin anlaşılmasına tətbiq olunur. Ayrıca həm dini, həm də poetik mətn və sənət əsərlərini anlamada vəhdəti-vücud metafizikası məntiqi ifadələr vasitəsi ilə hermenevtik metodologiyanın əsasını təşkil edir (10). Nəticədə, ümumi mənada hermenevtik metodologiya sintezçi mahiyyətə sahib olaraq fənlərarası qarşılıqlı münasibətlərin yaranmasına köməklik edir. Məhz İslam düşüncə sistemində təsəvvüfi (mistik) hermenevtik metod hüquqi-kəlami-fəlsəfi hermenevtik metodlarla varlıq mərtəbələrinə (məratibu`l vücud) uyğun olaraq bir-birlərini tamamlamaq mahiyyətindədir.

Nəticədə, kəlamdan hüquqa, təsəvvüfdən məntiqə qədər İslam düşüncə tarixi İbn Sina sonrası sintezçi mahiyyətə malik olmuşdur. Məhz Quranın anlaşılması və şərh olunması da bu

sintezçi arayış vasitəsilə aparılırdı. Fəlsəfiləşmiş kəlam ilə irfani anlayışın yoğrulduğu İslam düşüncə tarixi İbn Sina öncəsi klassik kəlam yaxud fəlsəfi düşüncədən fərqli bir metod izləmişdir. Bütün düşüncə sistemi məntiq-fəlsəfə, kəlam və təsəvvüfdən ibarət ``sac ayaqlarını`` təşkil edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Umberto Eco**.** Yorum və Aşırı Yorum. İstanbul: Can Nəşr., 1997.
2. Doğan Ozlem. Bilim, Tarih, Yorum. İstanbul: İnkilap Nəşr, 1998.
3. R.İlyasov. Əbu Səid Məhəmməd Xadiminin Qur`anı fəlsəfi təfsir (hermenevtivka-hermeneutic) etmə metodologiyasına dair. Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat Fakültəsinin Elmi Məcmuəsi, 2008.
4. İbn Ərəbi. Futuhatu`l-Məkkiyyə. Beyrut: (nşr. Osman Yəhya), 1985.
5. Nimətullah Naxçıvani. əl-Fəvatihu`l İlahiyyə və`l Məfatihu`l-Gaybiyyə. İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1907.
6. Əbu Səid Məhəmməd Xadimi. Haşiyə alə təfsiri surəti`l-İxlas li`l-İbn Sina. İstanbul: Süleymaniyyə əlyazmalar kitabxanası, Reşid Efendi No 1017.
7. Paul Ricoeur. The Conflict of İnterpretations: essays in hermeneutics. (Edited:Don Ihde), London: The Athlone Press, 2000.
8. İbn Rüşd. Faslu`l Məqal. İstanbul:İşarət Nəşr. (Tərc.Bekir Karlığa), 1992.
9. İbn Sina. İşaretler ve Tembihler. İstanbul:Litera nəşr, 2005.
10. A.Hacıyeva. Hermenevtika Şərqdə: Fəlsəfə tarixi kontekstində, Bakı, Adiloğlu, 2006.

Рашад ИЛЬЯСОВ

СВЯЗЬ ТЕКСТА-ИНТЕРПРЕТАЦИИ И ГЕРМЕНЕВТИЧЕСКИЙ МЕТОД В ИСЛАМСКОМ МЫШЛЕНИИ

Резюме

Связь текста-интерпретации и герменевтический метод в исламском мышлении в общем смысле является результатом его синтеза мышления. В исламском мышлении теологический, правовой, мистический и философский методы соответствуют степеням существования (маратибул вуджуд).

Rashad ILYASOV

THE TEXT-INTERPRETATION CONNECTION AND HERMENEUTIC METHOD IN THE ISLAMIC THOUGHT

Summary

The text-interpretation connection and hermeneutic method in the Islamic thought is generally the result of its synthesist thought. In the Islamic thought, the theological-hermeneutical method and the juridico-mystico-philosophical methods complete each other in accordance with maratibul - wujud (the vast hierarchical chain of being**).**

Açar sözlər: mətn, interpretasiya, hermenevtika, məratibul-vücud.
Ключевые слова: текст, интерпретация, герменевтика, маратибул вуджуд.
Key words: text, interpretation, hermeneutic, maratibul wujud – **(**the vast hierarchical chain of being**).**

SİYASİ ELMLƏR BÖLMƏSİ

UOT 32.327.7

Наиля ДЖАЛИЛОВА
Профессор кафедры «Философии и политологии», АзГЭУ

РОЛЬ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ В РАЗРЕШЕНИИ ГЛОБАЛЬНЫХ КОНФЛИКТОВ*

«Побеждать – глупейшее занятие. Не победить, а убедить - вот что достойно славы».
В.Гюго.

Одной из важнейших характеристик всякой социальной целостности является постоянное взаимодействие ее элементов. Роль международных организаций в разрешении глобальных конфликтов должна быть исследована в динамике, т.е. необходимо рассматривать ее еще в качестве определенной процедуры, анализировать как политический процесс.

В гносеологическом плане интенсивное накопление достоверных знаний на этот счет гарантирует, прежде всего, правильная модель роли и деятельности международных организаций. Однако, подлинно научный, теоретико-познавательный потенциал позволяет своевременно и точно решить выдвигаемые жизнью общетеоретические проблемы.

Конец XIX - начало XX столетия ознаменовались резким углублением глобального конфликта в рамках способа производства, общественной жизни и, прежде всего, ростом населения и ограниченностью социальных условий для удовлетворения возросших потребностей. Углубление конфликта, захватившего по сути все человечество, было обусловлено целым рядом причин. Если к началу XIX в. на планете проживало 800 млн. человек, то уже в начале XX в. оно составило более 1,6 млрд. человек, т.е. углубление конфликта в мире было связано с резким ростом народонаселения.

В то же время земледельческая цивилизация в большинстве стран исчерпала себя, а промышленная, за исключением Западной Европы и Северной Америки, еще не раскрыла всех своих возможностей и не утвердилась. Более того, эта цивилизация вызвала взрыв как традиционных, так и новых потребностей в развитых странах мира, резко усилила их потребность в источниках сырья и рынках сбыта. Следует отметить, что рост и утверждение промышленной цивилизации привели также к усилению связей между народами и странами мира и все это было сопряжено с ростом глобализации всех социальных процессов, конфликтов и противоречий в мире.

В результате обострились социальные противоречия в одних странах между трудом и капиталом, а затем социализмом и капитализмом, между самими империалистическими государствами, а также между колониями и метрополиями.

Все эти противоречия решались разными путями. Так, противоречие между трудом и капиталом породило в целом ряде стран мира, в т.ч. в России и Китае, величайшие революционные сдвиги, сопровождавшиеся переделом собственности и изменением всей социально-политической структуры общества внутри страны. Противоречие между империалистическими странами привело к возникновению двух мировых войн и

* Məqalə fəl.e.d. Əbülhəsən Abbasov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

многочисленных локальных конфликтов, ставивших своей целью перераспределение собственности и материальных ресурсов уже не внутри страны, а между государствами. Противоречия между колониями и метрополиями привели к мощному взрыву национально-освободительного движения, к развалу позорной колониальной системы.

Таким образом, обострение глобального мирового конфликта между социальными и природными компонентами в рамках способа производства общественной жизни сопровождалось усилением целого ряда социальных противоречий в мировой системе и способствовало появлению своеобразной исторической эпохи, названной эпохой империализма, войн, социальных революций и потрясений. В этих условиях происходил глобальный процесс перераспределения собственности, богатств, привилегий, прав и свобод как между классами в рамках отдельных государств, так и между государствами в мировом масштабе.

В середине, и особенно в конце XX в. положение в мире существенным образом начинает меняться. К этому времени промышленная цивилизация не только расширяется, но и раскрывает все свои возможности, приведя к громадному росту материального производства и валового мирового общественного продукта.

Гигантский рост материального производства в различных странах мира сопровождался глубокими социальными сдвигами, и это способствовало замедлению всевозможных социальных противоречий, некоторому ослаблению социальной напряженности как внутри развитых стран, так и между самими странами. В результате этого Европа, являвшаяся очагом двух мировых войн, первая встала на путь экономической интеграции между странами.

Одним из значительных событий, повлиявших на все развитие человечества, явился драматический распад СССР и крах социализма в целом ряде стран. При этом, если в странах Западной Европы происходит постепенный процесс интеграции, то в ряде государств Востока наблюдается усиление противоположной тенденции - создание однонациональных государств. Социальные сдвиги, произошедшие в странах Запада и Востока, отчасти способствовали преодолению «холодной войны».

Ослабление «холодной войны» стало новым поворотным пунктом в развитии современных международных отношений и означает крах политики силы, на протяжении долгого времени причинявшей народам огромные беды и страдания. С другой стороны - в мире происходят такие важнейшие события, как рост народонаселения в развивающихся странах мира, а также появление новых центров экономической мощи - Япония, Китай, Южная Корея, а в перспективе и Индия.

Вместе с тем, в результате демографического взрыва и борьбы за источники сырья и ресурсы со стороны развитых стран в развивающихся странах увеличиваются бедность, нищета, эпидемии, обостряются конфликты между растущим населением и возможностями удовлетворения их потребностей, что сопровождается усилением как внутренних социальных противоречий, так и межэтнических, межнациональных, религиозных конфликтов глобального характера в различных регионах мира.

Важнейшим событием мирового значения второй половины XX в. явилось обострение глобальных проблем. Если раньше противоречия между обществом и природой не принимали столь глобального характера, то теперь загрязнение окружающей среды, опасность ядерного уничтожения, уменьшение ресурсов пресной (питьевой) воды в развивающихся странах достигли невиданных масштабов. Если в предыдущие годы человечество из-за недостатка в развитии своей, так называемой второй природы, испытывало нищету, голод и т.д., то теперь развитие второй природы углубило ее конфликт с окружающей природной средой. Проблема среды обитания выходит за рамки политики и экономики, она затрагивает сами основы жизни человека.

Таким образом, глобальный конфликт в рамках способа производства, общественной жизни, между обществом и природой, обострившийся в начале XX в., сохранился и в некоторых регионах даже углубился, хотя к концу века он изменил свои формы проявления. Прежде всего это объясняется сравнительной обеспеченностью одних стран и необеспеченностью развивающихся стран. В результате углубляется разрыв между Севером и Югом, где богатые все богатеют, а бедные все беднеют.

Вследствие этого, наряду с противоречиями внутри стран, обострилось и глобальное противоречие между Севером и Югом, что создает опасность катастрофических военных столкновений. Если в развитых странах мира несколько ослабел конфликт между человеком и социальными условиями его жизни, то в развивающихся странах, напротив, обострились внутренние социальные противоречия на базе углубления неадекватности между потребностями человека и его социальной средой. Это связано с тем, что если в XX в. население Земли увеличилось в 6 раз, то мировой общественный продукт вырос за это время в 20 раз. Следовательно, производимый человечеством продукт растет быстрее, нежели его численность. Наступила новая эпоха коренных демократических преобразований, утверждения нового мирового экономического и политического порядка, глобальных проблем, локальных и глобальных конфликтов.

С одной стороны, глобальные проблемы обостряют ситуацию в мире, усиливают противоречия и конфликты между странами, что может привести к их противостоянию, с другой – они способствуют сплочению людей с целью их преодоления. Политическая глобалистика способна нетрадиционно и инновационно освещать некоторые важные проблемы международных отношений и мирового развития, затрагивающих жизненные интересы всего человечества, всех государств и народов, каждого жителя планеты.

В современных условиях меняется сам человеческий потенциал, а именно происходит переход от национально-государственных к цивилизованным общностям, а также постепенное формирование человеческого сообщества в рамках всего мира. В ходе технизации и урбанизации, развития техносферы и ноосферы, усиления контактов между людьми возникает планетарное человечество, о чем писали Т.де´ Шарден и В.И.Вернадский, а это может служить важной гарантией и фактором усиления тенденций к преодолению противоречий и глобальных конфликтов. Вопрос о существовании человечества как такового с изобретением оружия массового уничтожения, о его самосохранении приобрел сегодня более актуальный характер. Приведенные данные говорят о том, что необходимо повысить роль международных организаций как гаранта сохранения мира и спокойствия между народами.

В современном мире политическая жизнь усложнилась настолько, что истолковать глобальную динамику политических конфликтов, быструю смену политических ситуаций в рамках локальных исторических периодов стало затруднительно. Картина политических конфликтов многомерна, т.к. они, помимо групповых интересов, включают общенациональные: такие как обеспечение суверенитета, безопасности страны, территориальную целостность, реализацию крупномасштабных экономических проектов и т.д., где существуют противоречия глобального масштаба и решить их без участия международных организаций подчас невозможно.

Казалось бы, существует универсальная международная организация – Организация Объединенных Наций (ООН), созданная 24 октября 1945 г., главной целью которой является поддержание и укрепление мира и безопасности, развитие сотрудничества между государствами на основе принципов равноправия и самоопределения народов.

Эта организация была создана по инициативе ведущих стран антигитлеровской коалиции – США, СССР, Китая, Англии, Франции. Сегодня членами ООН являются 191

государство мира. Согласно Уставу ООН, эта организация призвана осуществить в глобальном масштабе следующие цели:

- поддержание международного мира и безопасности;
- принятие эффективных коллективных мер для предотвращения и устранения угрозы миру и подавления актов агрессии или других нарушений мира;
- разрешение мирными средствами международных споров и ситуаций;
- развитие дружественных отношений между народами;
- осуществление международного сотрудничества в разрешении международных проблем;
- поощрение и развитие уважения к правам человека и основным свободам для всех, без различия расы, пола, языка и религии;
- устойчивое развитие и изменение климата (12).

ООН призвана служить гарантом коллективной безопасности и сотрудничества стран-членов в политической, экономической, социальной, гуманитарной и культурной, экологической областях. ООН по сути сегодня выполняет роль центра по согласованию действий государств, направленных на осуществление перечисленных задач и целей. К сожалению, она не справляется со своим назначением на должном уровне. В связи с кардинальными изменениями мирового политического порядка, а также проблем, возникших в функционировании и совершенствовании ее деятельности, в газете «Нью-Йорк Таймс» было опубликовано открытое письмо всемирно известного ученого Маттаса Рата, где говорится: «На данный момент любая страна может быть подвержена вторжению, а ее население будет вынуждено жить в навязанных условиях.. Мир больше не управляется национальными силами… а алчностью глобальных финансовых групп и их политических держателей акций, которые действуют в глобальных масштабах», а потому «ООН надо заменить на Союз Наций… больших и малых» (11). В XXI в. ООН должна стать участником создания всемирного гражданского общества.

Другой важной организацией, играющей большую роль в разрешении глобальных конфликтов, является Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ), ставшая преемницей Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе (СБСЕ), начавшей свою деятельность в первой половине 70-х годов в ходе процесса «разрядки напряженности» между Западом и Востоком. Деятельность последней способствовала смягчению конфронтации в годы «холодной войны», что стало шагом к углублению взаимопонимания и доверия между государствами.

На деятельность ОБСЕ огромное влияние оказало принятие 1 августа 1975 г. в Хельсинки «Заключительного Акта», затем Парижской Хартии для новой Европы (1990), Хельсинкской декларации (1992), что привело к преобразованию СБСЕ в ОБСЕ, куда сегодня входят 59 государств. Эта организация носит трансконтинентальный характер и объединяет государства Европы, Северной Америки, Азии. Мир осознал, что европейская безопасность имеет огромное значение в мировом развитии и способствует международной безопасности. ОБСЕ – это международный форум, созданный для проведения многосторонних переговоров и консультаций, а также принятия политических решений на основе принципа консенсуса. Основная ее цель - обеспечить улучшение межгосударственных отношений, длительный мир и разрядку международной напряженности, защиту прав и свобод человека. Но все это не означает вмешательство во внутренние дела других стран, тем более навязывание им принципов, по которым они должны жить и развиваться, что не способствовало бы вызреванию подлинно демократических государств, а наоборот делало бы их зависимыми в политическом и экономическом плане.

В Хельсинкском «Заключительном Акте» от 1975 г. говорится: «Страны-участницы должны воздержаться от оккупации территории друг друга, не должны оккупировать

территории, применяя силу или угрозы в противовес нормам международного права. Никакая попытка оккупации или подобного типа завладения землями не будет считаться законной» (5). Согласно международным правовым актам, Армения является оккупантом.

Ничто так не приближает человечество к цивилизованному развитию, как взаимообогащение народов. Любовь к людям, их правам не приемлет вражды, а патриотизм связан с интернационализмом. Азербайджан не просто географическое понятие. У него есть свое лицо, свои желания, мечты и интересы. Нагорно-Карабахский конфликт – большая трагедия. С 1992 г. в рамках Минской группы ОБСЕ идут переговоры по его урегулированию, а результатов нет, хотя целостность Азербайджана не должна подлежать сомнению и закреплена в решениях и четырех резолюциях ГА ООН.

Однако не следует путать вопросы оккупации и агрессии. Существует правило международной практики, согласно которому *страна, претендующая на территорию другого государства, а тем более принимающая закон о присоединении этой территории называется агрессором*. Международным правом также однозначно определено, что претензии на территорию другой страны являются фактом агрессии. Конфликт начался не с оккупации, а с депортации, этнической чистки и силовых акций. В силу этого роль международных организаций состоит в решении проблемы. Деятельность же ОБСЕ привела к консервации конфликта.

В разрешение глобальных конфликтов определенный вклад вносит межправительственная региональная Организация Американских Государств (ОАГ), которая была учреждена в 1948 г. как преемница Союза Американских Республик, существовавших с 1890 г. Членами ОАГ являются 35 государств, в т.ч. США и Канада. Однако в 1962 г. под нажимом США было приостановлено членство Кубы. Целью данной организации является: укрепление мира и безопасности на Американском континенте; укрепление демократии; соблюдение принципа невмешательства во внутренние дела государств; предотвращение и урегулирование споров; совместное отражение агрессии; содействие международному сотрудничеству и разрешение возникающих проблем в межгосударственных отношениях. (Место расположения ОАГ – Вашингтон).

Нельзя не остановиться и на деятельности Организации Африканского Единства (ОАЕ), основанной на Конференции независимых государств Африки 25 мая 1963 г. в Аддис-Абебе (Эфиопия). Это региональная международная межправительственная организация, куда входит 51 африканское государство. Основными ее целями являются: развитие всестороннего политического и экономического сотрудничества между странами Африки; укрепление их солидарности с целью обеспечения достойной жизни и уничтожения всех видов проявлений колониализма на континенте; защита независимости африканских государств. В основе политики ОАЕ на международной арене лежат принципы неприсоединения и сотрудничества в соответствии с положениями Устава ООН.

Глобальные конфликты сказываются и на экономической, политической, социальной, духовной жизнедеятельности государств, вошедших в организацию Лиги Арабских Государств (ЛАГ), созданной в марте 1945 г. ЛАГ – межправительственная международная организация, объединяющая 21 государство – Алжир, Бахрейн, Джибути, Египет, Иорданию, Ирак, Йемен, Катар, Кувейт, Ливан, Ливию, Мавританию, Марокко, ОАЭ, Оман, Саудовскую Аравию, Сирию, Судан, Сомали, Тунис и Палестинскую автономию. Высший орган – Совет ЛАГ, созывающийся два раза в год.

И, наконец, Организация Исламской Конференции (ОИК), учрежденная в 1972 г., куда входят более 60 исламских государств и Организация Освобождения Палестины (ООП). ОИК – международная межправительственная организация, объединенная на основе религиозной общности. Ее целью является сотрудничество и взаимопомощь, обеспечение мира и конкурентоспособности национальной экономики и обеспечение

достойных условий для человека. ОИК неоднократно демонстрировала свою волю в разрешении арабо-израильского конфликта в Совете Безопасности ООН, требуя принятия необходимых мер в соответстви с Уставом ООН о мирном урегулировании конфликтов: по отношению к Египту, Сирии, Ирану (резолюция 598); в ответ на советскую интервенцию в Афганистане (1980-1987 гг.) было принято 9 резолюций ООН с требованием вывода из ДРА «иностранных войск»; к событиям в Боснии и Герцеговине и Палестине (сектор Газа) и т.д. По инициативе Саудовской Аравии на III саммите ОИК был учрежден Исламский Банк Развития с капиталом на сегодня 10 млрд. долларов, из них 25% - уставного капитала ИБР принадлежит Саудовской Аравии. По итогам состоявшейся в Азербайджане конференции правоохранительных органов государств - членов ОИК была принята Бакинская декларация. Однако, государства, входящие в ОИК, не потребовали от Армении выполнения 4 резолюций ООН, осуждающих армянскую оккупацию азербайджанских земель.

Особенно активно ОИК действует на ближневосточном направлении. ОИК неоднократно имела договоренность о координации странами-членами организации своей линии в ООН, а 23-24 мая 2009г. в Дамаске состоялось 36-е заседание глав МИД стран-членов ОИК. Главы МИД на этой конференции приняли три резолюции, связанные с армянской агрессией против Азербайджана. Повестка конференции насчитывала 80 вопросов. Три резолюции, касающиеся Нагорно-Карабахского конфликта, следующие: об осуждении армянской агрессии; уничтожении армянами памятников исламской культуры и истории на оккупированных территориях; об оказании в связи с этим Азербайджану экономической помощи. Генсек ОИК Экмаледдин Ихсаноглу заявил о неизменности позиции этой организации по данному конфликту, заключающейся в поддержке территориальной целостности Азербайджана (3). ОИК расценила трагедию Ходжалы как преступление против человечности, а ходжалинский геноцид как одну из самых ужасных трагедий, пережитых человечеством в XXI в.

Региональная организация ГУАМ, основанная 10 октября 1997г. политическим руководством Грузии, Украины, Азербайджана, Молдовы (с 1999 по 2005 гг. в организацию входил и Узбекистан, вышедший под давлением России), вышла на международную арену. В результате в СНГ образовались две группы, две противоположные друг другу тенденции: одна в рамках Содружества проявляла интерес к интернациональным процессам, другая наоборот – стремилась к реальному экономическому и военно-политическому региональному сотрудничеству. Грузия, Украина, Азербайджан, Молдова вошли во вторую группу и это не случайно, ибо они испытали на себе горькую участь сепаратизма, о чем заявили на саммите Совета Европы в октябре 1997 г.

Входя в СНГ, эти государства надеялись на ликвидацию очагов сепаратизма, восстановление территориальной целостности своих стран. Однако пристрастное отношение к отдельным членам Содружества постоянно вызывало недоверие к его целям: Азербайджан «находится» в одной структуре с агрессором – Арменией, Грузия и Молдова – с Россей, которая поддерживает сепаратистские режимы на их территориях. В результате эти страны изъявили желание интегрироваться в цивилизованную Европу и международные структуры с целью ослабления экономической и политической зависимости от России. Государства, входящие в ГУАМ, стремятся совместно реализовывать энергетические и другие проекты, объединять усилия в решении этнических и территориальных конфликтов в своих странах.

С 2001 г. ГУАМ получил статус международной региональной организации, что указано в ее Уставе (6-7 июля 2001 г., Ялта), а в 2003г. в Кишиневе были приняты два документа: «Во имя демократии, стабильности и развития» и совместное заявление-«Создавая демократию от Балтики до Черного моря». Здесь присутствовали президенты Румынии и Литвы, а также председатель ОБСЕ Ян Кубиш и представитель США Стивен

Манн, что свидетельствовало об усилении международного интереса к ГУАМ. 19 июня 2007г. на саммите президентов стран ГУАМ в рамках «Организации за демократию и экономическое развитие – ГУАМ» была принята Бакинская декларация, в которой одним из приоритетных направлений в ее деятельности стала постановка вопроса перед ГА ООН о затяжных конфликтах на пространстве ГУАМ. В саммите приняли участие 25 стран, в т.ч. Польша, Япония, а также международные организации – ООН, ОБСЕ, НАТО, СЕ.

Стратегическим приоритетом ГУАМ остается стремление к суверенитету и территориальной целостности. Замороженные конфликты сегодня для ГУАМ актуальны: Тбилиси желает вернуть Абхазию и Южную Осетию, Баку – Карабах, Кишинев – Приднестровье. Задача ГУАМ - пройти невредимым сквозь игру США и России вокруг этой проблемы в целях демилитаризации конфликтных зон и обеспечения безопасности.

Развитие многообразия различных по своему содержанию и целям политических организаций является важной составной частью культурной эволюции, ценность каждой из которых в значительной степени обусловлена их непохожестью. Это свидетельствует о том, что порядок человеческого сотрудничества становится бесконечно растяжимым, координация их усилий усложнена.

Политический конфликт влияет на соотношение индивидуальных и групповых интересов, способствует группообразованию, формированию определенных политических общностей, международных организаций. Соперничество тех или иных субъектов с одними силами, как правило, вырастает в сотрудничество с другими силами.

В регионе Южного Кавказа, наряду с абхазской и южноосетинской проблемами, существует весьма затяжной армяно-азербайджанский конфликт вокруг Нагорного Карабаха. Турция, с одной стороны, ведет переговоры с Арменией, а с другой – старается помочь в решении проблем между другими странами региона. Обстановка в регионе сложная, а потому главной целью должно стать – обеспечение мира и стабильности в регионе. Роль и значимость Азербайджана на Кавказе велика, о чем свидетельствует заинтересованность Европы в деле решения этой проблемы, имея целью добиться прорыва в мирном урегулировании конфликта. В противном случае это будет провалом миссии МГ ОБСЕ.

Сегодня значимость урегулирования карабахского конфликта обозначила и Москва, заявив, что Россия готова выступить посредником в его урегулировании на уровне президентов. Необходимо отметить, что глава Постоянного представительства Азербайджана в ООН, посол Агшин Мехтиев выступил на заседании Совета Безопасности обвинив Армению в попытке добиться юридического суверенитета над Нагорным Карабахом и окружающими оккупированными районами.

На заседании Совбеза ООН – «Обеспечение международного мира и безопасность: посредничество и разрешение конфликтов» - он заявил, что официальный Ереван незаконно захватил Нагорный Карабах, применив оружие и проводя этническую чистку, что противоречит международным нормам: «Армения открыто демонстрирует неуважение к соответствующим резолюциям Совета Безопасности и Генеральной Ассамблеи ООН, отказывается признавать территориальную целостность Азербайджана, оставляя военные силы на оккупированных территориях, демонстрирует свои агрессорские намерения. Этот подход является неконструктивным и нереальным. Нынешняя политика Армении не служит урегулированию конфликта и является основной причиной того, что конфликт не разрешается» (7).

Попытки определения статуса оккупированных территорий в нынешних реалиях противоречат международным правовым нормам, идеям мира, демократии, стабильности региона и политике сотрудничества государств и народов. До начала переговоров, согласно

международным правовым нормам, Армения должна полностью вывести военные силы с оккупированных территорий. Однако в этом направлении подвижек все еще нет.

Вместе с тем исламский мир идеологически расколот: 80% - составляют сунниты, 20% - шииты. Из-за разнородности и многообразия он не стал единым центром силы и влияния. Политическая неоднородность, отсутствие объединительной идеи ведет к конфликтам между его течениями, которые могут переродиться в глобальные. Исламский мир должен осудить любую агрессию и геноцид против мирного населения, в т.ч. Азербайджана. Ареалом распространения ислама являются Россия, Кавказ, Центральная Азия, многие страны Европы, Америки, Африки. Если в 1980 г. численность мусульман в мире составляла 18% от всего населения Земного Шара, в 2000 г. – 23%, то по прогнозам, в 2025 г. составит уже 31%, т.е. впервые превзойдет по численности христианское население планеты (2, с. 72).

Таким образом, политический конфликт стимулирует формирование политических союзов, коалиций. Основу интересов коалиции государств составляют важнейшие потребности в безопасности народа-нации, контроле и использовании природных ресурсов, сохранении культурной целостности и национальной специфики. Эти интересы и потребности ныне достигли планетарных масштабов, отразившихся в глобализации рынков, технологий, связи, потоков информации и т.д., что не умещается в рамки национальных границ. Факты свидетельствуют о том, что современный мир вплотную подошел к необходимости создания нового мирового порядка, который будет основан на приоритете интернациональных, общих для всего человечества интересов. Но пока этого не происходит, а потому растет количество межгосударственных конфликтов.

Способами противостояния глобальным конфликтам являются:

1) интеграционные процессы в экономике. Яркий пример саммит G-20, где принимали участие, в т.ч. государства Европейского Союза, США, Россия. На этом форуме наметилось продвижение от экономической интеграции к политической;

2) усиление миротворческой роли международных организаций – ООН, ОБСЕ, ОАГ, ЛАГ, ОАЕ, ГУАМ, ОИК и др.;

3) снижение уровня военного противостояния под взаимным контролем;

4) внедрение и воспитание привычки к уважению норм международного права;

5) всемерное расширение общения между странами;

6) демократизация внутренних политических порядков в национальных государствах;

7) контроль гражданского общества над политической властью.

Эпоха межгосударственных конфликтов в эпоху национальных государств, по мнению Р.Каплана, подходит к концу, а вместе с ней истекает «подразделение на три субъекта – правительство, армия и народ», т.к. войны велись государствами. Автор считает, что войны XXI в. «будут субнациональными, т.е. государствам и местным властям будет трудно защитить граждан физически. Именно так в конце концов погибнут многие государства» (14, с. 427).

Казалось бы, уже все – мир поделен государственными границами окончательно и бесповоротно. Свободных территорий больше нет, а государственные границы утверждены и признаны ООН. Измученное кровопролитными войнами мировое сообщество торжественно провозгласило сначала в документах ООН, а затем в Хельсинкском «Заключительном Акте» 1975 г. принципы взаимного уважения государственного суверенитета, территориальной целостности и нерушимости границ, существовавших на тот момент, ибо о возможности появления новых даже речь не заходила. Считалось, что границы хотя бы европейских государств окончательны.

Однако развалилась Югославская Федерация, держатся вместе лишь Сербия и Черногория, с большой кровью распался СССР, мирно разделилась Чехословакия, ушла из Эфиопии Эритрея, разделилось Конго, зато объединилась Германия. И этот процесс не закончен. Уже не требуют, а с оружием в руках отстаивают свое право на самоопределение курды в Турции и Ираке, чеченцы – в России, абхазы и осетины – спор между Грузией и Россией, палестинцы и Израиль, Молдова и Приднестровье, крымские татары и Россия, армяне требуют присоединения исконно азербайджанских земель во имя осуществления своих «бредовых идей» и т.д.

Если учесть, что практически все нынешние государства по своему этническому составу далеко неоднородны, то практически каждое из них, а особенно федеративные, могут стать очагом межэтнических конфликтов. Фатальная сторона этой проблемы заключается в том, что межэтнические конфликты нельзя предотвратить никаким всеобщим договором о мире и согласии. Существуют так называемые «обиженные» этносы, которые должны понять, что их целью должно быть гражданское равенство, обеспечивающее все права на развитие их особой культуры, а не собственное государство. Только так можно преодолеть множество локальных конфликтов, могущих перерасти в глобальные.

Вместе с тем имеются и положительные сдвиги, постепенно «рассасывается» проблема демографического взрыва, перенаселение планеты. Эта опасность уменьшена естественным ходом биосоциального развития: чем выше уровень благосостояния страны, тем ниже в ней рождаемость. Факты свидетельствуют, что численность населения Земли стабилизируется. И тем не менее в конфликтологии существует правило: избежать конфликтов нельзя, надо научиться с ними жить и минимизировать издержки.

Политика, когда она касается внутренней организации общностей в рамках мирового сообщества, имеет имманентной целью подчинение людей империи Закона, закрепленных в документах и деятельности существующих международных организаций. Но в той мере, в какой она затрагивает отношения между государствами, тем более в период глобального кризиса, ее объективной и одновременно идеальной целью является простое выживание государств перед той вероятной угрозой, которую создает существование других стран. Отсюда, по мнению Р.Арона, «обычное противоречие в классической философии: политическое искусство учит людей жить в мире внутри общностей, сами же общности оно учит жить в мире, или в войне. В своих взаимоотношениях государства не вышли из естественного состояния. Если бы они из него вышли, уже не было бы теории международных отношений (1, с. 89).

В политических конфликтах используются силовые ресурсы для их разрешения на законных основаниях. Это делает глобальные конфликты более опасными и разрушительными по своим последствиям.

В ответ на то, что США провозгласили Южный Кавказ и Центральную Азию единым «стратегически важным» регионом, Россия пришла к выводу что гарантии безопасности для нее неотделимо связаны с расширением НАТО. Россия потерю контроля над Южным Кавказом не приемлет, т.к. это связано с вопросом ее влияния в южной и юго-восточной Евразии. Контроль над Кавказом означает выход к Черному морю, так и контроль над каспийскими и транскаспийскими ресурсами. В то же время это контроль и ключ к Северному Кавказу, а потому Россия будет бороться за Южный Кавказ до конца, не смирится с потерей региона.

Анализ деятельности международных организаций, их роли в урегулировании глобальных конфликтов позволяет сгруппировать их следующим образом. Существующие международные организации, в свою очередь, можно подразделить на межправительственные организации (МПО), неправительственные (МНПО) и транснациональные кор-

порации (ТНК). Их основные черты определяются: *во-первых*, как политическая воля к сотрудничеству, зафиксированная в учредительных документах; *во-вторых*, наличие постоянного аппарата, обеспечивающего преемственность в развитии организации; *в-третьих* – автономность компетенций и решений.

МПО непосредственно политического характера возникли после первой мировой войны – это Лига Наций, Международная Организация Труда, а также после второй мировой войны, когда в 1945 г. в Сан-Франциско была создана ООН как гарант коллективной безопасности. Параллельно с развитием ее специализированных органов и институтов создавались и межправительственные организации в целях расширения сотрудничества в различных областях, а также и регионального характера: Совет Европы (1949), Общий Рынок (1957), Лига Арабских Государств, (1945), Организация Американских Государств (1948), Организация Африканского Единства (1963), Организация Экономического Сотрудничества и Развития (1960), объединяющая 24 наиболее развитые страны мира и др. В целом, в настоящее время их более 400 (14, с. 239).

По геополитическому критерию и направленности их деятельности – это универсальные (ООН, Лига Наций), межрегиональные (ОИК), региональные - военно-политические (НАТО, ОДКБ, ЕС).

Конфликты в сфере международных отношений могут быть решены путем применения норм международного права, с учетом его особенностей. В рамках политических методов предупреждения и урегулирования конфликтов различаются традиционные и институциональные методы. Что касается институциональных процедур, за исключением потребностей законной обороны, используются только мирные средства урегулирования. В соответствии с Уставом ООН, конфликтующие стороны сначала должны прибегнуть к одной из традиционных процедур, действовать в рамках региональных соглашений (ст. 33) и только в случае провала этой инициативы должны обратиться в Совет Безопасности (ст.37). СБ ООН имеет право рекомендовать любой способ, который считает наиболее подходящим для данного случая (12, с. 36).

Исходя из вышеизложенного, можно сделать вывод, что Минская группа ОБСЕ не достигла прогресса в решении армяно-азербайджанского Нагорно-Карабахского конфликта. Заявления сопредседателей МГ относительно мирного урегулирования данного конфликта все больше убеждают в отсутствии прогресса в переговорном процессе, а их посреднические усилия зашли в тупик. Все это требует коренного изменения ситуации вокруг данной проблемы.

В Нагорно-Карабахском, армяно-азербайджанском конфликте все интересы сторон полностью противоположны. Данный конфликт по своей природе является ситуацией с нулевой суммой. Попытка открытия турецко-армянской границы после визита Б.Обамы, которая была закрыта в 1993 г. Анкарой в связи с оккупацией азербайджанских территорий, сохраняющаяся и сегодня, нереальна. Вместе с тем имеет место Дорожная карта, предшествующая восстановлению дипломатических отношений между странами. Президент Азербайджана И.Г.Алиев неоднократно повторял и повторяет свое заявление, что наша страна оставляет за собой право адекватно реагировать на возможные геополитические перемены в регионе. Кроме того, и в Армении отношение к этой проблеме неоднозночно, о чем свидетельствует трезвое мнение председателя «Кавказского центра миротворческих инициатив» Георгия Ваняна: « Пока не разрешен армяно-азербайджанский конфликт, пока продолжается оккупация территорий Азербайджана, пока Армения не пересмотрела Декларацию независимости, где налицо территориальные претензии к Турции, пока в основе внешней политики Армении лежит вопрос международного признания «геноцида» и, наконец, пока Армения продолжает оставаться

дестабилизационным фактором на Южном Кавказе перспективы армяно-турецкой границы сводятся к нулю» (8).

Касаясь программы «Восточное партнерство», Баррозу отметил, что в Евросоюзе рассчитывают, что данная программа будет способствовать разрядке в Южно-Кавказском регионе, в частности, в решении проблемы Нагорного Карабаха. Исходя из того, что демократия строится на плюрализме мнений, убеждений, она способна исследовать конфликтные ситуации свободной рациональной дискуссией. Более того, она в состоянии отыскивать гораздо больше приемлемых способов разрешения глобальных политических конфликтов. Однако, плюралистическая демократия часто носит формальный характер, что сохраняет неравенство сторон и интересов, рецепты преодоления которых не найдены, а это приводит к более худшим последствиям (13, с. 124-125).

С помощью конфликта можно преодолеть препятствия на пути экономического, социального или духовного преобразования общества и продвинуться в его развитии. В результате конфликта происходит разрушение старых общественных противоречий, переход общества и взаимоотношений между государствами в новое качественное состояние. Под воздействием конфликта формируются новые государственные институты, принимаются новые законы и иные правовые акты.

Принципиальная установка на то, что политические конфликты способны выполнять позитивные функции в обществе, позволяет прийти к выводу, что в интересах государственной власти чаще всего однозначно может быть поставлена цель – урегулирование конфликтов. Под урегулированием конфликтов понимается разработка и применение системы мер, направленных на ограничение интенсивности и масштабов конфликтов, устранение причин для их воспроизводства. Специальный председатель ЕС по Южному Кавказу Питер Семнеби отметил, что «Нагорно-Карабахский конфликт не может вечно оставаться нерешенным, так как его существование в таком состоянии может представлять большую опасность и для региона, и для Европейского Союза… и Нагорно-Карабахский конфликт считается для нас приоритетным» (6).

Однако, позитивные ожидания азербайджанского общества, связанные с Евросоюзом не оправдались, как это уже было с Советом Европы. Что касается визитов сопредседателей Минской группы ОБСЕ, они хотя и вызывают некоторый интерес, однако в течение более 15 лет им так и не удалось добиться ощутимых результатов в урегулировании армяно-азербайджанского конфликта вокруг Нагорного Карабаха. Ведь сопредседатели, приезжая в Азербайджан, лишь лоббируют принятие уже разработанных предложений, а новых идей, новых принципов у них нет. А ведь существует лишь один принцип – территориальная целостность Азербайджана. Что касается оккупации 7 районов, то этому должен быть положен конец. Имеющиеся принципы не отвечают этой цели и не соответствуют международным правовым нормам.

Право народов на самоопределение не распространяется на армян, так как они уже самоопределились в Армении, они ведь не могут самоопределяться в каждой стране, где проживают? Исходя из этих позиций, деятельность Минской группы ОБСЕ следует назвать несправедливой. Азербайджан не раз заявлял о своем недовольстве деятельностью сопредседателей МГ ОБСЕ и пытался перевести обсуждение вопроса в другие международные инстанции, в т.ч в ООН, а армянская сторона считала этот формат переговоров единственно приемлемым. Естественно, мирный процесс сопряжен с определенным риском, но и возможно, что Мадридские принципы будут отвергнуты сторонами конфликта. Сегодня разрабатывается обновленный вариант Мадридского документа (29 ноября 2007 г.), так как его принципы направлены на расчленение Азербайджана. Что касается сопредседателей, то их «политическая воля», о которой столько говорится, должна состоять в признании факта армянской агрессии. Базовые пункты этого документа не

включили в процесс обсуждения территориальную целостность Азербайджана, а это может поставить вопрос о необходимости военных действий. «Азербайджан никогда не примет план урегулирования, предусматривающий независимость Нагорного Карабаха», - заявил И.Г.Алиев в Великобритании на встрече с премьер-министром Гордоном Брауном (10).

Озвученная армянами позиция в Вене (24-27 марта 2009 г.) на миротворческом форуме: «Мы никому не доверяем, и поэтому не надо ничего менять, а надо работать над повышением уровня доверия между сторонами конфликта»(4), направлена на сохранение существующего статус-кво на определенное время. Вместе с тем, грузинские события показали, что сохранение статус-кво чревато непредсказуемым взрывом в любой момент. Позиция довольно-таки странная. Армения требует реализации права на самоопределение в виде признания независимости Нагорного Карабаха в обмен на освобождение территорий вокруг него. Сопредседатель МГ ОБСЕ Бернар Фасье отреагировал на это мнение, высказав следующее: «О какой независимости вы говорите, если ее не признает никто, даже Армения» (4).

Армении следует понять, что самым эффективным средством повышения доверия в отношениях с Азербайджаном - перейти к самому непосредственному, честному диалогу, перестать лгать, изворачиваться и позировать, строя из себя обделенных. Именно подобная позиция имела место на саммите в Стамбуле, на переговорах в Париже, повторилась в Праге (7-8 мая 2009 г.), в Санкт-Петербурге (4 июня 2009 г.), 17-18 июля в Москве и т.д.

Т.Парсонс и Р.Арон неоднократно отмечали, что международные отношения и роль в их деятельности международных организаций – это реальность. Изучая торг между организованными государствами, следует помнить, «что излишек слабости не менее опасен для мира, чем излишек силы. Зоны, по поводу которых развязываются вооруженные конфликты, часто являются зонами распадающихся политических единиц. Государства, которые верят в безнадежность своего существования, возбуждают притязания со стороны соперников или провоцируют в безнадежной попытке взрыв, который несет им гибель… (1, с. 90).

В практике решения политических конфликтов эффективность состоит в том, чтобы с самого начала предпочтение не отдавалось ни одному из участников конфликта в ущерб другому, и не ограничиваться формальными условиями ведения переговоров, чего не скажешь о МГ ОБСЕ, в частности о сопредседателе от России. Общеизвестно, Россия принимала самое активное участие в создании конфликтов в масштабах СНГ, а сегодня, не парадокс ли это, выступает в качестве посредника по их урегулированию. А ведь эти конфликты позволяют России манипулировать странами СНГ, защищать собственные геополитические и геоэкономические интересы, используя их как рычаги силового давления.

Стратегия управления конфликтами предполагает решение следующих задач:

- воспрепятствование возникновению конфликта, либо его разрастанию или переходу в такую стадию, которая приводит к большим разрушительным последствиям и значительно увеличивает социальную цену за его урегулирование;

- выявление всех теневых, латентных форм проявления конфликта и перевод конфликтного взаимодействия в публичную, открытую форму с тем, чтобы уменьшить неконтролируемые процессы и следствия данного взаимодействия, избежать внезапных обвальных потрясений, в т.ч. мировой экономический кризис, на которые было бы невозможно правильно и оперативно реагировать;

- минимизировать степень социального возбуждения, вызванного течением политического конфликта в смежных областях общественной жизни с тем, чтобы не спровоцировать более широкие, дополнительные потрясения, на урегулирование которых необходимо затратить дополнительные ресурсы и энергию.

Конфликты глобального характера сегодня приобретают чрезвычайно острый характер и угрожают не только позитивному развитию человечества, но и гибелью цивилизации, если не будут найдены конструктивные пути их решения. Мир на земле не должен быть основан на взаимном страхе возмездия. Для решения этих вопросов требуются усилия всех государств и народов, международных организаций, всего мирового сообщества.

Азербайджан придерживается достаточно сбалансированного внешнеполитического курса, что является довольно мудрой политикой. Сегодня людям по силам уловить дух времени, понять эволюцию общества и его историческую трансформацию. В настоящее время перед страной стоит глобальная задача: показать Азербайджан светским, демократическим и жизнеспособным государством, взаимодействующим со всеми международными организациями и структурами. Реальность сложнее и состоит в том, что государства и государственная политика теперь сами вплетены в глобализованный контекст, в цивилизованную интеграцию, приемлемую для человечества.

Список использованной литературы

1. Арон Р. Мир и война между нациями //Социально-политические науки, 1991, № 5.
2. Бжезинский З. Выбор: мировое господство или глобальное лидерство. М., 2004, с.72.
3. Велиев Э. Турция собирается менять ситуацию в вопросе карабахского урегулирования. Газ. «Зеркало», 26.05.2009.
4. Материалы третьего армяно-азербайджанского общественного форума. 24-27 марта, 2009 г. Газ. «Зеркало», 01.04.2009.
5. Миркадыров Р. Сопредседатели загнали себя в угол. Газ. «Зеркало», 5.03.2009.
6. Миркадыров Р. Мадридские принципы не по душе армянам. Газ. «Зеркало», 7.04.2009.
7. Миркадыров Р. Сопредседатели Минской Группы ОБСЕ молчат. Газ. «Зеркало», 23.04.2009.
8. Назимоглы Натиг. Бездорожье дорожной карты. Газ. «Азербайджанские известия», 29.04.2009.
9. Политология. Словарь. Изд. «Гардарики», М., 2000, с.188.
10. Рашидоглу А. Независимости у Нагорного Карабаха не будет. Газ. «Зеркало», 15.007.2009.
11. Сейчас люди мира должны построить Союз Наций. Газ. «Известия», 09.07.2004. См. Нью-Йорк Таймс, 30.06.2004.
12. Устав ООН. М., 1993.
13. Хайек Ф. Дорога к рабству // Вопросы философии //1990, № 11.
14. Цыганков П.А. Теория международных отношений. Изд. «Гардарики», М., 2006.

Nailə CƏLİLOVA

QLOBAL MÜNAQİŞƏLƏRİN HƏLLİNDƏ BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARIN ROLU

Xülasə

"Qlobal münaqişələrin həllində beynəlxalq təşkilatların rolu" məqaləsində belə bir cəhət qeyd edilir ki, beynəlxalq təşkilatların iştirakı olmadan qlobal siyasi münaqişələrin dinamikasını müəyyənləşdirmək və həmçinin onları həll etmək mümkün deyildir. BMT, ATƏT,QUAM, ADB, ƏDL, İKT kimi beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətinin təhlili bir daha sübut edir ki, məzmun və məqsəd müxtəlifliyinə baxmayaraq bu münaqişələrin hamısı siyasi təkamülün, yeni dünya nizamının tərkib hissələridir. Qlobal siyasi münaqişələrin həllində beynəlxalq təşkilatların rolunu təhlil edərkən müəllif onların fəaliyyəti, yeni siyasi ittifaqların və dövlətlər koalisiyasının yaranmasını stimullaşdırır.

Müəllif, Dağlıq Qarabağ ətrafında münaqişələrin həll olunmamasının həm region, həm də bəşəriyyətin pozitiv inkişafı üçün böyük təhlükə yaratdığından beynəlxalq təşkilatların öhdəsinə çox ciddi missiya düşdüyünü qeyd edir.

Nailya JALILOVA

THE ROLE OF THE INTERNATIONAL ORGANIZATIONS IN SOLVING THE GLOBAL CONFLICTS

Summary

The article deals with the role of international organizations in solution of global conflicts. It is pointed to that it is impossible to solve and show the dynamics of global political conflicts. The analysis of the activity of such international organizations as UNO, OBSE, GUAM, OAC, LAC, ICO shows that they are the members of political evolution and the new world standard in spite of the difference of maintenance and aim.

While analyzing the role of international organizations in solution of global political conflict the author shows that their activity stimulates the establishment of new political unions and state coalition.

At the same time the author underlincs that unsettlement of Nagorny Karabakh conflict makes causes a great danger for the positive development of the region and humanity, what imposes a very serious mission on the international organizations.

Açar sözlər: siyasi münaqişə, konsensus, həmrəylik, strateji prioritetlər, müharibələr, danışıqlar, xarici siyasət kursu, sivilizasiya.

Ключевые слова: политический конфликт, консенсус, солидарность, стратегические приоритеты, войны, переговоры, внешнеполитический курс, цивилизация.

Key words: political conflict, consensus, solidarity, strategical priorities, wars, agreements, external political course, civilization.

UOT 32.327.56

Etibar ƏSƏDOV
AMEA-nın Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun
"Politologiya və siyasi sosiologiya" şöbəsinin dissertantı

MÜHARİBƏ PROBLEMİ SOSİAL-SİYASİ TƏDQİQATIN OBYEKTİ KİMİ*

Bu gün artıq müharibə və sülh problemi həqiqətən də qlobal və planetar miqyas almışdır. Belə düşünmək olar ki, son illərdə aparılan müharibələrin miqyası və onların keyfiyyətcə yeni formaya transformasiya olunması, əslində, onu bəşəriyyət üçün qorxulu bir amilə çevrimişdir. Bu baxımdan hesab edirik ki, bu gün müharibələrin xarakterinin, onların sosial amillərinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu təhlil zamanı müharibənin mahiyyəti, məzmunu, başvermə səbəbləri, mexanizmləri, nəticələri, yekunları, aradan qaldırılma üsulları, formaları, tipləri nəzərə alınmalıdır.

Müasir dönəmdə silahın keyfiyyətinin dəyişməsi və yeni mərhələyə keçməsi müharibələrin törədə biləcəyi təhlükəni bir neçə dəfə artırır. Hesab edirik ki, bu şəraitdə müharibə fenomeninin elmi cəhətdən təhlili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bu məhfumlar, əslində, hərbi təfəkkürlə bağlıdır.

Dünya siyasəti bir sıra faktorların təsiri nəticəsində inkişaf edir ki, onlardan biri də müharibələrdir. Müharibə və onunla bağlı olan ekspansionizm, münaqişələr, təcavüz kimi məhfumlar əslində tarixin gedişində mühüm rol oynamışlar.

Müharibənin fəlsəfi məzmunu onu deməyə imkan verir ki, o insan sivilizasiyasının inkişafında birmənalı rol oynamır. Bu baxımdan ictimai-fəlsəfi fikir tarixində bu amilə olan yanaşmalar müxtəlifdir. Müharibədə baş verənləri –xərclər, itgilər, gətidiyi bəlalar haqqında fikir söyləmək çox çətindir. Əslində, ilk baxışdan müharibə haqqında bunları demək olar: o insan həyatı üçün təhlükə yaratmış, zorakılıq, zülm, nifrət törətmiş, planetin təbii ehtiyatlarına ağlagəlməz dərəcədə ziyan vurmuş, əsrlər boyu formalaşan mədəniyyətləri məhv etmiş, müxtəlif dövlətləri dağıtmışdır.

Müharibə anlayışı mürəkkəb sosial anlayişdır. Onun tədqiqi bir sıra elmlərin bu prosesə cəlb edilməsini tələb edir. Müharibələrin tədqiqinə fəlsəfi yanaşma bu fenomenin izahına dair başqa yanaşmaları əslində özündə sintez edir. Müharibə və sülh problemlərinin fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən izahı əslində onları qarşı-qarşıya qoyur. Müharibənin fəlsəfi baxımdan tədqiqi probleminin izahı ilk növbədə zorakılıq anlayışını ortaya çəkir. Ümumiyyətlə "zorakılıq" məhfumu digər subyektlərin rəqabəti mühitində müəyyən məqsədlərə çatmaq üçün güc tətbiq edilməsini nəzərdə tutur. Əgər müəyyən zaman kəsiyində insanlar, sosial qruplar, xalqlar və dövlətlər arasında zorakılıq fəaliyyəti nəzərə çarpmırsa, onda bu dövrü biz sülh dövrü kimi nəzərdən keçirə bilərik. Əks halda müəyyən zaman müddətində baş verəni bu və ya digər formada müharibə kimi nəzərdən keçirmək olar.

Müharibələrin ilkin səbəblərindən biri insanların sosial qruplara (təbəqələrə, siniflərə, xalqlara, irqlərə, dinlərə, etnoslara) bölünməsidir ki, bu da öz növbəsində müxtəlif, bir-birinə zidd olan maraqlar yaradır. Müharibələrin baş vermə səbəbləri müxtəlifdir. Bu səbəblər haqqında isə ümumilikdə danışmaq çox çətindir. Hər bir müharibənin özünəəxsus səbəbi onun bu və ya digər formada baş verməsinə səbəb olur. Müharibələrin mənbələri və səbəbləri tamamilı bir birindən fərqli amillərdir.

Müharibənin mənbəyi onun mahiyyəti ilə bağlıdır. Səbəbləri isə konkret olaraq onun mahiyyətinin təzahür formasıdır. Müharibə haqqında müxtəlif səpkidə danışmaq olar:

---

* Məqalə fəl.e.d., prof. Nigar Ələkbərova tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

1. Müharibə anlayışını sülh anlayışı ilə qarşı-qarşıya qoyub təhlil etmək olar.

2. Müharibəni cəmiyyətin özünəməxsus durumu kimi izah etmək olar.

3. Müharibəyə bəşəriyyətin inkişaf tarixi nöqteyi-nəzərindən baxmaq və onu bu inkişafın konkret mərhələsi kimi nəzərdən keçirmək olar.

4. Müharibəni konkret ziddiyətlər sistemində araşdırmaq, bu ziddiyətləri isə müharibənin baş vermə səbəbləri kimi təlqin etmək olar.

Bütün bunlarla yanaşı ictimai həyatın özünəməxsus forması kimi aşağıdakılar nəzərdən keçirilir:

a) siyasətçilərin öz məqsədinə nail omaq üçün istifadə edilən amil kimi bu vasitədən müxtəlif formada istifadə edilə bilər. Bu aspektdə müharibənin səbəb və mahiyyəti hökümətlərin, dövlətlərin, liderlərin və başqa subyektlərin həyata keçirdiyi siyasət prizmasından nəzərdən keçirilir. Çünki məhz bu subyektlər hərbi qüvvədən istifadə edə bilər;

b) eyni zamanda müharibəyə iki və daha artıq, bir-biri ilə qarşı-qarşıya duran sosial subyektlərin silahlı mübarizəsi prosesi kimi də baxıla bilər. Bu zaman müharibə silahlı qüvvələr və ordu tərəfindən həyata keçirilən akt kimi öyrənilir;

c) müharibə cəmiyyətin elə bir durumu kimi nəzərdən keçirilə bilər ki, bu durum silahlı zorakılığın dominantlığı və sosial vəzifələrin həyata keçirilməsinin bütün üsullarının buna müvafiq olması ilə xarakterizə olunsun.

Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, müharibə və onun başvermə səbəbləri ilk növbədə aşağıdakı məhfumların qarşılıqlı əlaqəsi ilə şərtlənsin: siyasət, silahlı mübarizə, bütövlükdə cəmiyyətin əhvali-ruhiyyəsi bu gün artıq müharibənin mahiyyətinin izahında siyasətin əsas amil kimi götürülməsi öz aktuallığını itirir. Bunun aşağıdakı səbəbləri vardır:

1. Ontoloji aspektdə götürdükdə müharibə heç də hər zaman siyasətin sonu müharibə ilə bitmir.

2. Məntiqi baxımdan müharibəyə siyasətin davamı kimi baxmaq ona gətirib çıxarır ki, müharibənin başvermə səbəbləri ilə onun nəticələri arasında tamamilə uyğunsuzluq yaranır.

3. Qnoseoloji baxımdan müharibənin mahiyyəti ilə siyasətin mahiyyəti eyniləşir. Bundan sonra onun mahiyyətini iqtisadiyyatla və başqa amillərlə eyniləşdirmək mümkün olur. Bu isə ona gətirib çıxarır ki, müharibənin mahiyyəti izah edilməmiş qalır (2, 87-89).

Bütün bunlara baxmayaraq hesab edirik ki, müharibənin mahiyyətinin açıqlanmasında siyasətdən bir ölçü yaxud meyar kimi istifadə etməmək düzgün olmazdı. Siyasət bu gün, hər zaman olduğu kimi, müharibələrin hazırlanmasında və həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Lakin bu zaman biz onu müharibələrin baş verməsinin iqtisadi, sosial, mənəvi səbəbləri ilə birlikdə nəzərdən keçirməliyik.

Bütün bunlar belə bir sualın ortaya çıxmasına səbəb olur: müharibələrin əsl mahiyyəti nədən ibarətdir? Hesab edirik ki, müharibələrin mahiyyətinin açıqlanmasında istifadə edilən konseptual yanaşmalarda aşağıdakıar nəzərə alınmalıdır:

1. Müharibə geniş miqyaslı (ən azından iki tərəfli) silahlı zorakılıq prosesi olub, siyasi məqsədlərə xidmət edir, bu zaman iqtisadiyyat və həyatın başqa sahələri hərbi rejimə keçirilir, əhalinin istər mülki, istərsə də hərbi hissələri tam səfərbərliyə alınır, bütün hərbi qüvvələr tam hazırlıq vəziyyətinə gətirilir, qanunverici orqan, yaxud dövlət başçısı tərəfindən müharibənin başlanması hüquqi-normativ aktla təsdiq olunur.

2. Müharibə makrososial münaqişə, cəmiyyətin xüsusi durumu, ziddiyətli ictimai münasibətlər sistemidir, belə mühitdə dövlətlər, sosial qruplar fəal formaya silahlı basqının, yaxud da müdafiənin təşkilinini həyata keçirir.

3. Müharibə sosial zorakılığın silahlı forması olub, dövlətin, yaxud sosial qrupların fəaliyyəti ilə aktivləşir.

Nəhayət, müharibənin mahiyyətinin tam dərk edilməsi üçün onun aşağıdakı əlamətləri nəzərə alınmalıdır:

- Müharibə sosial məhfum olub, ictimai həyatın nisbətən fəal sahəsi, spesifik sosial reallıqdır.
- Müharibə cəmiyyətdə mövcud olan makrososial varlıqdır.
- Müharibənin gedişində minimum iki subyekt iştirak edir.
- Bu subyektlərin məqsəd və məramları müxtəlifdir və bir-birinin əksidir.
- Bu məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün bir sıra ehtiyatlar çatışmır.
- Hər iki tərəf silaha zorakılıq vasitələrinə malik olmalıdır.
- Subyektlər hər zaman öz məqsədlərinə çatmaq üçün bu üsullardan istifadə etməyə hazır olmalıdır.
- Hər iki subyekt tərəfindən silahlı zorakılığın geniş miqyaslı və kütləvi tətbiqi və bu zaman əks tərəfin cavabının olması mütləqdir.
- Subyektlərin fəal olaraq qarşı-qarşıya durması.
- Müharibənin başlanması haqqında hüquqi aktın olması.

Müharibənin sadalanan əlamətləri onların yalnız bir hissəsidir. Əslində, burada əlamətlər çoxdur. Lakin reallıqda burada adları çəkilən əlmalətlərin heç də hər zaman hamısı olmur. Bu isə bir sosial məhfum kimi müharibənin mürəkkəbliyi ilə bağlıdır. Digər tərəfdən isə bu dərketmə amilinin, sosial həyatın, bəşər tarixinin dərk edilməsinin özünün mürəkkəbliyi ilə əlaqədərdir (1, 39).

Hər bir müharibə (baş vermiş, və baş verə biləcək) müxtəlif səbəblərlə izah oluna bilər və həqiqətən də onlar ən müxtlif formalarda və ən müxtəlif səbəblər üzündən baş verir. Müxtəlif zamanlarda baş verən müharibələrin də səbəbləri müxtəlif olmuşdur. Rusiyalı alim A.E.Snesarev "Müharibənin fəlsəfəsi" əsərində qeyd edir ki, "bəşər tarixində baş vermiş müharibələrin baş-vermə səbəblərinə nəzər salsaq bu müharibələrin səbəblərinin çoxluğu onların təsnifatlaş-dırılmasını mümkünsüz edər. Mövcud olan səbəblər oxşarlıqlarına və həyatın müxtəlif sahələrinə uyğun olaraq qruplaşdırıla bilər. Yalnız bundan sonra müharibənin başvermə səbəblərinin təsnifatını aparmaq mümkündür" Müharibələrin ilkin başvermə səbəblərini və mexanizmini bilmək bu gün olduqca vacibdir.

Buna baxmayaraq, əslində, müharibələrin baş vermə səbəbləri sırasında elələri var ki, onlar tipik, anoloji xarakter daşıyır və tez-tez təkrarlanır. Bunu nəzərə alaraq müharibələrin başvermə səbəblərini müxtəlif cür izah etmək olar:

- **Ümumilik dərəcəsinə görə:**

1. Ümumi – bütün müharibələr üçün xarakterik olan
2. Spesifik – müəyyən qrup müharibələr üçün xarakterik olan
3. Unikal səbəblər

- Müharibənin baş verməsinin əsasını təşkıl edən ziddiyətlərin xarakterinə görə:

1. Bioloji səbəblər: onlar insanın heyvani mənşəyi ilə əlaqədardır. (özünümüdafiə instinkti, təbii seçmə, həyat uğrunda mübarizə)
2. Psixoloji səbəblər: ətraf aləmin əks edilməsinin ən yüksək dərəcəsi olan insan psixikasının mahiyyətində gizlənən səbəblər. (rasionallığın və irrasionallığın ziddiyəti, qorxu, döyüşkənlik, ksenofobiya və s.)
3. İrqi, etnik, milli fərqlər
4. Coğrafi, ərazi (həyati məkan və resurs) ziddiyətləri
5. Ekoloji ziddiyətlər (təbii kataklizmlər və onların insanların yaşamı üçün yaratdığı problemlər)
6. İqtisadi səbəblər (ehtiyatların çatışmamazlığı və onların əldə edilməsi üçün silaha əlatma)
7. Sosial (sosial statusa görə fərqlər, sosial təbəqələr arasında) ziddiyətlər
8. Siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizə, siyasi sistemdə olan ziddiyətlər
9. Siyasi rejimlər arasında ixtilaflar
10. Mənəvi (ideoloji və dini) ziddiyətlər

11. Texniki (texnika və texnologiyanın sürətli inkişafının neqativ nəticələri), cəmiyyətin informasiyalaşdırılması

12. Hərbi (silahlı texnologiyaların və hərbi texnikanın inkişafı, mümkün rəqibin hərbi qüdrətinin artması, bu və ya digər dövlət daxilində silah istehsalçılarının öz maraqları)

13. Fərdi-şəxsi (siyasi liderlərin məramları, onların psixoloji durumları)

- İnsanların, sosial qrupların və cəmiyyətin müharibənin başvermə mexanizminə və başvermə xarakrinə cəlb edilməsi dərəcəsinə görə.
- Dayanıqlılıq dərəcəsinə gorə: (davam edən, zamanla davam edib, duran, fasilələrlə yaşanan müharibələr)
- Müharibələrin determinasiyasına görə:

1. Daxili-xarici
2. Əsas-qeyri
3. Zəruri-təsadüfi
4. Məzmunlu-formal
5. Mümkün ola biləcək-faktiki
6. Abstrakt-konkret

- Subyektlərinə görə:

1. Konkret olaraq şəxslərin fəaliyyətindən irəli gələn
2. Müxtəlif sosial qrupların, təbəqələrin, təşkilatların, siyasi partiyaların fəaliyətindən törəyən
3. Birbaşa dövlət siyasəti ilə bağlı müharibələr.

Mənbə və səbəblər müharibənin baş vermə mexanizmini təşkil edir.

Bütün bu elementlər dialektik vəhdət təşkil edir və özünəməxsus sistem yaradır. Bu sistem özü-özlüyündə konkret olaraq hər hansı hər hansı bir müharibənin baş verməsi səbəbi ola bilər.

Hər bir konkret müharibədə bu mexanizm özünəməxsus formada işləyir. Bu və ya digər müharibənin nadir olması konkret ölkənin reallıqları ilə bağlıdır. Bu və ya digər müharibə baş verərkən müəyyən mərhələ və fazalardan keçir. Bunlar ziddiyətin meydana gəlməsi, gərginliyin artması, hədələmək dövrü, böhran və müharibədir. Müharibələrin meydana gəlmə və baş vermə mərhələləri nöqteyi-nəzərindən bəzən sülh dövründə müharibəyə hazırlıq, silahlı münaqişənin eskalasiyası və hərbi münaqişənin başa çatmasını da nəzərdən qaçırtmaq olmaz.

Müharibələrin baş verməsi, onun səbəblərinin və mənbələrinin yetişməsi prosesi özü-özlüyündə mürəkkəb, üzün sürən bir prosesdir. Müharibə gözlənilmədən baş verə bilər. Lakin o heç zaman təsadüfi ola bilməz. Onun əsasında həmin aşağıdakı amillər və hadisələr durur: hakimiyyətə döyüşkən-hərbi, təcavüzkar qüvvələrin gəlməsi, müharibənin maddi-texniki bazasının təşkili problemlərinin dövlətin gündəmində əsas məsələyə çevrilməsi, cəmiyyətin hərbiləşdirilməsi, ziddiyət doğura biləcək amillərin (irqçilik, şovinizm və s.) fəallaşdırılması, daxili və xarici mühitin kəskin xarakter alması üçün atılan konforntasion addımlar, müharibənin başlanması üçün səbəblərin axtarılması və s.

Müharibələrin təsnifatının aparılması işində fəlsəfənin mühüm prinsiplərindən olan problemin tədqiqinə çox sahəli yanaşmadan istifadə etmək maraqlı olar. Bu zaman müharibə tarixi, sosial-siyasi məhfum kimi nəzərdən keçirilir və onun istər kəmiyyət, istərsə də keyfiyyət göstəriciləri nəzərə alınır. Müharibənin fəlsəfi mövqedən açıqlanması işində onun təsnifatı mühüm yer tutur. Bu təsnifatın aparılması müharibənin tarixdəki rolunu açıqlamağa imkan verir. Bu zaman baş vermiş müharibələrin ümumi və xüsusi, ozünəməxsus səbəbləri, onların xarakteri və başqa əlamətləri üzərində seçmə aparılır. Müharibələrin təsnifatı, aparılması, onların bölgüsü müxtəlif kriterilər üzrə aparıla bilər:

- **Baş vermə zamanına görə (tarixi dövrlər, mərhələlər, bəşəriyyətin inkişaf dinamikası üzrə):**

1. Formasion – ictimai-iqtisadi formasiyalar üzrə (ibtidai-icma, quldarlıq, feodal, kapitalist formasiyaları) müharibələr

2. Sivilizasiya – cəmiyyətin tipi kimi sivilizasiyalara görə müharibələr;

3. Kulturoloji – mədəniyyət tipləri üzrə müharibələr

4. Texnoloji – texniki inkişafa əsaslanan (industrial, postindustrial, industriala qədər, informasiya cəmiyyətinin müharibələri)

5. Hadisəvi – müxtəlif iri tarixi şaxələnmələrə görə (İntibah, Yeni və ən yeni dövrün müharibələri.

Bütün bunlarla yanaşı bu təsnifat başqa kriterilər üzrə də aparıla bilər:

1. Müharibədə iştirak edən dövlətin hakimiyyətdə olan rejimlərə görə tipi və forması

2. Konkret dövlətə görə (geostrateji mövqedən çıxış etsək ABŞ-Latın Amerikası, Uzaq Şərq, Böyük Britaniya – Balkanlar, Qafqaz, Mərkəzi Asiya, Rusiya – Qafqaz, Balkanlar və Mərkəzi Asiya).

• **Sosial-siyasi məzmuna görə aparılan təsnifat:**

1. Ədalətli (proqressiv, qanuni) müharibələr: vətəni müdafiə uğrunda, milli azadlıq uğrunda, totalitar rejimlə aparılan müharibələr.

2. Ədalətsiz (reqressiv, qanunsuz) müharibələr: işğalçı, müstəmləkə uğrunda müharibələr, sosial təbəqələrin və qrupların əzilməsinə yönələn müharibələr.

Sosial-siyasi xarakterə görə təsnifat, əslində, olduqca mürəkkəbdir. Bütün bunlarla yanaşı müharibələrin ədalətli yaxud ədalətsiz olduğunu aydınlaşdırmaq üçün bir sıra başqa kriterilərə də müraciət etmək olar. Müharibə siyasi birliklər arasında, yaxud birtərəfli qaydada bir siyasi birlik tərəfindən digərinə qarşı münasibətdə meydana çıxan zorakı fəaliyyətdir. Bu təyinatın prinsipial təyinatı ondan ibarətdir ki, o müharibənin həm dövlət daxilində həm də ondan kənarda baş verə biləcəyini inkiar etmir. Bu gün belə açıqlama olduqca vacibdir.

Hesab edilir ki, müharibələrin ədalətli və ədalətsiz olması haqqında fikir söyləmək üçün aşağıdakı kriterilər nəzərə alınmalıdır:

1. Müharibəyə yalnız qanuni hakimiyyət başlaya bilər.

2. Müharibəyə başlayarkən yalnız ədalətli məramlarla çıxış etmək lazımdır.

3. Yalnız uğur əldə etmək üçün real şans olduqda hərbi əməliyyatlara başlamaq məqsədə-uyğun hesab olunur.

4. Müharibəyə başlamaq variantı ən axırıncı və zəruri halda seçilməlidir.

5. Mülki əhalinin toxunulmazlığı maksimum səviyyədə qorunmalıdır.

6. Zorakılığın miqyasına sərhəd qoyulmalıdır.

Müharibələrin təsnifatının aparılmasının bir sıra başqa əsasları da var.

Bu və ya digər müharibənin tarixdə oynadığı rolun müəyyən edilməsi bir sıra hallarda onun nəticələrinin, yekunlarının, fəsadlarının təhlili nəticəsində mümkün olur. Bu üç anlayış bir-birinin oxşarı olsa da, əslində, hüquqi-normativ baza prizmasından fərqlənirlər:

Müharibənin nəticələri-bu müharibədə iştirak edən tərəflərin, müharibənin başa çatmasl anında mövcud durmunu nəzərdə tutur.

Müharibənin yekunları-müharibənin nəticələrinin beynəlxalq müqavilə və hüquq normaları vasitəsilə möhkəmləndirilməsidir:

Müharibənin fəsadları-müharibənin beynəlxalq münasibətlər sisteminin, iqtisadiyyatın, sosial sferanın inkişafına olan təsirini nəzərdə tutur. Müharibələrin fəsadları kriterilər üzrə fərqlənir:

• Zamana görə: bilvasitə – dolayı

Məzmuna görə: humanitar (bərpa edilməyən və sanitar), iqtisadi (gözləmələr və dağıntılar, kəsirlər), sosial (sosial, demoqrafik, milli, etnik, irqi, dini, professional dəyişikliklər), siyasi (dövlətin, siyasi partiyaların cəmiyyətdə olan rolunun, insan hüquq və azadlıqlarının xarakterinin də-

yişməsi və s.), ekoloji, mənəvi (ictimai ideologiya və insan psixologiyasının, məqsədlərinin dəyişməsi).

Beləliklə, müharibələrin təhlili ilə bağlı yuxarıdakı qeyd olunan şərhə əsasən aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar.

Müharibə – elə bir sosial-siyasi amildir ki, sosial, siyasi, iqtisadi, ideoloji, milli, dini, ərazi və başqa həyat sferalarında baş qaldıran ziddiyətlərin zorakı, hərbi vasitələrlə aradan qaldırılmasını nəzərdə tutur.

Hər bir müharibə yaranma səbəbindən, həyata keçirilmə müxanizmindən asılı olmayaraq konkret məqsədlər güdür və onu başlayanların iradəsindən asılıdır.

Bu məqsədlər nədən ibarətdir? Bu məqsədlər ilk növbədə maddi xarakter daşıyır. Müharibələrin havadarları çox zaman maddi amilləri gizlədir. Onları bir sıra etnik və və hüquqi xarakterli pərdə ilə örtür. Lakin aydındır ki, bu motiv və səbəblər, əslində, fiksiyadan başqa bir şey deyildir. Əgər müharibənin baş verməsinin arxasında maddiyyət əldə etmək istəyi durmasaydı bu günə kimi baş vermiş müharibələrin əksəriyyəti baş verməzdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Анисимов В.М. Социально-философские проблемы смысла войны //Теоретическое наследие К.Клаузевица и современность. М., 1994.

2. Панин И.Н. К вопросу о сущности, причинах и оценках войн //Философские – методологические проблемы анализа современных войн и военных конфликтов. М., 1996.

3. Конфликтология. М., «Гардарики», 2004.

Этибар АСАДОВ

ПРОБЛЕМА ВОЙНЫ КАК ОБЪЕКТ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Резюме

В статье обсуждается проблема войны, проводится ее философское осмысление. Автор пытается раскрыть сущность, механизмы возникновения, итоги, типы и некоторые другие особенности войн.

В целом в статье раскрывается социально-философская сущность войны.

Etibar ASADOV

THE PROBLEM OF WAR AS AN OBJECT OF THE SOCIO-POLITICAL INVESTIGATION

Summary

In the article the problem of war is discussed. Its philosophical comprehension is made. The author tries to reveal an essence, mechanisms of arise, results, types and some other features of war. On the whole, the article is dedicated to exposing the socio-philosophical essence of war.

Açar sözlər: müharibə, sosial, səbəblər, baş vermə, siyasi, fəlsəfi, keyfiyyət, xarakter, dövlətlər, müharibə təzadları, beynəlxalq münasibətlər, sülh, cəmiyyət, silah, subyektlər.

Ключевые слова: война, социальные, причины, происхождение, политический, философский, качество, характер, государства, военные конфликты, международные отношения, мир, общество, оружие, субъект.

Key words: war, social, causes, happening, political, philosophical, quality, character, states, war discords, international relations, peace, society, weapon, subject.

UOT 31.316.3

Natiq PƏNAHLI
AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun aspirantı

AZƏRBAYCANDA İNFORMASİYA CƏMİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA DÖVLƏTİN ROLU VƏ ELEKTRON DÖVLƏT ANLAYIŞI*

Son yarım əsrdə dünyada yaşanan qlobal dəyişikliklər, qloballaşma kimi bütün dünyanı əhatə edən proseslər, xüsusilə də informasiya cəmiyyətinin formalaşması kimi hadisələr respublikamızda diqqətlə izlənilir. Bu proseslərə hazırlıq məqsədilə dövlət səviyyəsində bir sıra işlər görülməkdədir. Həm müşahidələrimiz, həm də statistika onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycanda informasiya cəmiyyəti quruculuğu istiqamətində bir sıra ciddi addımlar atılmışdır. Bu addımlar bir tərəfdən dövlət tərəfindən qəbul edilən qanun və proqramlarla və bu sənədlərin icrası üçün dövlət büdcəsindən müvafiq vəsaitin ayrılması ilə əlaqədardırsa, digər tərəfdən əhalinin informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) imkanlarından daha çox faydalanmağa meyillənməsindən ibarətdir.

Yer kürəsində yaşayan bütün insanlar, millətlər, etnik qruplar, dövlətlər bir tərəfdən informasiya cəmiyyətindən təsirlənir, digər tərəfdən isə onun formalaşmasında iştirak edirlər. Ayrı-ayrı ölkələr inkişaf səviyyələrindən asılı olaraq informasiya cəmiyyətinin formalaşması prosesinin iştirakçılarıdır. Tam sənayeləşmiş ABŞ, Yaponiya və bəzi Avropa ölkələri informasiya cəmiyyətinin lokomativləridir. Digər ölkələr isə onların açdıqları cığırla irəliləməkdədirlər.

İKT-nin təsir dairəsi dövlət strukturlarını və vətəndaş cəmiyyəti institutlarını, iqtisadi və sosial sahələri, elm və təhsili, mədəniyyəti və bütövlükdə insanların həyat tərzini əhatə edir. Bir çox inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr İKT-nin verdiyi üstünlüklərdən faydalanmaqdadırlar. Eləcə də İKT-nin tətbiqinin səviyyəsi hər bir ölkənin intellektual və elmi potensialının, dövlət idarəçiliyində şəffaflığın və demokratiyanın inkişafının, bütövlükdə dövlətin hərbi-siyasi və sosial-iqtisadi potensialının əsas göstəricilərindəndir. Azərbaycan da bu mənada istisna deyil və informasiya cəmiyyətinə keçid üçün ölkədə əlverişli şəraitin hazırlanması Azərbaycan dövlətinin siyasi məqsədlərindən – prioritetlərindən biridir.

İnformasiya cəmiyyəti quruculuğu geniş tərkibli proses olduğu üçün dövlət səviyyəsində tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir. Yəni bu, dövlət siyasətinin mühüm tərkib hissəsi olmalıdır. Ölkənin informasiyalaşdırılması yolu ilə informasiya cəmiyyətinin formalaşdırılması təşkilati, sosial-iqtisadi, elmi-texniki, texnoloji və ən başlıcası, siyasi əhəmiyyətə malik mürəkkəb prosesdir. Onun müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi bu işə cəlb olunan siyasi-inzibati, maliyyə, insan, texniki və s. resurslardan səmərəli istifadə olunmasını, prioritetlərin və fəaliyyət istiqamətlərinin düzgün müəyyən edilməsini, görülən işlərin tənzimlənməsini və əlaqələndirilməsini tələb edir.

İnformasiya cəmiyyəti quruculuğu istiqamətində dövlətin görə biləcəyi işlər geniş şaxəlidir. "Azərbaycan Respublikasının İnkişafı Naminə İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)" da informasiya cəmiyyətinə keçid üçün əlverişli şəraitin hazırlanmasında dövlətin rolu və fəaliyyəti belə müəyyən olunmuşdur:

- Qanunvericilik bazasının formalaşdırılması və mütəmadi olaraq təkmilləşdirilməsi;
- Ölkə daxilində informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə bağlı fəaliyyətin təhlili və tənzimlənməsi;

* Məqalə fəl. e. d. Rəfiqə Əzimova tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

• Milli və dövlət informasiya sistemlərinin yaradılması, informasiya resurslarının formalaşdırılması, dövlət orqanlarının bu istiqamətdə fəaliyyətinin idarə olunması;

• Yeni şəraitə münasib olan, xarici və yerli sərmayələrin cəlb edilməsi və iqtisadi fəaliyyətdə ədalətli rəqabətin aparılmasına xidmət edən əlverişli mühitin yaradılması;

• Cəmiyyətin geniş təbəqələrinin strategiyanın həyata keçirilməsinə cəlb edilməsi məqsədilə siyasi, hüquqi, iqtisadi və inzibati mexanizmlərdən istifadə etməklə prosesin bütün iştirakçıları üçün bərabər şəraitin yaradılması, onların fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi;

• Hər bir vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, şəxsiyyət haqqında və özəl məlumatların qorunmasının təmin olunması;

• Vətəndaşların dövlət informasiya resurslarına müraciət etməsi üçün imkan yaradılması;

• Ölkənin informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;

• Strategiyanın həyata keçirilməsi üçün tələb olunan maliyyə vəsaitlərinin səfərbər edilməsi, dövlət əhəmiyyətli və sosial yönümlü layihə və proqramların dəstəklənməsi;

• Milli informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının, texniki və proqram məhsullarının istehsalı üçün əlverişli şəraitin yaradılması, onların dünya bazarına çıxarılmasının stimullaşdırılması;

• İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsində fəaliyyət göstərən özəl şirkətlər, xüsusilə kiçik və orta müəssisələr üçün əlverişli şəraitin yaradılması;

• Müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının iqtisadiyyatın bütün sahələrində tətbiqi üçün əlverişli şəraitin yaradılması;

• Dövlət idarəetməsində və yerli özünüidarəetmədə müasir texnologiyalardan istifadə olunması;

• Elektron hökumətin formalaşdırılması istiqamətində ardıcıl fəaliyyətin həyata keçirilməsi;

• İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsində ölkənin milli maraqlarını təmin edən beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi (1).

Bu rolların sadalanması və Milli Strategiyaya daxil edilməsi onu göstərir ki, Azərbaycanda dövlət informasiya cəmiyyətinə keçid istiqamətində üzərinə düşən məsuliyyəti dərk və qəbul edir. Bunlardan başqa, xüsusilə vurğulanmalıdır ki, dövlət informasiya cəmiyyəti ilə bağlı həyata keçirilən bütün yeniliklərin və qəbul edilən qərarların yerlərdə icrası üçün öz nəzarət mexanizmini gücləndirməlidir. Əks halda, bəzi bürokratik maneələr və ya hansısa məmurun işin ciddiliyini dərk etməməsi ucbatından dövlət səviyyəsində görülən işlərin səmərəliliyi aşağı düşər. Bu, eyni zamanda informasiya cəmiyyətinə keçid prosesini sürətləndirmək üçün vacibdir.

Yuxarıda sadalananlardan da göründüyü kimi informasiya cəmiyyəti quruculuğu çox geniş sahələri ehtiva edir. Burada bir tərəfdən qanunvericilik sahəsi, digər tərəfdən büdcədən vəsait ayrılması, eləcə də bu sahə üzrə bütün fəaliyyətlərin əlaqələndirilməsi nəzərdə tutulur. Qanunvericilik dedikdə, bura həm ayrı-ayrı qanunlar, fərman və sərəncamlar, həm də müxtəlif illəri əhatə edən dövlət proqramları və Milli Strategiya daxildir. Dövlət proqramlarının qəbul edilməsi xüsusi önəm daşıyır. Çünki yalnız belə proqramlar sayəsində işin pərakəndə aparılmasının qarşısı alınır və dövlət işin icrasına nəzarət edə bilir. Eyni zamanda, dövlət büdcəsindən ayrılacaq vəsait də bu proqramlara uyğunlaşdırılmalıdır.

Azərbaycanda informasiya cəmiyyəti quruculuğu sahəsində İKT-nin tətbiqi ilə bağlı praktiki olaraq bir sıra işlər görülmüşdür. Respublikanın ali və orta ixtisas məktəblərinə tələbə qəbulu prosesində yeni texnologiyalar geniş şəkildə tətbiq olunur, onların rejimində biliyin yoxlanılması həyata keçirilir. Demək olar ki, bu sahədə informasiya resursları formalaşdırılıb. Əhaliyə internet vasitəsilə geniş informasiya xidmətləri göstərilir; Respublikada məhkəmə hakimlərinin və bir sıra dövlət qulluqçularının seçilməsi prosesində İKT-dən müvəffəqiyyətlə istifadə olunur; "Seçkilər" dövlət avtomatlaşdırılmış informasiya sistemi qurulmuşdur və 2000-ci ildən başlayaraq əhalinin səs verməsi zamanı İKT-dən geniş istifadə olunur; "Azərbaycanın milli

pasport sistemi" layihəsində müasir İKT geniş tətbiq edilir; Respublikanın bir sıra elm və təhsil müəssisələrini birləşdirən, həmçinin onlar arasında informasiya mübadiləsini, eləcə də vizual əlaqəni təmin edən telekommunikasiya şəbəkəsi fəaliyyət göstərir; Azərbaycanın bank sistemində real vaxt rejimində banklararası milli elektron ödəniş sistemi və kiçik ödənişlər üçün avtomatlaşdırılmış klirinq sistemi layihələri həyata keçirilmişdir; TRACECA layihəsi çərçivəsində respublikada optik rabitə şəbəkəsi qurulmuş, bunun sayəsində mövcud rabitə kanalları əsasən rəqəmli rejimə keçmişdir. Yenə də bu layihə çərçivəsində Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu xətti boyunca optik rabitə xətti istifadəyə verilmişdir; Gömrük və vergi sistemində idarəetmənin və prosedurların təkmilləşdirilməsi məqsədilə "Məlumatların ötürülməsi şəbəkəsi və avtomatlaşdırılmış nəzarət sistemi" yaradılmışdır; Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətində "İnformasiyanın ötürülmə şəbəkəsi" və "Avtomatlaşdırılmış nəzarət sistemi" layihələri həyata keçirilmişdir və s. (1).

Təbii ki, yuxarıda sadalananlara tam formalaşmış informasiya cəmiyyəti prizmasından baxdıqda çox kiçik görünür. Ancaq nəzərə alsaq ki, bunlar və sadalanmayan digər işlər Milli Strategiya qəbul olunanadək həyata keçirilmişdir və bu istiqamətdə atılan ilk addımlardır, onda görülən işlərin önəmsiz olmadığını qəbul edərik.

İnformasiya cəmiyyəti-dövlət münasibətlərindən danışarkən elektron dövlət (e-dövlət) anlayışına da diqqət yetirmək vacibdir. Çünki bir ölkədə informasiya cəmiyyətinin tam formalaşmasının əsas göstəricilərindən biri də həmin ölkədə e-dövlətin fəaliyyət göstərməsidir. E-dövlətin zəruriliyi informasiya cəmiyyətinin qurulması prosesində meydana çıxsa da, o, sonradan informasiya cəmiyyətinin möhkəmlənməsində və özünü doğrultmasında ciddi rol oynayır.

Bəs e-dövlət nə deməkdir və informasiya cəmiyyətinin formalaşmasında onun rolu nədən ibarətdir? Əvvəla, qeyd edək ki, müasir dövrdə ölkələrin inkişaf səviyyələri yalnız onların iqtisadi potensialları, istehsal etdikləri maddi əmtəə və ya sahib olduqları təbii qaynaqların həcmi ilə ölçülmür. Bunlarla yanaşı, həmin ölkələrin İKT-dən istifadə səviyyələri, eləcə də informasiya əldə etmək, istehsal etmək və yaymaq kimi faktorlar da bu ölkələrin inkişaf səviyyələrinin müəyyənləşdirilməsində aparıcı rol oynayır. Məlumdur ki, bunlar eyni zamanda informasiya cəmiyyətinin əsas infrastruktur göstəricilərinə birbaşa təsir edən faktorlardır (2,176). İnformasiyanın əhəmiyyətinin artdığı bir dövrdə yaşadığımız üçün informasiya ilə bağlı bütün infrastrukturun qurulması vacib məsələdir. Bu baxımdan informasiyanın əsas mənbəyi və təminatçısı, eyni zamanda zəmanətçisi olan dövlətin bu reallığa uyğunlaşması və İKT məhsullarından daha çox faydalanması zərurəti meydana gəlir. İKT-nin dövlət strukturlarında geniş istifadəsi ilə əmələ gələn yeni münasibətlər sistemi e-dövlət anlayışını ortaya çıxarmışdır. Türk tədqiqatçısı Murad İncə bunu "gələcəyin dövləti" adlandırmışdır (3,21). Can Aktan isə demişdir ki, e-dövlət müxtəlif tərəflər (vətəndaşlar, şirkətlər, dövlət idarələri və s.) arasında əmtəə, xidmət, pul və informasiya mübadiləsinə əsaslanan münasibətlərin İKT vasitəsilə elektron şəraitdə realizə olunmasıdır (4). İbrahim Kırçova isə məsələyə müəyyən qədər fərqli yanaşaraq qeyd etmişdir ki, dövlət strukturlarının yenidən qurulması prosesində dövlət öz xidmət obyektlərini (vətəndaşlar və özəl şirkətlər) "müştəri" gözündə görməlidir (5, 51-61). Bununla belə, e-dövləti ancaq vətəndaş-dövlət münasibətlərini quran elektron informasiya sistemi kimi başa düşmək də doğru deyil. Çünki e-dövlət bu funksiya ilə yanaşı, bütövlükdə dövlət idarəçilik sisteminin yenidən qurulmasını ehtiva edir. E-dövlətin əsas məqsədi isə vətəndaşlara və özəl sektora göstərilən xidmətlərin daha ucuz və keyfiyyətli formada təqdim edilməsidir (6). Bütün bu qeyd olunan fikirləri ümumiləşdirərək, "e-dövlət nədir?" sualına belə cavab vermək mümkündür: e-dövlət – dövlətin öz funksiyalarını elektron (virtual) mühitdə yerinə yetirməsidir ki, bu da ən müasir dövlətçilik modelidir.

E-dövlətin bir çox faydaları var. İKT ilə idarə olunan dövlət öz vətəndaşlarına daha asan və sürətli xidmət göstərir; dövlət idarəçiliyində şəffaflıq təmin olunur; dövlət qurumları arasında sənəd mübadiləsi daha səmərəli həyata keçirilir və bunun üçün əlavə vaxt və maliyyə itkilərinin qarşısı alınır; vətəndaşın dövlətdən razılığı, həmçinin dövlətə etimadı artır; dövlət daha demokratik olmağa məcbur olur; vətəndaşın bürokratiyadan asılılığı minimuma enir; dövlət

orqanlarında daha az işçi çalışmaqla büdcə vəsaitlərinə qənaət olunur; dövlətin öz qurumlarına nəzarət imkanları genişlənir; hüququn aliliyi təmin olunur; dövlət idarələrində istifadə olunan dəftərxana ləvazimatlarına qənaət edilir; eyni işin bir neçə dəfə görülməsinin qarşısı alınır; vətəndaşın rifah halı və həyat səviyyəsi yüksəlir; vətəndaşın tələb və ehtiyacları ön plana çıxır; dövlət məmurlarının vətəndaşlara qarşı ayrıseçkilik etmələrinin qarşısı alınır və s. (7).

Əlbəttə, klassik bir dövlətin e-dövlətə transformasiya olunması qısa müddətdə baş vermir. Bunun üçün müəyyən vaxta ehtiyac var. E-dövlətin formalaşmasına təsir edən faktorları isə belə sıralamaq mümkündür: dövlətin inkişaf səviyyəsi (maliyyə imkanlarının geniş olması), idarəetmə forması (ölkənin demokratik olması), strukturu (bürokratik maneələrin və süründürməçiliyin olmaması, qanuni mexanizmlərin mövcud olması), texniki infrastrukturu (müntəzəm şəkildə dəyişməkdə və inkişaf etməkdə olan İKT-yə uyğunlaşdırılması), əhalinin hazırlığı (vətəndaşların dəyişiklikləri dərk etmələri, inkişafa meyilli olmaları və onların e-dövlətin imkanlarından istifadə etməyə bilik baxımından hazır olmaları) və e-dövlət portalı (e-dövlətə aid olan bütün elektron xidmətlərin bir mərkəzdə toplanması və buradakı informasiyaların hər kəs üçün əlçatan olması) (8). Göründüyü kimi, bu faktorların biri digəri ilə bağlıdır.

Azərbaycan da qlobal miqyasda baş verən bu prosesdən – informasiya cəmiyyəti və eləcə də e-dövlət quruculuğundan kənarda deyil. Hələ böyük uğurlardan danışmaq tez olsa da, bu istiqamətdə müəyyən işlər görülmüş və hazırda da görülməkdədir. Ümumiyyətlə, İKT-nin inkişafı Azərbaycanda neftdən sonra ikinci prioritet sahə elan olunmuşdur. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 2003-cü ildə Cenevrədə keçirilən I İnformasiya Cəmiyyəti Sammitində "qara qızıl"ın "insan qızılı"na çevrilməsinin ölkəmizin əsas məqsədi olduğunu dünya dövlətləri qarşısında elan etmişdir (9). Artıq bəzi qanunlar, eləcə də "Azərbaycan Respublikasının İnkişafı Naminə İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)" və "Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci illər üçün Dövlət Proqramı (Elektron-Azərbaycan)" qəbul olunmuşdur (10). Bunlardan başqa "İnformasiya əldə etmək haqqında", "İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında", "Məlumat azadlığı haqqında", "Telekommunikasiya haqqında", "Elektron imza və elektron sənəd haqqında", "Elektron ticarət haqqında" kimi əhəmiyyətli qanunlar da qəbul edilmiş sənədlər arasındadır. Bu qanunların səmərəli şəkildə icrasını təmin etmək məqsədilə dövlət orqanları qarşısında bir sıra vəzifələr qoyulmuşdur. İlk növbədə bütün qurumların internet səhifələrinin hazırlanması başlıca vəzifə kimi göstərilmişdir. Hazırda nazirlik və komitə kimi önəmli dövlət orqanlarının, demək olar ki, hamısının rəsmi internet səhifəsi fəaliyyət göstərməkdədir. Ancaq mövcud elektron xidmətlərin qənaətbəxş olduğunu söyləmək çox tezdir və bu istiqamətdə hələ görülməli işlər çoxdur.

Sonda qeyd edək ki, istər informasiya cəmiyyəti, istərsə də onun əsas komponenti olan e-dövlət quruculuğu istiqamətində səylərin birləşdirilməsi və sürətləndirilməsi olduqca vacibdir. Bu məsələdə dövlətin üzərinə çox böyük vəzifələr düşməkdədir. Dövlət bir tərəfdən özü elektron məkanda fəaliyyətini davam etdirməli, digər tərəfdən vətəndaşları İKT-nin imkanlarından faydalanmağa sövq etməlidir. Qeyd olunan məsələlərdə geri qalmaq - inkişafdan geri qalmaq deməkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. "Azərbaycan Respublikasının İnkişafı Naminə İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)"
http://ict.az/az/index.php?option=com_content&task=view&id=335&Itemid=255

2. Dura C., Atik H. Bilgi Toplumu, Bilgi Ekonomisi ve Türkiye. İstanbul, Literatür Yayıncılık, 2002.

3. İnce M. E-devlet, Kamu Hizmelerinin Sunulmasında Yeni İmkanlar. Ankara, DPT Yayınları, 2001.

4. Aktan C.C. Etkin devlet. Konya, Çizgi Kitabevi, 2003.

5. Kırçova İbrahim. E-devlet Uygulamaları ve Ekonomiye Etkileri. İstanbul, İTO yayınları, 2003.

6. Kıvanç E., Özbilger H.İ., Yıldız T., Kemal İ.H. E-Devlet Dönüşümünde Kritik Faktörler ve İşletmecilik Açısından Değerlendirmeler.
http://inet-tr.org.tr/inetconf11/bildiri/59.doc

7. Tutkun Ceren. Devletin Kısa Yolu. XII. "Türkiye'de İnternet" Konferansı, Ankara, 8-10 Kasım, 2007.

8. Naralan Abdullah. E-Devlet'e Etki Eden Faktörler.
http://e-dergi.atauni.edu.tr/index.php/SBED/article/viewFile/562/554

9. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2003-cü ilin dekabr ayında Cenevrədə keçirilmiş İnformasiya Cəmiyyəti Sammitindəki çıxışı. http://www.itu.int/wsis/geneva/coverage/statements/azerbaijan/az.html

10. "Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci illər üçün Dövlət Proqramı (Elektron-Azərbaycan)"
http://ict.az/az/index.php?option=com_content&task=view&id=331&Itemid=262

Натик ПАНАХЛЫ

РОЛЬ ГОСУДАРСТВА В ФОРМИРОВАНИИ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И ПОНЯТИЕ ЭЛЕКТРОННОГО ГОСУДАРСТВА

Резюме

Одна из самых главных проблем, стоящих перед государством, связана с созданием информационного общества. То есть переход к информационному обществу представляет основной приоритет государства. С одной стороны, государство выступает как поручатель информационного общества, с другой стороны, повышает уровень подготовки своих граждан к информационному обществу и готовит для этого подходяшие условия.

Эта статья о деятельности государства в связи с переходом к информационному обществу в Азербайджане. Здесь также освещается понятие электронного государства, которое составляет основной компонент информационного общества.

Natig PANAHLI

THE ROLE OF THE STATE IN FORMATION OF INFORMATION SOCIETY IN AZERBAIJAN AND CONCEPTION OF ELECTRONIC STATE

Summary

One of the major problems that the modern States deal with is formation of information society. Thus, the transition to information society is the main priority of the modern States. On the one hand, the State acts like a warrantor for information society, on the other hand, improves the citizens` preparation for information society and provides the suitable conditions for this.

This article describes the work done by the State in connection with transition to information society in Azerbaijan. Also, the conception of electronic State which forms the main component of information society, is brought to light.

Açar sözlər: informasiya, informasiya cəmiyyəti, elektron dövlət, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, telekommunikasiya, virtual, informasiya resursları.

Ключевые слова: информация, информационное общество, электронное государство, информационные и коммуникационные технологии, телекоммуникация, виртуальный, информационные ресурсы.

Key words: information, information society, electronic state, information and communication technologies, telecommunication, virtual, information resources.

УДК 1.101.1

Нармина САЛМАНОВА
Диссертант Института философии, социологии и права НАНА

ГЕНДЕРНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ И СОВРЕМЕННАЯ ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИСТЕМА АЗЕРБАЙДЖАНА*

Сегодня одной из важнейших задач социально-философских и политических наук является разработка моделей переходных политических процессов страны на основе анализа и критического переосмысления имеющегося в мире опыта реформирования государств транзитного типа. Комплексно исследовать развитие Азербайджана с точки зрения мирового опыта и сравнить степень реализации реформ и формирования новых институтов с передовым мировым опытом - значит реально откликнуться на конкретные потребности азербайджанской политической практики.

Современная наука переживает период активных поисков новых средств и методов исследования. Возросшие трудности исторического познания всех процессов, происходящих в обществе, требуют не только переосмысления достигнутых результатов, но и решительно иных подходов к объекту исследования. В настоящее время все большее внимание зарубежных и отечественных исследователей привлекают гендерные аспекты социально-политических наук. Проведение гендерных исследований, интеграция гендерной теории в эти науки способствуют не только корректировке имеющихся представлений, но и позволяют пролить свет на ряд еще мало изученных вопросов, существенно изменить подход к их постижению.

Несмотря на то, что существуют труды по политической трансформации и проблемам транзитного общества, принято считать, что разработка теории общества переходного периода является принципиально новой проблемой в социогуманитарных науках. Переходный период - это состояние относительной устойчивости политической системы, которая претерпевает за короткий исторический срок динамичные радикальные изменения. Они характеризуются острыми столкновениями старого и нового, разрывом социальных связей, перераспределением функций, перестройкой структуры и формированием новых социальных слоев и групп.

Во-первых, переходный процесс - это исторически временной отрезок, в течение которого происходят радикальные изменения общественных условий, когда старый общественный порядок меняется на новый. В связи с этим принципиально важно заранее знать, от чего к чему происходит переход, каковы качественные и количественные характеристики этих общественных альтернатив, каков примерный срок, временная протяженность переходного процесса. И, во-вторых, уже из самой сути переходности ясно, что это этап развития общества, в котором с необходимостью сочетаются, сосуществуют старое и новое. Поэтому нужно гипотетически представлять подвижную динамику соотношения старого и нового во времени и пространстве. Можно уже констатировать, что переходный период в Азербайджане составит достаточно большой временной отрезок, в ходе которого будут осуществляться фазы демократической социализации, включая экономические и политические преобразования.

Вполне закономерен вопрос: в чем заключаются особенности переходного периода, который преодолевает сегодня наше общество?

---

* Məqalə fəl.e.d., prof. Əli Abasov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Исходным основанием для общей оценки ситуации выступает то, что азербайджанское общество переживает исторический процесс, в ходе которого происходит трансформация его политической системы из тоталитарного состояния в демократическое. Многие страны уже прошли этот весьма непростой путь. Поэтому можно и нужно отметить, что азербайджанский опыт не является каким-то сверхновым или резко отличается от опыта других стран мира, в том числе и стран постсоветского пространства. Здесь с той или иной спецификой, в той или иной форме имеют место общие тенденции развития социально-политической ситуации, главной чертой эволюции которой является направляемость идущих "сверху" экономических и политических преобразований.

Так, можно отметить, что эволюция теории изменения, развития, трансформации и модернизации и ход осуществления реформ в стране требуют учета двух базовых составляющих кардинального реформирования общественной системы: тенденций общеисторического развития и азербайджанской политической традиции. В этой связи одной из важных задач, стоящих перед реформаторами, выступает создание механизма тесной связи между программами и реалиями, обусловленными социокультурным основанием, в том числе менталитетом населения. Для ускорения хода реформ необходимы также существенные коррективы стратегии развития. Это, в частности, должно проявиться в учете таких базовых для Азербайджана традиций, коими являются значительная роль государственного начала в поиске более широкой социальной и политической базы, осуществляемой модернизации на основе разработки системы национально-государственных приоритетов и интересов и др.

Так, специфика трансформационного процесса в Азербайджане заключается в том, что, во-первых, она представляет собой трансформацию посткоммунистического режима, не имеющего аналогов в истории, если его брать в комплексе общих перемен, характерных для конца 80-х - начала 90-х годов; во-вторых, модернизация носит, образно говоря, догоняющий характер, решая одновременно задачи, относящиеся по своему происхождению к различным этапам технологического и экономического развития; в-третьих, реформаторский процесс происходит в государстве, чрезвычайно неоднородном в историческом, социокультурном, религиозном отношениях.

Совмещение разнородных укладов и элементов многих формаций вполне позволяет обозначить его как своеобразный конгломератный строй, в котором эклектически соединены противоположности. В частности, еще нередко имеют место административно-бюрократические методы руководства, определенный формализм в осуществлении демократических процессов, патернализм, проявляющийся в мышлении, позиции выжидания и т.д. Все это, естественно, породило неустойчивое состояние общества, углубило кризисные явления. Отмеченные стороны симбиоза как правило несовместимы в нормально функционирующей, достигшей целостности системе. Поэтому необходимо избавиться от эклектизма, "квазисостояния", конгломератности и добиться приобретения социумом органической целостности для того, чтобы элементы общественной жизни не просто механически соединялись и противостояли один другому, дестабилизируя систему, а органически взаимодополняли бы друг друга, укрепляя и динамически ее развивая.

Неопределенность положения стала постоянным атрибутом жизни. Она продолжает восприниматься многими людьми, которые вышли из прежней общественно-политической системы, где все было расписано и где каждый конкретный человек занимал отведенную ему нишу, в соответствии с чем строил свои планы, как огромная потеря, как утрата привычных социальных гарантий. Думается, что пройдет еще немало времени, пока неопределенность станет восприниматься не столько как бедствие, сколько как шанс для собственного выбора. Сейчас же для общества вполне естествен стихийный поиск новых идеалов, который порой с неизбежностью воспроизводит и архаику, и анахронизм.

Следовательно, для установления подлинной демократии и достижения заявленных ориентиров и целей необходима эффективная трансформация не только экономики, но и идеологического климата.

Каким же видится путь трансформации менталитета азербайджанцев? Азербайджанская действительность настойчиво ставит перед гражданами республики задачу овладения основами современной политической культуры, требует ее коренных изменений, формирования массового менталитета, адекватного рыночной экономике и истинному плюрализму, отказа от обветшавших идеологических стереотипов, поскольку без глубоких изменений в общественном сознании невозможны никакие перемены. Сегодня социально-политические структуры зависят от состояния духовного мира, от процессов, происходящих в сознании масс. Насущные проблемы формирования новой политической культуры, соответствующей требованиям времени и выражающей как отношение личности к политике вообще, так и к содержанию вполне конкретных политических ценностей, норм и программ в частности, требуют дальнейшего осмысления.

Одновременно в настоящее время меняется политическая и экономическая системы страны, отвергаются ранее незыблемые базовые ценности. Азербайджанское общество становится плюралистическим, развивается многопартийность, предпринимаются усилия для возрастания роли политических партий, выступающих в качестве промежуточного звена во взаимоотношениях между гражданами и государством, сосуществуют и активно дополняют друг друга различные модели политической культуры. Без успешного решения задачи формирования политической культуры народа Азербайджану будет весьма непросто стать экономически сильной и процветающей страной - страной, гарантирующей своим гражданам соблюдение прав и свобод.

Основная гипотеза статьи состоит в том, что в условиях трансформации азербайджанского общества формирование новой системы отношений может с наибольшей полнотой идти через совокупную деятельность рыночных институтов, института политических партий, направленную на сплочение масс, развитие гражданского общества, обеспечение единства основных общественно-политических структур, истеблишмента и правящей элиты, осуществляемую с использованием современных эффективных политических технологий. Тем самым создадутся условия для устойчивого развития современного Азербайджана.

Думается, есть все предпосылки для того, чтобы азербайджанское общество в связи с реализацией экономических и политических реформ стало современным, а политическая система страны - более сложной и дифференцированной, где будет обеспечено сосуществование различных идей, концепций развития, политических партий и общественно-политических движений. Сегодня есть надежда, что наше общество сможет реализовать эту возможность и тем самым вписаться в сложную парадигму общественного развития, эволюции, характеризующуюся сочетанием тенденции нового и прогрессивного, зависящую по существу от осовременивания его социальной структуры, а также от политической зрелости граждан страны и их политической культуры.

Гендерное неравенство в политике, низкий уровень представленности женщин на уровне принятия политических решений в последнее время все чаще становятся объектом исследований, и все большую значимость приобретают проблемы его преодоления.

Если с конца XIX в. и особенно в первые десятилетия XX в. актуальной проблемой было предоставление женщинам избирательных и других гражданских и политических прав, то в последние десятилетия социологи и политологи все чаще говорят также и о проблеме вхождения женщин во власть, проблеме гендерных ролей, распределении властных ресурсов и полномочий. Социальное вопроизводство гендерного сознания на уровне индивидов поддерживает основанную на признаке пола социальную структуру, воплощая в своих действиях ожидания, связанные с их гендерным статусом. Индивиды констатируют гендерные различия и одновременно обуславливаемые ими системы

господства и властвования. Во многих обществах при распределении власти мужчин и женщин вопринимают и оценивают по-разному, обосновывая гендерными особенностями и неравноценными способностями между ними.

В нашей стране гендерные исследования в различных областях общественно-политической жизни начали развиваться относительно недавно, более десяти лет назад; направлены они на распространение нового для азербайджанского общества гендерного подхода к анализу общественно-политической жизни, на интеграцию гендерной теории с гуманитарными науками.

Актуальность и значимость изучения гендерных исследований, в частности проблемы «гендер и политика», для Азербайджана трудно переоценить, принимая во внимание сложившуюся в нашем обществе ситуацию, характеризуемую неравноправным распределением социальных позиций между мужчинами и женщинами.

Сложные социальные проблемы, с которыми сталкивается Азербайджан на современном этапе, затрагивают интересы всех слоев и социальных групп - как мужчин, так и женщин. Однако женщинам еще приходится сталкиваться и с проблемой дискриминации по половому признаку, наблюдаемой практически во всех сферах и на всех уровнях, в первую очередь в политической.

Переход к рыночной экономике, социальный спад, вооруженный конфликт в Нагорном Карабахе, проблема беженцев и перемещенных лиц (55% из них составляют женщины), падение уровня образования и здравоохранения, проблема безработицы, гибель мужчин на войне, массовая миграция их за пределы страны – все эти факторы наряду с дискриминацией делают положение женщин особенно уязвимым. В основе дискриминационного положения женщин лежит целый спектр причин – как характерных для большинства обществ, так и специфических. В азербайджанском обществе господствуют предрассудки и стереотипы, которые современная гендерная теория характеризует как патриархальные.

Большинство населения – и, что примечательно, не только мужская его часть, воспринимает концепцию подчиненного положения и практику дискриминации по признаку пола как нормальное явление. Часто мнение женщин не воспринимается как возможная альтернатива мужскому.

В Азербайджане проблемами гендера стали заниматься относительно недавно и в основном только женщины. Гендерные исследования в нашей стране с самого начала стали объединять национальные и международные ценности в борьбе за единое, полноценное общество, за истинную демократию. В рамках региональной программы ПРООН «Гендер в развитии» с 1997 г. в стране стала проводиться активная работа по проекту «Развитие гендера в Азербайджане».

Проведение первых конференций, издание журнала, информационных книг – начальный этап работы по реализации данного проекта. В это же время в Министерстве иностранных дел открывается гендерный отдел, создаются женские неправительственные организации, институт женщин и т.д., что в целом способствует развитию гендерных исследований в Азербайджане.

Тем не менее, говорить о достижении гендерного равенства в республике еще рано. Необходимо объединить усилия государства, общественности и женских организаций в решении гендерных проблем.

Равноправное участие женщин в политической жизни общества играет решающую роль в общем процессе улучшения положения женщин. Без активного участия женщин и учета их интересов на всех уровнях процесса выработки решений невозможно построение стабильного демократического, правового государства, гражданского общества. И хотя объектом гендерных исследований является не только гендерное неравенство, тем не менее, исследуя политический аспект гендера, мы все больше сталкиваемся именно с этой проблемой.

В большинстве обществ, независимо от типа политического режима и уровня социально-экономического развития, имеет место жесткое распределение социальных ролей в зависимости от пола. Женщины традиционно составляют большинство населения, а в последние годы наблюдаются ситуации, когда они доминируют в обществе как работники, специалисты в таких сферах, как образование, здравоохранение, бухгалтерский учет, экология и др. Тем не менее, ни в одном обществе женщины не располагают равными возможностями с мужчинами. По-прежнему существует угроза физического насилия над ними, они составляют 70 % из числа неимущих и 2/3 неграмотных людей.

Наиболее наглядно неравномерность в распределении социальных позиций по гендерному признаку проявляется в политике. Женщины как правило составляют половину избирателей (а иногда и больше), но на их долю приходится в среднем около 10% мест в парламентах и 6% в национальных правительствах. Вследствие этого в центре внимания будут иметь место именно проблемы и вопросы диспропорции социальных ролей и позиций мужчин и женщин, характеристика неравного положения женщин в политической сфере, а также проблемы дискриминации по гендерному признаку.

Взяв курс на демократические реформы, общество пытается критически осмыслить доставшиеся нам в наследство патриархальные идеи, принципы, законодательные нормы, закрепленные регуляторы равенства полов и полностью освободить женщин.

Объективные предпосылки для этого на экономическом и политическом уровнях уже заложены, но предстоит еще сформировать парадигму решения гендерного вопроса в формирующемся гражданском обществе, суть которого – свобода граждан и их равные возможности независимо от пола. Социальный порядок будущего должен быть основан на принципах гендерного равенства, что означает равенство не только прав, но и возможностей для обоих полов.

Переход к новому социальному порядку возможен при условии продвижения гендерного измерения в общественное сознание через образование и воспитание, организации публичного дискурса, чтобы гендерное измерение реальности стало частью социальной рефлексии. Стратегическая цель внедрения гендерного измерения – изменение культуры взаимодействия полов, замена отношений иерархии на отношения партнерства, привнесение в идеологию общества и государства таких «женских» ценностей, как миролюбие, созидание.

Однако недостаточно закрепить принцип равноправия, необходимо создать юридические возможности и механизмы для его последовательного осуществления. В этой связи принятие законов, нормативных актов, различных международных документов, создание организаций и проведение конференций и семинаров является непосредственным способом его реализации со стороны мирового сообщества. А для того, чтобы общество могло успешно перейти к прогрессивной модели организации жизни, ему необходимо включить в процесс преобразования творческую энергию всех его членов - мужчин и женщин, - а для этого в целом необходима гендерная политика.

Список использованной литературы

1. Azərbaycan dövlət qadın siyasətin həyata keçirilməsi haqqında. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. 6 mart 2000. Bakı, 2000.

2. Azərbaycanda gender tədqiqatları. Bakı, 2002.

3. Пугачев В.П., Соловьев А.И. Введение в политологию. Изд 4., перераб.и доп. М., 2002.

4. Хрестоматия по курсу «Основы гендерных исследований». М., 2000.

Nərminə SALMANOVA

AZƏRBAYCANIN MÜASİR SİYASİ SİSTEMİNDƏ GENDER TƏDQİQATLARI

Xülasə

Müasir zamanda sosial-fəlsəfi və siyasi elmlərin vacib məqsədlərindən biri təhlil və dünyada tranzit tipli dövlətlərin reformalaşma təcrübəsini dərk etməsi əsasında ölkənin siyasi proseslərinin modelinin hazırlanmasıdır.

Azərbaycan cəmiyyətində yeni siyasi münasibətlər sisteminin formalaşması bütövlüklə müasir siyasi texnologiyaların istifadəsi əsasında siyasi institutların birgə fəaliyyətini, vətəndaş cəmiyyətinin inkişafını, əsas ictimai-siyasi strukturların həmrəyliyini, idarə edən elitanı və istablişmenti həyata keчirilə bilər. Bununla belə, müasir Azərbaycanın sabit inkişafı üçün bütün şəraitlər yaradılır.

Hal-hazırda bir sıra xarici və yerli tədqiqatçıların diqqətini cəlb edən məsələ sosial-siyasi elmlərin gender aspektləridir. Gender tədqiqatların aparılması və həmin elmlərə gender nəzəriyyənin inteqrasiyası problemin bir sıra az öyrənilən tərəflərinin işıqlandırılmasına imkan yaradır.

Narmina SALMANOVA

THE GENDER RESEARCHES IN AZERBAIJAN AND THE MODERN POLITICAL SYSTEM

Summary

One of the main tasks of social-philosophical and political sciences is working out transitional political processes model on the basis of analysis and comprehension of the reformation experience in the states of transitional types in the world.

The formation of a new political relations system in Azerbaijani society on the whole, can be realized through joint activity of political institutions directed at development of a civil society, providing for the main social-political structures, establishment and governing elite, realized with using the modern efficient political technologies. By this the conditions for stable development of modern Azerbaijan are created.

Nowadays the attention of more foreign and local researchers is drawn to the gender aspects of socio-political sciences. Carrying out gender researches and integration of gender theory in these sciences assist in bringing to light a series of the issues not sufficiently studied yet.

The strategic purpose of gender measurement is the change of sex's interaction culture and the replacement of hierarchy relations for partnership relations. However, strenghening the principles of equality is not enough, as well there is a need in creating the juridical possibilities and mechanisms of its realization.

Açar sözlər: gender tədqiqatları, tranzit tipli dövlət, siyasi transformasiya, keçid mərhələnin cəmiyyəti, müasir siyasi mədəniyyət, siyasi reformaların realizasiyası, vətəndaş cəmiyyəti, gender və siyasət, sosial-iqtisadi inkişafın səviyyəsi.

Ключевые слова: гендерные исследования, государство транзитного типа, политическая трансформация, общество переходного периода, современная политическая культура, реализация политических реформ, гражданское общество, гендер и политика, уровень социально-экономического развития.

Key words: gender researches, a State of transit types, political transformation, the society of transitional period, modern political culture, realization of political reforms, the civil society, the gender and politics, the level of social-economic development.

HÜQUQ BÖLMƏSİ

UOT 342.525

Mirafərim SEYİDOV
AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun
«Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi, mülki hüquq və mülki proses»
şöbəsinin müdiri, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

XIII-XIV ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA DÜNYƏVİ QANUNVERİCİLİYİN VƏ İSLAM QANUNVERİCİLİYİNİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ*

XIII-XIV əsrlərdə müsəlman hüququ Azərbaycanda hüququn əsas mənbəyi kimi çıxış edirdi. Bu dövrdə müsəlman hüququnun ayrı-ayrı sahələri öz inkişafını davam etdirir, dövlətin idarə olunması, hüquq və qanunvericilik sahələrinə ciddi təsir göstərirdi. Azərbaycan fəqihləri fiqhin normalarını özündə cəmləşdirən yeni qanun topluları, fiqh əsərləri yazmış, hüququn və qanunvericiliyin bu və ya digər məsələlərinin şərhini əks etdirən kitablar ortaya çıxarmışlar. Elxanilər dövlətinin əsas dayağı və ərazisi Azərbaycan olması ölkədə ictimai münasibətlərin sürətli inkişafına səbəb olmuş, bu da öz növbəsində ictimai münasibətlərin tənzimləyicisi olan müsəlman hüququnu Azərbaycan alimlərinin tədqiqat obyektinə çevirmiş, böyük fiqh əsərləri yaranmışdır.

Belə bir tarixi şəraitdə Azərbaycan mütəfəkkirlərinin ictimai-siyasi ideyaları demokratik bir məzmunda təzahür edirdi. XIII-XIV əsrlərdə yaşamış fəqihlərin bəziləri öz yaradıcılığında fəlsəfəyə müəyyən yer verdikləri kimi, filosofların da bir qismi sxolastikaya meyil göstərirdilər. Patetik filosofların yaradıcılığında fiqhə dair çoxlu traktatlara rast gəlinir. Qeyd edilməlidir ki, XIII-XIV əsrlərdə yaşamış bir çox Azərbaycan fəqihləri və qanunşünasları qazi vəzifəsində fəaliyyət göstərmişlər (9, s.198).

Bu mütəfəkkirlərin arasında ən məşhuru Əbülqasim əl-Rafii olmuşdur. Rafii şəriət alimləri üçün onların bilik səviyyəsini müəyyən edən «Cami kəbir» («Böyük toplum») və «Cami səğir» («Kiçik toplum») adlanan şərh kitabını yazmışdır. Bundan başqa Rafii bir sıra görkəmli İslam müctəhidlərinin əsərlərinə də şərhlər yazmışdır. Rafiinin «Müxtəsər fiqh» (Qısa fiqh), «Miftəh əl-cinan» (Cənnətlərin açarı), «Mühərrir» (Azadlıq verən) əsərləri din xadimlərinin əsas vəsaitinə çevrilmişdir. Bu əsərlər arasında «Mühərrir» öz mükəmməlliyi, sistemliliyi, məntiqinin bütövlüyü ilə digərlərindən fərqlənir. Əsərə müxtəlif dövrlərdə çoxlu şərhlər yazılmışdır. Rafii öz dövründə böyük nüfuza sahib olmuş, müasirləri onu «fiqhə həyat verən şəxs» kimi qiymətləndirmişlər (11, s. 828).

XIV əsrin məşhur Azərbaycan fəqihlərindən biri də Cəmaləddin Yusif əl-Ərdəbilidir. Onun «Əl-ənvar li əməlul-əbrar» (Ədalət işlərinin çıraqları) əsəri bütün dövrlərdə İslam alimləri tərəfindən ən çox istifadə edilən və şərh edilən fiqh əsərlərindən biri olmuşdur (10, s.161). Yusif əl-Ərdəbili Rafiinin «Mühərrir» əsərinə geniş şərh vermiş, orada təqdim olunan vəsiyyətin obyektlərini xeyli genişləndirmişdir. Rafiinin «Fəraiz» əsərini genişləndirən mütəfəkkirin özü də «Fəraiz» adlı əsər yazmışdır. «Mühərrir»də təqdim olunan pay bölgüləri və onların bölünmə üsulları «Ənvar»da daha geniş şərh edilmişdir.

Bu dövrdə Azərbaycanda hədislərin öyrənilməsi diqqət mərkəzində olmaqda davam etmiş, məşhur mühəddislərin əsərlərinə geniş təfsilatlı şərhlər yazılmışdır. Bunların arasında Vəliəddin Xətib Təbrizinin (1336-cı ildə ölmüşdür). Əbu Məhəmməd Vəğəvinin «Musahib əs-sünnə» (Sünnənin çıraqları) əsərinə yazdığı «Mişkat-ül məsahib» (Çıraqlar qoyulan taxça) adlı şərh

* Məqalə h.e.d. Nazim Cəfərli tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

xüsusi yer tutur. Xətib Təbrizi də ustadı kimi şafii məzhəbinə mənsub idi. «Mişkat-ul məsahib» dövrün alimləri tərəfindən sırf şərh və kommentariyalar kimi qəbul edilsə də, özlüyündə kamil və tamamlanmış bir fiqh əsəridir. Burada dəqiqləşdirilmiş 4484 hədis şərh edilmiş, onların mənbəyi göstərilmişdir. Sonrakı dövrlərdə bir çox Azərbaycan alimləri - Həsən İbn Məhəmməd Teyyibi, Əli Elməddin Səxəvi, XV əsr Azərbaycan alimi Əbdül Əziz Əbhəri, hətta Əlişir Nəvai bu məşhur əsərə şərhlər yazmışlar. (7, s.170). XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan alimləri arasından bir çox mühəddislər yetişmiş və onlar bütün İslam aləmində məşhur olan hədis əsərləri yaratmışlar. Ümumiyyətlə, bu dövrdə Azərbaycan hüquqşünas-fəqihlərinin - Şihabəddin Əhmədin «Əl-fəraiz» (Vərəsəlik hüququ), Fəxr əl-Qudat Marağainin «Mənakib əl-imam Əş-Şafii» (İmam Şafiinin məziyyətləri), Fəlakəddin Təbrizinin «Əş-təvdihat əl-Rəşidiyyə» (Raşidilərin izahları), Şəmsəddin Xoylunun «Kitab fil-üsul» (Əsas üsullar haqqında kitab) əsərləri öz tədqiqat dərinliyi, əhatə genişliyi, sistemləşdirmə səviyyəsinə görə xüsusi yer tutur. Bunlardan əlavə Əbdülmünaqib Zəncaninin, Tacəddin Urməvinin, Səfiəddin Urməvinin, Şihabəddin Sührəvərdinin, Əvhədi Marağainin və digərlərinin müsəlman hüququnun müxtəlif sahələrinə dair yazdıqları fundamental əsərlər İslam hüququnun nəzəri bazasını, fiqhin tərkibini daha da zənginləşdirmiş, dövlətin siyasi və hüquqi fəaliyyətinə geniş təsir göstərməklə yanaşı, onun qanunvericiliyinin formalaşması və inkişafında da mühüm rol oynamışdır.

Yuxarıda adları sadalanan alim və hüquqşünasların əsərlərində qanun və qanunçuluğa, dövlətin qanunverici fəaliyyətinə dair maraqlı fikirlər mövcuddur. Onların hamısı ədalətli və demokratik qanunların verilməsinin tərəfdarı olmuşlar. Bu əsərlərdə əsas şərt kimi qanunların verilməsi deyil, onların anlaşıqlı olması və şəriət qaydalarına uyğunluğu irəli sürülürdü. Mütəfəkkirlər qanunları səciyyələndirərkən ədalətsizliyi, hərc-mərcliyi, özbaşınalığı tənqid edir, ölkədə qayda-qanunların düzgün tətbiq edilməsinə nəzarəti gücləndirməyə çağırırdılar. Məsələn, Əvhədi Marağai «Mən qayda – qanunlardan qaldırım bayraq» deməklə, öz müasirlərində qanuna hörmət, yüksək intizam tərbiyə etmək istəmişdir (12, s.41).

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda əsas sünni fiqh məzhəbləri – hənbəlilik, malikilik, şafiilik, hənəfilik ardıcıllarına rast gəlinirdi. Bu dövrdə Azərbaycanda şafii, hənəfi, XIII əsrin əvvəllərində isə hənbəli məzhəbi daha geniş yayılmışdı (17, s.60, 67-68; 2, s.133, 249, 269, 250, 270). Türk xalqları öz adət-ənənələrinə, törə hüququna çox bağlı olduqlarına görə əsasən hənəfilik məzhəbinə meyil edirdilər (13, s.137-138, 140; 5, s. 88). XIII əsrdə monqol yürüşləri, hənbəlilərin monqol işğallarına qarşı olan dözülməz münasibəti onların Azərbaycanda faktiki məhv edilməsinə səbəb olmuşdu (4, s.72).

Bundan başqa XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda şiəlik məzhəbləri də mövcud idi, lakin digər məzhəblərlə müqayisədə nisbətən az yayılmışdı (16, s. 86). Azərbaycanda bu dövrdə səfəvilərə mənsub olan şiə sufi təriqəti hakimlik iddiası ilə qanlı daxili müharibələr aparan feodallara ciddi və amansız müqavimət göstərirdi. Bu təriqətin nümayəndələri xalq arasında sülh və əmin-amanlıq təbliğ etməklə onları müharibədən və nahaq qan tökülməsindən çəkindirməyə çalışırdı (1, s.322). Şiə hüququ sünni şafii hüququna çox yaxın idi. Qeyd etdiyimiz kimi, şiə məzhəbinin ardıcılları da öz hədis əsərlərini yazmışdılar. Lakin bu əsərlər sünni hədis əsərlərindən ciddi fərqlənmirdi. Fərq yalnız onda idi ki, şiələr Əli ibn Əbu Talibə, xilafətin kiməsə çatmasına həsr edilən hədislərə üstünlük vermişdilər.

Qeyd edilməlidir ki, XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda bütün İslam dünyasında olduğu kimi dörd məzhəbin nümayəndələri olan qazilər birlikdə ədalət mühakiməsini həyata keçirmiş və hökm bunların birgə rəyinə əsaslanmışdır (4, s. 73). Əsasən kazual xarakterli olan İslam hüququ göstərilən hüquq məzhəblərinin hüquqşünasları tərəfindən müxtəlif işlər üzrə verilmiş qərarların toplusundan ibarət idi (15, s. 87).

XIII-XIV əsrlərdə monqol işğalı altında olan Azərbaycanda siyasi vəziyyət gərgin olduğu qədər hüquq, dünyəvi və dini qanunvericilik sahələrində də müəyyən problemlər mövcud idi. Müsəlman hüququnun milli fərqləri nəzərə almaması, ehkam xarakteri daşıması nəticəsində bir

İslam dövlətində yaranmış hüquq normaları bütün İslam ölkələrində istifadə olunur, məzhəb ümumiliyi, hüquq normalarının da ümumiliyi tətbiq edilirdi. Bu səbəbdən həmin dövrdə Azərbaycanda yaşayıb-yaratmış hüquq alimlərinin əsərlərində yalnız Azərbaycana dair fikirlər və istinadlar aramaq və yaxud digər ölkələrin İslam mütəfəkkirlərinin əsərlərinin Azərbaycana aid olmamasını iddia etmək problemin çözülməsinə elmi yanaşmadan uzaqdır. Azərbaycan fəqih və qaziləri Rafii və Ərdəbilinin əsərləri ilə yanaşı, Quduri və Margilaninin də fitvalarına, fiqhə dair əsərlərinə əsasən hökm çıxarmışlar və heç kim onların səhv etməsini inkar etməmişdir (4, s.98).

XV əsr şafii məzhəbinin azərbaycanlı hüquqşünası Yusif Ərdəbili İslam hüququnu üç hissəyə bölmüş, burada cinayət hüququ, ədalət mühakiməsini tənzimləyən normalar toplumu şəklində əks etdirmişdir. Göstərilən sahələr öz növbəsində müxtəlif hüquq institutlarına bölünürdü. Məsələn, cinayət hüququ sahəsində cərəh (yaralama, xəsarət yetirmə), diyə (cərimə), qan iddiası və and içmə, əxlaqsızları cəzalandırma, rəddə (dindən qaçma), zinanın qarşısının alınması, təhqirin, oğurluğun, yol kəsənlərin, şərab içənlərin cəzalandırılması institutları təsvir edilmişdir. Bu institutlar isə İslamın demək olar ki, bütün məzhəblərində eynidir.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda dünyəvi və dini qanunvericiliyin qarşılıqlı əlaqəsindən danışarkən cəmiyyətdə kifayət qədər güclü dayaqları olan adət hüququnu və onun əlaqələndirici rolunu da unutmaq olmaz. Hüquqa, fiqhə dair yazılan əsərlərdə adət hüququ probleminə toxunulmasa da, onun təsirini inkar etmək düzgün olmazdı. Müsəlman hüququnun bütün əsas institutları şəriət ehkamlarının təsiri altında olsa da, burada qiyasla birlikdə adət hüququndan da istifadə edilirdi.

Qeyd edilməlidir ki, İslam hüququnun normaları əsasən böyük şəhərlərdə şəksiz hakimiyyətə malik idi. Ölkənin ucqar bölgələrində, xüsusilə dağlıq rayonlarda, köçəri və yarımköçəri əhali arasında şəriət qaydalarına əməl edilməsi çox vaxt formal xarakter daşıyırdı. Bu yerlərdə qadınlar əsasən çadra örtmür, kişilərlə sərbəst münasibət saxlayır, evlər qadın və kişi hissələrinə bölünmür, əsasən adət hüququ normalarına üstünlük verilirdi.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda dünyəvi və dini qanunvericiliyin qarşılıqlı əlaqəsi və nisbəti məsələlərindən danışarkən yenə də Qazan xanın islahatçılıq fəaliyyəti diqqət mərkəzinə çəkilməlidir. Belə ki, bu hökmdarın qanunvericilik sahəsində bütün fəaliyyəti dini və dünyəvi qanunvericiliyin əlaqələndirilməsinə bariz nümunədir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Qazan xan şiəliyə daha çox meyil edir, peyğəmbər əleyhissəlamın nəslinə xüsusi rəğbət bəsləyirdi. Bununla belə, Qazan xan öz dini fəaliyyətində və dini sahədə həyata keçirdiyi islahatlarda loyal mövqe tutmağa, məzhəblər arasında mübahisələrdən uzaq durmağa çalışırdı. Şübhəsiz ki, İslam dininə sidq-ürəkdən qulluq edən hökmdar öz fərmanlarında şəriət qaydalarının təsbit edilməsinə xüsusi diqqət verir, bu məsələdə dövrün qabaqcıl din xadimləri ilə məsləhətləşirdi. Lakin dövlətin mənafeyinin qorunması, ölkənin böhran vəziyyətindən çıxarılması məsələlərində Qazan xan heç də həmişə şəriət qaydalarının əsiri olmamış, öz dünyəvi qanunvericiliyini yalnız müsəlman hüququnun normalarına mümkün qədər uyğunlaşdırmaq mövqeyindən çıxış etmişdir.

Qazan xanın hakimiyyəti dövründə Elxanilər dövlətində dövlət və dinin bir-biri ilə sıx bağlı olması mənbələrdə də öz əksini tapmışdı. Məsələn, Məhəmməd Naxçıvani dövrün dini idarələrinin strukturunu şərh edərkən dini idarə sistemində iyirmidən artıq vəzifənin adını çəkir. Dövlətin bütün ərazisində dini işlərə hökmdarın fərmanı ilə təyin edilən bir qazi ül-qüzzat rəhbərlik edirdi. Lakin İslam dininin bir çox təriqətlərə bölünməsi ilə əlaqədar olaraq mərkəzi dini aparatda əsas sünni məzhəblərini təmsil edən dörd aparıcı qazi var idi. Qazi ül-qüzzat da bu dördlüyün arasından seçilirdi. Bununla da, mühüm qərarlar qəbul edilərkən, fərmanlar verilərkən bütün məzhəblərin tələblərinin nəzərə alınmasına cəhd göstərilirdi. Bu da öz növbəsində dini və dünyəvi qanunvericilk məsələlərində demokratik yanaşmanın bariz nümunəsi idi.

Elxanilər dövlətində baş qazi, vilayət və şəhər qaziləri vəzifələrinə sahib olmaq üstündə təriqətlər arasında mübarizə getsə də, bu dövlətin siyasətinə o qədər də ciddi təsir göstərə bilməmişdi. Hüquqi və ictimai münasibətlərin tənzimlənməsində bütün səlahiyyətləri din rəhbər-

lərinə verən Qazan xan son sözü demək – qanun və fərman vermək hüququnu öz səlahiyyətində saxlayırdı. Hüquqi məsələlərin tənzimlənməsi üçün şəhərlərdə notariat idarələri də fəaliyyət göstərirdi. Qazilər irsiyyət hüququnun həyata keçirilməsi, əmlak münasibətləri ilə bağlı münaqişələri həll etmək, kəbin kəsdirməklə yanaşı, mühüm təsərrüfat işləri, yarğu məhkəmələrinin fəaliyyəti, xarici vətəndaşlarla yerlilər arasında münasibətlərin nizamlanması, asayişin qorunması ilə də məşğul olurdular.

Elxanilər dövlətində dini kargüzarlıq «Dar ül-qəza» adlanan xüsusi məhkəmə evində aparılırdı. Dar ül-qəza amili sahibsiz torpaqların yetimlərin, itkin düşənlərin, ruhi xəstələrin əmlakının mühafizəsinə cavabdeh idi (8, 238-240). Bütün müsəlman dövlətlərində olduğu kimi, Elxanilər dövlətində də cəmiyyətin yoxsul təbəqələrinə yardım və ruhanilərin müdafiəsi üçün zəkat vergisi toplanırdı. Zəkat illik gəlirin 2,5 %-i miqdarında fitrə kimi alınırdı. Qeyri-müsəlmanlardan, zimmilərdən vergi – cizyə toplanması ilə «cizyə müfəşərrifi» məşğul olurdu. Zimmilər cizyə ödəməklə yanaşı, bir sıra mükəlləfiyyətləri də yerinə yetirirdilər. Cizyə mütəşərrifi eyni zamanda zimmilərin hüquqlarının qorunmasına da cavabdeh idi (8, s. 249-250).

«Əmr be məruf və nəhy əz münkər», yəni insanları İslam dininin qadağan etdiyi pis əməllərdən çəkindirmək və xeyir işlərə cəlb etmək «Ehtisab» adlanan idarənin əsas vəzifəsi idi. Bu idarənin əməkdaşları olan möhtəsiblər ölkənin müxtəlif yerlərində şəriət qanunlarına əməl olunmasına nəzarət edirdilər. Möhtəsiblər həmçinin dini müəssisələrdə – məscidlərdə, məhkəmələrdə şəriət qanunlarına düzgün əməl olunmasına cavabdeh idilər. Onların sərəncamında xüsusi silahlı dəstələr var idi (14, s. 354-355).

Elxanilər dövlətində dini və dünyəvi qanunvericilk fəaliyyətinin əlaqələndirilməsində vəqf əmlakının və müəssisələrinin idarə edilməsinin də mühüm rolu var idi. Elxanilər dövlətində vəqflər iki böyük hissəyə – dövlət və seyidlər vəqfinə bölünürdü. Dövlət vəqfləri də xüsusi və ümumi vəqflərə ayrılırdı. Vəqf gəlirlərindən ayrı-ayrı şəxslər istifadə edirdilərsə bunlar xüsusi, yəni «vəqfi-xass», yoxsullar, yetimlər, tələbələr üçün istifadə edilirdisə ümumi – «vəqfi-amm» adlanırdı. Müqəddəs yerlərə aid olan vəqflər «əbvab əl-birr» adlanırdı. Vəqfləri xüsusi mütəvəllilər-valilər idarə edirdilər. Onların ixtiyarında vəqf naziri, müşrif, bitikçi kimi məmurlar çalışırdılar (18, s.118-121). Vəqf gəlirlərinin hesabına seyidlər evi, məscidlər, xanəgahlar, mədrəsələr, xəstəxanalar, yetimlər evləri və s. təşkilatlar fəaliyyət göstərirdilər.

Elxanilər dövlətində peyğəmbər nəslindən olanlara məxsus olan seyidlər evi də mövcud idi. Seyidlər dövlətdən vəsait alır, çox vaxt vergilərdən azad edilirdilər. Qazan xanın hakimiyyəti dövründə seyidlərin mövqeləri xeyli möhkəmlənmişdi. Elə seyidlər evinin təsisçisi də Qazan xan hesab edilir (8, s. 205-207).

Seyidlər kifayət qədər geniş səlahiyyətlərə malik idilər. Seyidlərə başçılıq edən naqiblərin əsas vəzifəsi onları qeydə almaq, şəcərələrini müəyyən etmək, bu işdə saxtakarlığın qarşısını almaq, dövlət tərəfindən seyidlərə ayrılan vəsaitləri düzgün bölmək idi.

Ölkədə mövcud olan xanəgahlar sufi şeyxləri tərəfindən idarə edilirdi. Ölkənin bütün şəhərlərində cümə məscidləri və məhəllə məscidləri fəaliyyət göstərirdi. Cümə məscidinin minbərindən hökmdarın adına xütbə oxunurdu. «Beyt ül-mal» adlanan xəzinə də cümə məscidində saxlanırdı (3, s.59). Məscidlərdə imamlarla yanaşı müəzzinlər, xətiblər, fərraşlar, nəvvablar, mürdəşirlər də olurdu.

Mənbələrin verdiyi məlumata görə Elxani hökmdarları, xüsusilə Qazan xan geniş xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur. Qazan xan məscidlərə, xanəgahlara, seyidlər evinə, yetimxanalara, xəstəxanalara həmişə qayğı ilə yanaşmış, onların ehtiyaclarının ödənilməsi üçün böyük miqdarda vəsait ayırmışdır. Qazan xanın tapşırığı ilə 100 nəfər yetim uşağa Quran öyrədilməsi tapşırılmışdı. Bu məqsədlə onlar üçün xüsusi müəllimlər ayrılmış və onlara xəzinədən məvacib ödənilmişdir. Hökmdarın daha bir sərəncamı ilə yoxsullara hər il qoyun dərisindən iki min kürk satın alınıb paylanırdı. Atılmış uşaqları götürüb tərbiyə edən analara xüsusi güzəştlər və maaş nəzərdə tutulmuşdu (6, s.90).

Elxanilər dövlətində dünyəvi və dini qanunvericiliyin qarşılıqlı əlaqəsinin möhkəmlənməsində Qazan xanın verdiyi fərman və sərəncamların da mühüm rolu olmuşdur. Bu cəhətdən Qazan xanın «Hədsiz pul ilə kəbin haqqı ödənilməsinin yasaq edilməsi barədə», «Ölkənin bütün kəndlərində məscidlər tikdirmək haqqında», «Əhalinin şərab içməsinin yasaq edilməsi haqqında» fərmanlarını xüsusi qeyd etmək lazımdır (6, s.110, 111, 112).

Qazan xan dünyəvi və dini qanunvericiliyi bir araya gətirərək təşəbbüsü öz əlinə almış, kəbin haqqının həddən artıq qaldırılmasının qarşısını almaq üçün müəyyən bir hədd - 19,5 dinar kəbin haqqı təyin etmişdi. Fərmandan göründüyü kimi, hökmdar bu göstərişini İslam peyğəmbərinin bu barədə olan hökmü ilə əsaslandırır (6, s.110). Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Elxanilər dövlətində heç də şəriətin bütün qanunlarına ciddi əməl edilmirdi. Xüsusilə yuxarı təbəqələr, əyanlar, iri monqol feodalları arasında şərab içilməsi geniş yayılmışdı. Aşkar görünürdü ki, dini qanunvericilik, din xadimlərinin fitvaları vəziyyəti düzəltməyə qadir deyildir. Qazan xan sərxoşluğun törətdiyi fəsadların qarşısını almaq üçün təşəbbüsü yenə də öz üzərinə götürərək şərabın yasaq edilməsi haqqında fərman verdi. Fərmanda deyilirdi: «İslam qanunvericisi və sair peyğəmbərlər onu (şərabı) haram buyurublar. Buna aid yazılı mətnlər vardır. Lakin əhali yenə də ona nifrət edib tərk etmir… İndi bu qədər hökm edək ki, şəhər və bazarlara sərxoş gəlmiş hər bir adamı tutub, lüt edib bazarın ortasında ağaca bağlasınlar. Önündən keçən adamlar ona məzəmmət etsinlər ki, ayılanda içkiyə qarşı onda nifrət oyansın».

Fərmanın bu parçasından göründüyü kimi, Qazan xan şərab içilməsinin yasaq edilməsi məsələsində şəriət tələbləri ilə müqayisədə nisbətən yumşaq qərar vermiş və bununla da dünyəvi qanunvericiliyin üstünlüyünü təsbit etmişdir. Eyni zamanda fərmanda insanların hüquqlarının müdafiəsi də nəzərdən qaçırılmamışdır. Qazan xan şərab içilməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə şəxsi evlərdə axtarış aparılmasını qadağan etmişdi: «…xalqa əziyyət verməmək üçün heç kəsin ixtiyarı yoxdur gedib birinin evində axtarış aparsın. Gözətçilər, qarovulçular ədalətsizlik edib xalqa zəhmət, əziyyət verməsinlər…» (6, s.112-113).

Dövlətdə İslam dininin bərqərar olmasına, onun mövqelərinin güclənməsinə çalışan Qazan xan dini və dünyəvi qanunvericiliyin əlaqələndirilməsi prosesində din xadimlərinin üstünlüyünü təmin etməklə yanaşı, öz qanunvericilik səlahiyyətlərinin də məhdudlaşdırılmasına imkan vermə-mişdir. Məhz belə tarazlaşdırılmış yanaşma nəticəsində Qazan xan öz dövrü üçün mükəmməl qanunlar vermiş və məqsədyönlü islahatlar yolu ilə ölkəni bönrandan çıxara bilmişdi. Qazan xanın hakimiyyəti dövründə digər müsəlman dövlətlərində müşahidə olunan dini və dünyəvi hakimiyyətlər arasında rəqabət və qarşıdurma olmamışdır.

Qazan xanın həyata keçirdiyi islahatlardan sonra bir çox sahələrin idarəsi din xadimlərinin sərəncamına verilmişdi. Bununla belə, yuxarıda deyilənlərin təsdiqi kimi, Qazan xan dövlətin əsas dayağı olan ordunu və hərbi idarə sisteminin dini qanunvericiliyin təsiri altına düşməsinə imkan verməmiş, bunu yalnız formal təmin etmişdi. Ordunun fəaliyyətində Yasa qanunları, törə adətləri, monqol hərbi strukturunun müəyyən ünsürləri qalmaqda davam edirdi. Beləliklə, demək olar ki, Elxanilər dövlətində, xüsusilə Qazan xanın hakimiyyəti dövründə dünyəvi və dini qanunvericilik birgə və əlaqələndirilmiş şəkildə fəaliyyət göstərmiş, dövlətin iqtisadi və siyasi qüdrətinin artmasına xidmət etmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan etnoqrafiyası. 3 cilddə. I cild. Bakı, 1988.
2. Bünyadov Z.M. Dinlər, təriqətlər, məzhəblər. Bakı, 1997.
3. Большаков О.Г. Средневековый город Ближнего Востока. М., 1984.
4. Cəlilov E. Azərbaycanın dövlət və hüququ (XIII-XIV yüzilliklər). Bakı, 1995.
5. Cəfərli N. Səfəvilər dövləti: hakimiyyət və idarəçilik orqanları. Bakı, 2000.
6. Elxanilər dövləti və hüquqi məsələlərə aid ilk qaynaq. F. Rəşidəddinin «Jami ət-iəvarix» əsəri //Tərcümə, şərhlər və ön söz M.Seyidovundur. Bakı, 2000.

7. Katib Çələbi //Hacı Xəlifə// Kəşf əz-Zünun. II cild. İstanbul, 1892.
8. Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani. Dəstur əl-Katib fi təyin əl-Məratib (fars dilində). II cild. M., 1976.
9. Məmmədov Z.S. Azərbaycan fəlsəfə tarixi. Bakı, 1994.
10. Мамедалиев В. М. Юсуф Ардебили и его сочинение «Ал-анвар лиамал-уль-абрар». (В книге «Ислам в истории народов Востока»). М., 1981.
11. Taşköprülüzadə Əhməd əfəndi. Maudatul – ulum. İstanbul, 1944.
12. Əvhədi Marağalı. Jami – Jəm. Bakı, 1970.
13. Петрушевский И.П. Ислам в Иране в VII-XV веках. ЛГУ, 1966.
14. Piriyev V.Z. Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə. Bakı, 2003.
15. Сюкияйнен Л.Р. Мусульманское право. М., 1986.
16. Rüstəmov Y.İ. Siyasi-hüquqi təlimlər tarixi. Bakı, 2000.
17. Юнусов А.С. Ислам в Азербайджане. Баку, 2004.
18. Фазлуллах Рашид ад-Дин. Джами ат-Таварих. Т.III. Баку, 1957.

Мираферим СЕИДОВ

ВЗАИМОСВЯЗЬ СВЕТСКОГО И ИСЛАМСКОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В XIII-XIV ВЕКАХ

Резюме

Статья посвящена вопросам взаимосвязи исламского и светского законодательств в Азербайджане в XIII-XIV веках. Автор рассматривает различные проблемы светского и духовного законодательств в Азербайджане в эпоху Эльханидов, пытается провести грань между ними. С этой целью он обращается к трудам известных правоведов и богословов указанной эпохи. Особое внимание автор статьи уделяет реформам Газан хана. Он подчеркивает, что вся деятельность Газан хана в области законодательства является ярким примером взаимосвязи религиозного и светского законодательств.

Miraferim SEIDOV

MUTUAL CONNECTION BETWEEN SECULAR AND ISLAMIC LEGISLATIONS IN AZERBAIJAN IN THE XIII-XIV C.C.

Summary

The article is dedicated to the issues of the mutual connection between the Islamic and secular legislations of Azerbaijan in the XIII-XIV c.c. The author considers the different problems of secular and ecclesiastical legislations of Azerbaijan in the epoch of Elkhanides, he tries to draw a dividing distinction between them. For this purpose he refers to the works of the famous jurists and theologians of the given epoch. In the article the author pays a particular attention to the reforms of Gazan Khan. He underlies that, on the whole, the activities of Gazan Khan is a striking example of intercommunication of the religious and secular legislations.

Açar sözlər: Fiqh, Əvhədi Marağai, sufilik, kazual, Qazan xan, notarial idarələri, Zimmilər, vəqfi-xass.

Ключевые слова: Фикх, Авхади Марагаи, суфизм, казуальный, нотариальные конторы, зиммие, вакфи хасс.

Key words: Fikh, Akhwadi Maragai, Sufism, casual, notary's office, zimmiye, vaqwi khass.

UOT 347.132.6

Zaur MƏMMƏDOV

AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun
«Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi, mülki hüquq və mülki proses»
şöbəsinin böyük elmi işçisi, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

ETİBAR EDİLMİŞİ BAŞQASINA ETİBARETMƏ QAYDASINDA VERİLMİŞ ETİBARNAMƏLƏRİN NOTARİAT QAYDASINDA TƏSDİQİ: NƏZƏRİ VƏ PRAKTİK ASPEKTLƏR*

Yeni Mülki Məcəllədə (bundan sonra – MM) öhdəliklərlə və əqdlərlə bağlı maddələrdə müəyyən dəyişiklik edilsə də, etibar edilmişi etibaretmə ilə bağlı normalarda demək olar ki, heç bir dəyişiklik olunmamışdır. Etibar edilmişi etibaretmə ilə bağlı maddələrin məzmunu Azərbaycanın 1964-cü il MM-ində olan və həmin münasibətləri tənzimləyən maddələri təkrar edir. Yalnız maddənin adında bir qədər dəyişiklik edilib. Köhnə MM-in 63-cü maddəsi etibar edilmişi başqasına etibar etmə adlansa da, yeni MM-in analoji 364-cü maddəsi sadəcə olaraq etibar edilmişi etibaretmə adlanır. Fikrimizcə, köhnə MM-də maddənin adı dəqiq ifadə olunmuşdu və Azərbaycan dilinin qrammatikasına daha uyğun idi.

Qanunvericilik tərəfindən etibar edilmişi başqasına etibaretməyə belə diqqətsizlik bir qədər aydın deyil, ona görə ki, MM-in baza normasında etibar edilmişi başqasına etibaretmənin anlayışı verilmir, baxmayaraq ki, təmsilçi tərəfindən səlahiyyətlərin digər təmsilçiyə verilməsi prosesi ilə bağlı mümkün variantların tapılmasına zərurət vardır.

Etibar edilmişi başqasına etibaretmə qaydasında verilmiş etibarnamələrin təsdiq edilməsi ilə bağlı bəzi məsələlərə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, heç bir qanunda «etibar edilmişi başqasına etibaretmə» anlayışının mahiyyətinin açıqlanmaması, yalnız belə qaydanın mövcudluğu barədə dolayı göstərişin olması bir sıra problemlər yaradır. Maraqlıdır ki, «etibar edilmişi başqasına etibaretmə» anlayışının mahiyyətinin açıqlanmaması problemi Azərbaycan Respublikası ilə yanaşı, bir sıra ölkələrin qanunvericiliklərində, o cümlədən Rusiya Federasiyasının, Ukraynanın, Qazaxıstanın, Tacikistanın və s. ölkələrin MM-lərində mövcuddur. Belə ki, «Etibar edilmişi başqasına etibaretmə» adlanan Rusiya Federasiyası MM-nin 187-ci, Ukrayna Respublikası MM-nin 240-cı, Qazaxıstan Respublikası MM-nin 169-cu, Tacikistan Respublikası MM-nin 212-ci maddələrində bu anlayışın mahiyyəti açıqlanmır (8; 13; 14; 15).

Azərbaycan Respublikası MM-nin 364.2-ci maddəsində olan dolayı göstəriş səlahiyyətlərin verilməsinə görə nəticəni nəzərdə tutur. Səlahiyyətlərin verilməsi dedikdə, səlahiyyətlərin bir şəxs tərəfindən digər şəxsə özgəninkiləşdirilməsi kimi başa düşülə bilər. Amma belə nəticəyə gəlmək MM-in digər normalarına ziddir. Yəni, elə hesab edilsə ki, etibar edilmişi etibaretmədə səlahiyyətlər bir şəxsdən digərinə keçir, o vaxt belə əqd birinci etibarnamənin xitamına səbəb olmalı idi. Amma etibarnaməyə xitam verilməsinə həsr olunmuş MM-in 365-ci maddəsində belə qayda nəzərdə tutulmadığı üçün birinci təmsilçi öz statusunu saxlayır. Etibar edilmişi başqasına etibaretmədə birinci təmsilçinin səlahiyyətlərinin qalmasını həm də MM-in 366.4-cü maddəsi təsdiq edir. Bu normaya əsasən etibarnaməyə xitam verildikdə etibar edilmişi başqasına etibaretmə də qüvvədən düşür.

Yuxarıda göstərilənlər, belə fikir söyləməyə əsas verir ki, etibar edilmişi başqasına etibaretmədə səlahiyyətlərin özgəninkiləşdirilməsi baş vermir. Bundan başqa «özgəninkiləşdirmə»

---

* Məqalə hüquq üzrə fəlsəfə doktoru Səidə Həsənzadə və hüquq üzrə fəlsəfə doktoru Şaiq Mirzəyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

termini iki və daha çox tərəfin olmasını ehtiva edir. Etibar edilmişi başqasına etibaretmə isə birtərəfli əqddir.

MM-in 364.2-ci maddəsində göstərilən səlahiyyətlərin verilməsi termininin dəqiqləşməyə ehtiyacı var. Tanınmış alim V.A. Ryasentsev hələ 1948-ci ildə «Sovet mülki hüququnda nümayəndəlik» adlı doktorluq dissertasiyasında qanunvericilikdə «səlahiyyətlərin verilməsi» termininin dəyişdirilməsini təklif edirdi (12, s. 125). Bununla belə, o, qeyd edirdi ki, «verilmə» termini etibar edilmişi etibaretmə anlayışının formalaşmasında nəzərə alınmalı olan müəyyən müsbət yükə malikdir. «Verilmə» termini həm təmsilçinin, həm də onun müavininin səlahiyyətlərinin vahid əsasa malik olma faktını əks etdirməyə imkan verir (12, s. 128).

S.Krılovun fikrincə, «səlahiyyətlərin verilməsi» dedikdə «təmsilçinin səlahiyyətlərinin başqa şəxsə özgəninkiləşdirilməsi» kimi başa düşmək lazımdır (11, s. 19). Amma bu fikirlə razılaşmaq olmaz.

İ.A. Kosareva isə hesab edir ki, etibar edilmişi başqasına etibaretmə qanunda və etibarnamədə nəzərdə tutulmuş hallarda səlahiyyətlərin təmsilçiliyidir (10, s. 88).

Fikrimizcə, həm V.A. Ryasentsevin, həm də İ.A. Kosarevanın fikirlərini ümumiləşdirərək etibar edilmişi etibaretməyə belə tərif vermək olar: etibar edilmişi etibaretmə qanunda və etibarnamədə nəzərdə tutulmuş hallarda təmsilçinin təmsilçilik səlahiyyətlərinə xitam verilmədən səlahiyyətlərinin digər şəxsə verilməsidir.

Səlahiyyətlərin özü əsas etibarnamənin verilməsi anında yaranır və sonradan bu səlahiyyətlər təmsilçi tərəfindən qanunda müəyyən olunmuş qaydada istənilən şəxsə istənilən qədər verilə bilər. Təmsilçi tərəfindən digər şəxslərə səlahiyyətlər verilərkən aşağıdakı hüquqi nəticələrin baş verməsi mümkündür:

1) etibar edilmişi başqasına etibaretmə əqdindən sonra da təmsilçidə səlahiyyətlərin qalması;

2) əsas etibarnamədə göstərilənlərdən fərqli olaraq az həcmdə və (və ya) az müddətə səlahiyyətlərin müavinə verilməsi;

3) sonrakı etibar edilmişi başqasına etibaretmənin məhdudlaşdırılması;

4) təmsilçinin müavininin təmsilçidən müəyyən asılılığı və onların hər ikisinin etibar edəndən asılılığı.

Beləliklə, etibar edilmişi başqasına etibaretməyə qanunda və etibarnamədə göstərilən hallarda təmsilçidə olan səlahiyyətlərin təmsilçi tərəfindən digər şəxslərə yayılması kimi baxmaq lazımdır. Etibar edilmişi etibaretmə təmsilçi tərəfindən əsas etibarnaməni vermiş şəxsin adından səlahiyyətlərin həyata keçirilməsidir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, etibar edilmişi etibaretmə də klassik təmsilçilikdə olduğu kimi nəticələr doğurmalıdır. Amma bu nəticələri müqayisə etdikdə, onlar arasında müəyyən fərqlər olduğu nəzərə çarpacaq:

Birincisi, klassik təmsilçiliyə görə təmsil olunanın adından təmsilçinin üçüncü şəxslərlə bağladığı əqdlər təmsilçi ilə üçüncü şəxslər arasında deyil, bilavasitə təmsil olunanla üçüncü şəxslər arasında münasibət yaradır. MM-in 359.1-ci maddəsi isə müəyyən edir ki, bir şəxsin (təmsilçinin) etibarnaməyə, qanunun göstərişinə və ya buna vəkil edilmiş dövlət və ya bələdiyyə orqanının aktına əsaslanan səlahiyyətə görə başqa şəxs (təmsil edilən) adından bağladığı əqd təmsil edilənin mülki hüquq və vəzifələrini bilavasitə yaradır, dəyişdirir və onlara xitam verir.

İkincisi, klassik təmsilçilikdə bağlanan əqdlər zamanı üçüncü şəxslərin hərəkətlərinə görə təmsilçinin məsuliyyəti yaranmır, amma etibar edilmişi etibaretmədə təmsilçi səlahiyyətləri verdiyi şəxs barəsində etibarnaməni verənə lazımi məlumatı verməməyə görə səlahiyyətləri verdiyi şəxsin hərəkətləri üçün öz hərəkətləri üçün olduğu kimi məsuliyyət daşıyır (MM-in 364.2-ci maddəsi).

Üçüncüsü, klassik təmsilçilikdə təmsilçi təmsil olunan adından yalnız etibarnamədə göstərilən səlahiyyətləri həyata keçirə bilərdi, yəni heç bir halda verilən səlahiyyətlərdən kənara çıxa bilməzdi. Amma MM-in 364.1-ci maddəsindən məlum olur ki, səlahiyyətlərin başqa şəxsə

verilməsi əsas etibarnamədə göstərilməsə belə, etibarnaməni verənin mənafeyinin qorunması üçün şəraitin buna məcbur edildiyi halda təmsilçi həmin hərəkətlərin icrasını başqa şəxsə etibar edə bilər.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, qüvvədə olan mülki qanunvericilik təmsilçinin etibarnamə əsasında başqa şəxslərə etibarnamə verməsinə və etibarnamə əsasında digər əqd bağlamasına fərqli yanaşır.

Etibar edilmişi etibaretmə qaydasında etibarnamə verilməsi üçün notariat kontoruna müraciət olduqda, notarius izah etməlidir ki, etibar edilmişi başqasına etibaretmə qaydasında verilən etibarnamə əsas etibarnamə üzrə verildiyindən artıq hüquqlar etibar etməməlidir, həmçinin etibar edilmişi etibaretmə qaydasında verilən etibarnamənin qüvvədə olma müddəti onun verilməsi üçün əsas götürülmüş etibarnamənin qüvvədə olma müddətindən artıq ola bilməz. Səlahiyyətlərin verildiyi şəxsin seçilməsinə görə məsuliyyət təmsilçinin üzərinə düşür. Amma, əsas etibarnamənin mətnində səlahiyyətlərin verilməsi üçün konkret şəxsin göstərildiyi hal istisna təşkil edir. Bundan sonra etibar edilmişin etibar etdiyi şəxsin digər şəxsə etibarnamə verə bilməsi bir qədər mübahisəlidir. Qanunda bu barədə qadağan olmasa da, sağlam məntiqə əsaslanaraq demək olar ki, belə etibarnamələrin təsdiq edilməsi düzgün deyil. Etiraf etmək lazımdır ki, qanunda belə bir qadağanın olmamasından istifadə edən notariuslar bəzən birinci etibarnamə vermiş şəxsin adından bir neçə dəfə etibar edilmişlərin digərlərinə etibar edilməsi barədə etibarnamələri təsdiq edirlər. Əsasən də buna nəqliyyat vasitələrinin özgəninkiləşdirilməsi üçün verilən etibarnamələrin təsdiqi zamanı rast gəlinir. Bildiyimiz kimi, nəqliyyat vasitələrinin özgəninkiləşdirilməsi üçün verilən etibarnamə ilə faktiki olaraq tərəflər arasında nəqliyyat vasitələrinin alqı-satqısı həyata keçirilir. Daxili İşlər Nazirliyinin Baş Dövlət Yol Polisi İdarəsində nəqliyyat vasitələrinin özgəninkiləşdirilməsinə görə müqavilənin təsdiqi üçün xərclərin bir qədər çox olması insanları məcbur edir ki, alqı-satqı müqaviləsini rəsmiləşdirmək əvəzinə etibarnamə versinlər. Hesab edirik ki, qanunda olan boşluğun aradan qaldırılması üçün MM-in 364.2-ci maddəsində dəyişiklik edilərək həmin maddəyə aşağıdakı məzmunda abzas əlavə edilməlidir:

Etibar edilmiş tərəfindən səlahiyyətlərin icrasına etibarnamə almış şəxs digər şəxsə etibarnamə verə bilməz.

Etibar edilmişi başqasına etibaretmə qaydasında verilən etibarnamənin mətnində əsas etibarnamənin təsdiq olundiğu vaxt və yer, həm əsas etibarnaməni verən fiziki şəxsin, həm də təmsilçinin soyadı, adı, atasının adı və yaşadığı yer, lazımi hallarda isə onların vəzifəsi, hüquqi şəxsin isə adı, ünvanı, həmçinin onun adından çıxış edən təmsilçinin soyadı, adı, atasının adı və ünvanı göstərilməlidir. Əsas etibarnamədə etibar edilmişi başqasına etibaretmə haqqında qeyd yazılır. Əsas etibarnamənin surəti etibarnamənin notariat kontorunda saxlanılan nüsxəsinə əlavə olunur. Etibarnamədə səlahiyyətlər, etibar edənin konkret tapşırığı dəqiq şəkildə ifadə olunmalıdır. Səlahiyyətlər qeyd olunduqdan sonra təmsilçinin başqasına etibarnamə vermək hüququnun olub-olmaması göstərilir. Etibarnamənin müddəti yazılı şəkildə ifadə olunmalıdır.

Tərkibində Azərbaycanın da olduğu inqilaba qədərki Rusiyada bu məsələ fərqli şəkildə həll edilirdi. Həmin vaxt təmsilçilərin öz müavinlərinə etibar edilmişi etibaretmə qaydasında verdikləri etibarnamələr kifayət qədər geniş yayılmışdı.

Qanunda nəzərdə tutulmasa da, saxtakarlığın qarşısını almaq üçün Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi yanında Notariat və Vətəndaşlıq Vəziyyəti İdarəsi 07 avqust 1996-cı ildə respublikanın bütün notariat kontorlarına 60/10 saylı metodik məktub göndərdi (bu metodik məktub hal-hazıra kimi Ədliyyə Nazirliyinin Qeydiyyat və Notariat Baş İdarəsi tərəfindən rəsmən ləğv edilməyib). Məktubda deyilir: «Respublikanın dövlət notariat kontorlarında işin təşkilinin günün tələbləri səviyyəsində qurulması üçün İdarənin rəisi tərəfindən 1995-ci il 24 noyabr tarixli 38 saylı əmr verilmişdir. Həmin əmrin icrası yerlərdə yoxlanılarkən müəyyən edilmişdir ki, Bakı şəhəri 4-cü, 5-ci, 10-cu, 14-cü, 30-cu dövlət notariat kontorlarında notariat əməliyyatlarının (26 noyabr 1999-cu il tarixli «Notariat haqqında» Azərbaycan Respublıkasının qanunu qəbul

edilənədək bütün normativ-hüquqi aktlarda «notariat hərəkətləri» deyil, «notariat əməliyyatları» termini işlədildiyi üçün, metodiki məktubda da «notariat əməliyyatları» termini işlədilir) rəsmiləşdirilməsi zamanı vətəndaşların şəxsiyyəti müəyyən edilərkən «Azərbaycan Respublikasında dövlət notariat kontorları tərəfindən notariat əməliyyatları aparılması haqqında Təlimat»ın 11-ci bəndinin tələbi pozularaq sürücülük vəsiqələrindən, avtomaşının texniki pasportlarından və idarə, müəssisə, təşkilatlar tərəfindən verilmiş xidməti vəsiqələrdən istifadə edilmişdir.

Bundan əlavə respublikanın digər notariat kontorları tərəfindən verilmiş etibarnamələr əsasında etibar edilmişi başqasına etibar etmə qaydasında yuxarıda adları çəkilən dövlət notariat kontorlarında etibarnamələr təsdiq edilmişdir. Lakin, Azərbaycan Respublikası MM-nin 63-cü maddəsinin 4-cü bəndinə əsasən səlahiyyəti başqasına etibar edən bunu etibarnaməni verənə bildirməli, ona həmin şəxs haqqında zəruri məlumatları xəbər verməli və bu barədə dövlət notariat kontoruna rəsmi məlumat verməlidir.

Təcrübə göstərir ki, respublikanın dövlət notariat kontorlarında Qanunun bu tələbinə əməl edilmir ki, bu da vətəndaşların hüquq və mənafelərinə zidd olan nəticələrə cətirib çıxarır.

Son vaxtlar dövlət notariat kontorlarının adından saxta möhürlərlə təsdiq edilmiş etibarnamələrə tez-tez rast gəlinir.

Bütün bunları nəzərə alaraq Sizə tapşırılır ki, respublikanın digər dövlət notariat kontorlarında verilmiş etibarnamələrdən etibar edilmişi başqasına etibar etmə qaydasında etibarnamə təsdiqi üçün müraciət etmiş vətəndaşları əsas etibarnaməni vermiş dövlət notariat kontorlarına göndərəsiniz. Üçüncü şəxsdən dördüncü şəxsə isə etibarnamə verilməsinə son qoyasınız» (4).

Göründüyü kimi, MM-də olan boşluq nəticəsində təcrübədə baş verən saxtakarlığın aradan qaldırılması üçün Notariat və VVA İdarəsi respublikanın bütün notariat kontorlarına metodik məktub yazmağa məcbur olub. Əslində, bu boşluğun aradan qaldırılması üçün MM-də və «Notariat haqqında» qanunda dəyişiklik edilərək, üçüncü şəxsdən dördüncü şəxsə etibar edilmişin başqasına etibar etmə qaydasında etibarnamələrin verilməsi qadağan olunmalı, «Notariat haqqında» qanunda imperativ qaydada göstərilməliydi ki, digər notariat kontorunda verilmiş etibarnamə əsasında etibar edilmişi başqasına etibar etmə qaydasında etibarnamə təsdiq etməzdən öncə, notarius və ya notariat əməliyyatını aparan digər vəzifəli şəxs əsas etibarnamə təsdiq olunmuş notariat kontoruna sorğu verib etibarnamənin qüvvədə olub-olmamasını yoxlamalıdır.

Notariat və VVA İdarəsinin metodik məktubunun normativ-hüquqi akt olmadığını əsas tutan respublikanın dövlət notariuslarının demək olar ki, əksəriyyəti ona əməl etmir və digər notariat kontorlarında verilmiş etibarnamə əsasında etibar edilmişi başqasına etibaretmə qaydasında etibarnamələr, həmçinin üçüncü şəxsdən dördüncü şəxsə, bəzən hətta beşinci, altıncı, yeddinci şəxslərə verilmiş etibarnamələri təsdiq edirlər. Bu zaman notariuslar digər notariat kontorlarında verilmiş etibarnamə əsasında etibar edilmişi başqasına etibaretmə qaydasında etibarnamə təsdiq edərkən əsas etibarnaməni təsdiq etmiş notariat kontoruna zəng edərək etibarnamənin qüvvədə olub-olmamasını şifahi aydınlaşdırmaqla kifayətlənirlər. Qanunvericilikdə əsas etibarnamənin yoxlanılması barədə birbaşa göstərişin olmamasından istifadə edən bəzi notariuslar, bəzən əsas etibarnamənin telefonla şifahi yoxlanılmasına belə ehtiyac duymurlar. Bu da nəticəsi ağır olan hadisələrin baş verməsinə səbəb olur. Məsələn, Naxçıvan şəhər 1 saylı dövlət notariat kontorunun adından 25.04.2001-ci il tarixli saxta etibarnamə düzəldilmişdir ki, guya Bakıda yaşayan Ə. Fətəliyev, Bakı şəhər Z. Xəlilov küçəsi, ev 59, mənzil 10-da yerləşən üç otaqlı mənzilinin satılması üçün səlahiyyətləri D. Heydərovaya etibar etmişdir. Həmin saxta etibarnamə ilə D.Heydərova Bakı şəhər 27 saylı dövlət notariat kontorunda 10.05.2001-ci il tarixdə N. Hüseynovaya etibar edilmişi başqasına etibaretmə qaydasında etibarnamə vermişdir. Etibar edilmişi başqasına etibaretmə qaydasında etibarnaməni təsdiq edən Bakı şəhər 27 saylı dövlət notariat kontorunun dövlət notariusu Naxçıvan şəhər 1 saylı dövlət notariat kontoruna sorğu verib və ya zəng edib əsas etibarnaməni yoxlamamışdır. Təsdiq edilmiş etibar edilmişi başqasına etibaretmə qaydasında verilmiş etibarnamə ilə Ə. Fətəliyevə məxsus üç otaqlı mənzilin alqı-satqı

müqaviləsi rəsmiləşmişdir. Bunun nəticəsində Ə. Fətəliyev bazar qiyməti təxminən 100 min ABŞ dolları olan mənzilindən qanunsuz olaraq məhrum olmuşdur. Əsas etibarnamənin yoxlanılması barədə qanunda göstərişin olmamasından istifadə edən məhkəmələr 27 saylı notariat kontorunun dövlət notariusu haqqında heç bir tədbir görməmişlər (7; 5).

Fikrimizcə, bu məsələ ilə bağlı Ukraynanın təcrübəsindən istifadə edilməsi məqsədəuyğun olardı. Ukrayna Ədliyyə Nazirinin 29 may 1999-cu il tarixli 29/5 №-li əmri ilə «Notariat qaydasında təsdiq olunmuş etibarnamələrin vahid reyestri haqqında» Qaydalar təsdiq edilərək, Ukrayna Ədliyyə Nazirliyində 10.06.1999-cu ildə qeydiyyata alınmışdır (qeydiyyat nömrəsi 362/3655). Qaydalara əsasən əmlakdan, o cümlədən nəqliyyat vasitələrindən istifadə və (və ya) ona sərəncam verilməsi hüququnu nəzərdə tutan, notariat qaydasında təsdiq edilmiş etibarnamələrin, həmçinin belə etibarnamələrə xitam verilməsi barədə məlumatların kompyuter bazasında mütləq qaydada qeydiyyatı aparılır.

Etibarnamələrin vahid reyestrinin sahibi qismində Ukraynanın Ədliyyə Nazirliyi çıxış edərək onun fəaliyyətini tənzimləyir. Ukraynanın Ədliyyə Nazirliyinin tərkibində dövlət müəssisəsi kimi fəaliyyət göstərən «Məlumat mərkəzi» etibarnamələrin vahid reyestrinə məlumatları daxil edir və onlarda dəyişiklik edir.

Həm dövlət notariusları, həm də xüsusi notariuslar etibarnaməni təsdiq etdikdən və ya təsdiq olunmuş etibarnaməyə xitam verilməsi barədə ərizə aldıqdan sonra, 1 gündən gec olmayaraq kompyuter şəbəkəsi vasitəsilə «Məlumat mərkəzi»nə bu barədə məlumat verir. Məlumatda aşağıda göstərilənlər öz əksini tapmalıdır:

- etibarnamənin yazıldığı xüsusi blankın nömrə və seriyası;
- etibarnamənin təsdiq olunduğu tarix;
- etibarnamənin verildiyi müddət;
- etibarnamənin qeyd olunduğu reyestr nömrəsi;
- etibarnaməni təsdiq etmiş notariusun vəzifəsi, soyadı, adı və atasının adı.

Digər notariat kontorunda verilmiş etibarnamə əsasında hər hansı notariat hərəkətini, o cümlədən etibar edilmişi başqasına etibaretmə qaydasında etibarnamə təsdiq etməzdən qabaq, notarius «Məlumat mərkəzi»nə sorğu verir. Sorğuda təqdim olunmuş etibarnamənin tarixi və nömrəsi göstərilir. «Məlumat mərkəzi»ndən etibarnamənin qüvvədə olması barədə rəsmi məlumat alındıqdan sonra notariat hərəkəti rəsmiləşir. «Məlumat mərkəzi» verdiyi xəbərə görə tam məsuliyyət daşıyır.

Notariuslar etibarnamə haqqında məlumatları «Məlumat mərkəzi»nə verdiklərinə görə Ukrayna Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən müəyyən olunmuş xidmət haqqı alırlar. Alınmış xidmət haqqı sonradan «Məlumat mərkəzi»nin maddi-texniki təminatının yaxşılaşdırılması məqsədilə «Məlumat mərkəzi»nin bank hesabına köçürülür.

Notariuslardan başqa, həmçinin idarə və təşkilatlar təqdim olunmuş etibarnamənin qüvvədə olub-olmamasını yoxlamaq üçün «Məlumat mərkəzi»nə sorğu verirlər (9, s. 222-226).

Azərbaycanın 11 sentyabr 1964-cü il tarixli MM-in 63-cü maddəsində, həmçinin yeni MM-in 364.3-cü maddəsində nəzərdə tutulmuşdur ki, etibar edilmişi başqasına etibaretmə qaydasında verilən etibarnamə notariat qaydasında təsdiq edilməlidir. Amma, nədənsə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 24 iyun 2005-ci il tarixli qanunu ilə MM-in 364.3-cü maddəsi MM-dən çıxarıldı. Hesab edirik ki, etibar edilmişi başqasına etibaretmə qaydasında verilən etibarnamələrin imperativ qaydada yalnız notariat qaydasında təsdiqinin mümkünlüyü daha düzgün idi, çünki hüquqi hərəkətləri aparmağa müvəkkil edilmiş, notariat fəaliyyəti ilə peşəkarcasına məşğul olan şəxs kimi notarius belə etibarnamələri daha dəqiq tərtib etməklə yanaşı, fiziki və hüquqi şəxslərin təmsilçilərinə qanunun tələblərini daha düzgün izah edə bilər. Onu da əlavə edək ki, notarius vəzifəsinə yalnız ali hüquq təhsilli və peşə biliklərinə malik şəxslər təyin edilir, halbuki MM-in 362.3.1-ci maddəsində göstərilən notariat hərəkətlərini aparmaq səlahiyyəti olan şəxslərin heç də hamısı ali hüquq təhsilli olmur, məsələn, həkimlər və s.

Etibar edilmişi başqasına etibaretmə qaydasında verilən etibarnamə etibar edilmişi başqasına etibaretmə hüququ şərtləşdirilmiş əsas etibarnamə təqdim olunduqda notariat qaydasında təsdiq edilir. Bununla belə, MM-in 364.1-ci maddəsinin məzmunundan belə aydın olur ki, etibarnamədə təmsilçinin digər şəxsə etibarnamə vermək səlahiyyəti göstərilmədikdə belə, təmsilçi etibarnamə verən şəxsin mənafeyinin mühafizəsi üçün buna məcbur olduğunu təsdiq edən sübutlar təqdim etdikdə notarius təmsilçinin təmsil olunan adından digər təmsilçiyə verdiyi etibarnaməni təsdiq edə bilər. Buna baxmayaraq, notariuslarla aparılmış şifahi sorğu əsasında məlum olmuşdur ki, Azərbaycanın notariat təcrübəsində təmsil edilən tərəfindən təmsilçinin digər şəxsə etibarnamə vermək səlahiyyəti göstərilməyən etibarnamə ilə heç vaxt MM-in 364.1-ci maddəsi rəhbər tutularaq etibarnamə verənin mənafeyinin qorunması üçün təmsilçinin buna məcbur olduğunu əsas götürməklə etibarnamə təsdiq edilməmişdir. Qanun icazə versə də, notariuslar belə etibarnaməni təsdiq etməyə risk etmirlər. Təsdiq etdikdən sonra mübahisə yaranarsa, notariusu müxtəlif instansiya məhkəmələri və başqa hüquq mühafizə orqanları saatlarla cavabdeh qismində dindirəcəyini nəzərə alsaq notariusları qınamaq çətindir.

Etibar edilmişi başqasına etibaretmə qaydasında verilmiş etibarnamələrlə bağlı problemlərdən biri də ondan ibarətdir ki, MM-in 364.2-ci maddəsinə uyğun olaraq səlahiyyətləri başqa şəxsə verən bunu etibarnaməni verənə bildirməli və səlahiyyətləri verdiyi şəxs barəsində ona lazımi məlumat verməlidir. Amma təcrübədə bu normaya çox vaxt əməl edilmir. Hesab edirik ki, problemin həlli üçün MM-in 364.2-ci maddəsinə «etibar edilmişi başqasına etibaretmə notariat qaydasında təsdiq edildikdən sonra notarius səlahiyyətlərin başqa şəxsə verilməsi barədə lazımi məlumatları sifarişli məktubla etibarnamə verənə bildirməlidir» müddəasının əlavə edilməsi məqsədəuyğundur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2009, 640 s.
2. Azərbaycan Respublikasının 11 sentyabr 1964-cü il tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmiş Mülki Məcəlləsi. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 1997, 200 s.
3. «Azərbaycan Respublikasında Notariat hərəkətlərinin aparılması qaydaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 11 sentyabr 2000-ci il tarixli 167 №-li Təlimatı. Bakı : Ədliyyə Nazirliyi, 2000, 66 s.
4. Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi yanında Notariat və VVA İdarəsinin 07 avqust 1996-cı il tarixli 60/10 saylı məktubu
5. Azərbaycan Respublikası Apellyasiya Məhkəməsinin arxivi. İş 1MK-644/2003
6. «Notariat haqqında» 26 noyabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 2007, 40 s.
7. Yasamal rayon məhkəməsinin arxivi. Iş № 2-758/2002
8. Гражданский кодекс Российской Федерации. М.: «Ексмо», 2009, 672 с.
9. Законодательство Украины о нотариате. Харьков: «Одиссей», 2006, 432 с.
10. Косарева И.А. Роль нотариальных действий в гражданско-правовом регулировании. Дис. канд. юрид. наук Хабаровск, 2004, 206 с.
11.Крылов С. Передоверие. Понятие и проблемы //Нотариальный вестник, 1999, № 5-6, с.19; 23.
12. Рясенцев В.А. Представительство в советском гражданском праве. Дисс. докт. юрид. наук. М., 1948, 343 с.
13. www.meget.kiev.ua/kodeks/grazdanckiy.
14. www.online.prg/kz/doc/lawyer.
15. www.tjpat.org/russian/documents/tjlaw.

Заур МАМЕДОВ

УДОСТОВЕРЕНИЕ ПЕРЕДОВЕРИЙ В НОТАРИАЛЬНОМ ПОРЯДКЕ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Резюме

В статье освещаются проблемы, возникающие в связи с удостоверением доверенности, выдаваемой в порядке передоверия. Автор указывает, что в законе нигде не раскрывается суть понятия «передоверие», есть лишь косвенное указание на сущность этого термина.

Автор выражает сожаление, что в новом Гражданском кодексе не сделаны изменения в нормах, регулирующих отношение к передоверию.

Zaur MAMMADOV

NOTARIAL CERTIFICATION OF TRANSFER OF ATTORNEY'S POWERS: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS

Summary

The article highlights the problems that arise in connection with the warrant certificate given by way of transfer the power of attorney. The author points out that nowhere in law the essence of the concept «transfer of the power of attorney» is cleared up, there is only indirect indication of the transfer of the power of attorney.

The author expresses his regrets that in the new Civil Code there have not been made the changes in the rules governing the relation to transfer of the power of attorney.

Açar sözlər: Mülki Məcəllə, məlumat mərkəzi, etibarnamə, əqdlər, təmsilçilik, notarius, notariat hərəkətləri.

Ключевые слова: Гражданский кодекс, информационный центр, доверенность, сделки, представительство, нотариус, нотариальные действие.

Key words: Civil code, Information center, power of attorney, transactions, representation, notary, notarial act.

UOT 343.791

Şəlalə HƏSƏNOVA
AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüqüq İnstitutunun
"Cinayət hüququ və cinayət prosesi" şöbəsinin
böyük elmi işçisi, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

İQTİSADİ FƏALİYYƏT SAHƏSİNDƏ OLAN CİNAYƏTLƏRİN OBYEKTİV ƏLAMƏTLƏRİ•

Hüquq ədəbiyyatında iqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlərin obyektinə dair fikir birliyi yoxdur. N.A.Lopaşenko bu cinayətlərin obyekti qismində iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsi prinsipinə əsaslanan ictimai iqtisadi münasibətləri qəbul edir. Belə prinsiplərin sırasına aşağıdakılar aiddir: iqtiadi fəaliyyətin azadlığı prinsipi, iqtisadi fəaliyyətin qanuni əsaslarla həyata keçirilməsi prinsipi, vicdanlı rəqabət prinsipi, iqtisadi fəaliyyətin subyektlərinin vicdanlılıq prinsipi, iqtisadi fəaliyyətdə davranışın kriminal formalarının qadağan olunması prinsipi.(1, s.18-23) L.D.Yermakova qeyd etdiyi kimi, cinayətin obyekti qismində iqtisadi fəaliyyət özü, yəni münasibətlərin əmələ gəlməsi çıxış edir. Prinsiplər iqtisadi fəaliyyətin bazasını təşkil edən əsas başlanğıclardır.(2, s.210)

L.D.Qauxman iqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlərin obyekti qismində "iqtisadi fəaliyyəti təmin edən, ictimai istehsalın, bölünmənin, mübadilənin, həmçinin maddi və s. nemətlərin istehlakının bütün həlqələrinin məcmusu kimi çıxış edən ictimai münasibətləri" başa düşür.(3, s.16-17) T.V.Pinkeviç iqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlərin növ obyekti kimi sahibkarlıq və bank fəaliyyəti, antiinhisar qanunvericiliyi, valyuta tənzimlənməsi, pul-kredit, gömrük və vergi dövriyyəsi sahəsində dövlətin iqtisadi fəaliyyətini tənzimləyən ictimai münasibətləri müəyyən edir.

İ.A.Klepitskinin fikrinə görə təsərrüfat cinayətlərinin növ obyekti kimi insanın, cəmiyyətin və dövlətin əmlak maraqlarını və onların gerçəkləşdirilməsində ağlabatan balansı təmin edən əmlakın istehsalı, bölünməsi və istehlakı sahəsində ictimai münasibətlərin kompleksi kimi, xalq təsərrüfatı çıxış edir.(4, s.48)

B.V.Voljenkin bu cinayətlərin növ obyektini bazar iqtisadiyyatının inkişafına istiqamətlənmiş və cəmiyyətin iqtisadi fəaliyyəti sahəsində əmələ gələn, dövlət tərəfindən mühafizə olunan ictimai münasibətlər kimi müəyyən edir. Beləliklə, obyekt – maddi nemətlərin və xidmətlərin istehsalı, bölünməsi, mübadiləsi və istehlakı məqsədilə sahibkarlıq və başqa iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsinin müəyyən edilmiş qaydasıdır.(5, s.76-77) Dövlət tənzimedici qanunlarda sahibkarlıq və sair iqtisadi fəaliyyətin azad olmasına zəmanət verir, bu fəaliyyətin həyata keçirilməsi qaydalarını müəyyən edir və mühafizə edən cinayət qanunlarının köməyi ilə onların icrasını təmin etməyə çalışır. İqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlər dövlətin və başqa iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin, həmçinin vətəndaşların (istehlakçıların) bu fəaliyyət ilə təmasda olduqlarına görə maraqlarını pozur.(6, s.17)

Qeyd etmək lazımdır ki, biz fəslin "İqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlər" adlı başlığını bir o qədər də uğurlu hesab etmirik , çünki o bu cinayət qanununun normaları ilə müdafiə olunan ictimai münasibətlərin məzmununu əks etdirmir. İqtisadi fəaliyyət sahəsində başqa növ cinayətlərin törədilməsi də mümkündür – oğurluqlar, vəzifə cinayətləri, vətəndaşların əmək hüququna qarşı cinayətlər və s. CM-in Xüsusi hissəsinin, demək olar, bütün fəsillərinin adlarında cinayət fəaliyyəti sahəsindən yox, bu fəaliyyətə göndərən obyektdən danışılır: " Əleyhinə cinayətlər". MDB ölkələrinin Parlamentlərarası Assambleyası tərəfindən 17 fevral 1996-ci ildə

• Məqalə hüquq üzrə fəlsəfə doktoru Bəhruz Kərimov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

qəbul edilmiş Model Cinayət Məcəlləsində əks olunduğu kimi, "Sahibkarlıq və sair iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsi qaydaları əleyhinə olan cinayətlər" ifadəsi (7, s.137), fikrimizcə, eyni cür CM-in 24-cü fəslində əks olunmalıdır.

Bu cinayət qrupunu tədqiq edən müəlliflərin hamısı onların sistemləşdirilməsinə cəhd edirlər. Müəlliflərin çoxu iqtisadi cinayətlərin sistemləşdirilməsini, onların törədilmə sahəsinə görə aparırlar.(8, s.6-7) Əsasında qəsdin növ obyekti olan (istehsal, mübadilə, bölünmə və istehlak münasibətləri) A.A.Aslaxanovun təsnifatı ilə razılaşmaq olar. Bu təsnifata görə iqtisadi sahədə bütün cinayətlər aşağıdakılara bölünür: 1. istehsal sahəsində cinayətlər; 2. mübadilə sahəsində cinayətlər; 3. bölünmə sahəsində cinayətlər; 4. istehlak sahəsində cinayətlər. Təsnifata CM-nin 176,177,180 –ci maddələri daxil edilməyib, çünki müəllifin fikrinə görə onların obyekti kimi iqtisadi fəaliyyət sahəsində münasibətlər yox, mülkiyyət münasibətləri çıxış edir.(9, s.27-28)

A.E.Jalin iqtisadi cinayətlərin təsnifatını aşağıdakı kimi verir: 1. sahibkarlıq fəaliyyətinin ümumi qaydası əleyhinə (169-175-ci maddələr); 2. kredit münasibətlərinin qaydaları əleyhinə (176-177- ci maddələr); 3. bazar iqtisadiyyatında qanuni rəqabət qaydaları əleyhinə (178-184- cü maddələr); 4. maliyyə sistemi əleyhinə (185-187-ci maddələr); 5. xarici ticarət fəaliyyətinin qaydaları əleyhinə (188-190-cı maddələr). 6. valyuta dəyərlərinin dövriyyəsinə dair qaydaların əleyhinə (191 – 193 –cü maddələr); 7. vergilərin və gömrük ödənişlərinin ödənilmə qaydaları əleyhinə (194, 198, 199-cu maddələr); 8. müflisləşmənin icra qaydaları əleyhinə (195 – 197- ci maddələr); 9. istehlakçıların hüququ əleyhinə (200-cü maddə).(10, s.227)

"Alimlərin əksəriyyəti – P.S.Yaninin yazdığı kimi – 22-ci fəsildə qruplar üzrə bölgünün şərti olmasını qeyd edir, çünki bir tərəfdən obyektləri, çox güman ki, iqtisadi fəaliyyətin sərhədlərindən kənarda olmasa da, ən azı onun periferiyasında yerləşən cinayət tərkibləri mövcuddur, başqa tərəfdən isə iqtisadi cinayətlərin əlavə obyektləri bir-biri ilə sıx və müəmmalı bağlanırlar. Təəssüflə etiraf etməliyik ki, iqtisadi cinayətlərin obyektləri qrupunun mübahisəsiz uğurlu təsnifatı hələ ki təklif olunmamışdır, görünür belə təsnifatı yaratmaq prinsipcə çox çətindir". Bizim fikrimizcə, bu cinayətlərin vahid təsnifatını təklif etmək mümkün deyil, çünki onlar, müxtəlif obyektiv və subyektiv əlamətlərə, fərqli əsaslara görə təsnifatlaşdırıla bilər: növ obyektinə görə, törədilmiş nəticəyə, nəticələrin ölçüsünə (miqyasına), təsir üsuluna (yalan, rüşvətvermə, təhdid, razılaşma), fəaliyyət dairəsinə (bank,vergi, gömrük, kommersiya), motivə, subyektə görə və s.

İqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayət tərkiblərinin obyektiv cəhətinin konstruksiyasının xüsusiyyətləri həm nəzəriyyədə, həm də təcrübədə birmənalı cavabı olmayan çoxsaylı suallar yaradır. Cinayət tərkiblərinin "maddi" və ya "formal" növə aid edilməsində yekdillik yoxdur: cinayətlərin vəzifələrin yerinə yetirilməməyində ifadə edilən sonu fərqli qiymətləndirilir, ziyanın səciyyəsinə və həcminə vahid yanaşma mövcud deyil.

İqtisadi cinayətlərin tərkiblərinin "maddi" və ya "formal" növlərinə aid edilməsi məsələsində alimlər cinayət predmeti, hərəkət forması (ilk öncə, əgər o, hərəkətsizlikdə təzahür olunursa), törədilmiş hərəkətə və ya hərəkətsizliyə aid kəmiyyət xarakteristikalarının mənsubiyyəti kimi anlayışların uyğunluğundan çıxış edirlər.

Maddi, formal və kəsik tərkiblərin bölgüsü əsasında hər bir prosesin səciyyəvi xüsusiyyətlərinin inkişafı, o cümlədən bir sıra ardıcıl mərhələlərə (əmələ hazırlıq, əməlin özü və nəticə) ayrılan insanın ictimai təhlükəli əməli dayanır:

Əgər qanunverici cinayət tərkibini onu səciyyələndirən əlamətlərə ictimai təhlükəli əməldən başqa ictimai təhlükəli nəticəni də daxil edərək qurursa, onda bu, maddi tərkibli cinayətlərə aiddir. Əksinə, əgər qanunverici əməlin əlamətlərinin təsviri ilə məhdudlaşır və bununla da nəticəni cinayət tərkibinin hüdudundan çıxarırsa, bu tərkib formal xarakter daşıyır. Bu halda cinayətin bitmiş hesab edilməsi üçün əməlin törədilməsi kifayət edir.(11, s.210)

Cinayət-hüquq ədəbiyyatında iqtisadi fəaliyyət sahsində olan bəzi cinayətlərin qiymətləndirilməsinə "formal" və ya "maddi" tərkibli olmasına görə yanaşmalar fərqlidir.

Məsələn, N.A.Lopaşenko hesab edir ki, kreditor borclarını ödəməkdən qəsdən yayınma cinayətinin tərkibi "formaldır", cinayət isə kreditor borclarını ödəmək vəzifəsindən imtina etmək zamanından başlayaraq başa çatır. Əksinə, İ.Zveçarovski deyir ki, bu cinayət maddi tərkiblidir və "müvafiq məhkəmə qərarının qanuni qüvvəyə minməsindən bir gün" sonra başa çatır. Cinayətin "formal" tərkibli olması ilə razılaşaraq, P.N.Pançenko hesab edir ki, bu cinayət, kreditor borclarının ödənilməsinə kifayət edən müddətin bitməsindən sonra başa çatır.(12, s.202) Belə fikir ayrılıqları başqa "iqtisadi" cinayət tərkibləri üzrə də mövcuddur.(13, s.49) Cinayətlərin bölünməsinə dair aydın meyarların olmaması şəraitində hətta məhkəmə instansiyalarının izahatları nəzəri mübahisələri dayandırmır (məsələn vergi cinayətlərinin qiymətləndirilməsi və cinayətin başa çatmış hesab edilmə anı) .(14, s.45)

Vahid yanaşması olmayan suala qənaətbəxş cavab, ya yaranmış məhkəmə təcrübəsi nəticəsində, ya da qanunverici orqanın qərarı əsasında verilə bilər. Lakin nə birincinin, nə də ikincinin olmadığına görə bu və ya digər yanaşmanın nəzəri əsalandırılması zəruridir. Ayrı-ayrı tədqiqatçılara adı çəkilən cinayətlərin maddi tərkibli olması barədə fikir söyləməyə nə əsas verir? P.Yaninin fikirinə görə bütün müzakirə olunan cinayət tərkiblərinin "maddiliyi" birbaşa Məcəllənin göstərişindən irəli gəlir.(15, s.41) Beləliklə, qanunvericilik tərəfindən istifadə olunan kəmiyyət meyarına, "maddi" tərkibə malik cinayətlərə xas meyar kimi baxılır. V.İ.Tyunin yuxarıda qeyd edilən müəllifin fikri ilə tam razılaşmır, çünki qeyd edilən müəllif vurulmuş ziyanla hərəkət arasında səbəbli əlaqəni nəzərə almır. Cinayətin kreditor borclarını ödəməkdən qəsdən yayınma kimi törədildiyi halda şəxsin hərəkətsizliyi və ziyanın müvafiq dərəcədə olmasının arasında əlaqənin müəyyən edilməsinə ehtiyac olmur. Söhbət ziyanın miqdarından yox, bankların hesablarına təsdiq edilmiş müddətdə köçürülməmiş valyuta vəsaitlərinin həcmindən gedir. Şəxsin əməlinin xarakteri "ziyanın" miqdarını dəyişdirmir, şəxs cinayət məsuliyyətinə ziyan vurduğuna görə yox, müəyyən miqdarda valyuta vəsaitlərinin dövriyyə qaydalarının pozulması ilə əks olunmuş öhdəliklərini yerinə yetirməməyə görə cəlb edilir.(16, s.28)

Uzun müddət cinayət hüququnda səbəbli əlaqə problemini öyrənən B.V.Malinin hərəkətsizlik formasında ifadə olunan hərəkətlərdə (cinayətlərdə) belə əlaqənin olmaması barədə nəticəyə gəlir. B.V.Malininin fikrincə "məsuliyyət – ziyanın vurulmasına görə yox, öhdəliklərin yerinə yetirilməməsinə görə yaranır".(17, s.219)

Alimlər bəzi cinayətlərin uzanan cinayətlər kimi qiymətləndirilməsində ehtiyat edirlər və onların başlanma və başa çatma anını fərqli müəyyən edirlər. Çoxları hesab edir ki, CM-in 196-cı maddəsi ilə nəzərdə tutulmuş (kreditor borclarını ödəməkdən qəsdən yayınma) cinayət uzanan cinayətdir. B.V.Voljenkin, məsələn, yazır ki, bu cinayət məhkəmə qərarının qanuni qüvvəyə minməsi zamanından başlayır və kreditorların qarşısında öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə və ya şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmasına qədər uzanır.(18, s.125)

M.D.Şarqorodskiy cinayət hərəkətinin fasiləsiz həyata keçirilməsini uzanan cinayətlərin meyarı adlandırır. N.F.Kuznetsova ziyanın məkanda və zamanda uzanmasını uzanan cinayətlərin ayrılması əsasları hesab edir. İ.Zveçarovskiy onunla razılaşmayaraq uzanan cinayətin xüsusiyyətini təqsirkarın öhdəliyində olan vəzifələrin yerinə yetirilməsində görür.(19, s.488, 553)

Güman edirik ki, xüsusiyyətlərindən və tərkibindən asılı olaraq uzanan cinayətlərdə bütün yuxarıda qeyd edilmiş meyarları nəzərə almaq məqsədəuyğundur.

CM-in 24-cü fəslində vəzifələrin icra edilməməsində ifadə olunan cinayət tərkibləri Azərbaycan Respublikası CM-in 196, 207, 208, 209 və 213- cü maddələrində nəzərdə tutulub. O hallarda ki, cinayət qanunvericiliyi və ya sair qanunvericilik bu vəzifələrin icra müddətini göstərir , cinayətləri birdəfəlik olanlara aid etmək lazımdır (bəzən sadalanan cinayətlərdən bəziləri davamlı ola bilər) və onların bitməsi vəzifələrin icrasına nəzarət müddətinin bitməsi ilə bağlı ola bilər.Bu cinayətlər CM-in 207, 208, 209 və 213-cü maddələri ilə nəzərdə tutulub.

Cinayətlərin başa çatması anının müəyyən edilməsi ilə əlaqədar, şübhə doğuran məqamlarda cinayət-hüquqi normaların qeydlərinə əsasən onların bitməsini müəyyən etməklə bu məsələ həll oluna bilər.

CM-in 207-ci və 208-ci maddələrində göstərilmiş cinayət tərkibləri üçün bunu etmək çox asandır, lakin ilk öncə qanunvericilik bu və ya digər yanaşmanın məqsədəuyğun olduğunu müəyyən etməlidir. O halda ki, cinayət tərkibinin konstruksiyası müəyyən hüquqi faktdan sonra qanunda dəqiq müddətin müəyyən, həmçinin təyin etmək imkanı olunmadığı təqdirdə şəxsin öz vəzifələrini yerinə yetirməməsini nəzərdə tutursa, bu cinayətləri uzanan hesab etmək olar. Belə cinayətlərə CM-in 196- cı maddəsində göstərilmiş kreditor borclarını ödəməkdən qəsdən yayınma aid edilir. Təcrübə hələ ki, SSRİ Ali Məhkəməsi Plenumunun 1929-cu il 4 mart tarixli "Uzanan və davam edən cinayətlərə müddətin keçməsi və amnistiyanın tətbiq etmə şərtləri haqqında" (20, s. 6) qərarı və cinayət hüquq nəzəriyyəsində hamılıqla tanınan onların başa çatması anı ilə bağlı başqa meyarları hazırlamayıb. Cinayətin başa çatma anının qeyri-dəqiq müəyyən edilməsi törədilmiş cinayətə görə müddətin keçməsinin dəqiq olmayan hesablanması təhlükəsini özündə ehtiva edir.(21, s.13) "Uzanan" cinayətlərin cinayət hüququnda qəbul olunandan fəqli olan başa çatma anının göstərilməsi yalnız birbaşa cinayət qanununda əks edildiyi təqdirdə mümkündür. Lakin CM-in 196-cı maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayət üçün bunu etmək çətindir, çünki onun obyektiv cəhəti müəyyən müddət çərçivəsində törədilmiş hərəkətlər şəklində yayınmanın müəyyən formalarını nəzərdə tutur. Hesab edirik ki, CM-in 196-cı maddəsinin dispozisiyası əhəmiyyətli dərəcədə hərəkətsizliyin başa çatmasına görə yox, subyektin əmlakın gizlədilməsi ilə bağlı fəal hərəkətlərinə görə dəyişdirilə bilər.

İqtisadi fəaliyyət sahəsində olan bəzi cinayətləri "davam edən" cinayətlərə aid etmək olar. "Davam edən" cinayətlər qanunda əks edilmiş nəticənin gerçəkləşməsinə qədər müəyyən müddətdə fəal hərəkətlərin törədilməsi ilə xarakterizə olunur.

Bəzi alimlərin fikrinə görə, "davam edən" cinayətlərə vergi cinayətləri, qanunsuz sahibkarlıq, istehlakçıları aldatma, qaçaqmalçılıq aiddir. (22, s.8) Görünür ki, CM-in 175, 197, 204, 205 -ci maddələrində nəzərdə tutulmuş başqa cinayətlər də "davam edən" cinayətlərə aid oluna bilər.

Cinayət hüquq nəzəriyyəsində davam edən cinayətin məqsədindən, təqsirkarın niyyətinin konkret olmasından və ya qeyri-konkret olmasından asılı olaraq, tövsifetməni nəzərdə tutan yanaşma var.(23, s.32)

İqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlərin sırasında "davam edən" cinayət kimi vergi cinayətləri tanınır. Bizim tərəfdən tədqiq edilmiş hüquq tətbiqetmə təcrübəsi göstərir ki, vergi cinayətlərinin, şəxsin cinayəti davam etmək niyyəti sübüta yetirilərsə, "davam edən" cinayət kimi tövsif olunması daha düzgündür. Rusiyanın ali məhkəmə instansiyasının qərarı da onları "davam edən" cinayət kimi qiymətləndirir. (24, s.4)

Təcrübə baxımından vergi cinayətinin "davam edən" hesab edilməsi cinayət hüquq nəzəriyyəsinin həll edilməyən suallarına məhkəmə təcrübəsinin cavab verə bilməməsi ilə çətinləşir: ödənilməyən vergilərin ölçüsünə aid qeyri-müəyyən niyyətin olduğu təqdirdə vergi cinayəti "davam edən" ola bilərmi, belə niyyətin olduğu təqdirdə ödənilməyən vergilərin məbləğlərinin toplanması mümkündürmü ? Vergi cinayətlərinin tərkiblərini elə düzəltmək olar ki, onlar "formal" olsunlar. Bu zaman hərəkətin nəticələrinə aid davam edən cinayətin qeyri-müəyyən niyyətin olduğu təqdirdə, onun törədilməsinin mümkün olması və ya olmaması problemi aradan qaldırılar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Лопашенко Н.А. Преступления в сфере экономической деятельности: понятие, система, проблемы квалификации и наказания. Саратов, 1997.

2. Уголовное право Российской Федерации. Особенная часть /Под ред. Л.В.Иногамовой-Хегай, А.И.Рарога, А.И.Чучаева. М., 2004.

3. Гаухман Л.Д., Максимов С.В. Преступления в сфере экономической деятельности. М., 1998.

4. Клепицкий И.А. Система хозяйственных преступлений. М., 2005.

5. Волженкин Б.В. Преступления в сфере экономической деятельности по уголовному праву России. Санкт-Петербург. Издательство «Юридический центр - Пресс», 2007.

6. Мазур С.В. Уголовно-правовая охрана экономических отношений в сфере частного предпринимательства. Автореф. дисс.док-ра юрид. наук. М., 2004.

7. Правоведение. 1996, № 1.

8. Горелик А.С., Шишко И.В., Хлупина Г.Н. Преступления в сфере экономической деятельности и против интересов службы в коммерческих и иных организациях. Красноярск, 1998.

9. Аслаханов А.А.Проблемы борьбы с преступностью в сфере экономики (криминский и уголовно-правовой аспекты). Автореф.дис.док-ра юрид.наук. М., 1997.

10. Уголовное право России. Том II. Особенная часть /Под ред. А.И.Игнатова и Ю.А.Красикова. М., 1998.

11. Велиев И.В.Об объективной стороне преступления. М: Московский университет МВД России, ООО «Юркомпани», 2009, 272 с.

12. Уголовное право России. Особенная часть. Учебник /Отв. ред. Б.В. Здравомыслов. М., 1996.

13. Камынин И. Спорные вопросы квалификации незаконных действий с подакцизными товарами //Российская юстиция. 2000. № 6.

14. Побединская Н.В. Уголовно-правовые и криминологические проблемы налоговых преступлений: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. М., 1999.

15. Яни П. Длящиеся преступления с материальным составом. К вопросу о квалификации преступного уклонения от уплаты налогов // Российская юстиция. 1999. № 1.

16. Тюнин В.И. О "длящихся" и "продолжаемых" преступлениях в сфере экономической деятельности. "Журнал российского права", 2001, № 1.

17. Малинин В. Б. Причинная связь в уголовном праве. СПб., 2000.

18. Волженкин Б. В. Экономические преступления. СПб., 1999.

19. Научно-практический комментарий к Уголовному кодексу РФ. Т.1 /Под ред. П. Н. Панченко. Н. Новгород, 1996.

20. Сборник постановлений Пленумов Верховных Судов СССР и РСФСР (Российской Федерации) по уголовным делам. М., 1997.

21. Максимов С. Уголовная ответственность за невыполнение должником заемных обязательств //Законность. 1998. № 5.

22. Ларичев В. Уклонение от уплаты налогов с организаций: квалификация составов //Российская юстиция. 1997. № 6.

23. Кузнецова Н. Ф. Квалификация сложных составов преступлений //Уголовное право, 2000. № 1.

24. Бюллетень Верховного Суда РФ. 1997, № 9.

Шалала ГАСАНОВА

ОБЪЕКТИВНЫЕ ПРИЗНАКИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ В СФЕРЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Резюме

В данной статье автор на основе имеющихся в юридической литературе мнений, обосновывает свое определение объекта преступлений в сфере экономической деятельности. Далее рассматриваются иные спорные вопросы, касающиеся объективных признаков состава данных преступлений, аргументируются предложения, направленные на совершенствование действующего уголовного законодательства, регламентирующего ответственность за экономические преступления и практику его применения.

Shalala QASANOVA

OBJECTIVE SIGNS OF CRIMES IN THE SPHERE OF ECONOMIC ACTIVITY

Summary

In the given article the author proves his definition of an object of crimes in the sphere of economic activities on the basis of existing opinions available in the legal literature. Further, other questions at issue, concerning the objective signs of structures of given crimes, are considered, the proposals directed at perfection of the operating criminal legislation, regulating responsibility for economic crimes and practice of its application are reasoned.

Açar sözlər: iqtisadi cinayətlər, cinayətin obyekti, cinayətin obyektiv cəhəti, vergi cinayətləri, uzanan cinayətlər, davam edən cinayətlər, tövsif.

Ключевые слова: экономические преступления, объект преступления, объективная сторона преступления, налоговые преступления, «длящиеся» преступления, «продолжаемые» преступления, квалификация преступлений.

Key words: economic crimes, object of a crime, the objective side of a crime, the tax crimes, the lasting crimes, continued crimes, qualification of crimes.

UOT 1.179

Fikrət NƏBİYEV
AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq
İnstitutunun böyük elmi işçisi, fəlsəfə üzrə f. d.

ƏXLAQ VƏ HÜQUQ NORMALARI İCTİMAİ MÜNASİBƏTLƏRİ NİZAMA SALMA VASİTƏSİDİR*

Əxlaq və hüquq normaları insanların ideal və məqsədli formada əldə etməyə çalışdıqları mənəvi keyfiyyətlərlə bağlıdır. Mənəvi keyfiyyətlər insanların ictimai və şəxsi həyatını zənginləşdirir. Əxlaq normalarına düzlük və doğruluq, sadəlik və təvazökarlıq, mənəvi saflıq, nəzakətlilik, prinsipialıq və bu kimi birgəyaşayış qaydalarını aid edilir. Əxlaq normaları min illər boyu mövcuddur və cəmiyyətdə insanların birgəyaşayış tələblərindən yaranmış, nəsildən-nəsilə keçərək mənəvi sərvət şəklini almışdır. Ona görə də əxlaq normaları insanlar tərəfindən qorunub saxlanılır və onların iradəsindən asılı olmayaraq yeni nəsillərə verilir. Mənəvi sərvətlər maddi sərvətlərdən yaranmış olsa da, cəmiyyətin həyatında və tarixi inkişafında böyük rol oynayır. Əxlaqi normalar və ya mənəvi sərvətlər ictimai normaların ümumi sistemində insanların fəaliyyətini tənzim edir.

Əxlaq, siyasət, din, hüquq kimi normalar ictimai normalar sistemində davranış norması kimi vəzifəsi cəmiyyət daxilində şəxsiyyətlə cəmiyyət arasındakı münasibətləri nizama salmaqdır və bu ictimai tələb əsasında, normalar əsasında müəyyən edilir. Əxlaqi prinsiplər əxlaq normalarından fərqli olaraq, insan davranışının ümumiləşdirilmiş formada nizama salmaq istiqamətini müəyyənləşdirir. İnsanlar xeyir, şər, borc, şərəf kimi kateqoriyalar vasitəsi ilə cəmiyyətə xas olan ayrı-ayrı hərəkətləri ilə bağlı insan davranışını qiymətləndirə bilir. Davranış normaları obyektiv şəraitdən yaranır və insanların müəyyən hərəkətlərində, münasibətlərində özünü göstərir.

Əxlaqi və hüquqi normalar öz xarakterinə görə müsbət və mənfi yaxud tələb olunan və qadağan olunan formalarda ola bilər. İnkişafda olan cəmiyyətlərdə qadağanedici normalar tələbedici normalara çevrilir və şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı üçün şərait yaradır. Bir çox idealist filosoflar əxlaqa əbədi ideyaların, əbədi əxlaqi qanunların, ilahi mənşəyə malik olan mütləq ideyaların məhsulu kimi baxmışlar.

Onlar belə hesab edirdilər ki, əxlaq tarixi inkişafın, ictimai şəraitin məhsulu deyildir. Platona görə əxlaq transsendeltal ruhlar aləminə aid olan müstəqil başlanğıcdan ibarətdir. Kant isə əxlaqi sırf düşüncə ilə əlaqələndirir. Q.Rikkert, V.Stern, M.Şiller, E.Hartman kimi əxlaq nəzəriyyəçilərinə görə bu dünyada insanlar mövcud müstəqil əxlaqi keyfiyyətləri ancaq duya bilər, çünki bu ancaq transsendeltal aləmdə mövcuddur, onları ictimai mühitdə yaratmaq olmaz, kəşf etmək olar. Neotomistlərə görə əxlaqi qanun dəyişərsə öz gücünü itirər. İnsanlarda olan müxtəlif əxlaqi baxışlar ancaq əbədi dəyişməz olan əxlaqi hökmlərin nəticəsidir. Onlar bütün dövrlər üçün əbədi olan obyektiv, universal əxlaqi norma və prinsiplər yaratmaq istəyirdilər. Onlar əxlaqı əbədi, dəyişməz ehkam şəklində başa düşürdülər. Belə bir prinsipin doğruluğunu sübut etmək üçün insanın mahiyyətinin dəyişməz olması fikri əsas götürülürdü. Bu məqsədlə neotomistlər, şəxsiyyətin vahid əxlaqi məzmuna malik olması və heç bir iqtisadi və siyasi sistemin insanı dəyişdirə bilməməsi prinsipindən çıxış edirdilər.

Hazırda fideizm, ekzistensializm, intuitivizm, neopozitivizm, utilitarizm, hedonizm, praqmatizm kimi etik konsepsiyalar əxlaqi sərvətləri insanların faydalanmaq, mənfəət götürmək, həzz almaq üçün özbaşına seçdikləri normalar hesab edir, əxlaq normalarının obyektivliyini qəbul etmirlər. Ekzistensializm konsepsiyasına görə fərddə yaranan müsbət əxlaqi keyfiyyətlər onların özlərindən asılı olmayan səbəblərdən yaranır. Müasir hedonizm cəryanının nümayəndəsi

---

* Məqalə hüquq üzrə f.d. Mirafərim Seyidov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Şeldondan gətirilən fikir diqqətəlayiqdir. "İnsan kef , ləzzət çəkmək, həzz almaq üçün obyektləri və hərəkətləri özü seçir, ona görə də o, öz əxlaqının hakimi və sahibidir. Əxlaqi sərvətlərə özündən kənarda meyar axtarmaq mənasızlıqdır"(1, 6)

Tomizmə görə əxlaq normaları Allah tərəfindən müəyyən edilən və idarə edilən normalardır. Bu ideyaya görə insanlar bu əxlaqi normalara allaha itaət etmək, dini ainləri yerinə yetirməklə nail ola bilər. Materializmə görə əxlaq normaları allahın iradəsi ilə fitri olaraq, anadangəlmə deyil, insanların real həyat şəraitindən, təbiətindən yaranır.

Holland filosofu Benedikt Spinoza "Etika" kitabında əxlaq normalarını insanların mənəvi həyatından və davranışından yaranmış davranış normalarını əsas norma hesab edir: "Burada təəcüb doğuran şey yoxdur. Yəni, qeyri doğru hesab etdiyimiz hərəkətlər narazıçılıqla, doğru sayılan hərəkətlər isə razılıq doğurur. Belə ki, bunu təcrübə bizə deməyə əsas verir. Qeyd edək ki, bu əxlaqi münasibətlər tərbiyədən asılıdır, əksinə birində gözəl, müqəddəs olan bir şey başqası tərəfindən düzgün hesab olunmaya bilər. Beləliklə, hər kəs öz hərəkətləri üçün peşiman olur və ya fəxr edir. Bu isə onun tərbiyəsindən asılıdır".(2, 231)

Əxlaq normaları öz mahiyyətləri etibarı ilə ictimai mühitdən də asılı olur. "...Əxlaq da din kimi ictimai vəziyyətlə bağlı olur. Belə ki, Hannibal adam əti yeməyi ən əxlaqlı iş hesab edirdi: köləlik yunan və romalılara əxlaqlı görünürdü, feodalizmə əsaslanan sahibkarlığa təhkimçilik, muzdlu əməyə əsaslanan kapitalist istismarı əxlaqi keyfiyyət hesab edilir. İctimai inkişafın dörd pilləsi və əxlaq haqqında onların hər birindəki əxlaqi münasibətlər üstünlük təşkil edir. Əxlaqi cəhətdən ən yüksək ictimai əxlaqi vəziyyət, o vəziyyətdədir ki, insanlar bir-birinə münasibətdə azaddırlar və bərabərdirlər".(3, 516)

Lokk əxlaqi keyfiyyətlərin fitri olduğunu inkar edirdi və göstərirdi ki, əxlaqi dəyərlər məhz təcrübəyə, tərbiyəyə əsaslanır.

Spinozanın və Lokun fitri əxlaqi keyfiyyətlərin mövcudluğu haqqında ideyalara qarşı çıxması əxlaq normalarının mahiyyətini başa düşməyə imkan versə də birtərəfli qayda da şərh edilir. P.Lafarq "Karl Marksın iqtisadi determinizmi" adlı əsərində göstərir ki, əxlaq normaları haqqında təsəvvürlər, ona münasibət ancaq sinfi mənsubiyyətdən asılı olaraq meydana gəlir. Misal üçün ədalət haqqında fikirlər kapitalist və fəhlə sinfi üçün eyni ola bilməz.(4, 28)

Əxlaq və hüquq normaları real tarixi zərurətdən irəli gəlir, tarixi münasibətləri ifadə edir, obyektiv gerçəkliyi dəyişdirməkdə, ictimai həyatı zənginləşdirməkdə əsas rol oynayır. Əxlaq normaları insanların mövcud olduqları ictimai həyatın məhsuludur. əxlaq normaları mövcud ictimai iqtisadi quruluşun əsasında yaranır. Ekzistensializmə görə dünya dərk edilməzidir və o insana zorla qəbul etdirilir. Materializmə görə əgər bir ovuc adam özünü pozğun və eybəcər hala salaraq, milyonlarla adamı bu müsbət keyfiyyətləri dərk etmək qabliyyətindən məhrum etmişdirsə, buna həmin insanlar müqəssir deyildir, istismar olunan sinif müqəssirdir.(5, 24) Yəni, həyatın mənəvi və əxlaqi prosesləri üçün şərt olan istehsal üsuludur. İnsanın malik olduqları əxlaqi dəyərlər heç də idealistlərin qeyd etdikləri kimi "anadangəlmə" "əbədi və dəyişməz" deyildir. Əxlaqi keyfiyyətlər mahiyyətinə görə insanların məhsulu istehsal və mübadilə etmək üsulundan yaranmışdır. Hər bir cəmiyyətdə siniflərin maddi varlıqlara olan münasibətdən asılı olaraq əxlaqi dəyərlərə də münasibət dəyişir. Hər bir antaqonist siniflərə malik olan cəmiyyətdə istismar edənlə istismar olunan siniflərin əxlaqi dəyərləri eyni ola bilməz. K.Marks qeyd edirdi ki, cəmiyyətin inkişaf prosesində əvvəlcə maddi istehsalda, sonra da şüur və əxlaqda tərəqqi müşahidə edilir. Yəni, əvvəlcə kollektiv və cəmiyyət qarşısında öz mənəvi-siyasi məsuliyyətini başa düşən yeni insan tərbiyə etmək lazımdır. İslamı dəyərlər əsasında qurulmuş cəmiyyətdə çoxarvadlılıq mövcud olmuşdur. Kişi və qadın münasibətləri siqə adlanan hüquqi sənədə əsaslanır. Həmin hərəkətlər qəbahət hesab edilmir.

İslam ölkələrində mövcud olan belə bir nikah münasibətləri əxlaqsızlığın qarşısını almaq məqsədi güdmüşdür. Belə ki, qadın və kişi tərəfindən ailə nikah münasibətlərinin rəsmiləşdirilməsi heç bir orqan tərəfindən rəsmi hüquqi əhəmiyyət daşımayan fahişəliyin qarşısının alınmasına gətirib çıxaran amillərdən biridir.

Dini qaydada çoxarvadlılığın rəsmiləşdirilməsi heç də analıq hüququnun, ləyaqətinin alçaldılması kimi qiymətləndirilməməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, fahişəliyə əsaslanan övladın yaranması onun mənşəyinin müəyyənləşməsi problemini yaratdığı halda, sığəyə əsaslanan çoxarvadlılığın zamanı doğulan övladların mənşəyi (ata və anası) sözsüz ki, məlum olur. Bu da ailə-nikah münasibətlərinin əxlaqi dəyərə malik olmasını göstərir.

Bəzi Qərb sosioloqları elmi biliyin nisbiliyini, mütləq həqiqətin dialektikasını qəbul etmir və əxlaqi sərvətlərin təbiətinə idealist, subyektiv əsasda yanaşırlar. Onlar insanların ifadəsini, arzu və mənafeyini müəyyən edən iqtisadi şəraiti nəzərə almırlar. Etik relyativizm cərəyanının tərəf-darları əxlaqa elmi əsaslarla yanaşmanı qəbul etmir və onlar belə hesab edirlər ki, insanlar baş verən hadisələrə nəzarət etmə imkanına malik deyillər. Praqmatistlər obyektiv əxlaqi sərvətlərin mövcud olmadığını və insandan kənarda əxlaqın olmaması fikrini irəli sürürlər ki, bu da subyektiv idealist məntiqə əsaslanır. Cems qeyd edir ki, insan öz fəaliyyəti nəticəsində əxlaqi sərvətləri yaradır. Müəllifə görə insan iradə, arzu və inamına əsaslanmaqla yüksək əxlaqi keyfiyyət kəsb edə bilər.

Materializmə görə insanlar əxlaqi və hüquqi normaları, əxlaqi və hüquqi baxışları əvvəlki dövrlərdən götürür, şəklini dəyişir, lazım olmayan əxlaqi və hüquqi dünyagörüş öz yerini yeni iqtisadi münasibətlərə və yeni cəmiyyətdə mövcud olan sinfin qanunlarına uyğun gələnini saxlayır. Köhnə və təzə ictimai münasibətlər arasında ümumi əlamətlər olduqda müəyyən əxlaqi və hüquqi normalar yeni şəraitə uyğunlaşdırılır.

Əxlaq və hüquq normaları insanlar arasında mövcud olan real qaydaların insanların şüurunda inikasıdır. Əsrlər boyu insanlar əmək prosesində bir-birinə və cəmiyyətə olan münasibətlərini tənzim edən prinsiplər, qaydalar yaratmış və inkişaf etdirmişlər. Onlar bu prinsip və qaydalar əsasında iqtisadi münasibətləri, ictimai istehsalı həyata keçirmişlər. Əməyin təşkili problemi adət və ənənələrin gücü ilə müdafiə edilmişdir. Əmək prosesində ədalətlilik, qarşılıqlı yardım, birlik kimi əxlaqi normalar yaranmış, düzlük, cəsarət kimi öz keyfiyyətləri ilə fərqlənən əxlaqi prinsiplər formalaşmışdı. Sonralar cəmiyyətdə insanların bir-birinə münasibətləri, qadın, kişi və uşaqlar arasındakı münasibətlər zaman keçdikcə hamı tərəfindən qəbul edilmiş davranış normalarına çevrildi. Əxlaq normaları haqqında fikirlər müxtəlif amillərin, təsiri altında yaranır. Burada insanların həyati tələbatına, siniflərin mənafeyinə məxsus keyfiyyətlər həlledici təsir göstərir. Siniflər öz mənafelərinə uyğun olaraq həqiqəti olduğu kimi dərk etdiyi zaman əxlaqi keyfiyyətlər haqqında fikirlər həqiqətə uyğun gəlir. Əksinə olduqda isə əxlaq normalarının məzmunu haqqında təsəvvür həqiqətə uyğun gəlmir.

Əxlaq normalarının təbiəti və mahiyyəti haqqında fikirlərimizə əsasən determinizm prinsipinə əsasən zərurətlə azadlığın nisbəti probleminin həllində əxlaq normalarının obyektiv məzmunu və bunların sərbəst seçilməsinin mümkünlüyü haqqında materialist elmi dünyagörüş əsasında sübut edilmişdir ki, şəxsiyyət öz əxlaqi davranışları üçün məsuliyyət daşıyır. Cəmiyyətdə iqtisadi münasibətlər müəyyən sinfin mənafeyi əsasında yaranır və mövcud əxlaqi normaların əsasını təşkil edir. Göründüyü kimi iqtisadi münasibətlər əxlaq normalarına təsir göstərir. Ona görə əxlaq normaları obyektiv ictimai məzmuna malikdir.

Əxlaq normaları xüsusi mülkiyyətin və istismarın olmadığı bir cəmiyyətdə yaranmışdı. Ümumi bərabərliyə əsaslanan ibtidai-icma qurluşunda insanlar təbiətin kortəbii qüvvələrinə qarşı birgə mübarizə aparırdılar. "...Vəhşi tayfa üzvləri birlikdə yaşayır və fəaliyyət göstərirdilər". "...Vəhşini təhqir etmək, bütün qəbilənin təhqir edilməsi kimi başa düşülürdü. Nikah mülkiyyət və intiqam məsələləri kollektiv xarakter daşıyırdı".(4, 52) Cəmiyyətin mədəni inkişafı nəticəsində əxlaq normalarında – qoca, xəstə və uşaqlara qayğı, onlara hörmət kimi davranış qaydaları yarandı. Xüsusi mülkiyyətin və siniflərin meydana gəlməsi ilə yeni davranış qaydaları formalaşdı. Belə ki, müsbət xarakterli əxlaqi normalarla yanaşı, oğurluq, yalan, hiylə, satqınlıq, aldatmaq kimi normalar da yaranmış oldu. Bəzi hallarda müsbət əxlaqi keyfiyyət hesab edilən düzlük qeyri əxlaqi xarakter kəsb etməyə başladır. "Aldatmasan satmazsan" prinsipinə əsaslanan cəmiyyət

üçün çox vaxt fırıldaqçılıq və saxtakarlıq kimi keyfiyyətlər əsasında qurulmuş cəmiyyətdə yaşamaq olduqca çətin idi.

Materializmə görə insanların öz maddi vəziyyətini inkişaf etdirməsi onların təfəkkürünün də dəyişməsinə şərait yaratmışdır. Maddi vəziyyətin dəyişməsi şəraitində əxlaqi təfəkkürün, əxlaqi normaların formalaşması prosesi müəyyənləşmiş olur. Yəni istehsal münasibətlərinin məhsuldar qüvvələrin səviyyəsi ilə müəyyən edilməsi, tarixi proseslərin belə bir əsasda başa düşülməsi əsas ideoloji xarakter kəsb edir. Əxlaqi münasibətlərin formalaşması mövcud şəraitdə tələbata, zamanın hökmünə müvafiq olaraq dəyişir. İnsanlar arasında münasibətlər yaşadığı dövrdən, ictimai münasibətlərin şəraitə uyğunlaşdırılması prosesindən asılı olaraq dəyişir. Belə ki, müharibə şəraitində qüvvəlilik və cəsurluq müsbət əxlaqi keyfiyyət sayıldığı halda, fiziki və əxlaqi keyfiyyətlər eyni məna kəsb etməyə başlamışdı. İgidlik, cəsurluq kimi əxlaqi keyfiyyətlər fəziləti ehtiva etdiyi halda, qorxaqlıq və fərarilik kimi keyfiyyətlər qəbahəti ifadə etmişdi. Fiziki və əxlaqi keyfiyyətlərə əsaslanan qəhrəmanlıq idealı getdikcə özünü maddi nemətlərin sahibləri olan mülkədarların şəxsində tapmağa başladı. Belə ki, öz malikanəsini itirən hər hansı mülkədar öz titulunu, rütbəsini də itirirdi. Bu dövrdə əxlaqi keyfiyyətlər maddi sərvətlərlə eyniləşdirilmişdi. O dövrdə mərdlik və qəhrəmanlıq kimi idealı özündə təcəssüm etdirmək istəyən hər bir şəxs əmlaka malik olmalı idi. Əks halda maddi sərvət əldən vermiş mülkədar heç bir mənəvi keyfiyyətə malik ola bilmirdi. Sonralar sərvət sahibləri hərbi mükəlləfiyyətləri yerinə yetirməkdən boyun qaçırdılar və ölkənin müdafiəsini muzdlu əsgərlərin öhdəsinə verdilər, qəhrəmanlıq idealının fiziki və əxlaqi keyfiyyətləri azad vətəndaşlara, muzdla tutulmuş əsgərlərə xas oldu, onların mənəvi sərvətlərinə çevrildi. Beləliklə, iqtisadi inkişaf prosesinin nəticəsi olan maddi sərvətlərlə əxlaqi keyfiyyətlər arasında sədd yaranmış oldu. Müsbət əxlaqi keyfiyyətlər olan yaxşılıq, fəzilət varlılarının hisarından çıxdı.(4, 56-57) Bütün bunlar qeyd etməyə əsas verir ki, əxlaq normaları dəyişməz deyildir, o, real münasibətlərin məhsulu olaraq formalaşıb, inkişaf edir. Əxlaq normalarının məzmunun müəyyənləşdirilməsi zamanı konkret tarixi şəraitdən çıxış edərək hərəkət və davranışın keyfiyyətini bilmək lazımdır. Ancaq bu əsasda biz əxlaq normalarının yaranmasını, mahiyyətini, əxlaqi münasibətlərin formalaşması prosesində səbəbiyyət əlaqəsini müəyyənləşdirməklə düzgün fikir söyləyə bilərik.

Müsbət xarakterli əxlaqi və hüquqi keyfiyyətləri insanlar ya könüllü olaraq yaratmış, ya da əxlaq və hüquq norması tələb şəklində qarşıya qoyulmuşdur. Ancaq tələb əsasında qarşıya qoyulmuş əxlaq və hüquq normaları ictimai-iqtisadi inkişaf prosesinin nəticəsində dəyişmiş, təkmilləşmiş və mövcud şəraitə uyğunlaşdırılmışdır. Məlum olduğu kimi xüsusi mülkiyyəti və dövlətin yaranması şəraitində "qana-qan" qanunu ləğv olundu. Əgər quldarlıq dövründə, barbar psixologiyasına malik olan təsərrüfat sistemində müqəssirin vəhşiliklə öldürülməsi tələb edilirdisə, insanların bir-birinə və maddi nemətlərə münasibəti dəyişdikdən sonra, onun beynində vurulmuş ziyanla ona adekvat olan yəni, onu əvəz edən ədalət prinsipinə əsaslanan yeni ideyalar irəli sürdü.

Proletar inqilabi dövründə yeni əxlaqi və hüquqi keyfiyyətlər formalaşmağa başladı. Belə ki, fəhlə sinfinin əxlaqi və hüquqi keyfiyyətləri dedikdə onun öz sinfi qarşısında sədaqəti başa düşülürdü. Xalqların dostluğu və beynəlmiləlçilik, inqilabi humanizm kimi ideyalar diqqət mərkəzində idi. İnqilab nəticəsində əvvəllər mövcud olan ideoloji sərvətlər, əxlaqi hiss və davranışlar, əxlaqi və hüquqi təfəkkür inqilabiləşdi, bəşər cəmiyyəti yüksək əxlaqi keyfiyyətlər daşımağa başladı. Bütün bunlarla yanaşı onu qeyd etmək lazımdır ki, proletariata məxsus olan əxlaq və hüquq normaları kapitalizm şəraitində qərarlaşmış və sonra xalqın birgə yaşayış qaydalarına çevrilmişdir.

Əxlaq və hüquq normalarının yaranması zamanı determinizm prinsipi əsasında onun mahiyyəti başa düşülməli və eyni zamanda əxlaqi və hüquqi tərəqqi probleminə diqqət yetirilməlidir. Bəzi tədqiqatçılar əxlaqi və hüquqi tərəqqinin mövcudluğu məsələsini şübhə altına almışlar. Belə ki onların (ekzistensizalizm, praqmatizm, neopozitivizm) nümayəndələri insan əxlaqının və hüquqi dəyərlərin dəyişməz və fitri olduğunu irəli sürərək, cəmiyyətdə əxlaqı və

hüquqi tərəqqi faktını inkar edirdilər. G.Yaspers, Y.Vilson, E.Rassel, Z.Freyd kimi ideoloqlara görə dünya əvvəldən güclü və zəiflərə bölünmüşdür. Ona görə də heç bir bəşəri inkişafdan danışmaq, əxlaqi və hüquqi tərəqqinin hər hansı vahid obyektiv meyarını müəyyən etmək, ümumiyyətlə bəşəriyyətdə inkişafla bağlı əxlaqi və hüquqi tərəqqidən danışmaq olmaz. Əxlaqi və hüquqi tərəqqinin irəli və yaxud geriyə keçməsi haqqında fikir söyləmək mümkün deyildir. Z.Freydə görə vəhşilik dövrünün əxlaqi ilə hazırkı dövrün əxlaqi arasında elə bir prinsipial fərq yoxdur. İnsan doğulduğu gündən müəyyən əxlaqi keyfiyyətlərə malik olur ki, bu da onu bütün ömrü boyu müşayiət edir. Yaşlı şəxs öz davranışı ilə uşaqlıq dövründəki davranışa qayıdır. Buradan belə nəticə çıxır ki, ibtidai vəhşi insanın əxlaqı müasir insanın əxlaqından, uşağın əxlaqı isə yaşlı şəxsin əxlaqından daha yaxşıdır. Neopozitivizmə görə mədəniyyətin inkişafı nəticəsində bütün əxlaqi keyfiyyətlər, əxlaqi hisslər yox olub gedir. İnsanlar getdikcə əqlin hökmranlığı altında hisslərdən məhrum olan avtomatlaşmış intellektual maşınlara çevrilir.

Ancaq, məlumdur ki, insan hissi idrak, sonra isə nəzəri idrak prosesinin nəticəsi olaraq öz əqli imkanlarını genişləndirə bilər. Eyni zamanda hər bir insan öz hissi və əqli keyfiyyətlərinə görə ona təsir edən obyekt qədər müxtəlifdir. Belə ki, "eyni adam müxtəlif vaxtlarda eyni bir obyektdən müxtəlif tərzdə təsirlənə bilər".(6, 495)

Materializmə görə cəmiyyətdə mütərəqqi inkişafın mövcudluğu şəraitində, ictimai-iqtisadi formasiyaların qanunauyğun şəkildə bir-birini əvəz etməsi şəraitində müvafiq olaraq maddi və mənəvi sərvətlər, o cümlədən əxlaq və hüquq münasibətləri təsir edir. Deməli, cəmiyyət inkişaf etdikcə insanların maddi həyat şəraiti və istehsal münasibətləri dəyişdikcə onların əxlaqi və hüquqi təsəvvür və təfəkkürləri də dəyişir. İctimai-iqtisadi inkişaf nəticəsində, cəmiyyətin inkişaf prosesinin qarşısını almaq mümkün deyildir. İnsanların qazandıqları mədəniyyət nümunələri, əvvəllər istifadə etdiyi ünsiyyət üsulları, yeni ictimai iqtisadi formasiya daxilində əldə edilmiş məhsuldar qüvvələrə uyğun gəlmədikdə həmin ünsiyyət üsulu, o cümlədən əxlaq və hüquq dəyişdirilir və təkmilləşdirilir.

Deməli, əxlaqi hüquqi keyfiyyətlərin dəyişməsində və inkişafında maddi-iqtisadi amillərin təsiri vardır. Eyni zamanda ideoloji problemlərin maddi-iqtisadi şəraitə təsiri də qeyd edilməlidir. F.Engelsin qeyd etdiyi kimi "...tarixi inkişaf, iqtisadi şəraitdən asılıdır. Siyasi, hüquqi, fəlsəfi, dini, ədəbi-bədii inkişaf və i.a. iqtisadi inkişafa əsaslanır. Lakin, iqtisadi vəziyyət yeganə fəal səbəb deyildir. Burada iqtisadi zərurət əsasında qarşılıqlı təsir vardır ki, bu da son nəticədə həmişə özünə yol açır" İctimai şüurun formalarından olan əxlaq və hüquq da cəmiyyətin istehsal üsulu əsasında müəyyən edilir. Eyni zamanda qeyd edilməlidir ki, əxlaq və hüquq ictimai şüurun müxtəlif formalarının qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranır.

Qeyd edildiyi kimi, əxlaq və hüquq normalara tarixi hadisələrdir, onalar ictimai şüurun spesifik forması kimi baxmaq olar. O tarixən formalaşır və sonra cəmiyyətin bütün üzvləri üçün məcburi xarakter kəsb edir. Mənəvi sərvətlər əxlaqi qiymət vasitəsilə ilə müəyyən edilir.

Əxlaqi və hüquqi münasibətlər maddi istehsal münasibətləri əsasında yarandığı üçün ideoloji münasibətlər sferasına daxildir. Əxlaqi və hüquqi münasibətlər obyektiv xarakter kəsb edir. Ona görə ki, məhz bu münasibətlər öz başına yaranmır və mahiyyətcə hər hansı bir şəxsin iradəsini deyil, bütöv bir sinfin iqtisadi mənafeyini müəyyən edir. Eyni zamanda əxlaqi və hüquqi normaların münasibətlərin və hərəkətlərin obyektiv meyarını cəmiyyətin iqtisadi münasibətlərinin inkişaf qanunlarında axtarmaq lazımdır.

Tarixən əxlaqi və hüquqi qarşılıqlı münasibətlərlə bağlı iki istiqamət mövcuddur. Bunlardan biri kollektivçilik və insanpərvərlik, digəri isə fərdiyəçilik və insanpərvərliyə zidd xarakterli istiqamətlərdir. Məsələn: ibtidai icma quruluşu şəraitində insanların bir-birinə qarşı fərdiyəçilik düşmənçiliyi olmamışdır. O dövrün insanları üçün şəxsi mənafe icmanın ümumi mənafeyi tərəfindən unudulurdu. İnsanlar arasındakı münasibətlər yaşamaq uğrunda mübarizədən ibarət idi ki, bu da təbiətin kortəbii qüvvələrinə qarşı ümumi mübarizə əsasında qurulurdu. Sonrakı dövrlərdə istehsal alət və vasitələrinin mənimsənilməsi, ümumi mülkiyyətin xüsusi mülkiyyətlə əvəz olunması, cəmiyyətin antoqanist siniflərə, bölünməsi insanlar arasında münasibətləri də

dəyişdi. Xüsusi mülkiyyət insanların həyatında fərdiyəçilik yaratdı. İnsanlar öz şəxsi mənafeləri naminə başqalarına zərər yetirməyə başladılar. Bəzi ideoloqlar hətta insanları bir birinin düşməni hesab edirdilər və buna haqq qazandırmağa başladılar. Freyd, eqoizmi insan təbiətinin mahiyyəti və insani münasibətlərin başlıca prinsiplərindən biri hesab edirdi. Belə ki, müəllif qeyd edirdi ki, insan hər hansı arzu ilə yaşasa da, müəyyən bir fəaliyyət növü ilə məşğul olsa da, həmişə o eqoist olaraq qalacaqdır. O insanların hər hansı bir fəaliyyətlə bağlı əməkdaşlığını inkar edir və qeyd edirdi ki, hər hansı bir fədakarlıq eqoist mənafeyin ifadəsidir və bu hər şeydən əvvəl zövqlərin instinktindən başqa bir şey deyildir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Göyüşov Z. Əxlaqi sərvətlər. Azərnəşr, Bakı: 1966.
2. Спиноза Б. «Этика», М., 1932.
3. Бебель А. Женщина и социализм. Госполитиздат, М., 1959.
4. Лафарг П. Экономический детерминизм Карла Маркса. Соцэкгиз, 1938.
5. Djezinski F. “Gündəlik və məktublar”. Azərnəşr, Bakı, 1958.
6. Спиноза Б. Избранные произведения. Т.1, теорема 51, М., 1957.

Фикрет НАБИЕВ

ЭТИЧЕСКИЕ И ПРАВОВЫЕ НОРМЫ СРЕДСТВ РЕГУЛИРОВАНИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ

Резюме

В системе общественных норм роль этики, политики, религии и права как нормы поведения людей состоит в урегулировании отношений внутри общества между личностью и обществом. Оно определяется общественными требованиями и нормами. Этические принципы, в отличие от норм, определяют урегулирование направления человеческих отношений в обобщенной форме. Люди с позиции категорий добра, зла, - долга и чести могут оценивать человеческие отношения, связанные с отдельными поступками, характеризующими общество. Нормы образуются от объективных ситуаций и проявляются в отдельных поступках и отношениях.

Fikret NABIYEV

ETHICAL AND LEGAL NORMS AS THE MEANS OF REGULATING THE SOCIAL RELATIONS

Summary

In the system of social norms the ethics, policy, religion and law as the norms of behaviour, play the role of regulating the relations between a personality and a society within the latter. The social requirements and norms determine this. The ethical principles in contrast to norms define regulating a direction of the human relations in a generalized form. The people can value the human relations reflected in individual specific actions, approaching from the categories of good and evil, duty and honour. The norms are being formed on the basis of the objective situations and displayed in the individual actions and relations.

Açar sözlər: əxlaq normaları, hüquq normaları, əxlaqi və hüquqi münasibətlər, əxlaqi və hüquq keyfiyyətlər, ictimai münasibətlər.

Ключевые слова: этические нормы, правовые нормы, этические и правовые отношения, общественные отношения.

Key words: ethical norms, legal norms, ethical and juridic relations, moral and legal features, social relations.

UOT 36.364

Rüfət MÜRŞÜDOV
ƏƏSMN-nin Pensiya siyasəti şöbəsinin müdir müavini

QURANİ-KƏRİMDƏ SOSİAL TƏMİNAT MƏSƏLƏLƏRİ*

Qurani-Kərim müsəlmanların dini etiqad və inanclarını müəyyən etməklə yanaşı insanlar arasında sosial, iqtisadi və hüquqi münasibətləri də tənzimləyir. Hüquq ədəbiyyatında belə bir fikir formalaşmışdır ki, islam dinində ehkamları bərqərar edən teologiya mövcuddur və o, müsəlmanların etiqadını dəqiqləşdirir; digər tərəfdən şəriət, yəni möminlərə göstərişlər - onlar nə etməlidirlər- vardır. Şəriət "təqlid yolu" deməkdir və müsəlman hüququnu təşkil edir (1, s.310). Müsəlman hüququnun əsas mənbəyi isə Qurani-Kərimdən (bundan sonra-Quran) ibarətdir. Onun əl-Maidə surəsinin 42-ci ayəsində deyilir ki, «Ya Məhəmməd! Biz Quranı sənə haqlı olaraq özündən əvvəlki kitabı (bütün ilahi kitabları) təsdiq edən və onu qoruyan (və ya onların doğruluğuna şahid) kimi endirdik. Sən Allahın nazil etdiyi Quran ilə hökm et! Sənə gələn haqdan ayrılıb onların nəfslərinin istədiyinə uyma. Sizin hər biriniz üçün Biz şəriət və bir yol təyin etdik». V.V.Çurkin göstərir ki, bəzi müsəlman (Səudiyyə Ərəbistanı, Küveyt, Oman, İran, Pakistan və s.) ölkələrində konstitusiyanı Quran - Məhəmməd peyğəmbər vasitəsilə Allahın insanlara göndərdiyi müqəddəs kitab əvəz edir, bəzilərində isə Quran konstitusiyadan yuxarıda duran akt hesab edilir (2, s.19).

Hüquq nəzəriyyəsindən məlum olduğu kimi, müasir dövrdə hüquq sistemi çoxsaylı hüquq sahələrindən ibarətdir. Hüquq sahəsi dedikdə isə hüquq sisteminin müəyyən növ ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarından ibarət olan nisbətən müstəqil hissəsi anlaşılır (3, s.204). Quranda hüququn bütün sahələrinə, o cümlədən sosial təminat hüququna aid bir çox qaydalar müəyyən edilmişdir ki, həmin qaydaları müasir hüquqda mövcud olan normalarla müqayisə etdikdə onların öz aktuallığını saxladığı aydın olur.

Sosial təminat sosial təyinatlı vəsaitlərin bölüşdürülməsi üzrə ictimai münasibətlərin məcmusunu özündə əks etdirir. İnsanların sosial təminat hüquqları Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 38-ci maddəsində təsbit edilmişdir. Konstitusiyanın həmin maddəsinə istinad etməklə bu hüquqları pensiya; sosial müavinət; ünvanlı dövlət sosial yardımı; təqaüd təminatı; sosial xidmətlər və digər sosial müdafiə tədbirləri kimi qruplaşdırmaq olar. Fikrimizcə, Quranda müsəlmanların sosial təminat məsələlərinə həsr edilmiş göstərişləri ölkəmizin sosial təminat hüquq normaları ilə müqayisə etmək maraqlı olardı.

Quranda pensiya təminatı məsələlərinə xüsusi önəm verilmişdir. Onun əl-Ənfal surəsinin 41-ci ayəsində deyilir ki, «ələ keçirdiyiniz hər hansı qənimətin beşdə biri Allahın, Peyğəmbərin, onun qohum-əqrəbalarının, yetimlərinin, yoxsulların və yolçularındır (pulu qurtarıb yolda qalan müsafirlərindir)». Eyni zamanda əl-Bəqərə surəsinin 177-ci ayəsində deyilir ki, yaxşı əməl heç də ibadət vaxtı üzünüzü günçıxana və günbatana tərəf çevirməkdən ibarət deyildir. Yaxşı əməl sahibi əslində Allaha, axirət günününə, mələklərə, kitaba (Allahın nazil etdiyi bütün ilahi kitablara) və peyğəmbərlərə inanan, Allaha məhəbbəti yolunda (və ya mal-dövləti çox sevməsinə baxmayaraq) malını kasıb qohum-əqrəbaya, yetimlərə, yoxsullara, pulu qurtarıb yolda qalan müsafirlərə, dilənçilərə və qulların azad olunmasına sərf edən, namaz qılıb zəkat verən kimsələrdir.

Quranın bir çox ayələrində zəkat verilməsi müsəlmanların müqəddəs dini ayinləri (namaz qılmaq, oruc tutmaq) ilə bir səviyyədə nəzərdə tutulur. Məsələn, əl-Bəqərə surəsinin 43-cü ayəsində "namaz qılın, zəkat verin", 83-cü ayəsində "insanlarla xoş danışın, namaz qılın, zəkat verin", 110-cu ayəsində "namaz qılın, zəkat verin! Özünüzdən ötrü (əvvəlcə) etdiyiniz xeyri

* Məqalə h.e.d., prof. Mayis Əliyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

(yaxşı əməllərin əvəzini) Allah yanında taparsınız", əl-Maidə surəsinin 55-ci ayəsində "Sizin haminiz ancaq Allah, onun peyğəmbəri və iman gətirənlərdir. O kəslər ki, Allaha boyun əyərək namaz qılır və zəkat verirlər" deyilir. Bu baxımdan zəkatın mənasının aydınlaşdırılmasına ehtiyac duyulur.

Zəkat (ərəbcə «çoxaltma», «təmizlik») müsəlmanların verdiyi, Quranda buyrulmuş, toplanma qaydası və həcmi şəriət qanunları ilə müəyyənləşdirilmiş dini vergidir. Bu vergi icmanın ehtiyaclarına sərf olunur və yoxsul müsəlmanlar arasında bölüşdürülür (4). Göründüyü kimi, zəkat müasir hüquqda pensiya təminatının maliyyə mənbəyini təşkil edən məcburi dövlət sosial sığorta ödəməsi ilə eyni mahiyyətə malikdir. Göstərmək lazımdır ki, məcburi dövlət sosial sığorta haqları Almaniyada 18,7%, Polşada 19,52%, bizim ölkəmizdə isə işəgötürənlər tərəfindən əməkhaqqı fondunun 22%-i həcmində ödənilir. Bu da Quranda müəyyən olunan normaya yaxındır. Eyni zamanda məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının ödənilməsindən yayınanlara "Sosial sığorta haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən müxtəlif sanksiyalar tətbiq olunur. Sanksiyanın tətbiq edilməsindən asılı olmayaraq məcburi dövlət sosial sığorta haqqının vaxtlı-vaxtında ödənilməsinin əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan hər bir müsəlmanın vacib dini vəzifəsi olması da xüsusi qeyd edilməlidir.

Şəriət qanunları əsasında xüsusi bir qurum, yəni beytülmal təşkil edilirdi. Beytülmal müsəlmanların bütün xərclərinin ödəndiyi bir qurum kimi xarakterizə olunur. Buna görə müsəlmanların sahib olduğu və sahibi məlum olmayan hər şey (mal, pul, ərazi və s.) beytülmalın ixtiyarındadır. Müsəlmanların xeyrinə edilməsi lazım olan bütün xərcləri ödəməyi xəzinənin etməsi də bir haqdır. Beytülmalda hər biri müxtəlif sosial məqsədlər üçün istifadə olunan, bir-birindən fərqli dörd növ - zəkat; qənimətlər; müsəllman olmayanlardan alınan xərac; varisi olmayan zənginlərin buraxdığı mallar var (5).

Səvəfilər dövlətində (XVI-XVII əsrlər) beytülmalda toplanan zəkat əsasında mərkəzi və yerli idarəetmə aparatı məmurlarına birillik və ya ömürlük pensiya verilməsi tətbiq edilirdi (6, s.159).

Quranda müsəlmanların sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönələn xeyriyyəçilik fəaliyyəti geniş tətbiq edilir. Belə ki, onun əl-Bəqərə surəsinin 195-ci ayəsində "malınızı Allah yolunda xərcləyin. Öz əlinizlə özünüzü təhlükəyə atmayın, yaxşılıq edin! Allah yaxşılıq (ehsan) edənləri sevir", 219-cu ayəsində "Allah yolunda nəyi paylamalı olduqlarını soruşanlara isə de ki, ehtiyacınızdan artıq qalanını (möhtaclara) paylayın. Allah Sizə öz ayələrini bu cür bildirir ki, bəlkə fikirləşəsiniz" deyilir.

İslam dininin hakim olduğu Hülakilər dövlətinin (XIII-XİV əsrlər) paytaxtı Təbriz şəhərində sənət və peşəsi olmayan yoxsullar üçün "Yoxsullar evi" tikilməsini nümunə kimi qeyd etmək olar. Göstərmək lazımdır ki, burada yoxsullar üçün xörək bişirib pulsuz paylayırdılar. Hülaki xanları Təbrizə daxil olarkən yoxsullara sədəqə verirdilər (6, s.110). Cəmiyyət üzvlərinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönələn xeyriyyəçilik fəaliyyətinin inkişafına geniş imkanlar yaradılması ölkəmizin qanunvericiliyində də öz əksini tapmışdır. Belə ki, xeyriyyəçilik fəaliyyətinin inkişafı üçün dövlətin imkanlar yaratması Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 38-ci maddəsində bəyan edilmişdir. "Əmək pensiyaları haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 44.2-ci maddəsində işəgötürənlərin əmək pensiyaçılarının maddi təminatının yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər həyata keçirə bilmək hüququ təsbit olunmuşdur.

Quranda valideyn-övlad münasibətlərinə, uşaqların tərbiyəsinə qayğı göstərilməsinə, övladların ehtiyacı olan valideynləri saxlamağa borclu olması məsələlərinə, cəmiyyət üzvlərinin sosial rifahının yaxşılaşdırılmasında ailənin roluna da geniş yer verilmişdir. Belə ki, onun əl-Bəqərə surəsinin 83-cü ayəsində "valideynlərinizə, yaxın qohumlarınıza, yetimlərə, yoxsullara ehsan (yaxşılıq, kömək) edin, insanlarla xoş danışın, namaz qılın, zəkat verin", 215-ci ayəsində "Ya Məhəmməd! Səndən Allah yolunda nə verəcəkləri haqqında soruşanlara söylə: Malınızdan verəcəyiniz şey ata-anaya, (yoxsul) qohumlara, yetimlərə, miskinlərə və pulu qurtaran müsafirlərə məxsusdur. Şübhəsiz ki, Allah etdiyiniz xeyirli işi biləndir"; ən-Nisa surəsinin 36-cı ayəsində "ata-anaya, qohum-əqrəbaya, yetimlərə, yoxsullara, yaxın və uzaq qohum-qonşuya, yaxın yoldaş

və dostlara, (pulu qurtarıb yolda qalan) müsafirlərə, sahib olduğunuz qul və kənizlərə yaxşılıq edin!"; əl-Ənam surəsinin 151-ci ayəsində "Ya Rəsulum! De ki: gəlin Allahın sizə nələri haram etdiyini deyim: Ona heç bir şərik qoşmayın, ata-anaya yaxşılıq edin" deyilir.

Alman filosofu Hegel haqlı olaraq qeyd edir ki, ailə elə bir substansional tamdır ki, fərdə həm vasitə və qabiliyyətlərinə münasibətdə, ümumi əmlakdan istifadə etməklə qazanmağa qabil olması üçün, həm də yaşayış vasitələrinin çatdırılmasına münasibətdə xüsusi qayğı göstərmək və əmək qabiliyyətini itirdikdə, yaşayış vasitələrini əldə edə bilmədikdə qayğı göstərmək onun payına düşür (7, s.259). Ailənin qorunmasına, onun üzvlərinin qarşılıqlı münasibətlərinə dair istər beynəlxalq qanunvericilikdə, istərsə də ölkəmizin qanunvericiliyində çoxsaylı normalar qəbul olunmuşdur. Məsələn, İnsan Hüquqlarına dair Ümumi Bəyannamənin 11-ci maddəsində göstərilir ki, ailə cəmiyyətin əsas və təbii bir özəyidir və cəmiyyətlə dövlətin tərəfindən müdafiə olunmaq hüququna malikdir. "Analıq, atalıq, uşaqlıq qanunla mühafizə edilir", "uşaqlara qayğı göstərmək, onları tərbiyə etmək valideynlərin həm hüququ, həm də borcudur", "valideynlərə hörmət etmək, onların qayğısına qalmaq uşaqların borcudur. 18 yaşına çatmış əmək qabiliyyətli uşaqlar əmək qabiliyyəti olmayan valideynlərini saxlamağa borcludurlar" müddəaları Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 34-cü maddəsində təsbit olunmuşdur.

Quranda yetim və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların müdafiəsinə dair bir çox qaydalar müəyyən edilmişdir. Belə ki, əl-Bəqərə surəsinin 220-ci ayəsində "Ya Məhəmməd! Səndən yetimlər haqqında sual edənlərə söylə: Onların malını qorumaq və güzəranlarını yaxşılaşdırmaq xeyirlidir (nəcib əməldir). Əgər onlarla birlikdə yaşayırsınızsa, onlar sizin qardaşlarınızdır", ən-Nisa surəsinin 2-ci ayəsində "yetimlərin mallarını həddi-buluğa çatdıqda özlərinə verin və pisi (haramı) yaxşı ilə (halalla) dəyişdirməyin! Yetimlərin malı sizə haram, öz malınız isə halal olduğu halda, onları bir-birilə dəyişməyin! Onların mallarını öz mallarınıza qatıb yeməyin! Şübhəsiz ki, bu, böyük günahdır", 6-cı ayəsində "yetimləri nikah yaşına çatıncaya qədər sınayın. Əgər ağla dolduqlarını hiss etsəniz, mallarını özlərinə qaytarın. Böyüyəcəklər (böyüyən kimi mallarını məndən alacaqlar) deyə, o malları israf edib tələm-tələsik yeməyin. Zəngin olan (qəyyum) o mala toxunmasın, kasıb isə qəbul olunmuş qayda üzrə (ehtiyacı olduğu qədər, zəhmətin əvəzi miqdarında) yesin. Yetimlərin mallarını özlərinə qaytardığınız zaman şahid tutun", əl-Ənam surəsinin 152-ci ayəsində "yetimin malına, xeyirxah məqsəd (onu qoruyub saxlamaq, çoxaltmaq) istisna olmaqla, həddi-büluğa çatana qədər yaxın düşməyin. Ölçüdə və çəkidə düz olun. Biz heç kəsi gücü çatdığından artıq bir işə vadar etmərik" deyilir.

Göründüyü kimi, yetim və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlara münasibətdə Quran onlara həddi-büluğa çatana qədər hami təyin edilməsini, onların tərbiyəsi ilə bilavasitə haminin məşğul olmasını, hamiləri ilə birlikdə yaşamasını, əmlakının hamiləri tərəfindən qorunmasının, cəmiyyətin gələcəyi baxımından yetim və valideyn himayəsindən məhrum uşaqlara qayğı göstərilməsinin vacibliyini müəyyən edir. Quranın müəyyənləşdirdiyi bu qaydalar istər beynəlxalq qanunvericilikdə, istərsə də ölkəmizin qanunvericiliyində öz əksini tapmışdır. Belə ki, dövlət və hüquq nəzəriyyəsindən məlum olduğu kimi, 18 yaşına çatmış şəxslər tam fəaliyyət qabiliyyətli hesab olunur. Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin 136-cı maddəsinə əsasən valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların saxlanması, təhsil alması, habelə onların hüquq və vəzifələrinin qorunması məqsədilə qəyyumluq və himayə müəyyən edilir. Qəyyumluq 14 yaşınadək, himayəçilik isə 14 yaşından 18 yaşınadək olan uşaqlar üzərində təyin olunur.

Həmin Məcəllənin 139-cu maddəsinə əsasən qəyyumluqda (himayədə) olan uşaqlar qəyyumun (himayəçinin) ailəsində tərbiyə almaq, onlardan qayğı almaq, qəyyum (himayəçi) ilə birlikdə yaşamaq; onların saxlanması, tərbiyəsi, təhsili, hərtərəfli inkişafı və insan hüquqlarına hörmət edilməsi üçün şəraitlə təmin olunmaq; onlara düşən pensiya, müavinət, aliment və s. sosial ödənişləri almaq; yaşadıqları ev (mənzil) üzərində mülkiyyət hüququnu və ya ondan istifadə etmək hüququnu saxlamaq, ev (mənzil) olmazsa, mənzil qanunvericiliyinə uyğun mənzil almaq hüquqlarına malikdirlər. Qəyyum (himayəçi) hüquqlarından sui-istifadə etdikdə, uşaq öz hüquqlarını qorumaq üçün rayon (şəhər) icra hakimiyyətlərinin qəyyumluq və himayə orqan-

larına, 14 yaşına çatdıqda isə məhkəməyə müraciət etmək hüququna malikdir.

Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan qanunvericiliyində yetim və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların, eləcə də həmin uşaqların qəyyumlarının (himayəçilərinin) sosial müdafiəsi sahəsində çoxsaylı normalar qəbul edilmişdir. Belə ki, ölkəmiz Birləşmiş Millətlər Təşkilatının "Uşaq hüquqları haqqında" Konvensiyasına qoşulmuşdur. Konvensiyanın 20-ci maddəsinə görə iştirakçı dövlətlər uşaqların ailə mühitində böyüməsi üçün müvafiq tədbirlər görmək öhdəliyi daşıyırlar. Eyni zamanda həmin Konvensiyanın 18-ci maddəsinə uyğun olaraq iştirakçı dövlətlər uşaqların tərbiyəsi üçün vəzifələrinin icrasında valideynlərə, qəyyum və himayəçilərə mümkün köməklik göstərməyə borcludurlar. Göstərilən Konvensiya ilə müəyyən edilən öhdəliklərə əməl olunması üçün ölkəmizdə "Uşaq hüquqları haqqında" Qanun qəbul edilmişdir. Bu Qanunun 31-ci maddəsində göstərilir ki, valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların müdafiəsi onların övladlığa, qəyyumluğa, himayəçiliyə, digər ailəyə verilməsi, bunlar mümkün olmadıqda isə uşaqlara baxan müəssisələrdə yerləşdirilməsi üsulu ilə təmin edilir. Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 mart 2006-cı il tarixli 1386-cı nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında dövlət uşaq müəssisələrindən uşaqların ailələrə verilməsi (deinstitusionalizasiya) və alternativ qayğı Dövlət Proqramı (2006-2015-ci illər)" təsdiq olunmuşdur.

Həmin Proqramda göstərilir ki, ölkəmizin də qoşulduğu BMT-nin "Uşaq hüquqları haqqında" Konvensiyasına görə ailə uşağın sağlam inkişafı və cəmiyyətə inteqrasiyası üçün ən mühüm mühitdir. Həmin Konvensiyanın tələblərinə əsasən dövlət uşaq müəssisələrindən uşaqların bioloji və ya digər alternativ ailələrə verilməsi, bu uşaqların hüquqlarının qorunması daima diqqət mərkəzində olmalı, uşaqları qəbul edən ailələrə sosial yardım edilməlidir. Göstərmək lazımdır ki, "Sosial müavinətlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 4.0.1.9-cu maddəsi ilə valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların qəyyumlarına (himayəçilərinə) sosial müavinət təyin edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Qəyyumlara (himayəçilərə) sosial müavinət onların ünvanlı dövlət sosial yardıma hüququ olduqda, qəyyumluğa (himayəçiliyə) götürülmüş uşaqların sayından asılı olmayaraq, vahid məbləğdə - 35 manat həcmində təyin edilir. Fikrimizcə, yetim və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların qəyyumlarına (himayəçilərə) sosial müavinətin onların gəlirindən, ünvanlı dövlət sosial yardımına hüququndan asılı olmayaraq təyin edilməsi daha düzgün olardı.

Quranda insanlar arasında yoxsulluğun azaldılmasına, ehtiyacı olan insanlara yardım göstərilməsinə xüsusi önəm verilmişdir. Onun əl-Bəqərə surəsinin 184-cü ayəsində "oruc tutmaq sayı müəyyən olan (bir ay) günlərdir. Bu günlərdə sizdən xəstə və ya səfərdə olanlar tutmadığı günlər qədər başqa günlərdə oruc tutmalıdırlar. Oruc tutmağa taqəti olmayanlar isə (hər günün əvəzində bir yoxsulu doyuracaq qədər fityə verməlidirlər. Hər kəs könüllü xeyir iş görərsə (həm oruc tutub, həm də fityə verərsə), bu onun üçün daha yaxşı olar.", 274-cü ayəsində "mallarını gecə və gündüz, aşkar və gizli yoxsullara sərf edənlərin Rəbbi yanında böyük mükafatları vardır. Onların axirətdə heç bir qorxusu yoxdur və onlar qəm-qüssə görməzlər", 278-ci ayəsində "sədəqə Allah yolunda canından keçərək (dolanmaq, ruzi kəsb etmək üçün) yer üzündə hərəkət edə bilməyən və ya buna imkanı olmayan yoxsullar üçündür. Belə şəxslər həyalı olub dilənçilikdən çəkindiklərinə görə nadanlar onları dövlətli hesab edirlər. Ya Məhəmməd! Sən isə onları üzlərindən tanıyırsan", Ali-İmran surəsinin 134-cü ayəsində "o müttəqilər ki, bolluqda da, qıtlıqda da mallarını yoxsullara xərcləyər, qəzəblərini udar, insanların günahlarından keçərlər. Allah yaxşılıq edənləri sevər" deyilir.

Ehtiyacı olan insanlara sosial yardım göstərilməsi istər beynəlxalq qanunvericilikdə, istərsə də ölkəmizin qanunvericiliyində geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Məsələn, İnsan Hüquqlarına dair Ümumi Bəyannamənin 25-ci maddəsində göstərilir ki, «Siz şəxsən sizin və ailənizin xəstələnməyinin və ac qalmağının qarşısını almaq üçün zəruri olanlara sahib olmaq hüququna maliksiniz. Siz geyim və mənzilə sahib olmaq hüququna, xəstələndiyiniz, qoca olduğunuz, işləmədiyiniz təqdirdə, həyat yoldaşınız vəfat etdiyi halda və ya sizdən asılı olmayan səbəbdən

ötrü çörək pulu qazanmadığınız vaxtda yardım almaq hüququna maliksiniz». Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 38-ci maddəsində hər kəsin qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatdıqda, xəstəliyinə, əlilliyinə, ailə başçısını itirdiyinə görə və qanunla nəzərdə tutulmuş digər hallarda sosial təminat hüququna malik olması, 35-ci maddəsində işsizlərin dövlətdən işsizliyə görə müavinət almaq hüququ bəyan edilir.

Qanunla müəyyən edilmiş qaydada ayrı-ayrı kateqoriya şəxslərə sosial yardım göstərilməsi məqsədilə aylıq və birdəfəlik pul ödənişlərinin verilməsinin əsasları "Sosial müavinətlər haqqında" Qanunla müəyyən olunur. Ehtiyacı olan insanlara sosial yardım göstərilməsi, əhalinin yoxsulluqdan müdafiə qabiliyyətini yüksəltmək məqsədilə 21 oktyabr 2005-ci ildə "Ünvanlı dövlət sosial yardımı haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu qəbul edilmişdir. Bu Qanun ünvanlı dövlət sosial yardımın göstərilməsinin məqsəd və prinsiplərini, təyin olunmasının hüquqi əsaslarını və bu sahədə yaranan münasibətləri tənzimləyir. M.N.Əliyev haqlı olaraq göstərir ki, müasir sosial-iqtisadi şəraitdə elə hallar yaranır ki, vətəndaşlar gəlir mənbələrini itirməklə çətin vəziyyətə düşür və sosial yardıma ehtiyac duyurlar. Belə hallarda sığorta üzrə ödənişlər və sosial xidmətlər almaq hüququna malik olmadıqda onlara müxtəlif sosial yardım növləri təklif olunur (pul ödənişləri, sosial xidmət növləri və s.). Belə hallarda edilən sosial yardım bir qayda olaraq dövlət sosial təminat sistemini tamamlayır. Bu yardımı, başqa sözlə, həm də yoxsulluqla əlaqədar göstərilən yardım kimi də adlandırmaq olar (8, s.368). Qanunun 4-cü maddəsində göstərildiyi kimi, ünvanlı dövlət sosial yardımının məqsədi ailələrin sosial müdafiəsinin təmin edilməsindən ibarətdir.

Quranda vətənin azadlığı uğrunda şəhid olanların xatirəsinin ehtiramla yad edilməsinə, onların ailə üzvlərinə hərtərəfli maddi yardım göstərilməsinə xüsusi önəm verilir. Belə ki, Ali-İmran surəsinin 140-cı ayəsində "əgər siz Ühüd müharibəsində yara aldınızsa, o biri (kafir) dəstə də Bədr müharibəsində o cür yara aldı. Biz bu günləri (bu hadisələri) insanlar arasında növbə ilə dəyişdiririk ki, Allah iman gətirən şəxsləri başqalarından ayırd etsin və içərinizdən şəhidlər (şahidlər) seçsin. Allah zülmkarları sevməz!", 142-ci ayəsində "yoxsa Allah cihad edənləri (düşmənlə vuruşanları) və əziyyətə səbr edənləri tanıyıb, bir-birindən ayırd etməmişdən qabaq cənnətə girəcəyinizimi güman edirsiniz?", 169-cu ayəsində "Allah yolunda öldürülənləri (şəhid olanları) heç də ölü zənn etmə! Xeyr, onlar öz Rəbbinin yanında ruzi (cənnət ruzisi) yeyirlər", ən-Nisa surəsinin 69-cu ayəsində "Allaha və Peyğəmbərlərə itaət edənlər axirətdə Allahın nemətlər verdiyi nəbilər (peyğəmbərlər), siddiqlər (tamamilə doğru danışanlar, etiqadı dürüst, peyğəmbərləri hamıdan əvvəl təsdiq edən şəxslər) şəhidlər və salehlərlə (yaxşı əməl sahibləriylə) bir yerdə olacaqlar. Onlar isə necə də gözəl yoldaşlardır.", ət-Tövbə surəsinin 13-cü ayəsində "Ey möminlər! Məgər siz andlarını, əhdlərini pozan, peyğəmbəri öz yurdundan qovmaq niyyətində olan, üstəlik səninlə döyüşə birinci başlayan bir tayfa ilə vuruşmayacaqsınızmı? Məgər onlardan qorxursunuz?" deyilir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 76-cı maddəsinə əsasən vətəni müdafiə hər bir vətəndaşın borcudur. Ölkəmizin qanunvericiliyində vətənimizin azadlığı, suverenliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda həlak olan şəhidlərin xatirəsinin əbədiləşdirilməsinə, onların ailə üzvlərinin sosial müdafiəsinə xüsusi önəm verilmişdir. Belə ki, "Şəhid adının əbədiləşdirilməsi və şəhid ailələrinə edilən güzəştlər haqqında" xüsusi Qanun qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respubliksı Prezidentinin 14 iyul 2005-ci il tarixli Fərmanına əsasən Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adı verilmiş şəxslərə 600 manat məbləğində Prezident təqaüdü ödənilir. Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adı şəxsin ölümündən sonra verildikdə və ya həmin ad verilmiş şəxs sonradan vəfat etdikdə həmin təqaüd onun dul arvadına və 18 yaşınadək övladına, bu şəxslər olmadıqda isə valideynlərinə verilir. Bundan əlavə, 20 Yanvar faciəsi zamanı şəhid olmuş hər şəxsin ailəsinə 300 manat, hər bir şəhidə görə isə onun ailə üzvlərinə 150 manat məbləğində Prezident təqaüdü ödənilir. Göstərmək lazımdır ki, şəhid ailəsi üzvləri bərabər hüquqlara malikdirlər. Bu baxımdan Azərbaycanın Milli Qəhrəmanlarının ailə üzvlərinə təyin olunan Prezident təqaüdünün digər şəhidlərin ailə üzvlərinə Prezident təqaüdündə olduğu kimi ailə üzvləri arasında bərabər bölünməklə təyin edilməsi məqsədəuyğun olardı.

Eyni zamanda "Əmək pensiyaları haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 19.1-ci maddəsinə əsasən Azərbaycanın Milli Qəhrəmanlarının, eləcə də şəhidlərin ailə üzvlərinin əmək pensiyasının baza hissəsinin üzərinə xüsusi əlavə (müvafiq olaraq yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsinin 100 və 85 faizi həcmində) hesablanır.

Yuxarıda aparılan ümumi müqayisələr sosial təminatın qədim tarixə malik olduğunu əks etdirir. Eyni zamanda sosial təminata dair istər beynəlxalq qanunvericilikdə, istərsə də ölkəmizin qanunvericiliyində müəyyən olunan normalar əslində Qurani-Kərimdə bu və ya digər formada öz əksini tapmışdır. Bu isə Qurani-Kərimin müqəddəsliyini bir daha sübut edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Lazarev V.V. Ümumi hüquq və dövlət nəzəriyyyəsi. Bakı, «Qanun», 2007.
2. Çirkin V.V. Xarici ölkələrin konstitusiya hüququ. Bakı, «Digesta», 2007.
3. Xrapanyuk V.M. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi. Bakı, «Qanun», 2007.
4. www. az. vikipedia. orq
5. www. tr. wikipedia. orq/wiki/Beyt
6. Əkbərov R.A, Səlimov S.M. Azərbaycan dövlət və hüquq tarixi. Bakı, «Digesta», 2001.
7. Hegel. Hüquq fəlsəfəsi. Bakı, «Nərgiz», 2007.
8. Əliyev M.N. Sosial təminat hüququ. Bakı, «Adiloğlu», 2007.
9. Qurani-Kərim. Bakı, 2004.

Руфат МУРШУДОВ

ВОПРОСЫ СОЦИАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ В КОРАНЕ

Резюме

В статье рассматриваются некоторые правила из Корана, касающиеся социальной защиты населения, которые соответствуют большинству законов государства. По сравнению с существующими нормами современного права Коран сохранил актуальность и по сей день. В Коране термин «зякат» соответствует термину «пенсия».

Далее отмечается, что в Коране интерпретируются также поощрительные мероприятия, отраженные в ряде основных положений государственной социальной политики в качестве поддержки одиноких и бедных людей, детей, лишенных родительского попечения, как помощь детям-сиротам, а также проблемы благотворительства и попечительства, обеспечения помощи семьям воинов, погибших на войне.

Rufat MURSHUDOV

THE ISSUES OF SOCIAL SECURITY IN QURAN KERIM

Summary

In the article some rules concerning the social security from Quran Kerim, which are in conformity with the majority of State laws, are considered. In comparison with the existing norms of the contemporary law Quran Kerim has preserved the actuality in our days too. In Quran Kerim «Zyakat» corresponds to the term «pension».

Further, it is noted that in Quran Kerim there are also interpreted the encouraging measures reflected in a number of the basic provisions of the State social policy as a support to the single and poor people, the children devoid of the parental care as an aid to the children-orphans as well the problems of charity and trusteeship providing the families of military men killed at war for assistance.

Açar sözlər: Qurani-Kərim, hüquq, qanun, sosial təminat, sosial müdafiə, sosial müavinət, əmək pensiyası.

Ключевые слова: Коран, закон, право, социальное обеспечение, социальная защита, социальное пособие, трудовая пенсия.

Key words: Quran Kerim, law, legal, social security, social protection, social allowance, labor pension.

UOT 34.343.01

Samir ƏLİYEV
BDU-nun «Cinayət hüququ və kriminologiya» kafedrasının dissertantı

QABAQCADAN VƏD ETMƏDƏN CİNAYƏTİ GİZLƏTMƏNİN SUBYEKTİV ƏLAMƏTLƏRİ*

Qabaqcadan vəd etmədən cinayəti gizlətmə əməlinin cinayət-hüquqi xarakteristikasının təhlili bu cinayətin subyektiv əlamətləri ilə bağlı bir sıra məsələlərin araşdırılmasını zəruri edir. Qabaqcadan vəd etmədən cinayəti gizlətmə əməli cinayətlə əlaqədarlığın bir növü kimi subyektiv cəhətdən təqsirin qəsd forması ilə xarakterizə olunur. Hələ vaxtı ilə A.N.Traynin qeyd etmişdir ki, cinayəti gizlətmə həmişə qəsdən törədilir, bu əməli törədən şəxs cinayətkarı, cinayətin alət və vasitələrini, cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlakı gizlətdiyini dərk etməlidir (28, s. 340). N.S.Taqantsevin fikrincə, cinayətlə əlaqəsi olan şəxs bilə-bilə, qəsdən hərəkət etməlidir, ehtiyatsızlıqdan cinayətlə əlaqədarlıq cinayət-hüquqi əhəmiyyətə malik deyildir (27, s. 623). B.A.Alekseyevin fikrincə, cinayəti gizlətmə dolayı qəsdlə törədilə bilər (2, s. 23). A.V.Naumova görə də cinayəti gizlətmə subyektiv cəhətdən birbaşa və ya dolayı qəsdlə xarakterizə olunur (11, s. 736). Lakin N.S.Kosyakova qabaqcadan vəd etmədən cinayəti gizlətmənin yalnız birbaşa qəsdlə törədilməsini mümkün hesab etmişdir (13, s. 123). Biz də hesab edirik ki, qabaqcadan vəd etmədən cinayəti gizlətmə subyektiv cəhətdən birbaşa qəsdlə xarakterizə olunur.

Fikrimizcə, B.T.Razgildiyevin bu məsələ ilə bağlı mövqeyi daha ardıcıl və əsaslıdır. O, qeyd etmişdir ki, hamıya məlum olduğu kimi, cinayəti gizlətmə əməlinə görə məsuliyyət nəzərdə tutan cinayət-hüquqi norma nəticəni obyektiv cəhətin müstəqil əlaməti qismində fərqləndirmir. Nəticə gizlətmə hərəkətlərinin özündə ifadə olunur. Buna görə də həmin cinayəti törədən şəxs gizlətmə hərəkətlərini törətməyi arzulayarkən hər hansı nəticənin baş verməsini arzu etməyə bilməz. Qabaqcadan vəd etmədən cinayəti gizlətmə zamanı təqsirin intellektual-iradəvi məzmunu aşağıdakı kimi xarakterizə olunur: cinayəti gizlədən öz hərəkətlərinin ictimai təhlükəli xarakterini dərk edərək başa düşür ki, cinayətkarı, cinayətin alət və vasitələrini, izlərini gizlətməklə o, ictimai təhlükəsizliyə zərər vurur, bu növ hərəkətləri nəticəsində cinayət törətmiş şəxs cinayət məsuliyyətindən və cəzadan yayınır. Onun məqsədi törədilmiş cinayəti gizlətmək olduğundan yalnız bu nəticənin baş verməsini arzu edir (22, s. 65).

B.T.Razgildiyevin qabaqcadan vəd etmədən cinayəti gizlətmə əməlinin obyekti kimi ictimai təhlükəsizliyi tanıması fikri müəyyən dərəcədə mübahisəli olsa da, nəzərdən keçirilən cinayətin subyektiv cəhəti ilə bağlı fikirlərini haqlı hesab etmək olar. A.A.Piontovski tərəfindən aşağıdakı mülahizə irəli sürülmüşdü: «Cinayəti gizlədənin qəsdinin məzmununa icraçı tərəfindən törədilmiş cinayətin xarakterinin dərk edilməsi daxildir. O başa düşür ki, öz hərəkətləri ilə həmin cinayəti gizlədir və belə köməklik göstərməyi arzu edir» (20, s. 177).

Formal tərkibli cinayətlər haqqında ümumi təlimə görə bu növ əməllər yalnız birbaşa qəsdlə törədilə bilər (9, s. 32). Formal tərkibli cinayətlərdə əməlin ictimai təhlükəliliyini ifadə edən obyektiv cəhətin əlaməti kimi bütün hallarda qanunla qadağan olunmuş hərəkət və ya hərəkətsizliyin özü çıxış edir. Ona görə də formal tərkiblərdə qəsdin məzmunu ictimai təhlükəli hərəkətin (hərəkətsizliyin) özünə iradəvi münasibətlə məhdudlaşır. Formal tərkibli cinayətin törədilməsi zamanı qəsdin iradəvi elementi həmişə cinayət qanunu ilə qadağan olunmuş ictimai təhlükəli hərəkəti etmək arzusunda ifadə olunur, yəni o, yalnız birbaşa qəsd ola bilər (23, s. 206).

---

* Məqalə h.e.d. İsaxan Vəliyev və hüquq üzrə fəlsəfə doktoru Nazim Əliyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Cinayəti gizlədən şəxsin qəsdinin məzmununa ilk növbədə onun öz hərəkətlərinin ictimai təhlükəli xarakterini dərk etməsi daxildir. Təqsirin dolayı qəsd növündə şəxs öz əməlinin ictimai təhlükəli olduğunu dərk edərək, onun ictimai təhlükəli nəticələrini qabaqcadan görür, lakin bunları arzu etməyərək belə nəticələrin baş verməsinə şüurlu surətdə yol verdiyi halda, qabaqcadan vəd etmədən cinayəti gizlətmənin subyektiv cəhəti subyektin digər şəxs tərəfindən törədilmiş cinayətin xarakterini dərk etməsini, bunun ictimai təhlükəli nəticəsini qabaqcadan görməsini və bunları arzu etməsini özündə əks etdirir.

Qabaqcadan vəd etmədən cinayəti gizlətmə əməlini törədən şəxsin qəsdinin məzmununda gizlətdiyi cinayətin xarakterinin dərk edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan CM-nə əsasən şəxs yalnız ağır və ya xüsusilə ağır cinayəti gizlətməyə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna bilər. Cinayət hüquq doktrinasında bu məsələ ilə bağlı bir sıra yanaşmalar mövcuddur. Məsələn, Q.B.Vittenberq və P.N.Pançenko qeyd edirlər ki, məsuliyyəti ağırlaşdıran hallarla xarakterizə olunan cinayəti gizlətməyə görə məsuliyyət müəyyən edildiyi bütün hallarda həmin əlamətlər gizəldənin şüuru ilə əhatə olunmalıdır (6, s. 18). Məlumdur ki, cinayətin ağırlıq dərəcəsi, xüsusən də tövsifedici əlamətlər yalnız bu sahənin mütəxəssisləri tərəfindən müəyyən edilə bilər. Ona görə də V.V.Mozyakovun belə bir fikri ilə razılaşırıq ki, cinayəti gizlədən şəxsin məsuliyyətə cəlb olunması üçün onun hansı növ cinayətin törədilməsi barədə minimum məlumata malik olması zəruridir (12, s. 742). Analoji mövqedən çıxış edən A.D.Makarov göstərmişdir ki, təqsirləndirilən şəxsdən xüsusilə ağır cinayəti gizlətdiyini bilməsini tələb etmək ondan qanunun özünü bilməyi və cinayət əməlinə hüquqi qiymət verməyi, yəni əməli tövsif etməyi tələb etmək deməkdir. Belə tələb aşağıdakılara görə əsassızdır: birincisi, qanunu bilməmək cinayət məsuliyyətindən azad etmir; ikincisi, əhalidən törədilmiş ictimai təhlükəli əmələ hüquqi qiymət verməyi bacarmağı tələb etmək olmaz (18, s. 108).

Bəzi müəlliflər hesab edirlər ki, törədilən hüquq pozuntusunun cinayətlə əlaqədarlığa görə məsuliyyətin yaranması üçün zəruri olan şərtin dərk edilməsi səviyyəsi ona *delictum sui generis* kimi baxıldıqda, subyektin əməlin cinayət olmasını əhatəli surətdə, bütün dəqiqliyinə qədər deyil, yalnız ümumi şəkildə bilməsini nəzərdə tutur (4, s. 223; 27, s. 623). Qabaqcadan gizlətmə əməli özündə aşağıdakıları əks etdirməlidir:

a) subyekt cinayətkarı, cinayətin alət və vasitələrini, izlərini və ya cinayət yolu ilə əldə edilmiş predmetləri gizlətməsini dərk edir;

b) onun hansı növ cinayəti gizlətməsini dərk edir (15, s. 491).

Qabaqcadan vəd etmədən cinayəti gizlətmənin subyektiv cəhətinin xarakteristikası üçün həmin cinayətin motiv və məqsədlərinin müəyyən edilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Nəzərdən keçirilən cinayətdə motiv tərkibin subyektiv cəhətinin zəruri əlaməti kimi göstərilməsə də, onun müəyyən edilməsi cəzanın təyin edilməsində vacib rol oynayır.

Cinayətkarın, cinayətin alət və vasitələrinin, izlərinin və ya cinayət yolu ilə əldə edilmiş predmetlərin gizlədilməsi bir qayda olaraq aşağıdakı motivlər əsasında həyata keçirilir: tamah niyyəti ilə, yalançı yoldaşlıq hissi ilə, qisas, qorxu hissi, cinayətkarla həmrəyliyə görə mərhəmət və rəhmlilik hissləri. Qabaqcadan vəd etmədən cinayəti gizlətmə zamanı motiv təqsirli şəxsin əməlinin tövsifinə təsir göstərmir. Lakin qeyd etdiyimiz kimi, motiv məhkəmə tərəfindən cəzanın həddi müəyyən edilərkən nəzərə alınmaya bilməz. N.S.Taqantsev təhlil edilən cinayətin motivi ilə bağlı qeyd edirdi ki, cinayətkara mərhəmət hissi ilə törədilən gizlətmə ilə tamah məqsədi ilə törədilən gizlətmə arasında böyük fərq vardır (27, s. 159). L.S.Beloqrits-Kotlyarevski göstərirdi ki, qabaqcadan vəd etmədən cinayəti gizlətmə müxtəlif formalarda təzahür edir, onları üç qrupa ayırmaq olar: 1) cinayətkarın gizlədilməsi; 2) cinayətin izlərinin məhv edilməsi; 3) cinayət yolu ilə əldə edilmiş əşyaların gizlədilməsi. Gizlətmənin ilk iki tipi daha az təhlükəlidir, xüsusən o, qohumluq, dostluq və ya cinayətkara mərhəmət hissi ilə törədildikdə az təhlükəli olur. Sonuncu tip isə ən daha təhlükəli formadır, xüsusən də əşyaların gizlədilməsi peşə halına çevrilirsə. Tamah cinayətlə əlaqədarlığın bütün növlərində, xüsusən cinayət barəsində xəbər verməmə və

qabaqcadan vəd etmədən cinayəti gizlətmə zamanı əmələ görə təyin edilən cəzanın səviyyəsini yüksəldən hal kimi çıxış edir (24, s. 90). Azərbaycan Respublikası CM-in 61.1.6-cı maddəsinə görə də cinayətin tamah məqsədi ilə və ya sair alçaq niyyətlərlə, habelə başqa cinayəti ört-basdır etmək və ya onun törədilməsini asanlaşdırmaq məqsədi ilə törədilməsi cəzanı ağırlaşdıran hal hesab olunur (1).

Hüquq ədəbiyyatında qeyd olunmuşdur ki, məqsəd əlaməti qabaqcadan vəd etmədən cinayəti gizlətməni bir sıra oxşar cinayət tərkiblərindən fərqləndirməyə imkan verir. Bu cinayətdə məqsədin əhəmiyyəti məsələsi ilə bağlı müəlliflər arasında vahid fikir formalaşmamışdır. P.S.Matışevkinin fikrincə, qabaqcadan vəd etmədən cinayəti gizlətmənin məqsədi məhkəmə və istintaq orqanları tərəfindən cinayətkarın ifşa olunması və cinayətin açılması üzrə fəaliyyətinə maneçilik törətməkdən ibarətdir (19, s. 107). Q.B.Vittenberq və P.N.Pançenko qabaqcadan vəd etmədən cinayəti gizlətmə zamanı məqsədin əhəmiyyətini belə müəyyən edirlər: «Cinayəti gizlədən şəxsin qarşısına qoyduğu məqsəd həmin cinayəti ört-basdır etməkdir, bununla yanaşı o, ədalət mühakiməsi orqanları tərəfindən cinayətkarın ifşa olunması və cinayətin açılması üzrə fəaliyyətinə maneçilik törətmək cəhdlərini də özündə əks etdirir» (6, s. 18).

M.X.Xabibullin, İ.A.Buşuyev, N.V.Lyass kimi müəlliflər hesab edir ki, cinayəti gizlətmə tərkibinin mövcud olması üçün şəxsin gizlədilən cinayətin xarakterini dərk etməsi və onun ört-basdır edilməsini arzu etməsi zəruri və kifayətdir, yəni gizlədənin birbaşa qəsdlə hərəkət etməsi zəruridir. Şəxsi belə davranışa vadar edən motivlər onun bu zaman güddüyü məqsədlər kimi cinayət tərkibinin mövcud olması üçün əhəmiyyət kəsb etmir. Onlar məhkəmə tərəfindən cəza təyin edilərkən nəzərə alınır (17, s. 387; 5, s. 12). M.X.Xabibullin qeyd edir ki, subyektiv baxımdan gizlədənin qəsdi əsas cinayətin törədilməsinə köməklik göstərməyə deyil, cinayətkarın və ya cinayətin izlərinin gizlədilməsinə yönəlmişdir (30, s. 27). A.A.Piontovskiyə görə, cinayəti gizlətmədə məqsədin məhkəmə və istintaq orqanlarının fəaliyyətinə maneçilik törətmək və ya ədalət mühakiməsi orqanları tərəfindən cinayətkarın ifşa olunması və cinayətin açılması üzrə fəaliyyətini çətinləşdirməkdən ibarət olması ilə bağlı müddəa qanuna uyğun deyildir. Cinayəti gizlədən şəxsin hərəkətləri obyektiv surətdə ədalət mühakiməsinin fəaliyyətini çətinləşdirir, lakin həmin şəxs xüsusi olaraq qarşısına belə məqsəd qoymur (15, s. 178). Cinayətin açılmasını, cinayətkarın axtarılmasını və ifşa olunmasını çətinləşdirməyə meyil etmə birbaşa qəsdin intellektual məqamı olsa da, bu tərkibin məqsədinin zəruri əlaməti kimi çıxış etmir (26, s. 194).

Q.İ.Baymurzin qeyd etmişdir ki, subyektin obyektiv olaraq cinayətin açılmasına və cinayətkarın ifşa olunmasına yönələn, lakin müvafiq subyektiv meyillə, istiqamətlə şərtlənməyən fəaliyyəti qabaqcadan vəd etmədən cinayəti gizlətmə tərkibini yaratmır (3, s. 106). B.T.Razgildiyev göstərir ki, şəxs cinayəti gizlətmə əməlini törədərkən cinayətin açılmaması və onun törədilməsində təqsirli olan şəxsin ifşa olunmaması formasında nəticənin baş verməsini arzu etməyə bilməz (22, s. 65).

V.Q.Trifanov mənəvi ümumbəşəri prinsiplər baxımından cinayəti gizlətmə əməlinə görə məsuliyyətdən azad edilən şəxslərin dairəsinin genişləndirilməsini və subyektlə buraya qeydiyyatdan kənar nikahda olan, lakin ondan uşaqları olan keçmiş ər-arvadın da daxil edilməsini təklif edir (29, s. 20). Bu mövqe O.İ.Semikin tərəfindən də dəstəklənir. Müəllif hesab edir ki, şəxs öz əri (arvadı), yaxın qohumları və ya onunla faktiki nikah münasibətlərində olan şəxs tərəfindən törədilmiş qabaqcadan vəd etmədən cinayəti və ya cinayətkarı gizlətməyə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmamalıdır (25, s. 114). L.V.Lobanova qeyd edir ki, qanunverici şəxsin xüsusilə ağır cinayətin iştirakçıları ilə yaxın münasibətləri ilə bağlı təbii hüquqlarının tam həcmdə təsbit olunub-olunmaması məsələsi üzərində düşünməli və cinayətkarla faktiki nikah münasibətlərində olan şəxslərin maraqlarını nəzərə almalıdır (16, s. 44).

Sovet cinayət qanunvericiliyi qohumluq hisslərini, münasibətlərini nəzərə almayaraq cinayəti gizlətmə əməlini törətmiş şəxslərin məsuliyyəti ilə bağlı heç bir məhdudiyyət nəzərdə tutmurdu. Bununla belə, ötən əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində cinayət hüquq nəzəriyyəsində ilk

dəfə olaraq yaxın qohumlarına münasibətdə qabaqcadan vəd etmədən cinayəti gizlədənlərin məsuliyyətdən azad edilməsi ilə bağlı fikirlər irəli sürülməyə başlandı. Məsələn, M.M.İsayev göstərilən hallarda cəzanın fakultativliyini təklif edirdi (8, s. 64). İ.A.Buşuyev göstərilən yanaşmanı dəstəkləsə də, eyni zamanda ağır cinayətlər və alçaq niyyətlərlə cinayətlər törədildiyi hallarda məsuliyyətin saxlanılmasını təklif edirdi (5, s. 54). Analoji mövqedən çıxış edən V.S.Qelaşvili tamah məqsədi ilə deyil, qohumluq hisslərinə əsaslanan gizlətməyə görə cinayət məsuliyyətinin istisna edilməsini məqsədəmüvafiq hesab edirdi (7, s. 58).

N.Q.Raduntseva və M.İ.Kovalyovun fikrincə, xüsusilə ağır dövləti cinayətlər və ya bir sıra digər ağır cinayətlərin gizlədilməsi yüksək ictimai təhlükəli əməllər olduğundan yaxın qohumlar tərəfindən həmin əməllərin gizlədilməsi müvafiq məsuliyyətə səbəb olmalıdır (21, s. 181; 10, s. 106). N.S.Kosyakova göstərir ki, cinayətkar fəaliyyətini davam etdirən qatil-qohumların gizlədilməsi nəinki əxlaqazidd, həm də ictimai təhlükəli əməldir. Müəllif bu zaman şəxsin aşağıdakı hallarda cinayət törətmiş yaxın qohumlarının gizlədilməsinə görə cinayət məsuliyyətini mümkün hesab edirdi: a) əgər gizlətmə əməli qohumluq münasibətlərinə görə deyil, tamah motivi əsas götürülməklə törədilmişdirsə; b) əgər yaxın qohum tərəfindən törədilmiş cinayət insan həyatına qəsdlə əlaqədardırsa və ya azyaşlıya qarşı, yaxud da ondan istifadə edilməklə törədilmişdirsə; c) gizlədilən şəxs yeni cinayət törədərsə (13, s. 115; 14, s. 39-40). Analoji mövqedən A.D.Makarov çıxış etmişdir (18, s. 102-109). Qeyd edilənlərə əsasən belə nəticəyə gəlirik ki, CM-də arvadı (əri), övladları, valideynləri və qanunvericiliklə dairəsi müəyyən edilmiş digər yaxın qohumları tərəfindən hazırlanmış və ya törədilmiş cinayəti qabaqcadan vəd etmədən gizlədən şəxslərin CM-in 307.2 və 307.3-cü maddələrində nəzərdə tutulmuş cinayətlərə görə məsuliyyətə cəlb oluna bilməməsi ilə bağlı normanın təsbit edilməsi məqsədəmüvafiq olardı.

Qabaqcadan vəd etmədən cinayəti gizlətmənin subyekti 16 yaşına çatmış anlaqlı şəxsdir. Beləliklə, qabaqcadan vəd etmədən cinayəti gizlətmənin subyektiv cəhəti aşağıdakı əlamətlərlə xarakterizə olunur: təqsirli şəxs öz hərəkətlərinin ictimai təhlükəli xarakterini dərk edərək başa düşür ki, cinayətkarı, cinayətin alət və vasitələrini, izlərini gizlətməklə o, hüquq mühafizə orqanlarının cinayətlərin qarşısının alınması və açılması üzrə fəaliyyəti sahəsində ictimai münasibətlərə zərər vurur, əvvəlcədən görür ki, öz hərəkətləri nəticəsində cinayət törətmiş şəxs məsuliyyətdən və cəzadan yayınır. Bu əlamətlər birbaşa qəsdin əlamətləridir. Motiv və məqsəd nəzərdən keçirilən tərkibin subyektiv cəhətinin zəruri əlamətləri kimi çıxış etmir, lakin cəzanın növü və həddi müəyyən edilərkən onlar nəzərə alınır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2010.

2. Алексеев Б. Ответственность за укрывательство и недоносительство //Советская юстиция, 1962, № 20.

3. Баймурзин Г.И. Ответственность за прикосновенность к преступлению. Алма-Ата, 1968.

4. Белогриц-Котляревский Л.С. Учебник русского уголовного права. Киев, 1903.

5. Бушуев И.А. Ответственность за укрывательство преступлений и недоносительство. М.: Юридическая литература, 1965.

6. Виттенберг Г.Б., Панченко П.Н. Прикосновенность к преступлению по советскому уголовному праву: Учебное пособие. Иркутск, 1976.

7. Гелашвили В.С. О заранее не обещанном укрывательстве, совершенном родственниками виновного //Вестник Московского Университета. Сер.11. Право, 1980, №1.

8. Исаев М.М. О наказуемости родственного укрывательства и недоносительства //Советское право, 1924, № 1.

9. Кадников Н.Г. Квалификация преступлений и вопросы судебного толкования: теория и практика: Уч. пособ. М.: Норма, 2003.

10. Ковалев М.И. Ответственность за укрывательство и недоносительство //Советское государство и право, 1957, № 2.

11. Комментарий к Уголовному Кодексу РФ /Отв. ред. док.юрид.н., профессор А.В.Наумов. М.: Юристь, 1996.

12. Комментарий к УК РФ. Расширенный уголовно-правовой анализ с материалами судебно-следственной практики /Под общ. ред. В.В.Мозякова. М., 2002.

13. Косякова Н.С. Прикосновенность к преступлению по российскому уголовному праву: становление, состояние и перспективы развития. Дисс. канд.юрид.н. Академ. управления МВД России. М., 2001.

14. Косякова Н.С. Укрывательство преступления и преступника //Законность, 1998, № 10.

15.Курс уголовного права /Под ред. Пионтовского А.А. Т.6. М., 1971.

16. Лобанова Л.В. Преступления против правосудия: теоретические проблемы классификации и законодательной регламентации. Волгоград: Изд-во Волг.гос.универ., 1999.

17. Лясс Н.В. Курс советского уголовного права. Т. 4. Л., 1978.

18. Макаров А.Д. Укрывательство преступлений и совершенствование уголовного законодательства //«Черные дыры» в Российском законодательстве, 2004.

19. Матышевский П.С. Ответственность за перступления против общественной безопасности, общественного порядка и здоровья населения. М., 1964.

20. Пионтковский А.А. Курс советского уголовного права. М., 1970.

21. Радунцева Н.Г. Уголовная ответственность за заранее не обещанное укрывательство. Дисс. … канд.юрид.н. Омск, 1980.

22. Разгильдиев Б.Т. Уголовно-правовые проблемы прикосновенности к преступлению. Саратов, 1981.

23. Рарог А.И. Квалификация преступлений по субъективным признакам. СПб.: Изд-во «Юрцентр Пресс», 2002.

24. Русские и западноевропейские ученые XIX и начала XX вв. об уголовном законе, преступлении и наказании. Хрестоматия. СПбУМВД РФ, Академия права, экономики и безопасности жизнедеятельности /Под общ. ред. В.П.Сальникова. СПб.: Фонд «Университет», 2004.

25. Семыкина О.И. Ответственность за укрывательство преступлений по уголовному праву России. Дисс. … канд.юрид.н. Росс.академ.правосудия. М., 2003.

26. Советское уголовное право. Общая часть. Ред. Кригер Г.А., Кузнецова Н.Ф., Ткачевский Ю.М. М.: МГУ, 1988.

27. Таганцев Н.С. Русское уголовное право: Часть общ. /Н.С.Таганцев. (Переизд.). Тула: Автограф, 2001.

28. Трайнин А.Н. Избранные труды /Составление, вступительная статья док.юрид.н., профессора Н.Ф.Кузнецовой. СПб.: Изд. «Юридический центр Пресс», 2004.

29. Трифонов В.Г. Заранее не обещанное укрывательство преступлений и несообщение о них как виды прикосновенности к преступлению. Автореф. дисс. … канд.юрид.н. СПбУМВД РФ, СПб, 2000.

30. Хабибуллин М.Х. Ответственность за укрывательство преступлений и недоносительство по советскому уголовному праву. Казань, 1984.

Самир АЛИЕВ

СУБЪЕКТИВНЫЕ ПРИЗНАКИ ПРЕСТУПЛЕНИЯ ЗАРАНЕЕ НЕ ОБЕЩАННОЕ УКРЫВАТЕЛЬСТВО ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Резюме

В этой статье исследованы субъективные признаки преступления заранее не обещанное укрывательство преступлений. Автор определяет эти признаки следующим образом: обвиняемый осознавая характер общественной опасности своих действий, понимает, что укрывая преступления, орудия, средства и следы преступления, он причиняет вред общественным отношениям в сфере деятельности по предотвращению и раскрытию преступлений, предвидит, что в результате его действий преступник уклоняется от ответственности.

Samir ALIYEV

SUBJECTIVE ATTRIBUTES OF A CRIME BEFOREHAND NOT PROMISED CONCEALMENT OF CRIMES

Summary

In this article subjective attributes of a crime beforehand not promised concealment of crimes are resarched. These attributes are determined by author as follows: the accused realizing the character of public danger of the actions, understands that by covering crimes, instruments and means and traces of a crime he harms public relations in a sphere of activity on prevention and exposure of crimes, expects that as a result of his actions the criminal evades from the responsibility.

Açar sözlər: cinayətdə əlaqədarlıq, cinayəti gizlətmə, cinayət barəsində xəbər verməmə, yaxın qohumlar, ağır cinayət, xüsusilə ağır cinayətlər.

Ключевые слова: сообщничество в преступлении, сокрытие преступления, несообщение о преступлении, близкие родственники, тяжкое преступление, особенно тяжкое преступление.

Key words: complicity in a crime, concealment of a crime, not informing on a crime, nearest relatives, grave crime, particularly grave crime.

UOT 34.343.01

Polad HÜSEYNOV
BDU-nun «Cinayət hüququ və kriminologiya» kafedrasının dissertantı

ADAMLARI GİROV GÖTÜRMƏYƏ GÖRƏ MƏSULİYYƏTİ MÜƏYYƏN EDƏN BEYNƏLXALQ HÜQUQİ AKTLARA DAİR*

Cinayətkarlıqla mübarizə üzrə beynəlxalq əməkdaşlıq özündə ümumi cinayətlərlə və beynəlxalq səciyyəli cinayətlərlə mübarizəni birləşdirir. Beynəlxalq səciyyəli cinayətlərin, ilk növbədə terrorçuluq, adamları girov götürmə, hava gəmisini qaçırma kimi təhlükəli cinayətlərin artması xüsusi həyəcan və narahatçılıq doğurur. Bu cinayətlərlə uğurlu mübarizə aparılmasının zəruriliyi çoxsaylı beynəlxalq konvensiyaların qəbul edilməsini və beynəlxalq müqavilələrin bağlanmasını şərtləndirmişdir.

Adamları girov götürməyə görə məsuliyyət müəyyən edən beynəlxalq hüquqi aktları nəzərdən keçirək.

Qeyd edək ki, adamları girov götürmə beynəlxalq cinayətin müstəqil növü kimi ilk dəfə BMT Baş Assambleyası tərəfindən 17 dekabr 1979-cu ildə qəbul edilmiş Girov götürülməsi ilə mübarizə haqqında Beynəlxalq Konvensiyada nəzərdə tutulmuşdur. Ancaq ondan əvvəl köləlik, terrorçuluq, hava gəmilərini qaçırma və beynəlxalq səciyyəli digər cinayətlərlə bağlı konvensiyalar və beynəlxalq müqavilələr mövcud idi.

Belə ki, 25 sentyabr 1925-ci ildə Cenevrədə Köləlik haqqında Konvensiya imzalanmış, sonralar ona əlavələr edilmişdir. Bu Konvensiyanın mənbələri aşağıdakı beynəlxalq aktlar idi:

1) 1890-1990-cı illər Brüssel Konfransının Baş Aktı. Bu sənədi imzalayan dövlətlər Afrikada kölə alverinə son qoymaq barədə özlərinin qəti niyyətlərini bildirmişdilər.

2) 1919-cu il Sen-Jermen Konvensiyası. Bu sənədi imzalayan dövlətlər bütün formalarda köləliyi, quruda və dənizdə qul alverini tamamilə ləğv etmək niyyətində olduqlarını bildirmişdilər.

3) 12 iyun 1924-cü ildə Millətlər Liqasının təyin etdiyi Köləlik üzrə Müvəqqəti Komissiyanın məruzəsi.

1926-cı ildə qəbul edilmiş Köləlik haqqında Konvensiya köləliyi «mülkiyyət hüququnun atributlarının və ya onların bəzilərinin həyata keçirildiyi insanın vəziyyəti kimi müəyyən edir. Qul alverinə kölə etmək məqsədilə insanı ələ keçirmə, alma və ya bağışlama ilə bağlı istənilən akt; satmaq və ya dəyişmək məqsədilə əsir əldə etmənin istənilən aktı; satmaq və ya dəyişmək məqsədilə əldə edilmiş əsiri satmaq və ya dəyişmək yolu ilə güzəştə getmək, habelə ümumiyyətlə, əsirlərin alveri və ya daşınması ilə bağlı istənilən akt daxildir» (3, s.105-106).

Konvensiyaya uyğun olaraq, razılığa gələn tərəflər aşağıdakıları öhdələrinə götürürlər: qul ticarətinə son qoymaq və qarşısını almaq, bütün formalarda köləliyin ləğvinə nail olmaq, köləliyi, qul alverini məhv etməyə və başqa öhdəliklərə nail olmaq üçün bir-birinə qarşılıqlı kömək göstərmək.

7 sentyabr 1956-cı ildə Köləliyin, qul ticarətinin və köləliyə oxşar təsisat və adətlərin ləğv olunması haqqında Əlavə Konvensiya qəbul edildi.

Adamları girov götürmənin cinayət əməli adlandırıldığı ilk hüquqi akt 1937-ci ildə qəbul edilmiş Terrorçuluğun qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Cenevrə Konvensiyasıdır. Konvensiya preambula və 29 maddədən ibarətdir. Bu maddələrin müddəaları hərəkət obyektlərini kifayət qədər tam və geniş müəyyən edir. Konvensiyanın maddələrində beynəlxalq terror aktının anlayışı formulə edilmiş, terrorçuluqla mübarizə mexanizmi işlənib hazırlanmış, Konvensiyanın

---

* Məqalə h.e.d., prof. Firuddin Səməndərov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

qüvvəyə minməsi proseduru, milli və beynəlxalq səviyyələrdə tətbiqi qaydası müəyyən edilmişdir. Lakin hüquqi və siyasi səbəblər üzündən bu Konvensiya qüvvəyə minməsədə, beynəlxalq terrorçuluğun pislənilməsi və onun beynəlxalq hüquq əleyhinə cinayət olaraq tanınmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb etdi və kəsb etməkdə davam edir. Onda müəyyən edilən anlayışlardan sonralar Sülh və insanlığın təhlükəsizliyi əleyhinə Cinayət Məcəlləsinin layihəsi hazırlanarkən istifadə edildi. Qeyd olunan Konvensiyada adamları girov götürmə hava gəmilərini qaçırma, beynəlxalq müdafiə və ya diplomatik toxunulmazlıq hüququndan istifadə edən şəxslərə qarşı zorakılıq aktları ilə yanaşı terrorçuluğun növlərindən biri adlandırıldı (2, s.124).

Mülki hava gəmilərinin göyərtəsində və beynəlxalq rabitə vasitələri əleyhinə, ən əvvəl mülki aviasiya əleyhinə törədilən cinayətlərin sayının artması 1963-cü ildə dövlətlər tərəfindən Hava gəmisi göyərtəsində törədilən cinayətlər və bəzi digər hərəkətlər haqqında Tokio Konvensiyasının qəbul edilməsinə gətirib çıxardı. Həmin Konvensiyada deyilir ki, ərazisində ehtimal edilən cinayətkarın olduğu dövlət dərhal faktların ilkin təhqiqatını aparır, həmçinin cinayətkarın verilməsi üzrə digər cinayət-prosessual hərəkətləri yerinə yetirir. Bununla bərabər qeyd edilir ki, Konvensiyaya uyğun olaraq edilən hərəkətlərə görə nə hava gəmisinin komandiri, nə ekipajın digər üzvləri, nə sərnişinlər, nə hava gəmisinin sahibi və ya icarəçisi, nə də uçuşu həyata keçirən şəxs heç bir məhkəmə təhqiqatında məsuliyyət daşımır.

1970-ci ildə Hava gəmilərini qanunsuz ələ keçirmə ilə mübarizə haqqında Haaqa Konvensiyası qəbul edildi. Bu Konvensiyanın 2-ci maddəsi iştirakçı dövlətlərin hava gəmilərini qanunsuz ələ keçirmiş şəxslərə qarşı sərt cəza tədbirlərinin tətbiqini nəzərdə tutur. 4-cü maddənin 3-cü bəndinə görə, Konvensiya, milli qanunvericiliyə uyğun olaraq, istənilən cinayət yurisdiksiyasının həyata keçirilməsini istisna etmir. Konvensiyanın 7-ci maddəsinə uyğun olaraq ərazisində ehtimal edilən cinayətkarın yerləşdiyi müqaviləyə qoşulan dövlət, əgər cinayətkarı verməzsə, hər hansı istisna olmadan və cinayətin onun ərazisində törədilib-törədilməməsindən asılı olmayaraq, cinayət təqibi məqsədləri üçün işi özünün səlahiyyətli orqanlarına verir. Bu orqanlar həmin dövlətin qanunvericiliyinə uyğun olaraq ciddi xarakterli istənilən adi cinayət halında olduğu kimi qərar qəbul edir».

1971-ci ildə Mülki aviasiyada təhlükəsizlik əleyhinə yönəlmiş qanunsuz aktlarla mübarizə haqqında Monreal Konvensiyası qəbul edildi. Konvensiyanın 7-ci maddəsində ərazisində ehtimal edilən cinayətkarın yerləşdiyi dövlətin belə bir öhdəliyi təsdiq edilirdi ki, o, cinayət təqibi məqsədləri üçün işi özünün səlahiyyətli orqanlarına verir.

Beləliklə, baxılan beynəlxalq konvensiyalar bir-birini tamamlayaraq, mülki aviasiya əleyhinə törədilən cinayətlərin tövsifinə aid mühüm müddəaları inkişaf etdirərək, qeyd olunan müvafiq və digər əməllərə görə məsuliyyət prinsipini həyata keçirərək beynəlxalq terrorçuluğun ən geniş yayılmış və ən təhlükəli növlərindən biri ilə mübarizədə dövlətlərin əməkdaşlığının konvensiya şəklində hüquqi əsasını yaratmışdır.

Beynəlxalq terrorçuluqla mübarizədə dövlətlərin əməkdaşlığı sahəsində növbəti çoxtərəfli müqavilə BMT Baş Assambleyasının 1973-cü ildə qəbul etdiyi Beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslərə, o cümlədən diplomatik agentlərə qarşı törədilən cinayətlərin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiyadır. Onu Nyu-York Konvensiyası da adlandırırlar. Konvensiya beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxsləri müəyyən edir, «ehtimal edilən cinayətkar», «xüsusi müdafiə» anlayışlarının mahiyyətini açır.

Qeyd edək ki, 1973-cü il Konvensiyasında 1937 və 1971-ci il Konvensiyalarının bir çox müddəalarından istifadə edilmişdir. Əvvəlki Konvensiyalarda olduğu kimi 1973-cü il Konvensiyasında da yalnız şəxsin (bir qrup şəxsin) terrorçuluğu və onun cinayət məsuliyyəti haqqında məsələ qoyulur, ancaq beynəlxalq terrorçuluq aktını təşkil etmiş və ya rəğbətləndirmiş dövlətin məsuliyyət məsələsi həll edilməmiş qalmışdır.

10 noyabr 1976-cı ildə Avropa İttifaqının Nazirlər Kabineti Terrorçuluqla mübarizə haqqında Avropa Konvensiyasının mətnini qəbul etdi. Bu Konvensiya 1977-ci ilin yanvarında

imzalandı və 4 avqust 1978-ci ildə qəbul edildi. 16 maddədən ibarət olan göstərilən Konvensiya beynəlxalq terrorçuluqla mübarizədə dövlətlərin əməkdaşlığı ilə bağlı digər müqavilələr arasında xüsusi yer tutur. Terrorçuluqla mübarizə haqqında Avropa Konvensiyasının özünəməxsus xüsusiyyəti terrorçuluğa aid zorakılıq aktlarının dairəsinin geniş müəyyən edilməsi idi. Bunlara mülki aviasiya əleyhinə və onun göyərtəsində törədilən cinayətlər, beynəlxalq müdafiə hüququ olan şəxslərin həyatına, sağlamlığına və azadlığına edilən qəsdlər, adamların girov götürülməsi və ya özbaşına azadlıqdan məhrum edilməsi, həmçinin adamlar üçün təhlükə yaradacaq dərəcədə bomba, silahdan istifadə edilməsi aid idi.

Konvensiyanın müddəalarından belə nəticə çıxır ki, iştirakçı dövlətlər terrorçuluqla və digər zorakı əməllərlə mübarizədə təkcə öz ölkələrində deyil, həm də başqa ölkələrdə qarşılıqlı yardım haqqında bir növ müqavilə əldə etmiş olur.

Konvensiyada cinayətkarların verilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Preambulada göstərilir ki, ekstradisiya – terrorçuluq aktı törətmiş şəxslərin təqibdən və cəzadan yayınmasının mümkünlüyünə imkan verməyən xüsusi səmərəli vasitədir. 3-cü maddə Avropa İttifaqının dövlətləri arasında cinayətkarların verilməsi haqqında bütün müqavilə və sazişlərin müddəalarının bu Konvensiyaya uyğunlaşdırılması barədə qayda müəyyən etdi.

Dinc dövrdə törədilmiş cinayətlərin müxtəlif növləri, o cümlədən adamları girov götürmə ilə mübarizə haqqında yuxarıda göstərilən konvensiyalardan başqa, qeyd olunan cinayətlərin müharibə zamanı törədilməsini qadağan edən bir sıra konvensiyalar mövcuddur. Belə ki, 1949-cu ildə dörd beynəlxalq konvensiya qəbul edilmişdir: Döyüşən ordularda yaralıların və xəstələrin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında Konvensiya; Silahlı qüvvələr tərkibində dənizdə yaralıların, xəstələrin və gəmi qəzasına düşmüş şəxslərin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında Konvensiya; Hərbi əsirlərlə davranma haqqında Konvensiya və Müharibə zamanı mülki əhalinin müdafiəsi haqqında Konvensiya (1, s.12). 1977-ci ildə bu конvensiyalara Əlavə Protokollar qəbul edildi.

1949-cu il Cenevrə конvensiyaları insan şəxsiyyətinə və insan ləyaqətinə hörmət, hətta düşmənə münasibətdə humanistlik göstərmək prinsipinə əsaslanırdı. Konvensiyalara görə bilavasitə döyüş əməliyyatlarında iştirak etmiş, həmçinin xəstəlik, yaralanma, əsir götürülmə və ya istənilən digər səbəb üzündən sıradan çıxmış şəxslərə hörmət və müharibənin nəticələrindən müdafiə təmin edilməli, bütün zərərçəkmişlərə isə zəruri kömək və hər hansı fərq qoymadan qayğı göstərilməlidir. Əlavə Protokollarla bu müdafiə silahlı münaqişələrə cəlb edilmiş bütün şəxslərə şamil edilir. Bundan başqa, münaqişədə iştirak edən tərəflərin və hərbçilərin üzərinə mülki əhaliyə və mülki obyektlərə hücum etməkdən çəkinmək, habelə öz hərbi əməliyyatlarını hamılıqla qəbul edilmiş qaydalara və humanizm qanunlarına uyğun şəkildə keçirmək öhdəliyi qoyulur.

Bütün dörd Konvensiya və Əlavə Protokollar üçün ümumi olan əsas normalar aşağıdakılardır: Silahlı münaqişə zamanı Konvensiyalar və Protokollar istənilən şəraitdə tətbiq edilir, lakin beynəlxalq səciyyə daşımayan yüksək gərginlikli silahlı münaqişə zamanı həmin sənədlərdə nəzərdə tutulmuş bəzi normalar tətbiq edilir. Beynəlxalq səciyyə daşımayan bütün münaqişə hallarında humanizm prinsipinə riayət olunmalıdır. Buna görə həmişə və hər yerdə qətl, işgəncə, cismani cəzalar, şikəst etmə, insan ləyaqətini təhqir etmə, girov götürmə, lazımi qərar olmadan kollektiv cəza vermə, amansız və alçaldıcı münasibətin bütün növləri qadağan edilir.

Qeyd olunan sənədlərlə müdafiəsi təmin edilmiş şəxslərə və obyektlərə, yəni yaralılara, xəstələrə, gəmi qəzasına uğrayanlara, sanitar heyətinə və sanitar xidmətinə, mülki müdafiə heyətinə və xidmətinə, hərbi əsirlərə, mülki şəxslərə, mülki obyektlərə, mədəni dəyərlərə, ətraf mühitə, həmçinin təhlükəli qüvvələrin olduğu mexanizmlərə və qurğulara repressiya tətbiq edilməsi qadağan edilir.

Heç kim bu Konvensiyalarla imkan verilən müdafiədən könüllü və ya təzyiq altında imtina edə bilməz.

Bütün yaralılar, xəstələr və gəmi qəzasına uğrayanlar istənilən şəraitdə hörmət və müdafiədən istifadə etməlidir. Onların həyatına qəsd və onlara hər hansı şəkildə zərər vurulması qadağan edilir. Onları ayırıb seçmək, onlarla humanist davranmaq, maksimal imkan daxilində və ən qısa müddətdə onların vəziyyətlərinin tələb etdiyi tibbi yardımı göstərmək zəruridir. Tibbi mülahizədən başqa, onlar arasında hər hansı mülahizə üzrə ayrı-seçkilik qoyulmamalıdır.

Düşmənin silahlı qüvvələri heyətindən əsir götürülmüş yaralılara, xəstələrə, gəmi qəzasına uğrayan şəxslərə düşmən tərəflərdən hər biri öz yaralılarına göstərilən qayğını göstərməyə borcludur.

Beləliklə, 1949-cu il Cenevrə Konvensiyaları və onlara 1977-ci il Protokolları humanizm normaları müəyyən edir ki, bunları müharibə aparan tərəflər əsir düşmüş, dənizdə gəmi qəzasına uğramış, yaralı, xəstə və s. şəxslərə münasibətdə nəzərə almağa və riayət etməyə borcludurlar.

BMT Baş Assambleyası tərəfindən 17 dekabr 1979-cu ildə Girov götürülməsi ilə mübarizə haqqında Beynəlxalq Konvensiya qəbul edildi. Konvensiya preambuladan və 20 maddədən ibarətdir. Preambulada Konvensiyanın iştirakçı-dövlətlərinin BMT Nizamnaməsinin beynəlxalq sülhün, təhlükəsizliyin və Birləşmiş Millətlərin xalqları arasında dostluq münasibətlərinin təmin edilməsinə yönəlmiş məqsəd və prinsiplərinə sadiqlik qeyd edilir. BMT Nizamnaməsi və Beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında Bəyannamənin elan etdiyi xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını həll etmək prinsipi xüsusi təsdiq edilir. Preambulada həmçinin göstərilir ki, bu Konvensiyanın iştirakçı-dövlətləri İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamədə və Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda nəzərdə tutulmuş hər bir insanın yaşamaq, azadlıq, təhlükəsizlik hüququna malik olduğunu tanıyır; hesab edir ki, girov götürülməsi beynəlxalq birlikdə ciddi narahatçılıq doğuran cinayətdir, girov götürülməsi aktını törədən istənilən şəxs ya məhkəmə təqibinə məruz qalmalı, ya da verilməlidir; beynəlxalq terrorçuluq cinayəti kimi bütün girov götürülmə aktlarının qarşısının alınması, təqib edilməsi və cəzalandırılması üçün səmərəli tədbirlərin işlənib hazırlanması və qəbul edilməsi üzrə beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinə ciddi zərurət vardır.

Girov götürülməsi ilə mübarizə haqqında Beynəlxalq Konvensiyanın birinci maddəsi bu cinayətin əlamətlərini müəyyən edir:

«1. Üçüncü tərəfi, məhz: dövləti, hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatı, hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxsi və ya şəxslər qrupunu girovu azad etmək üçün birbaşa və ya dolayı şərt qismində istənilən hərəkəti etməyə və ya istənilən hərəkətdən çəkinməyə məcbur etmək məqsədilə başqa şəxsi (girovu) tutan və ya saxlayan və öldürməklə, şikəst etməklə hədələyən və ya saxlamaqda davam edən şəxs bu Konvensiya mənasında girov götürmə aktını törətmiş olur.

2. a) girov götürülməsi aktını törətməyə cəhd edən və ya b) girov götürülməsi aktını törədən və ya törətməyə cəhd edən istənilən şəxslə əlbir qismində iştirak edən şəxs də həmçinin bu Konvensiyada nəzərdə tutulmuş cinayəti törətmiş olur».

Konvensiyanın 1-ci maddəsinin, xüsusən onun 2-ci bəndinin formuləsi kifayət qədər genişdir. Orada ifadə edilmiş müddəaya görə baxılan hüquq pozuntusunun obyekti həm dövlətdaxili (milli), həm də beynəlxalq münasibətlər ola bilər. Yalnız Konvensiyanın 13-cü maddəsi onun təsir obyektini dəqiqləşdirir: «Cinayət bir Dövlətin hüdudları daxilində törədildiyi, girov və ehtimal edilən cinayətkar həmin dövlətin vətəndaşı olduğu və ehtimal edilən cinayətkarın həmin dövlətin ərazisində yerləşdiyi hallarda Konvensiya tətbiq olunmur».

Dövlət tərəfindən təşkil edilən və ya rəğbətləndirilən girov götürmə aktının ictimai təhlükəliliyinin xarakteri haqqında məsələ Konvensiyada həll edilməmiş qalır. Əgər girov götürülməsini yalnız dövlətlə bağlı olmayan fərd (fərdlər qrupu) törədərsə, dövlətlərin onunla mübarizədə əməkdaşlığı, məsələn, dövlətlərin qarşılıqlı hüquqi yardımı səviyyəsində olmalıdır. Əgər girov götürülməsinə beynəlxalq terrorçuluğun təzahüri kimi, yəni şəxs (bir qrup şəxs) tərəfindən törədilən, bəzi hallarda isə dövlət tərəfindən təşkil edilən və ya rəğbətləndirilən

beynəlxalq cinayət kimi baxılarsa, dövlətlərin onunla mübarizədə əməkdaşlıq səviyyəsi başqa cür olmalıdır.

2-ci maddəyə görə Konvensiyada hər bir iştirakçı dövlətə girov götürülməsi aktının törədilməsinə görə cəza növü və həcmini müəyyən etmək imkanı verilir. Bu zaman qeyd olunur ki, bütün hallarda həmin cinayətin ağır xarakteri nəzərə alınır.

Konvensiyanın 3-cü maddəsində göstərilir ki, konkret dövlətin orqanları girovun vəziyyətinin yüngülləşdirilməsi, o cümlədən onun azad edilməsini və zərurət olduqda kömək göstəilməsini, azad edildikdən sonra getməsini təmin etmək üçün bütün tədbirləri görməlidir. Əgər Konvensiyanın iştirakçı dövlətinin sərəncamında cinayətkarın girov götürmə nəticəsində əldə etdiyi obyekt olarsa, o qanuni sahibinə qaytarılır.

Konvensiyanın iştirakçı dövlətlərinin bu və ya başqa yolla qəbul etdiyi milli qanunvericiliyin müddəalarına uyğun olaraq dövlət girov götürülməsi cinayətinə münasibətdə öz yurisdiksiyasını təmin etmək üçün zəruri tədbirləri görməli, cinayətkarın tutulması və ilkin təhqiqatın aparılması istiqamətində addımlar atmalıdır. Bununla bağlı Konvensiyanın 8-ci maddəsi müəyyən edir ki, ərazisində ehtimal edilən cinayətkarın yerləşdiyi iştirakçı dövlət, əgər cinayətkarı verməzsə, hər hansı istisna olmadan və cinayətin onun ərazisində törədilib-törədilməməsindən asılı olmayaraq, həmin dövlətin qanunvericiliyinə uyğun olaraq məhkəmə təhqiqatının keçirilməsi vasitəsilə cinayət təqibi məqsədləri üçün işi özünün səlahiyyətli orqanlarına verməlidir.

Konvensiyanın 12-ci maddəsində göstərilir ki, bu Konvensiya 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarında və onlara əlavə edilmiş Protokollarda müəyyən edilmiş silahlı münaqişələr gedişində (xalqların öz müqəddəratını müəyyən etmək hüququnu həyata keçirdiyi, müstəmləkə ağalığına, xarici işğala və irqçi rejimlərə qarşı mübarizə apardığı vaxt) törədilmiş girov götürülməsi aktlarına tətbiq edilmir. Beləliklə, Konvensiyanın 12-ci maddəsi onun dinc dövrdə tətbiqini nəzərdə tutur. Terror, o cümlədən girov götürülməsi hər hansı sosial, siyasi, inqilabi məqsədlərə nail olunması vasitəsi kimi mütləq olaraq qəbuledilməzdir. Özülündə qətl, zorakılıq, qan tökülməsi dayanan sivil, demokratik cəmiyyətin qurulması ümumiyyətlə mümkün deyildir. Adamları girov götürmə – bəşəriyyət üçün vəhşilikdir.

Konvensiyanın 17-20-ci maddələrində onun imzalanması və qüvvəyə minməsi qaydası və müddəti, ona qoşulma və onun qüvvədən düşməsi proseduru müəyyən edilir. Konvensiyanın mətninin əsli BMT-nin Baş katibində saxlanılır.

1979-cu il Girov götürülməsi ilə mübarizə haqqında Beynəlxalq Konvensiya özünün hüquqi və siyasi mahiyyətinə görə mürəkkəb müqavilədir. Görünür buna görədir ki, onda bir sıra ziddiyyətli müddəalar vardır, bununla bağlı, qüvvəyə mindikdən sonrakı olduqca qısa müddətdə Konvensiya hüquq doktrinasında və diplomatik praktikada müxtəlif cür qiymətləndirilmişdir. Baxılan Konvensiyanın ciddi çatışmazlığı cinayətin subyekti məsələsinin yalnız fiziki şəxslərə müncər edilməsi, bu zaman bir sıra hallarda girov götürülməsi aktının təşkilində və törədilməsində rol oynayan dövlətin nəzərə alınmamasıdır.

1979-cu il Girov götürülməsi ilə mübarizə haqqında Beynəlxalq Konvensiyanın iştirakçı dövlətlər tərəfindən imzalanması böyük tarixi, siyasi və hüquqi əhəmiyyətə malikdir. Bu ən əvvəl həmin Konvensiyanın adamları girov götürməni müstəqil cinayət kimi ilk dəfə müəyyən etməsi ilə bağlıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Женевские конвенции о защите жертв войны. М., 1954.

2. Советский Ежегодник международного права. М., 1989.

3. СССР и международное сотрудничество в области прав человека. Документы и материалы МИД СССР. М., 1989.

Полад ГУСЕЙНОВ

ВОПРОС ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА ЗАХВАТ ЗАЛОЖНИКА В МЕЖДУНАРОДНЫХ ПРАВОВЫХ АКТАХ

Резюме

В статье исследуется вопрос ответственности за захват заложника в международных правовых актах. Указывается, что впервые захват заложников в качестве самостоятельного вида международных преступлений был предусмотрен в принятой в 1979 году Международной Конвенции о борьбе с захватом заложников. До этого захват заложников определялся как один из видов терроризма. Отмечается также и наличие до 1979 года международных соглашений и конвенций о рабстве, терроризме, угоне воздушного судна (Конвенции относительно рабства 1926 г., Европейской конвенции о борьбе с терроризмом 1976 г. и другими преступлениями международного характера), рассматриваются их основные положения.

В статье проводится обобщение по расматриваемому вопросу и делаются соответствующие выводы.

Polad HUSEYNOV

THE QUESTION OF RESPONSIBILITY FOR KIDNAPPING IN THE INTERNATIONAL JURIDICAL ACTS

Summary

In the article the question of responsibility for taking hostage in the international juridical acts is investigated. It is shown that taking hostage as an independent kind of the international crimes was firstly specified in the International Convention on the struggle against taking hostage adopted in 1979. Till that time taking hostage was determined as a kind of terrorism. In the article it is also noted on the existence of International Conventions on 1979 slavery, agreements terrorism, hijacking (Convention on slavery of 1926; European Convention about the struggle against terrorism of 1976) and other crimes of international character, their basic provisions are looked through.

In the article generalization about the investigated problem is carried out and the corresponding conclusions are being drawn.

Açar sözlər: cinayət qanunu, cinayət məsuliyyəti, adamları girov götürmə, konvensiya, beynəlxalq konvensiyalar, köləlik, terrorizm, beynəlxalq hüquqi akt.

Ключевые слова: уголовный закон, уголовная ответственность, захват заложника, конвенция, международные конвенции, рабство, терроризм, международный правовой акт.

Key words: criminal law, criminal responsibility, taking hostage of people, Convention, International Conventions, slavery, terrorism, international juridical acts.

UOT 343.274

Anar NAĞIYEV
"Odlar Yurdu" Universitetinin aspirantı

TƏRBİYƏ VƏ TƏBLİĞAT CİNAYƏTKARLIĞIN QARŞISININ ALINMASINDA MÜHÜM AMİL KİMİ*

Sosiallaşma, insanın qrup normalarına uyğunlaşmasını, bu sosial normaları öyrənməsini həyata keçirən prosesdir. Hər hansı bir cəmiyyətdə sosial mühit sosiallaşma prosesi ilə reallaşır. Sosiallaşmanın əsas funksiyası insanın möhtac olduğu davranış və meyilliliklərini tənzimləmək, insanlara cəmiyyətin arzusunu, dəyərlər sistemini, onun ideallarını, cəmiyyətdə oynayacağı rolları öyrətməkdir.

Sosiallaşmış insan aşağıdakı sosial proseslərə əməl edən insandır:

- Bu insan, cəmiyyət tərəfindən məqsədəuyğun hesab edilən davranışları həyata keçirir, din, hüquq və əxlaq normalarına əməl edir.
- Cəmiyyətin bir üzvü kimi ona verilən vəzifələri yerinə yetirir.
- Sosiallaşmış insan sosial fəaliyyətlərə uyğun davranışlara sahib insandır.

İnsanın sosiallaşması aşağıdakı sosial prinsiplərə əsaslanır:

- İnsan, sosial davranışı cəmiyyətin üzvləri ilə münasibətə girdikdə öyrənir.
- İnsanın hansı sosial davranışları öyrənəcəyini içində yaşadığı cəmiyyətin mədəniyyəti müəyyənləşdirir.

İnsanın sosial normalara əməl etməsində təhsil və tərbyənin rolu danılmazdır. Təhsil gələcəkdə insanda hüquq şüuru, hüquq mədəniyyətinin yaranmasına təsir göstərən əsas faktordur. Hüquq mədəniyyətinə yiyələnmiş bir insan, ilk olaraq qəbul edilmiş hüquq normasını tanıyır, mənimsəyir, sonda isə bu davranış normasına əməl edir. Hüquqi şüurun inkişafı nəticəsində də insanda siyasi-hüquqi görüşlər meydana gəlir.

Bəzi kriminologiya ədəbiyyatlarında göstərilir ki, insanın sosiallaşması prosesinin əsasını ailə və məktəbdə verilən tərbiyə müəyyənləşdirir.

Uşaqların cinayətkar davranışlara yönəlməsi baxımından rədd etmə, digər amillərə nisbətdə daha təsirlidir.

1983-cü ildə Türkiyədə həyata keçirilən bir tədqiqatın nəticələri göstərmişdir ki, cinayət əməli törətmiş uşaqların 55%-i evdə döymə vasitəsilə cəzalandırılır, 13%-i isə fiziki istismara məruz qalır. Cinayət törətməyən uşaqların 5,7%-nin isə ailədə döymə vasitəsilə cəzalandırılmasına baxmayaraq, onlar fiziki istismara məruz qalmırlar.

Tədqiqatçıların araşdırmalarına görə, valideynlərindən birinin itirilməsindən (xüsusilə atanın) daha çox ayrılma və boşanma kimi hallar uşaqlara təsir göstərir.

Bu gün insanın inkişafı ilə bağlı hazırlanmış müasir nəzəriyyələrdə göstərilir ki, bütöv bir ailə insanın sağlam inkişafına çox böyük təsir göstərir. Cinayətkar qruplar üzərində aparılan tədqiqat zamanı da bu fakt önə çıxmışdı. Belə ki, bu cinayətkarların ailələrinin çoxunda ailə üzvləri arasında səmimi münasibətlər pozulmuşdur.

Həyata keçirilən bir tədqiqat aşağıdakı nəticələri ortaya çıxarmışdı:

- yaxşı nizamlanmış münasibətlər, məsuliyyətli bir şəkildə valideynlərin idarə etməsi 7,7%;
- evdəki ağır iqtisadi vəziyyət, duyğuya əsaslanan münasibət 29,4%;
- nizamsız, səmimi olmayan münasibət, uşaqlara qayğının göstərilməməsi 45%;
- valideynlərdən birinin cinayətkar olması, hədsiz dərəcədə nizamsızlıq 17,8%;

Uşaqların davranışlarına nəzarət edərək, onları sosiallaşdırmaq məqsədilə gələcəyə hazırlayan, ailədən sonra ikinci sosiallaşdırma qrumu məktəbdir. Bu gün həyata keçirilən araşdırmalar

---

* Məqalə h.e.d., prof. Əmir Zeynalov və h.e.d. Samir Vəliyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

göstərir ki, ailə və məktəbdə əldə edilən bilik, bacarıq, qazanılan təcrübə və dostluq münasibətləri, sevgi, hörmət, özünəetibarla qarşılaşan uşaqlar cəmiyyətin faydalı vətəndaşlarına çevrilə bilirlər.

İnsanın həyatı boyu, onun doğulmasından əvvəl başlayan və insan ömrünün sonunadək təsirini davam etdirən ailə iqtisadi və ictimai tələbləri ilə də insanın inkişafını, onun davıranışlarının müəyyənləşdirilməsini yönləndirir. Həqiqətən də, ən kiçik sosial qrup olan ailənin vəziyyəti, həmin ailədə formalaşan azyaşlıların davranışlarının yönləndirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. İnsan davranışlarına ən çox təsir göstərən faktor, ailə içində yaşanılan təcrübədir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, ailədəki yoxsulluq ailənin quruluşuna mənfi təsir göstərdiyi kimi uşağın cinayətkar davranış törətməsinə də şərait yaradır.

Bundan əlavə, tədqiqatçılar ailədəki aşağıdakı mənfi halların gələcəkdə uşağın cinayətkar olmasına daha çox şərait yaratdığını iddia edirlər.

- Kifayət qədər tərbiyənin verilməməsi;
- Yaşayış şərtlərin yaxşı olmaması;
- Ailədəki nizamsızlıq;
- Kifayət qədər təhsilin verilməməsi;
- Ata və ananın işsizliyi;
- Ata və ananın uşağa qarşı sevgisinin olmaması;
- Ayrılıq və boşanma ilə bağlı ailənin dağılması;
- Ailənin çox uşaqlı olması;
- Ata və ya ananın spirtli içkilərdən psixoloji asılılıq vəziyyətinə düşməsi;
- uşağın fiziki istismarı, onunla yaxşı münasibətlərin qurulmaması;
- Ata və ya ana tərəfindən uşağın qəbul edilməməsi;

Həqiqətən də, bir azyaşlı üçün yaxşı bir ailə nümunəsi ən əhəmiyyətli bir sosial faktordur. Ailə yaxşını və pisi öyrədən, insanda vicdan yaradan sosial cəmiyyətin ilk və ən əhəmiyyətli nümunəsidir.

Tədqiqatlar göstərir ki, sahibsiz uşaqlar onlara isti münasibət göstərməyən ailədən gəldiklərinə görə başqaları ilə çox çətin dostluq münasibətləri qururlar. Kriminologiya ədəbiyyatlarında boş vaxt cinayətkarlığın meydana gəlməsinə şərait yaradan amil kimi götürülür. Yəni, kriminoloqlar hesab edirlər ki, cinayətlər, şəxsin həmin əməli törətmək üçün vaxtı varsa həmin davranış həyata keçirilir.

Alman kriminoloqu hesab edir ki, insanın günlük həyatı üç dövrü əhatə edir:

- fəaliyyət dövrü
- boş vaxt
- yatmaq dövrü

Həyata keçirilən tədqiqatlar göstərir ki, düzgün istifadə edilməyən boş zamanın çoxluğu insanların sosial normalardan kənara çıxma riskini artırır. Bu da gələcəkdə cinayətkar davranışların törədilməsinə verilən ilkin proqnozdur. Buna görə də sistemsiz bir həyat tərzi cinayətkarlığa şərait yaradan faktor kimi ələ alınır.

Bu gün sosial qurumlar arasında insanların ictimai həyatına ən çox kütləvi informasiya vasitələri təsir göstərir. Bəzən sadəcə olaraq media kimi istifadə edilən bu termin informasiyanın texnika vasitəsilə, yəni insanlarla üz-üzə olmadan geniş bir kütləyə çatdırılması mənasında işlədilir. KİV-də bu gün sosiallaşma funksiyasını həyata keçirir. Televiziyanın meydana gəlməsi ilə birlikdə, onun cinayətkarlıqla bağlı təsirlərinin də ortaya çıxmasına səbəb ola bilər. Çalışqanlıq və müvəffəqiyyət əldə etmək arzusu ilə sağlam mühit uşaqların gələcəkdə cinayət törətməsinin qarşısını ala bilər.

Hər bir ümumtəhsil müəssisəsinin fəalyyətində əsas məqsəd uşaqları və gəncləri sosiallaşdırmaq, cəmiyyətin mədəniyyətini, xalqın və dövlətin milli maraqlarını onlara mənimsətmək olmalıdır.

"Uşaqların məktəbə getməsinin boş vaxt nöqteyi nəzərindən də əhəmiyyəti böyükdür. Belə ki, uşaqlar və gənclər günün çoxunu məktəbdə keçirirlər. Bu da uşaqların cinayətkar davranışlara yönəldilməsinin qarşısının alınması baxımından əhəmiyyətlidir".

Kriminologiyada uşağın məktəbdəki müvəffəqiyyətsizliyi ilə cinayət əməli arasındakı əlaqənin olub-olmadığı hər zaman müzakirə edilmişdir. Həyata keçirilən tədqiqatların nəticələrinə görə, məktəbdə müvəffəqiyyət göstərə bilməyən şagirdlər digər şagirdlərə münasibətdə daha çox cinayət törətməyə meyillidirlər.

Belə bir müvəffəqiyyətsizliklə cinayətkarlığı birbaşa əlaqələndirmək o qədər də düzgün deyil.

Bu gün kriminoloqlar tərəfindən məktəbin uşaq cinayətlərinin qarşısının alınması və onların davranışlarına nəzarət edilməsi baxımından əhəmiyyətli rol oynadığı ümumi olaraq qəbul edilməkdədir və hətta onlar açılan hər bir yeni məktəbin bir cəzaçəkmə müəssisəsini bağlayacağı qənaətinə də gəlirlər.

1993-cü ildə Almaniyada həyata keçirilən bir tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, anketdə iştirak edənlərin 37%-i bazar və tətil günlərində sıxılırlar. Hətta, hər üç insandan biri oş vaxtlarında, onlarda mənfi həyat ritmlərinin vurduğunu və depresyonda olduqlarını bildirmişdilər.

Almaniyada televiziyanın izlənməsi ilə bağlı aparılan tədqiqatın nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, alman xalqı yuxu və əmək fəaliyyətinin xaricində qalan vaxtlarının çoxunu televiziya izləməyə və qəzet oxumağa həsr edirlər. Bu nisbi götürdükdə 6,5 saat edir. Bu da onu göstərir ki, təsiretmə gücünün biri KİV-in əlindədir.

Kriminologiya ədəbiyyatlarında KİV-in insana mənfi təsiretmə gücü aşağıdakı kimi göstərilmişdir:

1. İnsana mənfi enerji verən fəlakətlərin göstərilməsinə vasitəçilik etmək;

2. Bəzi təzyiqlərlə bağlı davranışların, insan meyitinin açıq-aşkar göstərilməsi. Kriminoloqlar göstərirlər ki, bu amil insan sərtləşməsinə, bəzən də bu hərəkətlərin təkrarlanmasına şərait yaradır.

3. Cinayət qorxusunu gücləndirir.

Alman kriminoloqunun göstərdiyi kimi, televiziya və filmlərdə göstərilən bəzi fraqmentlərə kriminogen stiuasiyalar cinayətkarlığa şərait yarada bilər.

Cinayətkarlığın fenologiyası dedikdə, cinayətkarlığın görünüş və ya meydana çıxma forması başa düşülür. Bu gün kriminologiyada cinayətkarlığın meydana çıxma formalarını ayrı-ayrı ictimai münasibətlərdə axtarırlar. Belə münasibətlərdən biri də vaxtı ilə fiziki mühitlə bağlı məsələlər olmuşdur.

Fiziki mühit dedikdə, buraya iqlim, coğrafi bölgələr və fəsillər aid edilir. Tarix boyu bu amillər cinayətkarlığı ortaya çıxaran mübahisəli məsələlər hesab edilmişdir.

İlkin tarixi tədqiqatlar. Coğrafi mühitin və xüsusilə iqlimin cinayətkarlığın meydana gəlməsinə təsir etdiyi kriminoloji statistik araşdırmaların ilk aparıldığı gündən tədqiqatçıların diqqətini çəkmiş mövzulardan olmuşdur. İqlim, havanın istiliyi və külək kimi müxtəlif təbii hadisələrin insan orqanizmi üzərindəki təsirlərinə nəzər yetirilmiş və bunların cinayətkarlığı izah edən mövzular olaraq ələ alınması zəruriliyi fikri irəli sürülmüşdü. Hesab edirəm ki, KİV-in cinayətkarlıqla bağlılığı o zaman meydana gəlir ki, televiziya və ya qəzetlərdə, eləcə də, digər informasiya vasitələrində birbaşa insanın mövqelərinə, hərəkət və davranışlarına təsir edəcək ictimai təhlükəli əməllərlə bağlı informasiyalar verilir. Məsələn, hər hansı bir televiziya və qəzet vasitəsilə insanların kütləvi iğtişaşlara çağırılması birbaşa insan mövqe və davranışlarına təsir edir ki, bu kimi hallar da kriminoloji nöqteyi nəzərdən həmin kütləvi informasiya vasitəsinin cinayətkarlıq dalğası yaratmasına səbəb ola bilər.

Kriminoloqlar hesab edirlər ki, cinayətkarlığın meydana gəlişi bəzən kütləvi informasiya vasitələrinin məlumatları ilə kifayətlənir. Yəni, cinayətkarlıq dalğası şişirdilmiş informasiyanın məhsuluna çevrilir. 1976-cı ilin sonunda Nyu-York şəhəri belə bir media cinayətkarlıq dalğası yaşadı. Üç qəzet "New York Times", "New York Daily" və "New York Rost" həmçinin beş televizi-

ya kanalı yaşlı insanlara qarşı cinayət əməllərinin artması ilə bağlı informasiya verdilər. Bu KİV cinayətkarlıq dalğası yeddi həftə davam etdi və bütün Amerikanın qəzet, jurnal və televiziya kanalları vasitəsilə bu məlumat ictimaiyyətə çatdırıldı. Verilən informasiyaya görə, həmin dövrlərdə müxtəlif səbəblərdən yaşlı insanlara qarşı gənc qruplaşmalar cinayət törədirlər. Müxbirlər "yaşlı insanlara qarşı cinayətlər" adlı silsilə məqalələri yazdılar. Həmin dövrlərə təsadüf edən cinayətləri isə bir az da şişirtdilər.

KİV-in cinayətkarlıq dalğası ilə bağlı kriminoloqların diqqətini çəkən digər məqam da medianın cinayət hadisələri ilə bağlı verilən informasiyanı statistik məlumatlara diqqət yetirmədən özü istədiyi nöqteyi-nəzərdən ictimaiyyətə çatdırılmasıdır. "Nürnberq" qəzetinin nömrələrinin tədqiqi zamanı müəyyən edilmişdir ki, bu qəzet Almaniyada oğurluq cinayətlərinin 5,9%-ni (o zaman cinayət nisbəti 29,5% təşkil edirdi), zorlama cinayətlərinin isə hamısının (hansı ki, bu da o zaman ümumi cinayətlərin 0,1%-ni təşkil edirdi) oxucuların diqqətinə çatdırmışdı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Sülhi Dönmezer. Kriminoloji. 7 bası, İstanbul, 1984.
2. Piriyev Əzim. Kriminologiya. Bakı, 1999.
3. Quliyev T. Əməliyyat iqtisadiyyatı. Bakı, 2003.
4. İçli Tülin Günşen. Kriminoloji. Ankara, 1994.
5. Sutherland. Prinsiples of Kriminologiyiy. Philadelphia, 1947.
6. Şirinov Elmir. Qanunvericilik və Gənclik. “Qanun” jurnalı, Bakı, 2005.
7. Şirinov E. Kriminologiya elminin tarixi və onun öyrənilmə əhəmiyyəti. Bakı, 2006.
8. A. Pirmuradov. Beynəlxalq hüquq və Milli hüquq. Dağıstan Dövlət Universiteti, 1985.

Анар НАГИЕВ

ВОСПИТАНИЕ И АГИТАЦИЯ КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР ПРИ ПРЕДОТВРАЩЕНИИ ПРЕСТУПНОСТИ

Резюме

В статье рассматриваются пути предотвращения преступности. Автор среди этих способов наиболее эффективным считает воспитание и агитацию. Отмечается, что основы воспитания закладываются в семье и в школе. В семье искреннее, теплое отношение оказывает позитивное влияние на детей, и наоборот, неискренние отношения выявляют их негативные качества. По мнению автора, слишком много свободного времени и бедность являются одним из факторов появления преступлений.

В статье делается акцент на том, что СМИ могут предотвратить преступления, а также выявить причины их появления.

Anar NAGIYEV

EDUCATION AND AGITATION AS THE IMPORTANT FACTORS AT PREVENTING CRIMINALITY

Summary

In the article the ways of preventing criminality are being considered. In the author's opinion, the most efficient among these ways are eglucation and agitation. It is noted that the foundations of education are laid in a family and school. In the family a sincere attitude to the children exert a positive influence on them, whereas the insincere relation causes their negative features.

It the work it is emphasized that mass media are able to prevent and expose the reasons causing crimes.

Açar sözlər: cinayətkarlıq, tərbiyə, sosiallaşma, sosial normalar, ailə, uşaqlar.

Ключевые слова: преступность, наказание, образование, социализация, социальные нормы, семья, дети.

Key words: crime, punishment, education, socialization, social norms, family, children.

UOT 347.132.6

Sevil MƏMMƏDOVA
AMEA-nın Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun aspirantı

YETKİNLIK YAŞINA ÇATMAYANLARIN ƏMLAK MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ İŞTİRAKININ BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ*

İnsan bütün həyatı boyu bir sıra əmlak və qeyri-əmlak hüquqları əldə edir ki, bu hüquqların həyata keçirilməsini tənzimləyən hüquqi aktların demokratik mahiyyəti onların tətbiqi mexanizmində özünü daha yaxşı göstərir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Məclisi tərəfindən 20 noyabr 1989-cu ildə 44/25 saylı qətnamə ilə qəbul edilmiş və 2 sentyabr 1990-cı ildən qüvvəyə minmiş Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyasının 27-ci maddəsi uşağın əmlak hüquqlarının qorunmasının, maddi vəziyyətinin onun normal fiziki, əqli, mənəvi və əxlaqı inkişafının təmin edilməsi üçün zəruriliyini xüsusilə vurğulayır. Hər bir uşaq onun hərtərəfli inkişafını təmin edə biləcək zəruri maddi imkanlara malik olmalıdır. Bu imkanları uşaq üçün əsasən valideynlər yaradırlar. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 17-ci maddəsinin II hissəsində göstərilmişdir ki, uşaqların qayğısına qalmaq və onları tərbiyə etmək valideynlərin borcudur. Bu borcun yerinə yetirilməsinə dövlət nəzarət edir. 18 mart 2009-cu il tarixdə referendumla Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına edilən əlavə və dəyişiliklərdən sonra II hissədən ibarət olan "Ailə və dövlət" adlanan Konstitusiyanın 17-ci maddəsinin adı dəyişdirilərək "Ailə, uşaqlar və dövlət" adlandırıldı və bu maddəyə daha üç hissə əlavə edilərək uşaqların mənafeyinin dövlət tərəfindən qorunması əsasları Konstitusiyada daha da möhkəmləndirildi.

Professor M.D. Dəmirçiyeva haqlı olaraq qeyd edir ki, Azərbaycan Respublikasındakı keçmiş Nikah və Ailə (1969-cu il) Məcəlləsində uşağın əmlak hüquqları haqqında normaların olmaması, uşaqların əmlakla bağlı maraqlarının müdafiəsi məsələlərinin həllində müəyyən çətinliklər törədirdi. Yeni Ailə Məcəlləsi qəbul edildikdən sonra (28 dekabr 1999-cu il) bu boşluq aradan qaldırılmışdır (8, s. 280). Həqiqətən də, 1 iyun 2000-ci ildən qüvvədə olan Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin 55-ci maddəsində uşağın əmlak hüquqları öz əksini daha dolğun tapmışdır.

Yetkinlik yaşına çatmayanlar digər fiziki və hüquqi şəxslər kimi Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin (bundan sonra – MM) 5.1-ci maddəsinə uyğun olaraq mülki hüquq münasibətlərinin iştirakçılarıdırlar, yəni mülki hüquq subyektliyi onlara da şamil edilir. Mülki hüququn subyekti olmaq mülki hüquq və vəzifələrin əmələ gəlməsi üçün ilkin şərtdir.

Mülki hüquqlar və vəzifələr mülki qanunvericilikdə nəzərdə tutulan əsaslardan, habelə fiziki və hüquqi şəxslərin qanunvericilikdə nəzərdə tutululmasa da, mülki qanunvericiliyin prinsiplərinə görə mülki hüquqlar və vəzifələr doğuran hərəkətlərindən əmələ gəlir (MM-in 14.1-ci maddəsi).

Fiziki şəxsin mülki hüquq qabiliyyəti insanın mülki hüquqlara malik olmaq və mülki-hüquqi vəzifələr daşımaq qabiliyyətidir. Bütün fiziki şəxslər kimi, yetkinlik yaşına çatmayanların da mülki hüquq qabiliyyəti eyni dərəcədə tanınır. Amma mülki dövriyyədə fəal iştirak etmək üçün mülki hüquq qabiliyyəti ilə yanaşı mülki-hüquqi fəaliyyət qabiliyyətinin də olması tələb olunur. MM-in normalarının yetkinlik yaşına çatmayanların əmlak hüquqlarına nə dərəcədə təsir etdiyini anlamaq üçün hüquq qabiliyyətinin və fəaliyyət qabiliyyətinin məzmununu təhlil etmək olduqca zəruridir.

MM-nin 25.2-ci maddəsində göstərilir ki, fiziki şəxsin hüquq qabiliyyəti onun doğulduğu andan əmələ gəlir və ölümü ilə xitam verilir. Beynin fəaliyyətinin dayanması ölüm anı sayılır.

---

* Məqalə hüquq üzrə fəlsəfə doktoru Zaur Məmmədov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

Fiziki şəxsin mülki-hüquqi fəaliyyət qabiliyyəti şəxsin öz hərəkətləri ilə mülki hüquqlar əldə etmək və həyata keçirmək, özü üçün mülki vəzifələr yaratmaq və icra etmək qabiliyyətidir (MM-in 28.1-ci maddəsi). Amma MM-in 28.2-ci maddəsinə görə ayrı-ayrı mülki hüquq və vəzifələrə malik olmaq üçün fiziki şəxsin müvafiq yaşa çatması tələb olunur. Belə ki, həmin maddəyə əsasən fiziki şəxsin mülki-hüquqi fəaliyyət qabiliyyəti, o, yetkinlik yaşına, yəni on səkkiz yaşına çatdıqda tam həcmdə əmələ gəlir. Belə bir mövqe elmi ədəbiyyatda da öz əksini tapmışdır. Məsələn, Y.R. Vebers hələ SSRİ dövründə qeyd edirdi ki, hüquq qabiliyyəti dedikdə, vətəndaşın ümumiyyətlə hüquq və vəzifələrə malik olmaq qabiliyyəti deyil, müəyyən növ hüquq və vəzifələrə malik olması başa düşülməlidir (12, 98).

S.N. Bratus isə göstərirdi ki, bəzi hallarda şəxsin müəyyən hüquq və vəzifələrə malik olmaq qabiliyyəti onun təbiətinə görə anadan olduğu andan deyil, müəyyən yaş həddinə çatdıqda əmələ gəlir (11, 51). Odur ki, bu hüquqi kateqoriyanı təhlil edərək yetkinlik yaşına çatmayanların əmlak münasibətlərində hüquqi statusunun bəzi xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq istərdik. Məsələn, hüquq qabiliyyətinin məzmun elementi kimi vəsiyyət etmək qabiliyyəti fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyətinə tam həcmdə malik olduğu an əmələ gəlir, ona görə də bu hüquq qabiliyyətindən anadan olan kimi istifadə etmək mümkünsüzdür. Başqa sözlə, belə hüququn realizə olunması yalnız müəyyən yaş həddinə çatdıqda mümkündür. Vəsiyyətnamə şəxsə məxsus əmlak üzərində sərəncam üsullarından biridir. MM-in 1167-ci maddəsinə əsasən vəsiyyətnamənin tərtib edildiyi məqamda öz hərəkətləri barəsində şüurlu mühakimə yürüdə bilən və öz iradəsini aydın ifadə edə bilən yetkinlik yaşına çatmış fəaliyyət qabiliyyətli şəxs vəsiyyət edə bilər. Qeyd etmək istərdik ki, bəzi ölkələrin qanunvericiliyi, məsələn, Fransanın MM-si 16 yaşlı yetkinlik yaşına çatmamış şəxslərə vəsiyyətnamə tərtib etmək hüququ verir. Azərbaycan Respublikası MM-nin 28.4-cü və 28.6-cı maddələrinə uyğun olaraq yalnız emansipasiya (latın mənşəli "emancipatio" sözündən götürülüb, tərcümədə "asılılıqdan azad olmaq", "məhdudiyyətlərin ləğvi" mənasını verir (13, 597)) və ya nikaha daxil olmaq nəticəsində tam fəaliyyət qabiliyyətli sayılmış on altı yaşlı şəxs öz əmlakını sərbəst sürərdə vəsiyyət edə bilər. Amma Fransanın qüvvədə olan MM-in 904-cü maddəsinə görə on altı yaşına çatmış emansipasiya olunmamış şəxs də öz əmakı üzərində vəsiyyətnamə yolu ilə sərəncam verə bilər (14, 375). Almaniyanın Mülki Qanunnaməsi də on altı yaşına çatmış, emansipasiya olunmamış yetkinlik yaşına çatmayana müstəqil surətdə vəsiyyətnamə tərtib etməyə imkan verir. Görünür, həm Fransada, həm də Almaniyada elə hesab edirlər ki, vəsiyyətnamə yolu ilə əmlak üzərində sərəncam verilməsi yetkinlik yaşına çatmayanların maraqlarına zidd deyildir. Fikrimizcə, on altı yaşına çatmış, emansipasiya olunmamış və ya nikah bağlamamış tam həcmdə fəaliyyət qabiliyyəti olmayan yetkinlik yaşına çatmayanların öz əmlakları üzərində yalnız valideynlərinin, övladlığa götürənlərin və ya himayəçinin razılığı ilə sərəncam verə bilməsi daha məqsədəuyğundur. Odur ki, Azərbaycan Respublikası MM-in 1167-ci maddəsinin 1167.1-ci maddə sayılmasını və bu maddəyə aşağıdakı məzmunda 2-ci bənd əlavə edilməsini təklif edirik:

1167.2. Məhdud fəaliyyət qabiliyyətli yetkinlik yaşına çatmayan azyaşlılar mülkiyyət hüququ ilə onlara məxsus olan əmlaklarını valideynlərinin, övladlığa götürənlərin və ya himayəçinin razılığı ilə vəsiyyət edə bilərlər.

Azərbaycanda fiziki şəxslər həm hüquqi şəxs yaratmaqla, həm də hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıqla məşğul ola bilərlər. Hüquq qabiliyyətinin bu elementi fiziki şəxslərə mülki dövriyyədə fəal iştirak etməyə imkan verir. MM-nin 30.2.4-cü maddəsi on altı yaşı tamam olmuş yetkinlik yaşına çatmayanlara kooperativ üzvü olmaq hüququ verir.

Azərbaycan Respublikası MM-nin 153.1-ci maddəsinə əsasən bütün növlərdən olan daşınar və daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüququnun subyektləri hüquqi və fiziki şəxslər, bələdiyyələr və Azərbaycan Respublikası ola bilər.

Hesab edirik ki, mülki hüquq münasibətlərinin iştirakçısı kimi yetkinlik yaşına çatmayanların aşağıdakı əmlak və əmlak dəyəri olan qeyri-maddi nemətlərə olan hüquqları tanınmalıdır:

1) Yetkinlik yaşına çatmayanların mülkiyyətində əmlak ola bilər. Bu hüquq qabiliyyəti kateqoriyasının çox mühüm hüquqi imkanlarından biridir. Bu hüquq Konstitusiyanın 29-cu maddəsinin III hissəsində və digər normativ-hüquqi aktlarda öz əksini tapmışdır. MM-in 154.1-ci maddəsində göstərilir ki, qanunvericiliyə uyğun olaraq fiziki və ya hüquqi şəxslərə mənsub ola bilməyən əmlakın ayrı-ayrı növləri istisna edilməklə, fiziki və hüquqi şəxslərin mülkiyyətində istənilən əmlak ola bilər.

Normanın məzmunundan məlum olur ki, fiziki şəxslər yaşından asılı olmayaraq mülkiyyət hüququnun subyektləri ola bilərlər. Yəni, yetkinlik yaşına çatmayanların da mülkiyyət hüququnun subyekti olmasına heç bir məhdudiyyət qoyulmamışdır. Lakin yetkinlik yaşına çatmayanlar öz mülkiyyətlərində olan əmlak üzərində sərəncam vermək hüququnu mütləq qaydada qanuni nümayəndələrinin- valideynlərinin, övladlığa götürənlərin, və ya himayəçilərin razılığı olmadan reallaşdıra bilməzlər. MM-nin 30.2-ci maddəsinə əsasən isə 14 yaşından 18 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayanlar valideynlərinin, övladlığa götürənlərin və ya himayəçinin razılığı olmadan müstəqil surətdə öz qazancı, təqaüdü və digər gəlirləri üzərində sərəncam vermək hüququna malikdirlər. Məsələn, yetkinlik yaşına çatmayan bəzi xüsusi istedadlı gənclər prezident təqaüdü alırlar. Onlar üçün müəyyən olunmuş prezident təqaüdünün məbləği isə ayda 300 manat müəyyən edilmişdir. Təqaüd alan gənclərin bəzilərinin yaşı 14-dən aşağı, bəzilərininki isə 14-18 arasındadır. 14 yaşı tamam olmamış gənclər adından prezident təqaüdünü almaq üçün yalnız onların valideynləri, övladlığa götürənlər və ya qəyyumlar etibarnamə verə bilərlər. 14-18 yaşında olan belə istedadlı gənclər isə sərbəst surətdə, yəni heç kimin razılığı olmadan öz təqaüdlərinin alınması üçün notariat kontorunda etibarnamə verə bilərlər (9, 141-142).

2) Yetkinlik yaşına çatmayanlar yaşayış sahəsindən və digər əmlakdan istifadə etmək hüququna malikdirlər: "Uşaq hüquqları haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 20-ci maddəsi müəyyən edir ki, hər bir uşağın mənzil hüququ vardır və onlar yaşadıqları mənzildə ailənin digər üzvləri ilə bərabər hüquqlara malikdirlər. Bu hüquq həmçinin, 1 oktyabr 2009-cu ildən qüvvədə olan Azərbaycan Respublikasının yeni Mənzil Məcəlləsinin 30.2-ci maddəsində də öz əksini tapmışdır. Buna baxmayaraq, yetkinlik yaşına çatmayanların yaşayış sahəsinə hüquqları "Azərbaycan Respublikasında mənzil fondunun özəlləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının 26 yanvar 1993-cü il tarixli Qanunu ilə bir qədər məhdudlaşdırılmışdır. Qanunun 5-ci maddəsinə görə mənzillərin (evlərin) özəlləşdirilməsi üçün yalnız həmin mənzildə (evdə) yaşayan yetkinlik yaşına çatmış ailə üzvlərinin razılığı zəruridir. Lakin bu zaman həmin mənzildə (evdə) yaşayan nə yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin, nə də qəyyumluq və himayəçilik orqanının razılığının tələb olunub-olunmaması məsələsi açıq buraxılmışdır. Qanunun 12-ci maddəsinin birinci hissəsində qeyd edilir ki, "Mənzilləri (evləri) öz mülkiyyətinə almış vətəndaşlar yetkinlik yaşına çatmış ailə üzvlərinin razılığı ilə bu mənzillərə (evlərə) öz mülahizələrinə görə sahiblik edir, onlardan istifadə edir, və onlar barəsində sərəncam verirlər: onları vəsiyyət edə bilər, sata bilər, bağışlaya bilər, icarəyə verə bilər, onların barəsində qanunvericiliyə zidd olmayan əqdlər bağlaya bilərlər. Mənzilə (evə) mülkiyyət hüququnun həyata keçirilməsi başqa şəxslərin hüquqlarına və qanuni mənafelərinə xələl gətirməməlidir".

Göründüyü kimi, yetkinlik yaşına çatmayanların yaşadıqları mənzillər (evlər) onların razılığı olmadan mənzilin (evin) mülkiyyətçisi tərəfindən özgəninkiləşdirilə bilər. Hesab edirik ki, yetkinlik yaşına çatmayanların yaşadıqları mənzillərin (evlərin) qəyyumluq və himayəçilik orqanının razılığı ilə özgəninkiləşdirilə bilməsinin qanunvericilikdə öz əksini tapması məqsədəuyğundur.

3) Yetkinlik yaşına çatmayanlar vərəsəlik hüququna malikdirlər; Fiziki şəxslər, o cümlədən yetkinlik yaşına çatmayanlar həm qanun üzrə, həm də vəsiyyət üzrə vərəsə ola bilərlər. MM-in 1159.1.1-ci maddəsinə uyğun olaraq ölənin uşaqları, miras qoyanın ölümündən sonra doğulmuş uşaq, arvad (ər), valideynlər (övladlığa götürənlər) birinci növbədə vərəsə sayılırlar. Nəzərə almaq lazımdır ki, övladlığa götürülmüş uşaqlar da doğma uşaqlar kimi birinci növbədə vərəsədirlər.

Qanun həmçinin, miras qoyanın ölümündən sonra doğulmuş uşağın da mənafeyini müdafiə edərək onu birinci növbəli vərəsələr sırasına daxil etmişdir.

4) Yetkinlik yaşına çatmayanların vərəsəlik hüququna dair digər bir qayda MM-1193-cü maddəsində öz əksini tapıbdır. Həmin maddəyə görə vəsiyyət edənin uşaqlarının, valideynlərinin və arvadının (ərinin) vəsiyyətnamənin məzmunundan asılı olmayaraq mirasda məcburi payı vardır. Bu pay qanun üzrə vərəsəlik zamanı onlara çatası payın yarısını (məcburi pay) təçkil etməlidir. Bu maddədə vəsiyyət edənin uşaqları dedikdə, yaşından asılı olmayaraq bütün uşaqlar, o cümlədən yetkinlik yaşına çatmayan uşaqlar nəzərdə tutulur.

Yetkinlik yaşına çatmayanların əqli mülkiyyət hüquqları vardır; Əmlak və ya qeyri-əmlak dəyəri olan, qanunvericiliklə mülki dövriyyədən çıxarılmamış maddi və ya qeyri-maddi nemətlər mülki hüquq münasibətlərinin obyektləri ola bilərlər (MM-in 4-cü maddəsi). Əmlak dəyəri olan qeyri-maddi nemətlər dedikdə, yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələri (elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri, ixtiralar, kəşflər və s.) başa düşülür. Elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərinin müəllifi olmaq imkanı fiziki şəxslərin mülki hüquq qabiliyyətinin məzmununa daxil olan hüquqdur. Mülki hüquq qabiliyyəti isə fiziki şəxsin yaşından asılı deyildir. Bu səbəbdən yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər də əsər yarada və müəllif ola bilərlər. 14 yaşından 18 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayanlar isə elm, ədəbiyyat və ya incəsənət əsərinin, ixtiranın və ya qanunla qorunan digər əqli fəaliyyət nəticəsinin müəllifi hüququnu sərbəst şəkildə, hər hansı bir kimsənin razılığı (icazəsi) olmadan müstəqil surətdə həyata keçirə bilərlər (MM-in 30-cu maddəsinin 2-ci bəndinin 2-ci yarımbəndi). Onlar müəllif müqavilələrini valideynlərin, övladlığa götürənlərin və ya himayəçinin razılığı olmadan bağlayırlar.

5) 7 yaşından 14 yaşınadək olan şəxslərin bağladığı əqdlər. Yeni MM-ə görə 7 yaşı tamam olmamış yetkinlik yaşına çatmayanlar müstəqil surətdə heç bir əqd bağlaya bilməzlər. 11 sentyabr 1964-cü il tarixli Azərbaycan SSR-in MM-indən fərqli olaraq, yeni MM-də ilk dəfə olaraq 7 yaşı tamam olmamış yetkinlik yaşına çatmayanlarla 7 yaşından 14 yaşınadək olan şəxslərin fəaliyyət qabiliyyətləri arasında fərq qoyulmuşdur. 14 yaşı tamam olmamış yetkinlik yaşına çatmayanlar əvəzinə əqdləri yalnız onların valideynləri, övladlığa götürənlər və ya qəyyumlar bağlaya bilərlər. Fikrimizcə, MM-nin 29.1-ci maddəsini təhlil etdikdə aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar:

- MM-in 29.2-ci maddəsində göstərilmiş əqdlər istisna olmaqla, 14 yaşı tamam olmamış azyaşlıların özlərinin müstəqil əqd bağlamaq hüququ yoxdur;
- 14 yaşı tamam olmamış azyaşlılar adından qanuni nümayəndə olmayan şəxslərin (babaların, nənələrin, qardaşların, bacıların və s.) əqd bağlamaq hüququ yoxdur;
- 14 yaşı tamam olmamış azyaşlıların qanuni nümayəndələri, yalnız onların valideynləri, övladlığa götürənlər və ya qəyyumlardır.

Beləliklə, aparılmış tədqiqatlar qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə dair aşağıdakı təkliflərin irəli sürülməsinə imkan verir:

1. Azərbaycan Respublikası MM-in hal-hazırda qüvvədə olan 1167-ci maddəsi 1167.1-ci maddə sayılsın və bu maddəyə aşağıdakı məzmunda 2-ci bənd əlavə edilsin: 1167.2. Məhdud fəaliyyət qabiliyyətli yetkinlik yaşına çatmayanlar mülkiyyət hüququ ilə onlara məxsus olan əmlaklarını valideynlərinin, övladlığa götürənlərin və ya himayəçinin razılığı ilə vəsiyyət edə bilərlər.

2. Yetkinlik yaşına çatmayanların yaşayış sahəsindən istifadə hüququnu qorumaq məqsədilə "Azərbaycan Respublikasında mənzil fondunun özəlləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının 26 yanvar 1993-cü il tarixli Qanununun 12-ci maddəsinin birinci hissəsində dəyişiklik edilərək həmin maddə aşağıdakı redaksiyada verilsin: "Mənzilləri (evləri) öz mülkiyyətinə almış vətəndaşlar yetkinlik yaşına çatmış ailə üzvlərinin razılığı ilə, mənzillərdə (evlərdə) yetkinlik yaşına çatmayan uşaqlar yaşadıqda isə qəyyumluq və himayəçilik orqanının razılığı ilə bu mənzillərə (evlərə) öz mülahizələrinə görə sahiblik edir, onlardan istifadə edir və onlar barəsində sərəncam verirlər: onları vəsiyyət edə bilər, sata bilər, bağışlaya bilər, icarəyə verə bilər, onların barəsində qanunvericiliyə zidd olmayan başqa əqdlər bağlaya bilərlər. Mənzilə (evə) mülkiyyət

hüququnun həyata keçirilməsi başqa şəxslərin hüquqlarına və qanuni mənafelərinə xələl gətirməməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2009, 60 s.
2. Azərbaycan Respublikasının 28 dekabr 1999-cu il tarixli Mülki Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2009, 640 s.
3. Azərbaycan Respublikasının 11 sentyabr 1964-cü il tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmiş Mülki Məcəlləsi. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 1997, 200 s.
4. Azərbaycan Respublikasının 28 dekabr 1999-cu il tarixli Ailə Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2009, 184 s.
5. Azərbaycan Respublikasının 27 avqust 2009-cu il tarixli Mənzil Məcəlləsi. Bakı: Azərbaycan qəz., 2009, 02 sentyabr.
6. "Azərbaycan Respublikasında mənzil fondunun özəlləşdirilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının 26 yanvar 1993-cü il tarixli Qanunu. Özəlləşdirmə haqqında sənədlər toplusu. Bakı: Qanun, 1995, 78 s.
7. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının "Uşaq hüquqları haqqında" Konvensiyası. www. un.org
8. Dəmirçiyeva M.D. Azərbaycan Respublikasının Ailə hüququ. Bakı: Qanun, 2008, 488 s.
9. Məmmədov Z.Ə. Etibarnamələrin notariat qaydasında təsdiqi //Qanun, 2010, № 3, s. 140-149.
10. "Uşaq hüquqları haqqında" Azərbaycan Respublikasının 19 may 1998-ci il tarixli Qanunu. Azərbaycan qəz., Bakı, 1998, 10 sentyabr.
11. Братусь С.Н. Субъекты гражданского права. М.: Госюриздат, 1950, 368 с.
12. Веберс Я.Р. Правосубъектность граждан в советском гражданском и семейном праве. Рига: Зинатне, 1976, 231 с.
13. Словарь иностранных слов. М.: Русский язык, 1989, 624 с.
14. Французский гражданский кодекс / Перевод с французского языка, комментарии. М.: Проспект, 2008, 752 с.

Севиль МАМЕДОВА

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ УЧАСТИЯ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ В ИМУЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЯХ

Резюме

В статье анализируются имущественные права несовершеннолетних. В целях защиты их имущественного права рекомендуется внесение поправки в Гражданский кодекс Азербайджанской Республики и изменения в статью 12 Закона «О приватизации жилищного фонда» АР.

Sevil MAMMADOVA

SOME ISSUES OF THE MINORS' PARTICIPATION IN THE PROPERTY RELATIONS

Summary

The article highlights the minors' rights of property law of underage. For the purpose of defending their property rights it is recommended to make amendments to the Civil code of the Azerbaijani Republic and the changes to the Article 12 of the "Privatization of dwelling Fund" law of AR.

Açar sözlər – Mülki Məcəllə, yetkinlik yaşına çatmayan, etibarnamə, əqd, Azərbaycan Respublikası, əmlak, hüquq.

Ключевые слова - Гражданский кодекс, несовершеннолетний, доверенность, сделка, Азербайджанская Республика, имущество, право.

Key words - Civil code, minor, power of attorney, transaction, the Azerbaijani Republic, property, law.

UOT 343.131-351

Vüsal ƏHMƏDOV
AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun
«Cinayət hüququ və cinayət prosesi şöbəsinin» aspirantı

CİNAYƏT MÜHAKİMƏ İCRAATININ İBTİDAİ ARAŞDIRMA MƏRHƏLƏSİNDƏ PROSESSUAL NƏZARƏTİN XARAKTERİSTİKASI*

Cinayət mühakimə icraatının realizəsi ancaq dürüst işlənib hazırlanmış cinayət və cinayət-prosessual qanunvericiliyi, kadrların yüksək peşə hazırlığı, cinayətkarlığa qarşı mübarizədə iştirak edən bütün dövlət orqanlarının fəaliyyətinin elmi cəhətdən əsaslandırılmış və dəqiq təşkili, onların qarşılıqlı fəaliyyətinin düşünülmüş mexanizmi şəraitində mümkündür. İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının, o cümlədən konstitusion hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsinə bilavasitə təsir göstərən məsul qərarların qəbul olunduğu cinayət prosesi sahəsi üçün prosessual nəzarətin xüsusi əhəmiyyəti vardır.

Etiraf etmək lazımdır ki, istənilən işin təşkilinin mərkəzi həlqələrindən biri yaxşı təşkil edilmiş nəzarətdir. İbtidai araşdırma mərhələsində həyata keçirilən prosessual nəzarət, o cümlədən nəzarət fəaliyyəti cinayət işləri üzrə ibtidai araşdırma zamanı müstəntiqlərin prosessual müstəqilliyi ilə, müstəntiqin fəaliyyətinə prosessual nəzarətin müxtəlif formalarının təsir hədlərinin müəyyən edilməsi bir sıra spesifik cəhətlərə malikdir. Belə xüsusiyyətlərin müəyyən edilməsi üçün nəzarət anlayışının mahiyyəti ancaq cinayət-prosessual nəzəriyyəsi nöqteyi-nəzərindən aşkar etmək məqsədəuyğun sayıla bilməz.

Hüququn ümumi nəzəriyyəsində nəzarət, hər şeydən əvvəl bu və ya digər fəaliyyətin, sistemlərin, proseslərin və s. idarə edilməsinin həyata keçirilməsi ilə əlaqələndirilir [10]. Polemikanı (mübahisəli söhbəti) dərinləşdirməməklə, idarəetmənin mahiyyətinə dair S.Y.Vitsinin mülahizəsinə qoşulmağı mümkün hesab edirik. Onun fikrincə, idarəetmə idarə olunan sistemə onun vəziyyətinə lazımi dəyişikliklər etmə və ya onun xarakteristikasını verilmiş hədlərdə saxlamaq üçün həmin sistemə təsir göstərmək üçün müxtəlif səmərəlilik dərəcəsidir [5, 36].

Nəzarət – idarəetmənin müstəqil funksiyalarından biridir, hər hansı yerinə yetirilməkdə olan və ya artıq yerinə yetirilmiş fəaliyyətlə şərtlənir və onun normal gedişinin pozuntusunun aşkar edilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. İdarəetmənin səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, nəzarət də bir o qədər müstəqil funksiya kimi təzahür edir. Bu isə nəzarət edilənə kömək etməyə, onların işində çatışmazlıqları aradan qaldırmağa qadir olan xüsusi orqanların və vəzifəli şəxslərin mövcud-luğunu tələb edir. Nəzarət idarəetmənin zəruri müstəqil mərhələsidir.

G.M. Mehdiyevanın fikrincə, idarəetmənin ilkin prosesini başa vuran nəzarət fəaliyyəti yeni idarəetmə mərhələsi üçün daha əlverişli perspektivlər yaradır. Nəzarət zamanı aşağıdakılar aşkar olunur: idarə qərarının özünün keyfiyyəti; onun icrası üçün qəbul edilən təşkilati tədbirlərin səmərəliliyi; obyektin təşkilinin idarə qərarında əksini tapmış göstərişlərin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi məqsədlərinə uyğunluğu, həmçinin qərarı icra edən kadrların seçilməsi, yerləşdirilməsi və tərbiyələndirilməsi [4, 101-102].

İdarəetmə funksiyası kimi, nəzarət yekcins deyildir və idarəetmənin özü kimi öz səviyyəsində aşağıdakıları ehtiva edir: a) müəyyənetmə; b) yayınmaların və ya əngəllərin aşkar olunması, təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsi; c) reaksiya vermə. Birinci mərhələ yoxlanılan obyektin faktiki vəziyyətinin müəyyən edilməsinə yönəldilmişdir və səlahiyyətli subyekt tərə-findən nəzarətin həyata keçirilməsi haqqında qərarın qəbulundan, nəzarətin məqsəd və vəzifələrinin müəyyən edilməsindən ibarətdir. Nəzarət altında olan fəaliyyəti əks etdirən

* Məqalə h.e.d. , prof. Mirağa Cəfərquliyev tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

materialların toplanılması, yoxlanılan fəaliyyətin bilavasitə müşahidə olunması da bu mərhələyə aiddir. Növbəti mərhələ yoxlanılan fəaliyyəti səciyyələndirən materialların təhlilindən və qiymətləndirilməsindən, qanunun tələbləri ilə fəaliyyətin nəticələrinin ötən dövrün məlumatları ilə müqayisə edilməsindən və yoxlama gedişində toplanmış məlumatlar əsasında nəzarət altında olan obyektin işinin qiymətləndirilməsindən, yol verilmiş yayınmaların xarakterinin və onlara şərait yaratmış halların öyrənilməsindən və qiymətləndirilməsindən ibarətdir.

Başqa sözlə, ibtidai araşdırma mərhələsində prosessual nəzarət istənilən idarəetmə funksiyası kimi fəaliyyətin müxtəlif növlərinin inteqrasiyası ilə xarakterizə olunan çoxşaxəli hadisədir ki, bu da cinayət mühakimə icraatının spesifikliyi, nəzarət edilən obyektlərin qarşısında duran həm vəzifələrin və həm də tərəflərin qarşılıqlı fəaliyyətinin mürəkkəbliyi və s. ilə şərtlənir. Bütün bunlar göstərilən anlayışın tədqiqinə sistemli yanaşmanı tələb edir.

Sistemli yanaşma istənilən obyektin mahiyyətini, keyfiyyət spesifikliyini, sistemli xassələrini dərk etməyə imkan verir. Bu zaman obyektin tərkibi və daxili təşkili; obyektin ümumi funksiyaları onun komponentlərinin (tərkib hissələrinin) funksiyaları; onun bütövlüyü və fəaliyyətini təmin edən mexanizmi; obyektin xarici aləmlə və hissəsi olduğu böyük sistemin komponentləri (tərkib hissələri) ilə əlaqəsi; onun təşəkkül tarixi və inkişaf perspektivləri tədqiqata məruz qalır.

Müxtəlif ədəbiyyatlarda «sistem» sözünə rast gəlinir ki, bu termin sistemli yanaşmanın mərkəzi anlayışı olaraq hələ də elmdə birmənalı tərifini tapmayan anlayışlardan biridir. Sistem terminin mənasının əsasında ona bütöv təsisatdan ibarət olub, müəyyən məqsədlərə xidmət edən və müəyyən prinsiplər üzərində qurulan qarşılıqlı əlaqəli və qarşılıqlı fəaliyyətdə olan elementlərin məcmusu kimi tərif vermək olar.

Belə təsəvvür edilir ki, ibtidai araşdırma mərhələsində prosessual nəzarət bütün sistemli əlamətlərə malik olan spesifik sistemdir [11, 8-10]. Sistemə dair ümumi nəzəriyyədə onun əlamətlərinin tərifi üzrə vahid fikir yoxdur ki, bu da «sistem» anlayışının özünün diskusiyalılığını göstərir. Prosessual nəzarətə (idarədaxili prosessual, prokuror və məhkəmə nəzarətinə) nizamsız yığım kimi baxmaq olmaz. Bunların hər birinin nəzarət funksiyası bir-biri ilə sıx surətdə qarşılıqlı əlaqədədir, buna görə də nəzarət edən subyektlərin hər hansı birinin prosessual səlahiyyətləri dəyişilməzdir və belə dəyişməzlik bütövlükdə prosessual nəzarət sistemində pozuntulara əlaqə, bağlılıq verir. Məsələn, RF CPM-in ilkin redaksiyasında istintaq şöbəsinin rəisi cinayət işini bir müstəntiqdən alıb digərinə vermək hüququndan məhrum edilirdi. Lakin belə imkan prokuror üçün saxlanılırdı. Bu təcrübə də ona gətirib çıxartdı ki, prokurorlar cinayət işlərini bir müstəntiqdən alınıb digərinə verilməsi haqqında bütün qərarları onlarla razılaşdırmalı olurdular ki, bu da istintaq şöbəsi rəisinin fəaliyyətinə müdaxilə etmək kimi qiymətləndirilə bilməzdi. Bundan başqa, belə razılaşdırma prosessual nəzarətin səmərəliliyini aşağı salmaqla yanaşı, əlavə vaxt və göstərilən qərarların razılaşdırılması ilə əlaqədar vəsait itkisinə səbəb olurdu. Bununla əlaqədar olaraq prokurorun cinayət işini prokurorluğun bir müstəntiqdən alıb digərinə vermək haqqında Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 84.5.3-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş müddəanın, Azərbaycan Respublikası CPM-in 85.6-cı maddəsinə də əlavə olunması zəruridir. Burada istintaq şöbəsinin (bölməsinin, idarəsinin) rəisinin (rəis olmadıqda müavininin) cinayət işini bir müstəntiqdən alıb digər müstəntiqə vermək hüququnun əlavə olunması məntiqidir.

İbtidai araşdırma mərhələsində prosessual nəzarətə tətbiq edilən bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, idarədaxili prosessual nəzarət, prokuror və məhkəmə nəzarətinin qarşılıqlı fəaliyyəti ibtidai araşdırma zamanı qanunçuluq prinsipini təmin etməyə; onun təyinatını realizə etməyə imkan verir və bununla yanaşı, bu sistemin elementlərindən hər biri ümumi məqsədə nail olmağa öz töhfəsini verməklə ciddi cinayət-prosessual qanun çərçivəsində fəaliyyət göstərir və onların digər elementlərlə əlaqəsiz müstəqil surətdə qarşıya qoyulan vəzifəni həll etmələri qeyrimümkündür.

Hər bir sistem daha yüksək səviyyəli sistemin bir hissəsidir. Prosessual nəzarət sistemi əlahiddə halda mövcud deyil. O, məhkəməyədək olan icraatın bir hissəsinə xidmət edir, sonra isə sistemdaxili keyfiyyətdə hüquq sisteminin (sahəsinin) elementlərindən biri olan cinayət mühakimə icraatı sisteminə daxil edilir.

Cinayət prosesi nəzəriyyəsində onun məqsəd və vəzifələri haqqında məsələ mübahisəlidir. Cinayət prosesinin məqsəd və vəzifələri və ya onun ayrı-ayrı mərhələləri bəzən eyniləşdirilir [6, 8]. Onların arasında sərhədləri dəqiq müəyyən etmək həqiqətən də çətindir, lakin bu yenə də ibtidai araşdırma zamanı prosessual nəzarəti həyata keçirən subyektlərin səy göstərməli olduqları yaxın, bilavasitə və son nəticələrin ayrılması üçün zəruridir. Bununla əlaqədar olaraq İ.L.Petruxinlə razılaşmaq lazımdır. Onun fikrincə, məqsəd sistemin həqiqi tələbatlarının dərk edilməsinin nəticəsi, gələcəyin səy göstərilən «ideal modelidir», vəzifə isə, lazımi alqoritmin tanınması yolu ilə əsas məlumatlar əsasında axtarılan məlumatları müəyyən etmək tələbidir [8, s. 56].

Məqsəd və vəzifələr haqqında məsələnin cinayət mühakimə icraatı üçün birinci dərəcəli əhəmiyyəti vardır. Qanunverici cinayət-prosessual fəaliyyəti konstruksiya edərkən ən qısa müddətdə məqsədləri realizə etməyə imkan verən, cinayət prosesinin əsas məsələsinin həlli nöqteyi-nəzərindən, habelə cinayət mühakimə icraatı iştirakçılarının hüquqlarını daha səmərəli təmin edən prosessual vasitələr işləyib hazırlayır.

Cinayət-Prosessual Məcəllənin 1-ci maddəsində cinayət-prosessual qanunvericiliyin formulə edilmiş təyinatı, həm də onun səy göstərilən məqsədidir ki, onu həyata keçirmək lazımdır. Başqa sözlə, o, gözlənilən nəticədir ki, cinayət prosesini həyata keçirən orqanların və vəzifəli şəxslərin fəaliyyəti həmin nəticələrə nail olunmasına istiqamətləndirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası ilə bəyan edilən ümumbəşəri dəyərlərin prioriteti cinayət mühakimə icraatının iki blokda qruplaşdırılmış məqsədlərini də şərtləşdirir. Cinayət işləri üzrə icraatı həyata keçirən orqanlardan və vəzifəli şəxslərdən aşağıdakılar tələb olunur:

1) cinayətlərdən zərər çəkmiş şəxslərin və təşkilatların hüquqlarını və qanuni mənafelərini müdafiə etmək;

2) şəxsiyyəti qanunsuz və əsaslandırılmamış ittihamdan, mühakimədən, onun hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasından müdafiə etmək.

Cinayət mühakimə icraatının təyinatının, məqsədlərinin belə izahı hüquq-mühafizə fəaliyyətinin bu növünün cəzalandırıcı deyil, hüququ müdafiə, humanist mahiyyətini əks etdirir [7]. Prioritet vəzifəsi təqsirkarları ifşa edən cinayətləri tezliklə və bütünlüklə açmaqdan ibarət olan yanaşma (Azərbaycan SSRİ-nin 1960-cı il Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 2-ci maddəsi) cəmiyyət üçün faydalı deyil, təhlükəlidir.

Cinayət-Prosessual Məcəllənin 1.1-ci maddəsinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual qanunvericiliyi cinayətin əlamətlərini əks etdirən əməllərin cinayət olub-olmamasını, cinayəti törətməkdə təqsirləndirilən şəxsin təqsirli olub-olmamasını, habelə cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməlləri törətməkdə şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin cinayət təqibini və müdafiəsinin hüquqi prosedurlarını müəyyən edir.

ABŞ-ın qanunvericiliyinə nəzər yetirsək onun cinayət prosesinin əsasını ABŞ-ın Konstitusiyası o cümlədən, ona edilmiş 10 dəyişiklik təşkil edir. Konstitusiya ABŞ-da yaşayan bütün şəxslərin əsas hüquq və azadlıqlarına təminat verir. Amerika cinayət prosesinin əsaslarından biri təqsirləndirilən şəxsin təqsirsizlik prezumpsiyası təşkil edir. Təqsirləndirilən şəxs özünün təqsirliliyini sübuta yetirməli deyildir. Əsaslı şübhələr olsa da belə, təqsiri ittiham tərəfi sübuta yetirməlidir [9, 4].

Yuxarıda göstərilən müddəa beynəlxalq sənədlərin, habelə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 67 və 68-ci maddələrinin tələblərinə uyğundur.

Şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin cinayətkar qəsdlərdən müdafiəsinin təmin olunmasının xüsusi olaraq vurğulanması Azərbaycan Respublikasında kriminogen vəziyyəti əks etdirir.

Cinayət-Prosessual Məcəllənin 1.2.3-cü maddəsinə əsasən «heç kəsin qanunsuz və ya zərurət olmadan prosessual məcburiyyət tədbirlərinə, insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının digər məhdudlaşdırılmasına məruz qalmaması» cinayət mühakimə icraatının mühüm məqsədlərindən biridir.

Çox vaxt qanunla üzərinə cinayət təqibini birbaşa həyata keçirmək vəzifəsi qoyulmayan bəzi təhqiqat (polis) orqanının rəhbərləri tərəfindən təhqiqatçı öz fəaliyyət qaydasında təzyiqlərə məruz qalır. Nəticədə işin həllinə birbaşa məsul prosessual şəxs kimi təhqiqatçı öz inzibati (prosessual yox) tabeçilik vəziyyətinə görə bir sıra neqativ hallarla üzləşməli olur ki, bu da onun faydalı iş əmsalını xeyli aşağı salır [1, 64-65].

Təhqiqat orqanlarının cinayət-prosessual funksiyalarının həyata keçirilməsinin ilkin mərhələsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Cinayət prosesinin subyekti kimi müstəntiqin də üzərində qanunla müəyyən edilmiş hüquq və vəzifələr vasitəsilə realizə edilən bir sıra funksiya qoyulmuşdur [2, 47-54]. Bu özünəməxsus xüsusiyyətlər özünün bu orqanların cinayət-prosessual funksiyalar sistemindəki yerində, cinayət işi başlama əsaslarının xarakterində, onların qəbul edilməsində və qeydiyyatında, eləcə də təhqiqat orqanları tərəfindən cinayət işi başlama əsaslarının yoxlanılması prosesində göstərir [3, 39-42].

Göründüyü kimi, ibtidai araşdırmanın məqsədlərini bütövlükdə cinayət prosesinin təyinatından ayırmaq olmaz. Ancaq konkret ibtidai araşdırma mərhələsində vəzifələrin həll edilməsi bütövlükdə cinayət mühakimə icraatı məqsədlərinə nail olmağa imkan verir. Həmin təsdiq tam dərəcədə ibtidai araşdırma zamanı prosessual nəzarət sisteminə də şamil oluna bilər. Ona görə də prosessual nəzarətin spesifik məqsədləri barəsində deyil, nəzarət fəaliyyəti gedişində cinayət mühakimə icraatının təyinatının realizə olunması haqqında danışmaq məntiqlidir.

Həqiqətən də belə funksional fərqləri məqsədli (istintaq şöbəsinin (bölməsinin, idarəsinin) rəisinin (rəis olmadıqda müavininin), prokurorun və hakimin ibtidai araşdırma zamanı səlahiyyətlərinin fərqli olması əsasında, göstərilən subyektlər tərəfindən həyata keçirilən prosessual nəzarətin məqsəd və vəzifələrinin konkretləşdirilməsi üçün əsas yaradan funksional fərqlər kimi təsəvvür etmək olar. Lakin onu da təsəvvür etmək olar ki, idarədaxili prosessual nəzarətin, prokuror nəzarətinin və məhkəmə nəzarətinin predmetinin özünəməxsusluğu, müvafiq subyektlərin cinayət-prosessual fəaliyyətinin spesifikliyi onların prosessual nəzarətin ümumi məqsədlərinə nail olunmasında öz töhfəsini verdiyini təsdiq etməyə imkan verir.

İbtidai araşdırma mərhələsində prosessual nəzarət sisteminin məqsəd və vəzifələri haqqında deyilənləri yekunlaşdıraraq qeyd etmək lazımdır ki, məqsədlərin aşağıdakı üç səviyyəsi və ya üç qaydası vardır: a) prosessual nəzarətin bilavasitə məqsədi – cinayət-prosessual fəaliyyətin onun vəzifələrində konkretləşdirilən qanuniliyinin təmin edilməsi; b) ibtidai araşdırmanın məqsədləri, ibtidai araşdırma mərhələlərində konkret vəzifələr; c) bütövlükdə cinayət mühakimə icraatının məqsədləri (təyinatı). Bu zaman məqsədlərə yüksək səviyyədə nail olunmasına birinci səviyyənin məqsəd və vəzifələrinin həll olunması şərait yaradır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Əzizxanlı M. Böyük ictimai təhlükə törətməyən aşkar cinayətlər üzrə məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraatda təcrübənin bəzi xüsusiyyətləri və törədilmiş və ya hazırlanan cinayət haqqında məlumatların qeydi barədə //«Qanun» № 07 (147), Bakı, 2006.

2. Xəlilov F. Azərbaycan Respublikasının cinayət mühakimə icraatında müstəntiq tərəfindən icra edilən funksiyaların sistemi. Qanun 04 (168), 2008.

3. Quliyev C.F. Cinayət işi başlama mərhələsində təhqiqat orqanlarının fəaliyyətinin xüsusiyyətləri. Hüquqi elmlər və təhsil, B.: «Təfəkkür» NPM, №19, ETM-«Təfəkkür» Universiteti, 2005.

4. Mehdiyeva G.M. Nəzarət fəaliyyətinin təşkili. Hüquq+Gənclik. Hüquqi dövlət quruculuğunun aktual problemləri. Xüsusi buraxılış. Bakı-2006.

5. Вицин С.Е. Системы подхода к преступности. Учеб. пособие. М., 1980.

6. Ефимичев С.П. Задачи предварительного расследования // Процессуальные вопросы предварительного расследования на современном этапе. Волгоград, 1988.

7. Михайловская И. Право личности - новый приоритет уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации //Рос.юстиция, 2002, №7.

8. Петрухин И.Л., Батуров Г.П., Морщаков Т.Г. Теоретические основы эффективности правосудия. М., 1979.

9. Салимов К.Н. Особенности организации и деятельности системы судопроизводства США. – Баку, «Сяда», 2006.

10. Студеникина М.С. Государственный контроль в сфере управления. М., 1974.

11. Хомколов В.П. Организация управления оперативно-розыскной деятельности: системный подход. М., 1999.

12. Яблоков В.А. Реализация судебной власти на досудебных стадиях в уголовном процессе России: Автореф.дис. … канд.юрид.наук. Самара, 2001.

Вусал АХМЕДОВ

ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОЦЕССУАЛЬНОГО НАДЗОРА В СТАДИИ ПРЕДВАРИТЕЛЬНОГО РАССЛЕДОВАНИЯ В УГОЛОВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ

Резюме

Представленная статья посвящена роли и сущности надзора в стадии предварительного расследования в уголовном судопроизводстве. Автор приводит мнение различных ученых по вопросу о понятии надзор и сравнивает их. Кроме того, автор пытается показать и охарактеризовать процессуальный надзор в стадии предварительного расследования как единую и целостную систему в уголовном судопроизводстве и провести сравнительный анализ внутриведомственного, прокурорского и судебного надзора для осуществления объективного и справедливого расследования уголовных дел, в борьбе с преступностью.

Vusal AHMADOV

CHARACTERISTICS OF PROCEDURAL SUPERVISION IN THE STAGE OF PRELIMINARY INVESTIGATION IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Summary

The presented article tells about the role and nature of supervision in the stage of preliminary investigation in criminal proceedings. The author provides and compares the concepts of a number of scientists on supervision. Besides the author tries to show and describe the single and integiral system of procedural supervision in the stage of preliminary investigation in criminal cases and to conduct a comparative analysis of intradepartmental, prosecutorial and judicial supervision for carrying out an objective and just investigation of the criminal cases in prevention of crimes.

Açar sözlər: idarədaxili prosessual nəzarət, sistem, ibtidai araşdırma, prokuror və məhkəmə nəzarəti, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları.

Ключевые слова: внутриведомственный процессуальный надзор, система, предварительное расследование, прокурорский и судебный надзор, права и свободы человека и гражданина.

Key words: intradepartmental procedural supervision, system, a preliminary investigation, prosecutorial and judicial supervision of rights and freedoms of man and citizen.

UOT 34.343.01

Məmmədəli PAKDEL
BDU-nun Cinayət hüququ və kriminologiya kafedrasının aspirantı

ADAM OĞURLUĞUNUN OXŞAR CİNAYƏT TƏRKİBLƏRİNDƏN FƏRQİ*

Praktikada cinayətlərin tövsifi prosesində qarşıya çıxan çətinliklərdən biri bəzi cinayətlərin bir-birinə xeyli dərəcədə oxşaması ilə bağlıdır. V.N.Kudryavtsev cinayətlərin tövsifi ilə bağlı yazmışdır: «Cinayəti düzgün tövsif etmək üçün həmin cinayətlə ona oxşar olan cinayətlərin sərhədlərini dəqiq bilmək lazımdır. Baxılan cinayətə xas olan əlamətləri müəyyən edərək, ona aid olmayan əlamətləri kənara ataraq, həm hüquq normasının, həm də törədilmiş əməlin faktiki hallarının təhlilini tədricən dərinləşdirib, baxılan cinayəti səciyyələndirən və onu başqa cinayətlərdən fərqləndirən əlamətlərin vahid məcmusunu əldə edirik» (2, s.146).

Qeyd edək ki, cinayətlərin oxşar cinayət tərkiblərindən fərqləndirilməsi təkcə nəzəri deyil, həm də praktik əhəmiyyətə malikdir. Bu, istintaq və məhkəmə prosesində səhvlərə yol verilməsinin qarşısını alır, cinayət hüququnun prinsiplərinə daha dolğun riayət edilməsinə və cəzanın məqsədlərinə nail olunmasına kömək edir.

Adam oğurluğu cinayəti bəzi obyektiv və subyektiv əlamətlərinə görə adamları girov götürmə və qanunsuz azadlıqdan məhrum etmə ilə oxşardır. Praktikada onların fərqləndirilməsi ilə bağlı çətinliklər daha tez-tez meydana çıxır. Əvvəlcə adam oğurluğunun adamları girov götürmədən fərqləndirilməsi məsələsini nəzərdən keçirək.

Qeyd edək ki, adamları girov götürmə cinayət növü kimi sovet cinayət qanunvericiliyinə, o cümlədən onun tərkib hissəsi kimi Azərbaycan cinayət qanunvericiliyinə beynəlxalq hüquqdan keçmişdir. Uzun illər boyu adamları girov götürməyə dəniz quldurluğu, nüvə materiallarını qanunsuz ələ keçirmə və istifadə etmə ilə yanaşı 1937-ci il Terrorçuluğun qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiyanın cinayət kimi tanıdığı beynəlxalq terrorçuluğun növü kimi baxılırdı. Adamları girov götürmə beynəlxalq cinayətkarlığın müstəqil növü kimi Girov götürülməsi ilə mübarizə haqqında 1979-cu il Beynəlxalq Konvensiyası tərəfindən tanınmışdır.

Qeyd edək ki, müstəqil cinayət növü olaraq adamları girov götürmə 1987-ci ilə kimi sovet cinayət qanunvericiliyinə, o cümlədən onun tərkib hissəsi kimi Azərbaycan cinayət qanunvericiliyinə məlum deyildi. 10 iyul 1987-ci ildə SSRİ Girov götürülməsi ilə mübarizə haqqında 1979-cu il Beynəlxalq Konvensiyasına qoşuldu. Bununla bağlı SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti «Girov götürmə haqqında cinayət məsuliyyəti haqqında» Fərman qəbul etdi və müttəfiq respublikaların ali sovetlərinin rəyasət heyətlərinə öz cinayət qanunvericiliyini qeyd olunan Fərmana uyğunlaşdırmaq barədə tapşırıq verdi. Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti 21 iyul 1987-ci il tarixli Fərmanla Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsinə adamları girov götürməyə görə məsuliyyət müəyyən edən 120-1-ci maddə («Adamları girov saxlama») daxil etdi. Azərbaycan Respublikasının 1960-cı il Cinayət Məcəlləsində adam oğurluğu cinayəti ilə bağlı norma olmadığından həmin cinayətlə adamları girov götürmənin fərqləndirilməsi məsələsi meydana çıxmırdı.

Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il Cinayət Məcəlləsində adamları girov götürməyə görə məsuliyyət qanunverici tərəfindən X bölmənin («İctimai təhlükəsizlik və ictimai qayda əleyhinə olan cinayətlər») XXV fəslinin («İctimai təhlükəsizlik əleyhinə olan cinayətlər») 215-ci maddəsində müəyyən edilmişdir. Cinayət Məcəlləsinin 215.1-ci maddəsinin dispozisiyasında adamları girov götürmə anlayışı belə müəyyən edilir: «Girov götürülən şəxsin azad olunması şərti

* Məqalə h.e.d., prof. Firudin Səməndərov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

ilə dövləti, təşkilatı və ya vətəndaşı hər hansı hərəkəti etməyə və ya hər hansı hərəkətdən çəkinməyə vadar etmək məqsədilə şəxsi girov götürmə və ya saxlama».

Qanunvericilik adam oğurluğuna görə cinayət məsuliyyətini müəyyən edərək, bu cinayətlərin yönəldiyi ayrı-ayrı şəxslərin azadlığını müdafiə etməyə çalışır. Adamları girov götürməyə görə cinayət qanununda məsuliyyətin təsbit edilməsi isə cəmiyyəti təkcə konkret şəxsə, yəni girov götürülmüş şəxsə vurulan zərərdən müdafiə etmək məqsədini deyil, hər şeydən əvvəl bütün adamların normal həyatını və fəaliyyətini təmin etmək məqsədini güdür.

Aşağıda göstərilən amillər konkret adamları girov götürmə cinayətinin ictimai təhlükəsizliyin əsaslarına zərər vurduğunu əyani göstərir:

1) cinayət törədilənə qədər təqsirkarla girov götürülmüş və ya saxlanılmış şəxs arasında hər hansı şəxsi münasibətin olmaması;

2) girov götürülmüş və ya saxlanılmış şəxsin cinayət törədilən yerdə və vaxtda təsadüfən olması;

3) cinayət törədilənə qədər təqsirkarın girov götürülmüş və ya saxlanılmış şəxs barəsində hər hansı məlumatı toplaması haqqında faktların olmaması;

4) adamları girov götürmənin və ya saxlamanın nümayişkaranə, açıq şəkildə törədilməsi;

5) bir neçə şəxsi girov götürmə və ya saxlama;

6) təqsirkarların törədilmiş cinayəti kütləvi informasiya vasitələrinin diqqətinə çatdırmağa cəhd etməsi;

7) adamları girov götürmənin və ya saxlamanın məqsədinin cinayətin qurbanlarını deyil, üçüncü şəxsləri hər hansı müəyyən tələbləri yerinə yetirməyə məcbur etmə olması. Bu tələblərin yerinə yetirilməsi şəxsin azad edilməsi şərtidir;

8) təqsirkarların adamları girov götürmə və ya saxlama yolu ilə hakimiyyət orqanlarının qərar qəbul etməsinə təsir göstərməyə cəhd etməsi.

Adam oğurluğunun cinayət tərkibini qanunvericilik məqsədli cinayətin subyektiv cəhətinin zəruri əlaməti kimi nəzərdə tutmur. Adamları girov götürmə isə xüsusi məqsədlə səciyyələnir.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 215.1-ci maddəsinin dispozisiyasından belə çıxır ki, təqsirkar dövləti, təşkilatı və ya vətəndaşı hər hansı hərəkəti etməyə və ya hər hansı hərəkətdən çəkinməyə vadar etmək məqsədinə can atır. Beləliklə, bu halda təqsirkar üçüncü şəxsləri məcbur etmək məqsədini güdür.

Qeyd edək ki, adam oğurluğunun və adamları girov götürmənin subyektləri eynidir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 20.2-ci maddəsinə görə adam oğurluğuna və adamları girov götürməyə görə cinayət məsuliyyətinə cinayət törədilən vaxt on dörd yaşı tamam olmuş şəxslər cəlb edilirlər.

Adam oğurluğu ilə qanunsuz azadlıqdan məhrum etmənin fərqləndirilməsi məsələsini nəzərdən keçirək. Qeyd edək ki, qanunsuz azadlıqdan məhrum etməyə görə məsuliyyət müəyyən edən norma Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyində adam oğurluğu ilə müqayisədə daha əvvəl mövcud olmuşdur. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının 1960-cı il Cinayət Məcəlləsinin ilkin redaksiyasının 120-ci maddəsində qanunsuz azadlıqdan məhrum etməyə görə məsuliyyət müəyyən edilmişdir. Analoji məsuliyyət Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il Cinayət Məcəlləsinin 145-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. 1999-cu il Cinayət Məcəlləsinin 145.1-ci maddəsinə uyğun olaraq adam oğurluğu ilə bağlı olmayan qanunsuz azadlıqdan məhrum etmə cəzalandırılandır.

Adam oğurluğu və qanunsuz azadlıqdan məhrum etmə cinayətləri bir sıra oxşar xüsusiyyətlərə malikdir. Bu cinayətlərə görə məsuliyyət müəyyən edən normalar Cinayət Məcəlləsinin VIII bölməsinin («Şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətlər») XIX fəslində («Şəxsiyyət azadlığı və ləyaqəti əleyhinə olan cinayətlər») yerləşir. Adam oğurluğu və qanunsuz azadlıqdan məhrum etmənin əsas obyekti şəxsiyyətin azadlığını təmin edən ictimai münasibətlərdir. Baxılan cinayətlərin fakultativ bilavasitə obyektini şəxsiyyətin həyatının, sağlamlığının, həmçinin əmlakının toxunulmazlığını təmin edən ictimai münasibətlər iəşkil edir. Beləliklə, qeyd edilən cinayətlərin obyektləri eynidir və onları obyektə görə fərqləndirmək mümkün deyildir. Buna görə nəzərdən

keçirilən cinayətləri bir-birindən fərqləndirmək üçün onların cinayət tərkiblərinin digər elementlərini aşkar etmək lazımdır.

Adam oğurluğunun qanunsuz azadlıqdan məhrum etmə cinayət tərkiblərinin əsas fərqləri həm nəzəriyyədə, həm də təcrübədə obyektiv cəhət üzrə aparılır. Məlum olduğu kimi, adam oğurluğunun obyektiv cəhəti üç ardıcıl hərəkətlə – zərərçəkmiş şəxsin tutulması, başqa yerə aparılması və saxlanılması ilə xarakterizə olunur. Qanunsuz azadlıqdan məhrum etmənin obyektiv cəhəti üçün isə yalnız bir hərəkət – zərərçəkmiş şəxsin saxlanılması xarakterikdir. Qanunsuz azadlıqdan məhrum etmədə zərərçəkmiş şəxs başqa adamlardan və təbii vəziyyətdən təcrid edilir, onun sərbəst hərəkət etmək imkanı əlindən alınır.

Adam oğurluğu və qanunsuz azadlıqdan məhrum etmədən fərqləndirilməsi belə bir halda da çətinlik törədir: zərərçəkmiş şəxs əvvəlcə qısa müddətə müəyyən yerdə (məsələn, mənzildə və ya iş yerində) tutulub saxlanılır və yalnız bundan sonra başqa yerə aparılır. Bu halda adam oğurluğu qanunsuz azadlıqdan məhrum etməni əhatə edir. Ancaq təqsirləndirilən şəxs zərərçəkəni uzun müddət (məsələn, bir sutka və daha çox) saxladıqdan sonra başqa yerə apardıqda onun əməli necə tövsif edilməlidir? Hesab edirik ki, belə hallarda cinayətin tövsif edilməsi üçün onun obyektiv və subyektiv cəhətləri ciddi şəkildə aydınlaşdırılmalıdır. Bu, həmin cinayətin törədilməsinin xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Tutulmuş şəxsin uzun müddətə azadlıqdan məhrum edilməsi təqsirkarların niyyətinin öz məqsədlərinə zərərçəkmiş şəxsi başqa yerə aparmadan nail olmaqdan ibarət olduğunu göstərir. Başqa sözlə, təqsirləndirilən şəxslər başqa şəxsi onun iradəsinə zidd olaraq azadlıqdan məhrum etdiyini dərk edir və bunu arzulayır. Buna görə belə əməl başa çatmış sayılır və Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 145-ci maddəsi ilə qanunsuz azadlıqdan məhrum etmə kimi tövsif edilir. Təqsirləndirilən şəxslər öz məqsədlərinə nail olmadıqda zərərçəkmiş şəxsi başqa yerə apararaq orada saxlayırlar. Bu halda onların əməli əlavə olaraq Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 144-cü maddəsi ilə adam oğurluğu kimi tövsif edilməlidir. Baxılan halda əməlin subyektiv cəhəti dəyişir. Subyektiv cəhət şəxsin tutulmasına və başqa yerə aparılaraq saxlanılmasına birbaşa qəsdlə səciyyələnir, yəni təqsirləndirilən şəxs başqa şəxsi onun iradəsinə zidd olaraq qanunsuz azadlıqdan məhrum etdiyini, başqa yerə apardığını və orada saxladığını dərk edir və bunu arzulayır. Zənnimizcə, baxılan halda cinayətlərin məcmusu (qanunsuz azadlıqdan məhrum etmə və adam oğurluğu) mövcud olur.

Qeyd edək ki, qanunsuz azadlıqdan məhrum etmə subyektiv cəhətdən adam oğurluğunda olduğu kimi birbaşa qəsdlə xarakterizə olunur, yəni təqsirləndirilən şəxs başqa şəxsin fiziki azadlığını məhdudlaşdıraraq onu qanunsuz saxladığını dərk edir və həm də bunu arzulayır. Burada bir məqama diqqət yetirmək lazımdır ki, baxılan cinayətlərin subyektiv cəhəti yalnız formaca üst-üstə düşür, məzmunca isə fərqli xarakterə malikdir. Belə ki, qanunsuz azadlıqdan məhrum etmədən fərqli olaraq, adam oğurluğu zamanı təqsirləndirilən şəxs təkcə başqa şəxsi fiziki azadlıqdan məhrum etdiyini deyil, həm də adam oğurluğunun obyektiv cəhətinə daxil olan digər əlamətləri dərk edir. Bu zaman göstərilən cinayətlərin motiv və məqsədi üst-üstə düşə bildiyi kimi fərqli də ola bilər. M.N.İmanov və B.C.Kərimov yazırlar ki, adam oğurluğunun motivi qisas, tamah, qısqanclıq, xuliqanlıq və s., qanunsuz azadlıqdan məhrum etmənin motivi tamah, intiqam, xuliqanlıq, başqa cinayətin törədilməsini yüngülləşdirmə və s. ola bilər (1, 323, 340). Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 144 və 145-ci maddələri ilə tövsif edilmiş cinayət işlərinin təhlili göstərir ki, qeyd edilən cinayətlər əksər hallarda tamah motivi ilə törədilir. Burada belə bir məqamı qeyd edirik ki, qanunsuz azadlıqdan məhrum etmə cinayətləri əksər hallarda tamah motivi ilə törədilsə də, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 145-ci maddəsində tamah məqsədilə qanunsuz azadlıqdan məhrum etmə tövsifedici əlaməti yoxdur. Bu, qanunvericinin yol verdiyi qüsurdur. Hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 145.2-ci maddəsinə tamah məqsədilə qanunsuz azadlıqdan məhrum etmə tövsifedici əlamətinin daxil edilməsi zəruridir.

Adam oğurluğu və qanunsuz azadlıqdan məhrum etmənin fərqləndirici əlamətlərindən biri cinayətin subyekti ilə bağlıdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 20.2-ci maddəsinə uyğun olaraq, adam oğurluğuna görə cinayət məsuliyyətinə cinayət törədilən vaxt on

dörd yaşı tamam olmuş şəxslər cəlb edilirlər. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 20.1 və 20.2-ci maddələrinin müqayisəsindən belə alınır ki, qanunsuz azadlıqdan məhrum etməyə görə cinayət məsuliyyətinə cinayət törədilən vaxt on altı yaşı tamam olmuş şəxslər cəlb edilə bilərlər. Adam oğurluğu və qanunsuz azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı nəzərdən keçirdiyimiz cinayət işlərindən aydın olur ki, həmin cinayətləri törətmiş şəxslərin yaşı adətən 21-dən az olmur.

Nəzərdən keçirdiyimiz cinayətlərin fərqləndirici əlamətlərindən biri cinayətin başa çatma anı ilə müəyyən edilir. Bu, cinayətin obyektiv cəhəti ilə sıx bağlıdır. Həm adam oğurluğu, həm də qanunsuz azadlıqdan məhrum etmə mahiyyətcə formal tərkibli cinayətlərdir, yəni cinayətin obyektiv cəhətini təşkil edən ictimai təhlükəli hərəkətlər törədildiyi andan başa çatmış sayılır. Baxılan cinayətlərin obyektiv cəhətləri müxtəlif olduğundan onların başa çatma anları da fərqlidir. Adam oğurluğu zərərçəkmiş şəxsin tutulması və yerinin dəyişdirilməsindən sonra başa çatmış olur. Qanunsuz azadlıqdan məhrum etmənin başa çatma anı isə zərərçəkmiş şəxsin olduğu yerdən sərbəst çıxıb getmə imkanının əlindən alındığı vaxt hesab edilir.

Beləliklə, adam oğurluğunu adamları girov götürmədən və qanunsuz azadlıqdan məhrum etmədən fərqləndirərkən törədilmiş cinayəti səciyyələndirən bütün əlamətlərin, xüsusən cinayətin obyektini və obyektiv cəhətini səciyyələndirən bütün əlamətlərin məcmusuna əsaslanmaq lazımdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası /Prof. F.Y.Səmən-dərovun redaktəsi ilə. Bakı: Digesta, 2007.

2. Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений. 2-е изд., М.: Юристь, 2006.

Мамедали ПАКДЕЛ

ОТЛИЧИЕ ПОХИЩЕНИЯ ЧЕЛОВЕКА ОТ СХОЖИХ СОСТАВОВ ПРЕСТУПЛЕНИЯ

Резюме

В статье исследуется вопрос отличия преступления по похищению человека от схожих составов преступления. Отмечается, что это имеет как теоретическое, так и практическое значение. Разъясняются отличия преступления по похищению человека от взятия заложников и от незаконного лишения свободы.

В заключении проводится обобщение по расматриваемому вопросу и делаются соответствующие выводы.

Mammadalih PAKDEL

THE DIFFERENCE OF KIDNAPPING FROM OTHER SIMILAR CORPUS DELICTI

Summary

In the article the problem of difference of kidnapping from other similar corpus delicti is investigated. It is noted that this problem is both of theoretical and practical importance. The different features of kidnapping crime from taking hostage of people and illegal depriving them of freedom are explained. In the conclusion generalization about the investigated problem is carried out and the corresponding conclusions are drawn.

Açar sözlər: cinayət qanunu, cinayət məsuliyyəti, cinayətin obyekti, cinayətin subyekti, adam oğurluğu, qanunsuz azadlıqdan məhrum etmə, adamları girov götürmə, təqsir.

Ключевые слова: уголовный закон, уголовная ответственность, объект преступления, субъект преступления, похищение человека, незаконное лишение свободы, захват заложника, вина.

Key words: criminal law, criminal responsibility, the object of a crime, the subject of a crime, kidnapping, illegal depriving somebody of freedom, taking hostage of people, fault.

UOT 34.343.01

Rza MƏSUDİFƏR
BDU-nun Kriminalistika və məhkəmə ekspertizası kafedrasının aspirantı

ADAM ÖLDÜRMƏ HAQQINDA CİNAYƏT İŞLƏRİNİN TƏHQİQİ ZAMANI TANINMA ÜÇÜN MEYİTİN TƏQDİM EDİLMƏSİNİN TAKTİKİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ*

Tanınma üçün meyitin təqdim edilməsi Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosessual Məcəlləsinin 246.6 və 240.7-ci maddələrində müəyyən edilmiş qaydalara əsasən həyata keçirilir. Tanınma prosedurası meyitin təbii işıqlandırılma şəraitində təqdim edilməsini məqsədəmüvafiq hesab edir. Tanıyanın xahişinə əsasən baxışın daha əhatəli həyata keçirilməsi imkanlarının təmin edilməsi üçün meyitin vəziyyəti dəyişdirilə bilər. Meyitin basdırılmasından sonra onun tanınmaq üçün təqdim edilməsi zamanı zəruri hallarda siqnaletik fotoçəkilişi həyata keçirilə bilər.

Ölənin şəxsiyyətinin müəyyən edilməsi üzrə həyata keçirilən tədbirlərlə birgə eyni zamanda müstəntiqin göstərişi ilə cinayəti həyata keçirənin axtarışı və onun şəxsiyyətinin müəyyən edilməsinə yönəlmiş əməliyyat-axtarış və istintaq hərəkətləri aparılır.

Adi, daha tez-tez rast gəlinən tipik qatil özündə aşağıdakı daha mühüm tipoloji əlamətləri birləşdirir. Bu, bir qayda olaraq, sistematik olaraq həddən çox spirtli içkilər qəbul edən, alkoqolizm zəminində şəxsiyyətinin tənəzzül etdiyi, məişətdə sistematik olaraq xuliqan hərəkətlər törədən, yaxınlarını ələ salan, lağa qoyan, dəfələrlə onları döyən, daima təhqir edən, onların şərəf və ləyaqətini alçaldan, bəzi hallarda ev əşyalarını və avadanlıqlarını talan edən, onu əhatə edənlərə qarşı sistematik olaraq ədəbsiz söyüşlər edən, ölümlə hədələyən, ətraf insanlardan özünün psixopatik cəhətləri, kəskin kinli aqressivliyi, münaqişə yönümlülüyü ilə fərqlənən şəxslərdir. Belə şəxsiyyət tipinin bəzilərinə daimi paxıllıq, ətraf aləmə qarşı, eləcə də əxlaq və birgəyaşayış normaları əleyhinə yönəlmiş kəskin həddə ifadə olunan hörmətsizlik, cəmiyyət əleyhinə həyat tərzi, bir sıra hallarda isə tamahkarlıq, qəddarlıq, cinsi pozğunluq və s. kimi xüsusiyyətlər xasdır.

Cinayətkar ilə cinayətin qurbanı arasındakı şəxsi münasibətlər, bir qayda olaraq, neqativ xarakter daşıyır, adətən ölüm hadisəsi onların (cinayətkar və cinayət qurbanı) arasında yaranan münaqişədən sonra baş verir:

İlk növbədə bu, ərlə arvad və bir yerdə yaşayanlar arasında baş verən münaqişədir. Bu halda cinayətkarlar adətən kişilər, bir yerdə yaşayanlar olurlar (o cümlədən, keçmiş ərlər, bir yerdə yaşayan ərlər, qadınlar və bir yerdə yaşayan qadınlar).

İkincisi, bu digər bir-birinə yaxın qohumluq münasibətində olanların öz aralarında yaranan neqativ münasibətdir. Bu halda cinayətkarlar adətən oğullar, kürəkənlər, qaynanalar, qayınatalar olurlar. Belə bir aşağıda göstərdiyimiz situasiya da ola bilər ki, cinayətkar tərəflər oğul və yaxud ögey oğul olsun. Adam öldürmədən əvvəl meydana gələn analoji situasiyalara, cinayətin kürəkənlər, gəlinlər və yaxud bir yerdə yaşayanların oğulları, qardaşları (doğma əmi, xala və dayı oğulları), qohumlar, nəvələr, qayınlar, qaynatalar və qaynanalar arasında törədildiyi vaxt da rast gəlinir(1,s.46).

Üçüncüsü, qonşular arasında yaranan münasibətlərdir. Qonşuların, mənzil kirayəçilərinin və ev sahiblərinin öldürülməsi, bir qayda olaraq onlardan birinin və yaxud elə hər iki tərəfin ictimaiyyat əleyhinə davranışından, həyətyanı sahələrdə, ümumi istifadədə olan yerlərdə çəkişmədən, birinin o biri barəsində və yaxud bir-birlərinə qarşı mənfi məlumatlar yaymasından və s.

* Məqalə h.e.d., prof.Kamil Səlimov tərəfindən çapa məsləhət bilinib.

irəli gələn qərəzli münasibət əsasında uzunmüddətli münaqişələrdən sonra baş verir. Göstərilən şəxslər arasında münaqişəli münasibətlərdən adətən geniş ictimaiyyətin xəbəri olur.

Dördüncüsü, istehsalatda iş yoldaşları arasında qarşılıqlı münasibətlər. Burada ölüm hadisəsi, bir qayda olaraq istehsalatda sistematik olaraq içki qəbul etməklə əlaqədardır. Sexlərdə, iş yerlərində və b. yerlərdə tez- tez baş verən davalar, çəkişmələr nəticəsində adətən cinayətkarlıq, daha doğrusu ölüm hadisələri baş verir.

Nəhayət, bu bir-birini az tanıyan və yaxud bir-birini heç tanımayan insanlar arasında baş verən spontan münaqişələrdir. Buraya tez-tez gərgin dava-dalaşla və ölümlə nəticələnən qısa "hesablaşma" ilə nəticələnən, "sən mənə hörmət etmirsən" kimi çeynənmiş mövzuda danışıqlar, təsadüfi tanışlıq, birgə içki qəbul etmək və s. nəticəsində yaranan münaqişələr daxildir.

Adam öldürmə cinayətinin subyektlərinin xüsusi kateqoriyasını 14-18 yaşda olan azyaşlılar təşkil edir. Bu, stereotip davranışın açıq-aşkar ifadə olunan cəhətlərinin cəmiyyət əleyhinə yönəlişliyində, aşkar kobudluqda, intizamsızlıqda, qəddarlıqda, onu əhatə edənlərə qarşı açıq hörmətsizlikdə, qadınlara və qızlara münasibətdə mənəviyyatsız hərəkətlərdə, abırsızlıqda, özgənin faciəsinə, xəstəliklərinə yanmaq hissinin olmamağında, alkoqollu içkilərin qəbul edilməsi sistemində, ictimai həyat tərzinə (işləmir, təhsil almır) istiqamətlilikdə, keçmişdə mühakimə olunmaqda özünü göstərir. Bu yaşda olan şəxslər göstərilən xarakteristikalarla yaşayış yerlərində cəmiyyət əleyhinə tamamilə əks xarakteristikalı öz həmyaşıdlarını qorxuya salan davranışa meyilliliklə səciyyələnən qeyri-formal qruplar şəklində təşkil olunurlar, yaşlılara qarşı hörmətsizlik və ədəbsizlik edirlər, seçilmiş əraziyə (küçə, park, çimərlik) nəzarət edirlər.

Cinayət törətmiş şəxsin müəyyən edilməsi, bir qayda olaraq, nəticə etibarilə onun tutulub saxlanılması və dindirilməsini zəruri edir. Zəruri hallarda ilkin istintaq hərəkətlərinə şübhəli bilinən şəxsin şahidlərin iştirakı ilə dindirilməsi və onun yaşayış yerinə baxışın keçirilməsi (zəruri olduqda isə iş yerinin də) də daxil edilir.

Adam öldürməkdə şübhəli bilinən şəxsin tutulub saxlanılması Azərbaycan Respublikası CPM-in 147-153-cü maddələrində müəyyən edilmiş tələblərə müvafiq olaraq həyata keçirilir və özlüyündə qəti, təcili və fəal tədbirlərin keçirilməsini tələb edir. Bununla belə, tutulub saxlanılmalı olan şəxs tərəfindən daimi müqavimət ehtimalı olduğundan tutulub saxlanma prosesinə hərtərəfli və ciddi hazırlaşmaq lazımdır. Ona görə də bir qayda olaraq tutulub saxlama polisin təcrübəsi olan və belə fəaliyyəti həyata keçirmək üçün zəruri vasitələri olan əməliyyat işçiləri tərəfindən aparılır. Şübhəli şəxsin tutulub saxlanılması zamanı tutulub saxlanılma yerində saxlanılanın üzərində, silah və silah qismində predmetləri, gələcəkdə törədilmiş cinayətin maddi sübutlarına çevrilə biləcək predmetlərin götürülməsi məqsədilə təxirə salınmadan şəxsi axtarış aparılır. Tutulub saxlanılan şəxsin daha əhatəli axtarış aparılma yerinə, yaxud da istintaq orqanına gətirilməsi zamanı onun iş üçün əhəmiyyət daşıyan predmetləri və sənədləri tullaması və məhv etməsinin, eləcə də şübhəli şəxsin özünü öldürməsinə yönəlmiş hərəkətlərin qarşısını almaq məqsədilə zəruri tədbirlər görülür.

Cinayət vasitələrinin, cinayət törədilməsi anında şübhəli şəxsin əynində olan geyimin, zərər çəkmişə məxsus olan əşyaların, qan izlərinin və məlum şəxsin adam öldürmə cinayətli ilə bağlılığını sübut edən digər predmet və izlərin aşkar olunması və götürülməsi məqsədi ilə yaşayış yerində və iş yerində şübhəli şəxsin tutulub saxlanılmasının həyata keçirilməsi zamanı yaşayış yerinin axtarışını həyata keçirmək məqsədəuyğundur. Eyni zamanda tutulub saxlanılanın şəxsi sənədləri də götürülür. Belə axtarışda iştirak etmək üçün maddi əşyaların peşəkarcasına götürülməsi və üzə çıxarılmasında müstəntiqə kömək edə biləcək kriminalist-mütəxəssisin, zəruri hallarda isə məhkəmə təbabəti və digər sahə mütəxəssislərinin dəvət edilməsi məqsədəuyğundur.

Şübhəli şəxsin tutulub saxlanılması və onun üzərində şəxsi axtarışın aparılmasından sonra onun geyimlərinə baxış keçirilir, sonra isə AR CPM-in 238-ci maddəsinin tələblərinə uyğun olaraq müayinə həyata keçirilir.

Müayinə vasitəsilə şübhəli şəxsin bədəni üzərində öldürülən adamın müqavimət göstərməsi zamanı xəsarətlər (yara, dişlərin, dırnaqların, cırmaq, qançır izləri), ölən adamın qanı, ölüm və ya qətlin həyata keçirilməsi yerindən götürülmüş müxtəlif əşyaların ləkəsi və ayrı-ayrı hissələri, meyitin parçalanması və ya gizlədilməsi müəyyən edilə bilər. Bundan başqa şübhəli şəxsin müayinəsinin gedişində onun bədənində doğma ləkələr, yarıqlar, bədəninə döydürülmüş şəkillər, cinayətin şahidləri və digər şahidlər tərəfindən bədəndə əvvəllər şərh edilmiş müxtəlif qüsurlar və digər xüsusi nişanələr üzə çıxarıla bilər.

Sonrakı istintaq fəaliyyəti prosesində qəsdən adam öldürmə işi üzrə istintaq versiyaları irəli sürülür və yoxlanılır.

Adam öldürmənin xüsusi ictimai təhlükəliliyi, onun təhqiq edilməsinin mürəkkəbliyi nəinki yalnız təhqiqatın ilkin mərhələsində, habelə onun sonrakı mərhələlərində də istintaq versiyalarının təhqiqi və işlənilməsinin diqqətlə planlaşdırılmasını tələb edir.

İlkin istintaq fəaliyyətinin və əməliyyat-axtarış tədbirlərinin nəticələri əsasında təhqiqat planı dəqiqləşdirilir, düzəlişlər edilir, konkretləşdirilir.

Meyitin məhkəmə təbabəti ekspertizası ilə yanaşı olaraq maddi sübutların məhkəmə-tibbi və kriminalistik ekspertizaları təyin edilir və həyata keçirilir.

Cinayətin baş verdiyi yerdə cinayətin həyata keçirildiyi zaman müxtəlif izlər qalır. Kriminalistik anlamda "iz" geniş mənada şəraitin bütün mümkün dəyişikliklərini və ya cinayətkarın qarşılıqlı təsirinin nəticəsində predmetlərin meydana gələn xarici görünüşləri, qan ləkələri və insan orqanizminin ayrılması və s. əhatə edir. Bu yanğının və partlayışın nəticələri, insanın əl və ayaq izləri, predmetlərin meydana gəlməsi və itib batması və s. ola bilər.

Dar-xüsusi mənada, izlər bir obyektin xarici quruluşunun əlamətlərinin başqa obyektlər üzərində maddi əks olunmasının üzə çıxarılmasıdır. Bu halda maddi obyektlərin xarici əlamətləri dedikdə onların özündə dərinliyi və hündürlüyü birləşdirən forması, ölçüləri və yuxarı səthi başa düşülür. Belə izlər, məsələn, əl barmaqlarının papilyar naxışları, torpaqda və döşəmədə ayaqqabıların altının, dişlərin və s. əksidir.

Hadisə yerində insanın əl, ayaq barmaqlarının izini, dişlərini, nəqliyyat vasitələrinin, sındırma alətlərinin, bioloji mənşəyə malik əşyaların izlərini (qan, seliklər, sperma və s.), mikrohissəcikləri, cinayət alətlərini, mikroizləri daha tez-tez üzə çıxarmaq mümkün olur.

Bütün bunlar cinayət işinin təhqiqi zamanı ekspert təhqiqatının predmetinə çevrilə bilərlər.

Belə ki, obyektin təbiətini, onun insana məxsusluğunu müəyyən etmək, izlərdə qanın və ya spermanın genotipini, bu izləri qoymuş insanın identifikasiyası məqsədilə müəyyən etmək üçün iplərin və insanın ifrazatının bioloji ekspertizası aparılır.

Qanın ekspertizası zamanı aşağıdakı məsələlərin həlli qarşıya qoyulmalıdır: qanın izləri təqdim edilən predmetlərdə vardırmı; qan insana və yaxud heyvana məxsusdur; qanın cinsi və qrup mənsubluğunun təyini; qan konkret bir insana məxsusdurmu; qanın izləri canlı insana və yaxud hər hansısa bir meyitə mənsubdur və s. və i.a.

Tüklərin ekspertizası zamanı isə aşağıdakı suallara cavab tapılmalıdır: təqdim olunan obyekt insanın tükləridirmi; tüklər insana və yaxud heyvana məxsusdur; tüklərin insandan ayrılmasının mexanizmi; tüklərin hər hansısa qarşılıqlı təsirə məruz qalması; tüklərin cinsi və ya qrup mənsubluğu; tüklərin regional mənşəyi və s.

İfrazatın ekspertizası zamanı isə aşağıdakı məsələlər öz konkret həllini tapmalıdır: təhqiqata təqdim olunan obyektdə seliyin, sidiyin, hər hansısa qoxunun, tərin izi vardırmı; tədqiq edilən obyektlərin qrup mənsubluğu; seliyin, sidiyin cinsi mənsubluğu; spermanın konkret insana mənsubluğu və s. (2, s.14-15).

Maddi sübutların məhkəmə-tibbi ekspertizasının təyin edilməsi zamanı qarşıya çıxan daha mühüm məsələlər aşağıdakı suallara cavab verilməsini tələb edir:

1) müəyyən predmetlərdə (və yaxud məlum konkret əşyada) insanın qanının izi vardırmı;

2) bu hansı qrupa və hansı tipə məxsusdur;

3) qan ləkəsinin meydana gəlməsi müddəti və onun regional mənşəyi;

4) üzə çıxarılmış ləkə spermadırmı əgər sperma olduğu təsdiq olunarsa, bu zaman o hansı qrupa mənsubdur;

5) üzə çıxarılmış tükün insana və yaxud heyvana aidliyi məsələsi; tapılmış tük bədənin hansı hissəsinə məxsusdur; onlar özümü tökülmüşdür, yoxsa çəkib qopardılmışdır; bu tüklər müəyyən şəxsin tükləri ilə eynidirmi və s. (3, s.11-13).

Adam öldürmə cinayətinin istintaqı zamanı məhkəmə-tibbi ekspertiza ilə yanaşı olaraq digər ekspertiza növləri də həyata keçirilir və bir qayda olaraq kriminalistik ekspertizanın bütün növlərinə rast gəlinir. Daha çox məhkəmə-ballistik, trassoloji, qrafik ekspertizalar, həmçinin bütövün ayrı-ayrı sahələri üzrə və soyuq silahın ekspertizaları aparılır.

Adam öldürmə cinayətləri çox vaxt odlu silahın tətbiq edilməsi ilə həyata keçirildiyinə görə məhkəmə ballistikası sahəsində müxtəlif məsələlərin həll olunması üçün xüsusi biliklərdən, dərk etmə metodlarından istifadə edilməsi zəruriyyəti meydana çıxır. Adam öldürmənin təhqiqi zamanı ekspertlərin qarşısında duran və həllini tələb edən məsələlər daha çox aşağıdakılardır:

1) meyitdən və yaxud ölüm cinayətinin baş verdiyi yerə baxış zamanı götürülmüş güllə atılmışdırmı, güllə hansı konkret növ silahdan açılmışdır;

2) güllə qəlpəsi baxış zamanı üzə çıxarılmış silahdanmı atılıb;

3) güllənin məlum silahdan özbaşına, qeyri-ixtiyari (buraxılış cəftəsini sıxmadan) atılması mümkündürmü;

4) meyitin, canlı şəxsin və yaxud digər obyektlərin üzərində yaxın məsafədən atılan güllənin izi tədqiq edilibdirmi;

5) meyitdən götürülmüş və yaxud hadisə yerində üzə çıxarılmış qırma, karteç və hər hansısa bir şəxsdən götürülmüş analoji obyektlər eyni cinslidirlərmi və s.

Soyğunçuluq məqsədi ilə, dava-dalaş zamanı, paxıllıq, qisas məqsədi ilə həyata keçirilən adam öldürmə adətən soyuq silahdan istifadə edilməklə törədilir. Ölüm cinayətinin vasitələri ola bilən bıçaq və dağıdıcı-zərbə alətlərinin üzə çıxarılması zamanı həm trasoloji ekspertiza, həm də soyuq silahın ekspertizası müəyyən oluna bilər. Belə hallarda trasoloji və məhkəmə-tibbi kompleks ekspertizası qarşısında aşağıdakı həlli vacib olan məsələ qoyula bilər: meyitdə üzə çıxarılan xəsarət ekspertizaya təqdim edilmiş silahla bağlıdırmı?

Soyuq silahın icazəsiz hazırlanması öz-özlüyündə cinayətin müstəqil tərkibini təşkil etdiyinə görə bir sıra hallarda kriminalistik ekspertiza üzə çıxarılmış silahın soyuq silah olub-olmadığını və onun hansı növ soyuq silaha aid olması məsələsini həll etməlidir.

Əl, ayaq, nəqliyyat vasitələri, partlayıcı qurğuların izlərinin tapılması zamanı müxtəlif trasoloji təhqiqatlar aparıla bilər.

Trasoloji ekspertiza hadisə baş verən yerdə müxtəlif obyektlərin xarici quruluş əlamətlərini eyniləşdirmək, həmçinin cinayətkarın hərəkətinin istiqamətləri, izlərin qoyulması vaxtları, cinayətkarın fəaliyyətinin üsulları və ardıcıllığı ilə əlaqədar müxtəlif halların diaqnostikası məqsədi ilə aparılır.

Təhqiqat obyektlərindən və həll olunan məsələlərin xarakterindən asılı olaraq aşağıdakı əsas trasoloji ekspertizalar fərqləndirilir:

1) əl izləri;

2) ayaq və ayaqqabı izləri;

3) dişlərin izləri;

4) partladıcı alətlərin və vasitələrin izləri;

5) nəqliyyat vasitələrinin izləri;

6) açar və kilidlənmə qurğularının izləri;

7) plomb və burğu izləri;

8) bütövün hissələr üzrə izləri;

9) kütləvi istehsal məmulatlarının izləri;

10) geyim, naxış və düymələrin izləri.

Trasoloyi ekspertiza zamanı bilavasitə təhqiqat obyektləri, həmçinin hadisə yerinə baxışın protokolları, sxemləri, fotoşəkilləri və cinayət işinin ekspertiza predmetinə aid olan digər materialları və müqayisəli təhqiqat nümunələri ekspertlərin sərəncamına təqdim olunur (4, s. 49).

Adam öldürmə cinayəti zamanı cinayət işinin təhqiqi zamanı tanınma üçün meyitin təqdim edilməsinin taktiki xüsusiyyətlərinin bir sıra belə məsələləri mövcuddur. Belə məlumatların təhqiqat prosesində nəzərə alınması cinayət işinin obyektivcəsinə təhqiq edilməsi və bu işin tez bir müddətdə açılmasına şərait yaradır və kömək edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Видонов Л.Г. Системы типовых версий о лицах, совершивших убийства. Горький, 1977.

2. Криминалистические экспертизы, выполняемые в органах внутренних дел. Справочное пособие /Под ред. Кожевникова И.Н., Статкуса В.Ф. М.,1992.

3. Судебно-медицинская экспертиза объектов биологического происхождения на вещественных доказательствах. Н.Новгород, 1996.

4. Криминалистические экспертизы, выполняемые в органах внутренних дел. Справочное пособие /Под ред. Кожевникова И.Н., Статкуса В.Ф. М., 1992.

Рза МАСУДИФАР

ТАКТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРЕДЪЯВЛЕНИЯ ТРУПА ДЛЯ ОПОЗНАНИЯ ПРИ РАССЛЕДОВАНИИ УГОЛОВНЫХ ДЕЛ ОБ УБИЙСТВЕ

Резюме

Предъявление трупа для опознания производится по правилам, установленным ст.ст. 240.6, 240.7 УПК Азербайджанской Республики. Процедура опознания предусматривает целесообразность предъявления трупа при естественном освещении. По просьбе опознающего, положение трупа может быть изменено для обеспечения возможности более тщательного его осмотра. Личностные отношения между преступником и жертвой носят как правило негативный характер, убийству обычно предшествуют конфликты между ними. Учет судебно-баллистических, графических, трасологических и др. экспертиз способствует объективному расследованию и быстрейшему раскрытию уголовного дела.

Reza MASOUDIFAR

TACTICAL FEATURES OF PRESENTING THE DEAD BODY FOR RECOGNITION AT INVESTIGATION OF CRIMINAL CASES OF MURDER

Summary

The presentation of a corpse is made for an identification by the rules established by the items 240.6, 240.7 of the Criminal processual Code of the Azerbaijan Republic. Identification procedure provides an expediency of a presentation of a corpse at natural illumination. At the request of identifying person the position of a corps can be changed for a possibility of its more careful survey. The personal relations between a criminal and a victim have, as a rule, a negative character, murder is preceded usually by conflicts between them. The account of judicial-ballistic, graphic, traceological and etc. examinations promotes an objective investigation and the fastest disclosing of criminal case.

Açar sözlər: cinayət, adam öldürmə, ekspertiza.
Ключевые слова: преступление, убийство, экспертиза.
Key words: crime, murder, expertise.

ELMİ HƏYAT

AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunda Azərbaycan Respublikası Prezidenti Administrasiyasının rəhbəri akademik Ramiz Mehdiyevin Moskvada təsisçisi və naşiri "Rodina" jurnalı olan "Вестник актуальных прогнозов. Россия: третье тысячелетие" jurnalının 23-cü nömrəsində dərc edilmiş "Azərbaycanın kursu: sabitləşmədən modernləşməyə doğru" məqaləsinin müzakirəsinə həsr olunmuş konfrans keçirilib.

İnstitutun direktoru, fəlsəfə elmləri doktoru, professor İlham Məmmədzadə tədbiri açaraq bildirib ki, Prezident Administrasiyasının rəhbəri akademik Ramiz Mehdiyevin Moskvada çıxan "Вестник актуальных прогнозов. Россия: третье тысячелетие" jurnalında "Qonşuların təcrübəsi" rubrikası altında dərc edilmiş "Azərbaycanın kursu: sabitləşmədən modernləşməyə doğru" məqaləsi son illər ölkəmizdə iqtisadi, siyasi, ideoloji münasibətlərin mənzərəsini yaradan və beynəlxalq əlaqələrin inkişafını əks etdirən sanballı bir əsərdir. Məqalənin əhatə etdiyi məsələlər haqqında ətraflı məlumat verən direktor onun Rusiya ictimaiyyətində müasir Azərbaycan haqqında dolğun təsəvvür yaratması ilə yanaşı, ölkəmizin elmi institutları qarşısında da mühüm vəzifələr qoyduğunu qeyd edib.

Konfransda çıxış edənlər bildiriblər ki, məqalədə Azərbaycan dövlətinin təşəkkülü və inkişafı faktoloji material əsasında yeni müstəqil dövlətlərin gündəliyində duran başlıca məsələ – totalitarizmdən demokratiyaya, komanda iqtisadiyyatından azad bazar münasibətlərinə, böyük bir imperiyanın tərkib hissəsindən milli dövlətə keçidin zəruri olması məsələsi təhlil edilib. Azərbaycan bu yolda keçid dövrünün mürəkkəb şəraitində siyasi, iqtisadi və sosial böhranları dəf etməli olub. Məqalədə çox düzgün olaraq vurğulanır ki, Azərbaycan yalnız xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin hərtərəfli düşünülmüş və uzaqgörən siyasəti sayəsində XXI əsrə siyasi və iqtisadi cəhətdən sabit dövlət kimi qədəm qoya bilib.

Natiqlər məqalə müəllifinin Azərbaycan-Rusiya münasibətlərinin dinamizminə, ölkələrimiz arasında əməkdaşlığın tamamilə yeni müstəviyə – Azərbaycan-Rusiya strateji əməkdaşlıq müstəvisinə keçməsinə xüsusi diqqət yetirdiyini vurğulayıblar.

Konfransda çıxış edən institutun əməkdaşları məqalənin elmi əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirib, onun Azərbaycanın elmi ictimaiyyəti üçün bir impuls rolu oynayacağını, yeni elmi tədqiqatlara, layihələrə təkan verəcəyini vurğulayıblar.

* * * *

AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunda Rusiya Elmlər Akademiyasının Sibir bölməsinin Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun elmi işlər üzrə müavini fəl.e.d., prof. Yuri Vladimiroviç Popkovun iştirakı ilə «Modernləşməyə doğru və Rusiya ilə Azərbaycan akademik institutları arasında beynəlxalq elmi əməkdaşlıq» mövzusunda Dəyirmi masa keçirilmişdir.

Ölkənin aparıcı ali təhsil müəssisələrinin də qatıldığı Dəyirmi masada hər iki ölkənin elmi maraq dairəsinə, xüsusən də cəmiyyətşünaslığa aid olan bir sıra mühüm məsələlər müzakirə edilmişdir.

AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun direktoru fəl.e.d. İ.R.Məmmədzadə öz çıxışında göstərdi ki, ulu öndər Heydər Əliyev Rusiya ilə Azərbaycan arasındakı elmi əlaqələrin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi zərurətini dəfələrlə gündəmə gətirmiş, onların nəinki elm, həm də ölkə həyatının bütün sahələri üçün əhəmiyyətli olduğunu hesab etmişdir.

O, hazırda ölkə Prezidentinin modernləşmə kursunun Azərbaycan elmi və Milli Elmlər Akademiyası qarşısında mühüm vəzifələri müəyyənləşdirdiyini və onların həlli üçün beynəlxalq elmi əlaqələri inkişaf etdirmək, reytinqli beynəlxalq elmi jurnallarda nəşr olunmaq, dünya elmi mərkəzlərinin elmi işləmələrindən xəbərdar olmaq tələbini qoyduğunu bildirdi.

İ.R.Məmmədzadə Rusiya Elmlər Akademiyasının Sibir bölməsi ilə, xüsusən Novosibirsk Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu ilə elmi əlaqələr qurmaq niyyətində olduğunu vurğulayaraq, «Elmi əməkdaşlıq» haqqında bağlanacaq sazişin ideyalar, elmi nəşrlər mübadiləsini, birgə fəlsəfi, sosioloji və hüquqi tədqiqatların aparılmasını nəzərdə tutan uzunmüddətli əməkdaşlığın başlanğıcını qoyacağına əminliyini bildirdi.

Alimlərimiz öz çıxışlarında Azərbaycanın artıq 90-cı illərin ortalarından əldə etdiyi siyasi stabillik və neft-qaz ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi nəticəsində bütün sahələrdə stabilləşmədən modernləşməyə doğru inamla irəlilədiyini xüsusi qeyd etdilər.

Göstərildi ki, məhz siyasi modernləşmə bütün dəyişikliklərin təminatçısı kimi çıxış edərək cəmiyyətin fəal üzvlərini mühüm vəzifələrin öhdəsindən gəlmək, vaxtında situasiyasını dəyişmək, ictimai şüuru formalaşdırmaq, siyasi elitanı istiqamətləndirmək və s. bu kimi məsələlərin həlli üçün imkan yaratmışdır.

Ölkəmizdə əsası ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş dövlətçilik konsepsiyasına əsaslanan milli ideyanın formalaşması üçün əlverişli şərait yaradılmışdır. Bu gün zəngin tarixə, doğma Azərbaycan dilinə, mədəni ənənələrə, dini tolerantlığa əsaslanan milli ideyamızın olduğu vurğulandı.

Fəl.e.d, prof. Y.M.Popkov da öz çıxışında institutlarında aparılan elmi araşdırmalardan geniş söhbət açaraq, Rusiya alimlərinin Azərbaycan həmkarları ilə sıx dostluq və elmi əməkdaşlıq nümunələrindən (birgə elmi konfranslar, müştərək kitablar, kadr hazırlığı sahəsindəki ortaq işlər) məmnun qaldığını bildirib göstərdi ki, müasir elmi əlaqələr, heç şübhəsiz, dostluq və əməkdaşlıq ənənələrinə sadiq qalaraq yeni-yeni çalarlar əldə edəcək, hər iki ölkə arasında keyfiyyətcə yeni münasibətlərin formalaşmasına xidmət edəcəkdir.

Sonda hər iki institut arasında «Elmi əməkdaşlıq» haqqında saziş imzalandı.

* * * *

AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu ilə Rusiya Elmlər Akademiyasının Sibir bölməsinin Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu arasında "Elmi əməkdaşlıq haqqında" saziş imzalanıb. Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun direktoru İlham Məmmədzadə bildirib ki, Mərakeş, Rusiya, Ukrayna fəlsəfə institutları və elmi mərkəzləri ilə də sazişlər imzalanıb. Onun sözlərinə görə, bu əməkdaşlıq hər iki ölkənin mütəxəssislərinə böyük fayda verəcək: "Hesab edirəm ki, bizim əməkdaşlarımız nə qədər çox beynəlxalq konfranslarda iştirak etsələr və beynəlxalq jurnallarda məqalələr dərc etdirsələr, bu, Azərbaycan elminin inkişafına bir o qədər səmərə verər. Sibir bölməsində çox tanınmış elmi-fəlsəfi mərkəzlər və jurnallar var. Ona görə də biz hesab edirik ki, bu saziş bizə birgə sosioloji, fəlsəfi işlər aparmağa və layihələr həyata keçirməyə imkan verəcək. Digər tərəfdən, onların mütəxəssislərinin də Azərbaycanın jurnallarında yazı dərc etmələri çox vacibdir. Ona görə ki, alimlər bir-birləri ilə nə qədər çox diskussiya aparsalar, bu, elmin inkişafına bir o qədər fayda verər. Elmi əlaqələrin qurulması yalnız elmin inkişafına kömək etmir, həm də elmin idarə edilməsində yeni üsulların tətbiqinə imkan yaradır".

Rusiya Elmlər Akademiyasının Sibir bölməsinin Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun elmi işlər üzrə müavini fəl.e.d., professor Yuri Vladimiroviç isə bildirib ki, əvvəllər onların təmsil etdikləri qurumlar arasında əməkdaşlıq olmayıb. Rusiya təmsilçisi də iki institut arasında əməkdaşlığın qurulmasını əhəmiyyətli sayıb: "Bir il əvvəl Rusiya paytaxtında keçirilən beynəlxalq konfransda İlham Məmmədzadə ilə tanış oldum. Onun hesabatını eşidəndə belə fikrə gəldim ki, bizim institutlarımızın fəlsəfə, elmi tədqiqatlar sahəsində problemləri eynidir. Buna görə də bu nəticəyə gəldik ki, bizim əməkdaşlığımız mütləqdir".

* * * *

Oktyabr ayında AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunda «Azərbaycanın modernləşmə kursu və 2010-cu ilin parlament seçkiləri» mövzusunda elmi-praktiki konfrans keçirilmişdir. Tətbiri giriş sözü ilə açan fəl.e.d., professor İlham Məmmədzadə qeyd etdi ki, demokratik, azad, ədalətli seçkinin keçirilməsi üçün möhkəm hüquqi bazaya malik olan ölkəmiz müstəqillik yolunda irəlilədikcə seçki praktikasını da inkişaf etdirmiş bu sahədə olmağa təcrübəsinə daha da yaxınlaşmışdır. Qanuni və ədalətli seçkilərin keçirilməsi, ən layiqli namizədlərin təmsil olunduğu parlamentin formalaşdırılması ölkəmizin intensiv inkişafının və modernləşmə kursunun uğurla həyata keçirilməsini təmin etməlidir.

Çıxış edənlərdən MSK-nın sədr müavini Saitdin Əliyev, h.e.d. Mirağa Cəfərquliyev, hüquq üzrə f.d. Rauf Qarayev, h.e.d., prof. Bəhram Zahidov, Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin sektor müdiri Vəsilə Mövsümova, İnsan Hüquqları Aparatının rəhbəri, hüquq üzrə f.d. Aydın Şəfixanlı, hüquqşünaslardan İlqar Cəfərov, Vüsal Quliyev, Mehman Kərimov, Xamis Seyranov, Zaur Məmmədov, Aydın Əliyev çıxış edərək bildirdilər ki, Azərbaycan Respublikasının seçki Məcəlləsi bütün tələblərə cavab verən təkmil bir sənəddir. Bu sənəd Azərbaycan vətəndaşlarına seçkilərdə fəal iştirak etmək imkanı verir. MSK isə seçkilərin qanunun tələbinə uyğun, azad, şəffaf və ədalətli şəkildə hazırlanıb keçirilməsindən ötrü üzərinə düşən vəzifələri yüksək səviyyədə icra edir. Eyni zamanda, çıxış edənlər ölkəmizdə seçkilərin beynəlxalq standartlara uyğun keçirilməsi üçün hər cür şərait yaradıldığını bildirdilər.

*** * * ***

2002-ci ildə UNESCO hər il noyabr ayının üçüncü həftəsinin çərşənbə gününü «Fəlsəfə günü» elan etmişdir. 2005-ci ildə isə UNESCO-nun 33-cü sessiyasında noyabr ayının üçüncü həftəsinin çərşənbə günü rəsmi surətdə Ümumdünya Fəlsəfə günü elan olunmuşdur və həmin vaxtdan etibarən bu təşkilatın üzvü olan dünya ölkələri tərəfindən qeyd edilir.

Qeyd edilməlidir ki, «Fəlsəfə günü»nün təsis olunması təşəbbüsü bir neçə –əvvəla, bütün dünyada fəlsəfə nəzəriyyəsinin və tarixinin problemlərinin tədqiqatçıları arasında qarşılıqlı əlaqənin və əməkdaşlığın tənzimlənməsi, cəmiyyətlər və millətlər arasında unudulmuş və ya pozulmuş fəlsəfi və intellektual əlaqələrin bərpa edilməsi, beynəlxalq konseptual və dünyagörüşü ideyalarının mübadiləsi və s. məqsəd güdürdü.

İkincisi, fəlsəfə elminin önəmini yüksəltmək və dünyada fəlsəfəyə maraq artırmaq (fəlsəfi biliklərin yayılmasına və fəlsəfə elminin inkişafına dəstək; insanları fəlsəfi irsə qovuşdurmaq; dünyadan fəlsəfəyə hörmət aşılamaq və s.).

Üçüncüsü, müasir dunyadakı problemlərin tədqiq edilməsi məsələsində filosofları birləşməyə sövq etmək (bu gün bəşər qarşısında duran çağırışlarda mütəfəkkirlərin və vətəndaş cəmiyyətinin disbutlarını stimullaşdırmaq və s.).

Bununla əlaqədar, noyabr ayının 19-da AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunda fəlsəfə gününün qeyd olunması ilə eyni zamanda «Müasir dövrdə İslam regionunda fəlsəfə və fəlsəfə tarixinin tədrisinin və tədqiqinin problemləri»nə həsr olunmuş beynəlxalq elmi-nəzəri seminar da keçirilmişdir.

Hələ 2008-ci ilin noyabr ayında AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun və «Şərq fəlsəfəsinin problemləri» beynəlxalq elmi-nəzəri jurnalın təşəbbüsü və UNESCO-nun rəhbərliyi ilə bu mövzuda ilk konfrans keçirilmişdir. İştirakçılar beynəlxalq seminarların mütəmadi keçirilməsini qərara almışlar. Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun direktoru fəl.e.d., professor İlham Məmmədzadə giriş sözü ilə tədbiri açmış və məruzə ilə həmin konfransda çıxış etmişdir.

Elmi seminarda dünyanın 6 ölkəsindən, o cümlədən Fransa, Belçika, İspaniya, Türkiyə, Mərakeş və Misirdən gəlmiş alimlər, həmçinin respublikanın diplomatları, millət vəkilləri və ali məktəb müəllimləri iştirak etmişlər.

Fransa səfirliyinin mədəniyyət üzrə Attaşesi Lyuk Obrinin Fransada fəlsəfənin tədrisinə həsr olunmuş çıxışı böyük maraq doğurmuşdur.Maraqlıdır ki, hələ 1983-cü ildə Parisdəki Beynəlxalq Fəlsəfə Kollecinin baniləri Fransa Şatele və Jak Derida ibtidai siniflər də daxil olmaqla, fəlsəfənin bütün təhsil ocaqlarında tədris olunması məsələsini qaldırmışdılar. De Alikante Universitetinin müəllimi və «Şarq al Andalusiya» jurnalının redaksiya heyətinin üzvü doktor Viktor Palleci de Bustinzanın İspaniyada fəlsəfənin tədrisinə həsr olunmuş məruzəsi, Belçika krallığının Azərbaycandakı fövqəladə və səlahiyyətli səfiri doktor Həsən Haminin məruzəsi, Misirin Azərbaycandakı səfirliyinin mədəniyyət üzrə müşaviri Adil Dərvişin çıxışı və Seyid Yəhya Bakuvi irsinin tədqiqatçısı və tərcüməçisi Məhmət Rıktının,tanınmış həkim, naşir və ictimai xadim Cavad Heyətin məruzəsi auditoriya tərəfindən böyük maraqla qarşılanmış və elmi diskussiyalarla müşayiət olunmuşdur.

YENİ NƏŞRLƏR

Взаимодействие культур в условиях глобализации /под общ. ред. Мамедова Н.М., Чумакова А.Н.; отв. ред. Гезалов А.А., Мамед-заде İ.Р. – М.: «Канон+» РООİ «Реабилитация», 2010. – 528 с.

Данная книга подготовлена на основе материалов Международной конференции «Взаимодействие культур в условиях глобализации», посвященной памяти выдающегося политического деятеля XX века, общенационального лидера Азербайджана Гейдара Алиева (Москва, 15-16 июня, 2009 г.).

В книге рассматриваются роль ценностно-мировоззренческих, культурологических факторов в формировании исторической личности; взаимоотношения процессов глобализации и конвергенции культур в современном мире; отражение на человеке и условиях его жизнедеятельности наметившихся изменений в социальных, политических, экономических, технологических структурах; проблемы и перспективы устойчивого развития общества на глобальном и региональном уровнях. Особое внимание уделено проявлению глобальных процессов в Азербайджане.

Ə.Məmmədov, V.İsmayılov, F.Məmmədov. Rasionallıq və qeyri-rasionallıq. Bakı, Elm, 2010, 880 s.

Monoqrafiya fəlsəfənin fundamental problemlərindən olub nəzəri idrakda mühüm evristik və metodoloji əhəmiyyət kəsb edən rasionallıq və qeyri-rasionallıq anlayışlarının qarşılıqlı əlaqəsinin sistemli təhlilinə həsr olunmuşdur. İşdə izlənən məqsədin reallaşdırılması naminə hər iki problemin məntiqi-qnoseoloji təhlili və metodoloji əsasları elmi təhlilə gətirilir. Monoqrafik tədqiqat üçün belə bir problemə müraciət edilməsi heç də təsadüfi deyil, belə ki, araşdırılan problem yaxın keçmişdə görkəmli rus filosofu Stepinin elmi axtarışlarında aydın şəkildə qoyulsa da, onların mahiyyəti hələ də təfərrüatı ilə açıqlanmamışdır. Məsələnin bu cəhətini nəzərə alan müəlliflər monoqrafiyada rasional, qeyri-rasional və irrasional anlayışlarının təhlilini verdikdən sonra tədqiqatı rasionallığın tarixi tipləri, insan psixikasının, rasional və qeyri-rasional idrakın metodologiyası üzərinə yönəldərək təbii-elmi idrakın metodoloji-rerequlyativ prinsiplərin, o cümlədən uyğunluq prinsipinin, simmetriya və asimmetriya prinsiplərinin intensiv və ekstensiv təhlilini verirlər. Monoqrafiya rasionallığın yeni forması kimi sinergetik biliyin elmi tədqiqat müstəvisinə gətirilməsi də tədqiq olunan problemin mahiyyətinin açıqlanmasına xidmət edir.

A.Əsədov. Siyasətin fəlsəfəsi: mahiyyətin gerçəkləşdirilməsinə yönələn iradə və onun tarixi taleyi spiritualist aristokratizm fəlsəfəsi kontekstində //İkinci, yenidən işlənmiş nəşr // Fəlsəfi pentalogiya: 5-ci cild. Bakı: Təknur, 2010, 416 s.

Adil Əsədovun oxucuların mühakiməsinə verdiyi «*Siyasətin fəlsəfəsi*» monoqrafiyası onun tərəfindən irəli sürülən və spiritualist aristokratizm adlandırılan fəlsəfi sistemin tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

Monoqrafiyada müəllif bəşər təfəkkürünün ən görkəmli ixtiralarından biri kimi səciyyələndirdiyi dövlət fenomeninin özünəməxsus fəlsəfi təqdimatını verir. Bu təqdimat siyasi təfəkkürün metafizik və substansial başlanğıclarının aşkarlanmasına əsaslanır və müəllif tərəfindən

aristokratik, tiranik, kommunistik və demokratik adlandırılan siyasi doktrinaların tarixi inkişafda dominantlıq məkanını müəyyənləşdirir.

Adil Əsədovun təqdim etdiyi fəlsəfi sistemin şərh olunduğu üslub fəlsəfi pentalogiya janrının ilk nümunəsi kimi də qiymətləndirilə bilər.

M.Ə.Sərdarov. Qloballaşma və miqrasiya siyasəti. Bakı, Təknur, 2010, 124 s.

Kitabda hazırda bütün dünyanı öz orbitinə cəlb edən qloballaşmanın həyatımızın sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və mənəvi-mədəni sferalarına təsiri barədə qısa məlumat verilir, öz müsbət və mənfi cəhətləri ilə ölkələri narahat edən bu prosesə bir sıra alimlərin və mütəxəssislərin yanaşmalarına dair nümunələr gətirilir. Mövzu ilə əlaqədar müəllifin qarşıya qoyduğu əsas məqsəd qloballaşma və inteqrasiya mühitində əhali miqrasiyasının idarə olunmasında yaranan problemləri araşdırmaq və belə şəraitdə Azərbaycanda aparılan miqrasiya siyasətini şərh etməkdən ibarətdir. Eyni zamanda tədqiqat aparılarkən müəllifi düşündürən məsələlərdən biri də yerli özünüidarə orqanları olan bələdiyyələrin miqrasiya problemi ilə əlaqəsini öyrənmək, onların diqqətinə miqrasiyanı doğuran bəzi amilləri çatdırmaqdır.

K.Bünyadzadə. İslam fəlsəfəsi: tarix və müasirlik. Bakı, Çaşıoğlu, 2010, 154 s.

Kitabda İslam fəlsəfəsinin təşəkkülü, inkişaf mərhələləri və ən yeni dövrü nəzərdən keçirilir, əsas ideya istiqamətləri, İslamın gerçək potensialının bütün bəşəriyyət naminə üzə çıxmasını təmin edən mütəfəkkirlərin görüşləri təhlil edilir.

Araşdırma ideya tarixinin kəsilməzliyi prinsipinə uyğun olaraq İslam düşüncəsinin keçdiyi tarixi yolun və onun ən yeni mərhələsinin ümumi mənzərəsini yaratmaq cəhdidir.

Y.Rüstəmov. Tarix zaman daxilində insan reallığıdır (K.Yaspers). Bakı, Təknur, 2009, 126 s.

Təqdim edilən kitab görkəmli alman filosofu Karl Yaspersin (1883-1969) «Tarixin mənası və məqsədi» əsərində irəli sürülən konsepsiyaların təhlilinə həsr olunmuşdur.

Kitab polemik xarakter daşıyır və müəllif şərh etdiyi hər bir fikir haqqında öz şəxsi mülahizələrini əsaslandırmağa çalışmışdır.

M.Ağayev. Abbas Səhhət (Fəlsəfi və sosial-siyasi görüşləri). Bakı, Elm və təhsil, 2010, 88 s.

Azərbaycanın görkəmli romantik şairi Abbas Səhhətin irsi əsasən əbədi mövqedən tədqiq edilmiş, fəlsəfi və sosial-siyasi görüşləri haqqında (M.Ağamirovun bir məqaləsi nəzərə alınmazsa), demək olar ki, danışılmamışdır. Bu kitabda A.Səhhətin fəlsəfi və sosial-siyasi görüşləri (yaradıcılığının fəlsəfi əsasları, sosial-siyasi baxışları: sosial utopiyası, əbədi-estetik və etik görüşləri) haqqında qısaca məlumat verilir.

Y.Türkel. Nizami Gəncəvinin siyasi və dini-ideoloji baxışları. Bakı, Təknur, 2010. 199 s.

Kitabda Nizami Gəncəvinin siyasi və dini-ideoloji baxışları araşdırılaraq onun böyük azərbaycançı, türkçü, islamçı, qafqazçı ideoloq olduğu göstərilmiş, «Beşlik»dəki başlıca ideyalar ensiklopedik yöndə toplanmışdır.

Ə.İbrahimov. Azərbaycan ictimai-siyasi fikrində ədalətli hökmdar problemi (Nizami Gəncəvinin ideya irsinin materialları əsasında). Bakı, 2010.

Monoqrafiya Azərbaycan ictimai-siyasi fikrində ədalətli hökmdar probleminə daha çox önəm verən Nizami Gəncəvinin ideya irsinin materiallarından ibarət bariz nümunələr əsasında işlənmiş, onun humanizminin, mütərəqqi və fəlsəfi ideyalarının tədqiqinə həsr olunmuşdur. Müəllif eyni zamanda Nizaminin ədalətli hökmdar problemi və onun həllinə münasibətini, ədalətli hökmdarsız quruluş haqqında arzuları, dərin məzmunlu sosial utopiyasına dair baxışlarını şərh etmişdir.

Z.Məmmədov. Azərbaycanda notariat. Elmi monoqrafiya. Təknur, Bakı, 2010, 160 s.

Bu kitab Azərbaycanda notariatın tarixinə, notariat hərəkətlərinin aparılmasının yeni milli qanunvericilik əsasında kompleks şəkildə tədqiqinə həsr olunmuş monoqrafik xarakterli ilk tədqiqat işidir. Müəllif ilk dəfə olaraq arxiv materialları əsasında Azərbaycanda notariat tarixini tədqiq etmiş, həmçinin bəzi notariat hərəkətlərinin aparılması ilə bağlı qüvvədə olan qanunvericilikdəki boşluqları və ziddiyyətləri aşkara çıxarmış və onların həlli yollarını göstərmişdir.

Ш.Мирзоев. Криминологическая характеристика тяжких преступлений, совершаемых с жестокостью в отношении несовершеннолетних. Баку, 2010, 176 с.

В монографии исследуется понятие и общая характеристика преступлений против несовершеннолетних в истории развития уголовного законодательства Азербайджанской ССР, понятие и виды преступлений против несовершеннолетних в действующем уголовном законодательстве, провидится криминологический анализ тяжких преступлений, совершаемых с жестокостью в отношении несовершеннолетних со стороны взрослых, анализируются социальные последствия и предупреждение тяжких преступлений, совершаемых с жестокостью в отношении несовершеннолетних со стороны взрослых.

M.Aslanov. Azərbaycanda inzibati ədliyyə. Bakı, Azərnəşr, 2009, 178 s.

Müstəqillik əldə etmiş respublikamızda ilk dəfə olaraq yazılmış bu monoqrafiya inzibati hüququn ən mühüm institutlarından biri olan inzibati ədliyyə institutunun nəzəri və praktiki məsələlərinə həsr edilmişdir.

Monoqrafiya inzibati ədliyyə institutunun yaranması və inkişaf tarixi, onun inzibati hüquq elmində tutduğu yer, bu institutun xarici ölkələrdə vəziyyəti, inzibati cinayətlər və inzibati iddialar və bu iddialar üzrə icraat, inzibati hüquqda vəzifəli şəxs və vətəndaş anlayışı, onlar arasında -

ümumi və münaqişəli hüquq münasibətləri, Azərbaycanda inzibati ədliyyənin problem və inkişaf perspektivləri kimi məsələlər ətraflı tədqiq olunmuşdur.

D.Kərimov. Ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası.
Bakı, Təknur, 2009, 152 s.

Bu monoqrafiya Azərbaycan Respublikasının yeni pensiya qanunvericiliyi əsasında ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyasının hüquqi tənzimi problemlərinin təhlilinə həsr olunmuşdur. Müəllif monoqrafiyada ailə başçısını itirməyə görə pensiyanın Azərbaycan Respublikasının pensiya təminatı sistemində yerini, bu pensiyanın əhəmiyyətini, ailə başçısını itirməyə görə pensiya qanunvericiliyinin inkişaf tarixini, təyin edilməsi əsaslarını, şərtlərini, hesablanması və ödənilməsi qaydalarını, müasir səviyyəsini və ailə başçısını itirməyə görə pensiya təminatının hüquqi tənziminin təkmilləşdirilməsi problemlərini ətraflı şəkildə araşdırmışdır.

Elmi Əsərlər. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, №1 (14), AMEA, FSHİ, 2010.

Jurnalın bu sayında Oktay Həmidov, Adil Qurbanov, Rauf Məmmədov, Rövşən Hacıyevin fəlsəfənin müxtəlif aspektlərini özündə ehtiva edən məqalələri işıq üzü görüb. Eyni zamanda jurnalda Oleq Baksanskiy, Tatyana Lyubimova, Həsən Həsənov, Aydın Mirzəzadə, Məmməd Rzayev, İlham Mirzəyev sosial-siyasi sahəyə aid, İsaxan Vəliyev, Fikrət Nəbiyev, Mirafərim Seyidov, Zaur Əliyev, Rauf Qarayev və b. hüquq elminin ayrı-ayrı sahələrinin problemli məsələlərinə münasibət bildirən yazıları öz əksini tapmışdır.

Hüquq elminin nəzəri və təcrübi problemləri (Elmi məqalələr məcmuəsi,
I buraxılış). Bakı, Elm və təhsil, 2010, 124 s.

Məcmuədə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi, mülki hüquq və mülki proses» şöbəsinin əməkdaşlarının elmi məqalələri toplanmışdır. Tədqiqat işləri konstitusiya hüququnun, dövlət və hüquq nəzəriyyəsinin, dövlət və hüquq tarixinin, siyasi və hüquqi təlimlər tarixinin, habelə mülki hüququn, mülki prosesin bəzi problemlərinin təhlilinə həsr edilmişdir.

YUSİF RÜSTƏMOVUN ƏZİZ XATİRƏSİNƏ

Azərbaycanın elm və təhsil ictimaiyyətinə ağır itki üz vermişdir. Amansız ölüm respublikanın tanınmış filosofu, görkəmli ictimai xadim, fəlsəfə elmləri doktoru, professor Yusif İman oğlu Rüstəmovu aramızdan aparmışdır.

Yusif Rüstəmov 1932-ci il dekabr ayının 29-da Qazax şəhərində anadan olmuşdur. Qazax şəhərindəki 1 saylı orta məktəbi bitirdikdən sonra 1949-1954-cü illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin tarix fakültəsinin fəlsəfə şöbəsində təhsil almış və oranı fəlsəfə ixtisası üzrə bitirmişdir. 1954-1961-ci illərdə Saatlı rayonunun Krasnoselsk kənd orta məktəbində müəllim, tədris hissə müdiri və direktor vəzifələrində işləmişdir. 1961-1964-cü illərdə Moskvada, SSRİ Elmlər Akademiyası Fəlsəfə İstitutunun aspiranturasında təhsil almışdır. Y.Rüstəmov 1965-ci ildə namizədlik, 1973-cü ildə doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. 1975-ci ildə ona professor elmi adı verilmşdir.

Yusif Rüstəmov 1964-cü ildən 1973-cü ilin dekabr ayına qədər Azərbaycan EA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunda kiçik elmi işçidən həmin institutun direktoru kimi məsul bir vəzifəyə qədər böyük elmi yol keçmişdir.

Elmi yaradıcılığını tədris prosesi ilə daim uğurlu şəkildə birləşdirən Yusif Rüstəmov 30 ilə yaxın bir müddətdə fəlsəfənin öyrənilməsi, tədrisi, bu sahədə yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması işində öz bilik və bacarığını əsirgəməmişdir.

1974-cü ilin yanvarından 2003-cü ilin fevralına qədər Bakı Slavyan Universitetinin Fəlsəfə kafedrasının müdiri və eyni zamanda 2001-ci ilin sentyabrından 2003-cü ilin fevralına qədər Azərbaycan Universitetinin prorektoru vəzifəsində işləmişdir.

Prof. Y.Rüstəmov 2003-cü ilin fevral ayından 2008-ci ilin may ayına qədər AMEA Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutunun direktoru vəzifəsində çalışmışdır. Həmin qısa müddət ərzində Y.Rüstəmovun rəhbərlik etdiyi institut böyük müvəffəqiyyət qazanmış, elmi-tədqiqat işlərinin həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət göstəriciləri əsaslı surətdə yaxşılaşmışdır.

Yusif Rüstəmov uzun illər Ali Attestasiya Komissiyasının Ekspert Şurasının, Respublikanın Elmi Əlaqələndirmə Komissiyasının fəlsəfə, politologiya və sosiologiya elmləri üzrə Problem Şurasının sədri və bir sıra Elmi Şuraların, həmçinin Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının redaksiya heyətinin üzvü olmuşdur. O, FSHTİ-nın «Fəlsəfə», «Elmi əsərlər», «Qərb-Şərq: sivilizasiyaların dialoqu» jurnallarının baş redaktoru kimi də fəaliyyət göstərmişdir. Onun rəhbərliyi altında 20-dən çox elmlər namizədi, dörd elmlər doktoru müvəffəqiyyətlə dissertasiya müdafiə etmişdir. O, «Современная турецкая буржуазная социология», «Ислам и общественная мысль современной Турции», «Karl Marks», «Истории философии (учебно-методическое пособие)», «Философия (курс лекций)», «Siyasi-hüquqi təlimlər tarixi», «Mövlana Cəlaləddin Ruminin sufilik fəlsəfəsi», «Fəlsəfənin əsasları», «Основы философии», «Türk fikir tarixi haqqında mülahizələr»,«Некоторые проблемы социально-политической и философской мысли Турции», «Beynəlxalq münasibətlər sistemində ABŞ-ın rolu», «Роль США в системе международных отношений», «Əbu Həfs Ömər Sührəvərdinin təsəvvüf fəlsəfəsi», «Səid Nursinin dünyagörüşü», «История социально-политических и правовых учений», «Sosial-siyasi və hüquqi təlimlər tarixi», «Sivilizasiyaların qarşılıqlı münasibəti» və s. kitab və yüzlərlə məqalələri ilə dünya elm xəzinəsini xeyli zənginləşdirmişdir.

Yusif müəllimin əziz xatirəsi həmkarlarının, dostlarının və onu tanıyanların qəlbində həmişə yaşayacaqdır.

ALLAH RƏHMƏT ELƏSİN!

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlər qarşısında məqalələrin qəbulu ilə bağlı qoyduğu tələblər:

1. Məqalələr üç dildə – Azərbaycan, rus, türk və ingilis dillərində çap olunmuş şəkildə və elektron variantda təqdim olunmalıdır. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə digər 2 dildə xülasəsi verilməlidir. Məqalələrin həcminin 8-10 səhifə, xülasələrin 5-8 sətir olması tövsiyə olunur.
2. Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasələr elmi və qrammatik baxımdan ciddi redaktə olunur.
3. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcıllığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətndə rast gəlindiyi ardıcıllıqla nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətndə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
4. Məqalə müəllifin işlədiyi kafedrada yaxud şöbədə müzakirə olunmalı və iclasın protokolundan çaxarış redaksiyaya təqdim edilməlidir
5. Məqalələrin mətnləri Azərbaycan dilində latın əlifbası, rus dilində kiril əlifbası və ingilis dilində ingilis (ABŞ) əlifbası ilə Times New Roman – 14 şrifti ilə 1,5 intervalla yığılmalıdır.
6. Məqalələr rəyçilərin gizli rəyindən sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa təqdim olunur.
7. Elmi məqalələrin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.
8. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər göstərilməlidir. Açar sözlər üç dildə verilməlidir.
9. Məqalələrdə müəllif(lər)in adı və soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.
10. Məqalələrin sonundakı ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalar və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.
11. Jurnalda baxılan elm sahəsində qabaqçıl olan dünya ölkələrindən daxil olan məqalələrin çapına da yer verilir.
12. Jurnal yalnız öz profilinə uyğun məqalələri dərc edir.

Yuxarıda göstərilən şərtlərə uyğun olmayan məqalələr redaksiya

heyəti tərəfindən qəbul edilmir

Требования Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики к научным изданиям при приеме статей, отражающих основное содержание диссертации:

1. Статьи должны быть представлены на азербайджанском, русском, турецком, английском языках в напечатанном виде и электронном варианте. К статье, написанной на одном языке, должны быть даны резюме на двух языках. Рекомендуется статьи представлять объемом 8-10 страниц, а резюме 5-8 строчек.
2. Резюме к статьям на различных языках должны быть идентичные и соответствовать содержанию статьи. Статьи должны быть тщательно отредактированы с научной и грамматической точек зрения.
3. Должны быть ссылки на научные источники, связанные с темой. Список литературы, приведенный в конце статьи должен быть дан не в алфавитном порядке, а пронумерован в порядке встречающейся в тексте ссылки на литературу, как например, (1) или (1, с.119). Если в статье встречаются повторные ссылки на одну и ту же литературу, тогда эта литература должна быть дана под предыдущим номером.
4. Статья должна быть обсуждена на кафедре или отделе, где работает автор и выписка из протокола собрания должна быть представлена редакции.
5. Текст статей на азербайджанском языке должен быть дан латинским алфавитом; на русском языке – кириллицей; английском языке – английским алфавитом (США), Times New Roman – 14 шрифтом 1,5 интервала.
6. Статьи могут быть представлены к печати после получения тайного отзыва со стороны отраслевого редактора или специалиста из членов редакционного совета.
7. В конце статьи автор должен сказать о научной новизне работы, прикладном значении, экономической пользе, соответсвующей характеру статьи.
8. В каждой статье должны быть даны индексы типа УДК и PACS, а также ключевые слова на трех языках.
9. В статье должны быть указаны имя и фамилия, место работы и его адрес и электронная почта.
10. В списке литературы предпочтение должно быть дано ссылкам из статей, монографий и т.д., написанных за последние 5-10 лет.
11. В журнале помещаются статьи, поступающие из разных стран мира с развитой наукой.
12. Журнал печатает статьи, соответствующие его профилю.

Статьи, не отвечающие вышеизложенным требованиям,

не принимаются редакционным советом.

ELMİ ƏSƏRLƏR

Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal

№ 2 (15)

Yığılmağa verilmişdir: 17.01.2011
Çapa imzalanmışdır: 14.02.2011
Kağız formatı: 70x100 4/1.
Çap vərəqi: 18,3. Tirajı 200.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun İnformasiya və Nəşriyyat şöbəsində nəşr olunmuşdur.
Şöbə müdiri: fəlsəfə doktoru Adil Həşimov, tel.: 050-337-74-33
Ünvan: H.Cavid pr-ti 31.
Tel.: (99412)537-11-39

SCIENTIFIC WORKS

The international scientific and theoretical journal

№ 2 (15), 2010

Submitted to collection: 17.01.2011
Sent to the press: 14.02.2011
Paper format: 70x100 4/1
Print sheet: 18,3
Copies: 200

Published in the Information and Publishing department of IPSL of ANAS
Department chief: doctor of philosophy Adil Hashimov, phone: 050-337-74-33
Address: H.Javid ave. 31.
Phone: (99412)537-11-39